

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Kalicz Nándor</i> : A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i. e. 6–5. évezredben	3
<i>Nagy Margit</i> : Kora avarkori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avarkori állatornamentikához	15
<i>Holl Imre</i> : Középkori városi élet–Hiteles borkimérő edények	43

KÖZLEMÉNYEK

<i>Trogmayer Ottó</i> : Újkőkori istenszobrok attribútumokkal	57
<i>K. Végh Katalin</i> : Honfoglalás kori sírleletek Tiszaszederkényből	62
<i>H. Gyürky Katalin–Miklós Zsuzsa</i> : Középkori üvegkupa feltárása a Nógrád megyei Diósjenő közelében	69

SZEMLE

<i>Trogmayer Ottó</i> : In memoriam Korek József 1920–1992	91
<i>Kádár Zoltán–Szabó Edit</i> : Balla Lajos 1931–1992	93
<i>Kádár Zoltán</i> : 100 éve született Járdányi-Paulovics István	95
<i>B. Bónis Éva–Gabler Dénes</i> : A Rei Cretariae Romanae Fautores XVIII. kongresszusa Székesfehérvárott 1992-ben	97
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1989. Szerk.: Czeglédy Ilona</i>	98

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Komárom megye története. Szerk.: Biró E., Szatmári S	119
<i>Lőrincz Barnabás</i> : Megjegyzések a RIU új kötetéhez. J. Fitz, Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU) 5	119
<i>Tóth Endre</i> : T. Bezeczky, Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. BAR Int. Ser. 386	121
<i>Gáspár Dorottya</i> : A. Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. CSIR VII	122
<i>Kádár Zoltán</i> : L. Barkóczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn	123
<i>Mesterházy Károly</i> : L. Kovács, Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit	125
<i>Jankovich B. Dénes</i> : Towns in Medieval Hungary. Edited by L. Gerevich	126
<i>T. Dobosi Viola</i> : The Epigravettien Site of Grubgraben, Lower Austria	128
<i>Patay Pál</i> : M. Novotná, Die Bronzegefäße in der Slowakei. PBF II: 11	128
<i>Szabó Miklós</i> : L. Aigner-Foresti, Zeugnisse etruskischer Kultur im Nordwesten Italiens und in Südfrankreich	130
<i>Pető Mária</i> : Z. Wozniak, Osada grupy tynieckiej w Podlezu, woj. Kraków	131
<i>B. Bónis Éva</i> : La ceramica invetriata tardoromana e alto medievale. Como 1985	132
<i>Bóna István</i> : E. Ugrin, Le trésor de Zalésie	132
<i>Wehli Tünde</i> : A. Pätzold, Der Akathystos-Hymnos	137
<i>Juan Cabello</i> : F. Valdés Fernández, La Alcazaba de Badajoz	138
<i>Holl Imre</i> : Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter	138
<i>Gyuricza Anna–Szabó Klára</i> : Magyar régészeti irodalom 1989–1991	141

ARCHAEO- LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 119.

1992. 1-2. SZÁM

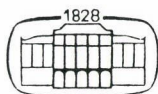
119. KÖTET

XP 2573

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000723131

AKADÉMIAI KIADÓ 1992

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT TUDOMÁNYOS
FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként
119. kötet (teljes sorozatban) 1992
Megindításának éve 1868
Előfizetési díj 1992-re 500,- Ft áfával

Szerkesztő:

FODOR ISTVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, BÁLINT CSANÁD, B. BÓNIS ÉVA, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR,

NAGY MIHÁLY

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Segédszerkesztő:

NAGY MIHÁLY

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

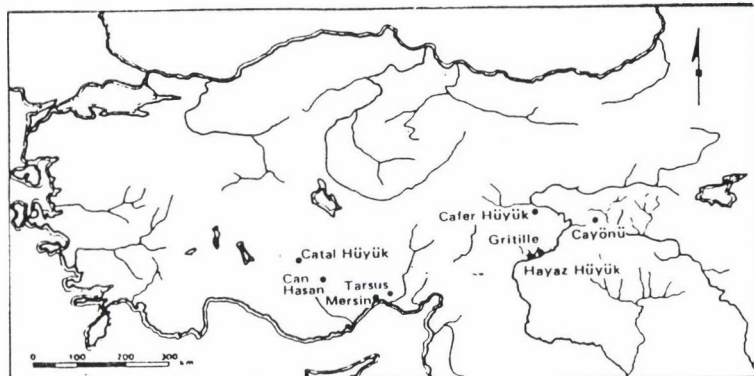
Szerkesztőség: 1370 Budapest, Múzeum krt. 14–16. Pf. 364 (Nemzeti Múzeum) Telefon: 138-2705
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 181-2134
Előfizethető az Akadémiai Kiadó kereskedelmi osztályán: 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.
Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22.
és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest Pf. 149.)

A LEGKORÁBBI FÉMLELETEK DÉLKELET-EURÓPÁBAN ÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN AZ I. E. 6–5. ÉVEZREDBEN

Az utóbbi évtizedek kutatásai alapján általánosan ismert és elismert tény, hogy a rézércnek (malachit, azurit) és magának a réznek a felhasználásában a Közel-Kelet és elsősorban Anatólia mind a felhasználás idejét, mind a mértékét és minőséget illetően jelentősen megelőzte Délkelet-Európát és az Égeikumot is (1. kép). A réz- és rézércfelhasználás kezdete a prekeramikus neolitikumba, sőt a mezolitikumba nyúlik vissza¹ (a kalibrált C¹⁴-es adatok szerint az i. e.

tősege is) a prekerámias és korai kerámias neolitikumban (i. e. 7–6. évezredben) több egymástól távoli központban is megfigyelték (pl. Anatóliában, Mezopotámiában, Iránban, Szíriában, Palesztinában).² Általános elterjedése a legkorábbi időkben mégsem történt meg. Jogosan merül fel ezért a kétség, hogy ilyen korai időszakban az egész Közel-Kelet átfogó, rendszeres és egységessé vált metallurgiáról beszélhetünk-e, különösen, ha még azt is tudjuk, hogy a leg-

1. kép. Anatólia (a) és Mezopotámia (b) legrégibb fémleletei az i. e. 5000-nél korábbi időből (Muhly, J. D., i. m. 1988 (6. j.) 1.4 és 1.5 kép után)

Fig. 1. The earliest metal finds from Anatolia (a) and Mesopotamia (b) from the times preceding 5000 BC (Muhly, J. D., op. cit. 1988, (note 6.), based on Figures 1.4 and 1.5.

9–7. évezred; a továbbiakban az abszolút kronológiai adatokat ezen módszerre alapozva közöljük). Ebben a tevékenységben jelentős helyet kapott a malachit és esetenként az azurit megmunkálása is. Többen, így J. D. Muhly az azurit egyszerű felhasználását kizárják a metallurgia köréből. Bár a metallurgiai tevékenység nyomait (elsősorban a természetes hideg megmunkálását említik, de felmerült a fémolvasztás lehe-

több lelőhelyet csak szórványos fémleletek reprezentálják, s ezek közül csak olyan alaposan kutatott lelőhely jelent kivételt, mint az anatóliai Cayonu.³ A réz az említett időszakokban nem játszott a mindennapi életben semmiféle kiemelkedő szerepet. A kő-, csont- és agancs-, esetleg faeszközök kizárólagossága mellett a fémeket és rézércet csaknem minden esetben ékszerek készítésére használták anélkül, hogy típusaik álta-

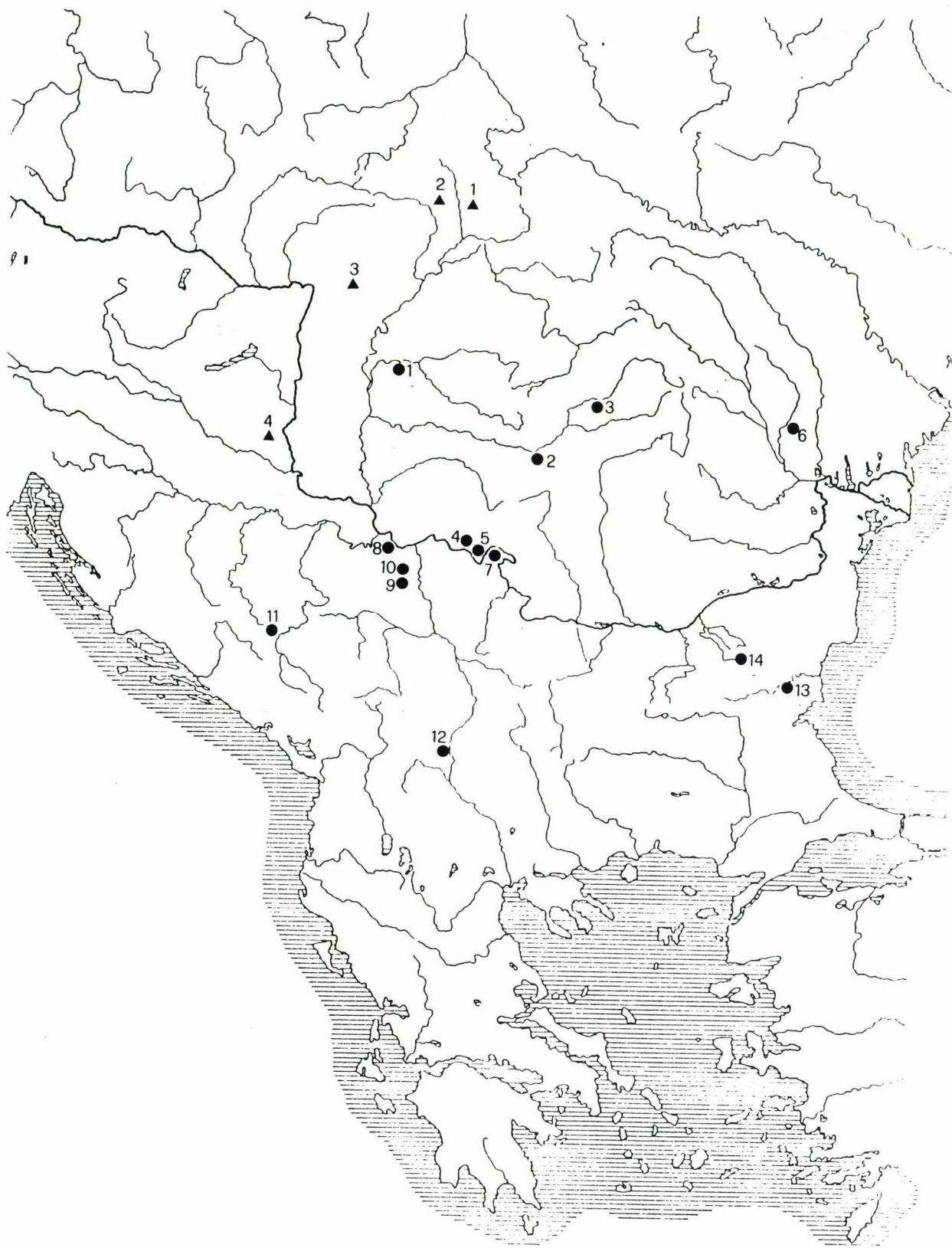
¹ Solecki, R. S., A copper nimeral pendant from Northern Iraq. *Antiquity*, 43, 1969, 311–314.; Muhly, J. D., The Beginnings of Metallurgy in the Old World. In: Maddin, R. (szerk.), The Beginnings of the Use of Metals and Alloys. Papers from the Second International Conference of the Use of Metals and Alloys, Zhengzhou, China, 21–26 October 1986. Cambridge Massachusetts–London, 1988, 2–20.; ua., Cayonu Tépesi and the Beginnings of metallurgy in the Old World. In: Der Anschnitt, Beiheft 7, Bochum (1988) 1–11.; Maddin, R.–Siech, T.–Muhly, J. D., Cayonu tepesi. The Earliest Archaeological Metal Artefakt. In: Mohen, J.–P. (szerk.), Decouvert du metal. Paris 1991, 375–386.; Hauptmann, A., The Earliest Periods of Copper Metallurgy in Feinan/Jordan. In:

Der Anschnitt, Beiheft 7 (1989) 119–135.; Pernicka, E., Erzlagertstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum. Geochemische Untersuchungen zur Herkunftsbestimmung archäologischer Metallobjekte. *JRGZM* 37 (1987) 607–714.; De Jesus, P., The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia. *BAR Internat. Series* 74 (1980); Mellaart, J., The Neolithic of the Near East. London 1975, 54., 65., 82., 102., 113., 120., 162.; Wheeler, M., Greenstone amulets. In: Kenyon, K. M.–Holland, T. A. (szerk.), Excavations at Jericho. Vol. 5., Jerusalem–London 1983, Appendix J. 781–787.; Geraldine C. Talbot, Beads and pendants from the Tell and Tombs: *Uo.*, Appendix K. 788–801.

² Uo.

³ Uo.

2. kép. A Kárpát-medence és Délkelet-Európa legrégebb fémleletei az 1.a. fémhorizontból (i. e. 5800–5200)
 Fig. 2. The earliest metal finds from Copper Horizon 1.a (5800–5200 BC) in the Carpathian Basin and Southern Europe.

lánosan elterjedtek volna. A malachitból, azuritból, termérszéből és később az olvasztott rézből készített tárgyak, valamint a rézércből (malachitból) örlött festékpórá alapján, azaz a réz és réztermékek egyidejű és sokféle használatának a figyelembevételével az első évezredekben a Közel-Keleten sokkal inkább policentrikus, többféle eljárással előállított és véletlenül felfedezett rézfelhasználást tételezhetünk fel.⁴ Tekintettel az eddig ismert adatokra, joggal vonható kétségbe, hogy a fémfelhasználással kapcsolatos ismeretek a neolitizálódással, elsősorban a domesztikált állatok, növények, valamint más vívmányok átadása és átvétele útján – a termelő gazdálkodás kezdeteivel összefüggésben és együtt – egyáltalán eljutottak Európába. Ezt a kétséget erősíti az a tény is, hogy a tesszáliai korai neolitikus ásatások alkalmával eddig fémleletek nem kerültek elő, annak ellenére, hogy Tesszáliának az eddig elterjedt vélemények szerint a délkelet-európai korai neolitikum létrejöttében fontos közvetítő szerepe lehetett.

A kronológiai prioritás alapján napjainkig szinte maradéktalanul uralkodott az a nézet, hogy a metallurgia csak a Közel-Keletről (és Anatóliából), diffúzió útján juthatott Európába. Ezt a feltevést sokáig uralta V. G. Childe munkássága.⁵ A hipotetikus metallurgiai diffúzióban azonban jelentős késéssel kellett számolni. A régi véleményekkel ellentétben, amelyek a rézfelhasználás és a metallurgia kezdeteit a Kárpát-medencében a súlyos réztárgyak fellépésével hozták kapcsolatba, az elmúlt évtizedek kutatásai alapján világossá vált, hogy a fokozott rézfelhasználás kezdete úgy Délkelet-Európában, mint Magyarországon (a magyar terminológia szerint) a késő neolitikumba, vagyis a 6. és 5. évezred fordulójára keltezhető, és ez az időszak mintegy 700–1000 évvel megelőzte a súlyos réztárgyak metallurgiáját.⁶ A közel-keleti eredet gondolatát ezek az adatok még nem rendítették meg, bár jelentős kétségek merültek fel. Az új délkelet-európai ásatások és az abszolút kronológia C¹⁴-es módszerű meghatározásának széles körű elterjedése súlyos csapást mértek a *metallurgiával*, illetve a *fémekkel* kapcsolatos, délről érvényesülő diffúziós elképzelésekre. Ugyanis az első fémek,

fémtermékek, megmunkált rézércdarabok délkelet-európai megjelenése még korábbra nyúlik vissza, mint eddig gondoltuk, egészen a korai neolitikumig.

Még mindig elég sok kétség fogadja azokat az adatokat, amelyek a rézérc, termérsz és réztermékek meglétét bizonyítanák a korai neolitikumban és a közvetlenül rákövetkező időszakban (Körös–Cris–Starcevo-komplexum és a Vinca-kultúra kezdete, kb. az i. e. 5800–5200). Azonban, mivel már jelenleg is 14 lelőhelyet ismerünk, amelyek a legidősebb rézfelhasználásra utalnak az egykori Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Magyarország területén, nem szabad ezeket az adatokat egyszerűen későbbi belekeveredésnek tulajdonítani és figyelmen kívül hagyni. Összességükben kell őket vizsgálni, és akarva, nem akarva, a jogosnak látszó kételyek ellenére is, el kell ismerni korai neolitikus vagy közvetlenül utána következő keltezésüket (2. kép és függelék a 2. képhez). Az érintett leletek változatos formában jelennek meg: vannak közöttük malachitrögök, egészen vagy részben megmunkált és átfűrt malachitdarabok mint gyöngyök, továbbá csiszolt és porrá tört malachit mint festék. Van azonban megmunkálatlan termérszrög, termérszéből hidegen megmunkált (kalapált) ár, horog és gyöngy. Néha csak a zöld színű oxidáció utal az érc vagy a fém jelenlétére. Mindebből az következik, hogy Délkelet-Európa legrégebb neolitikumában, hasonlóan a Közel-Kelet és Anatólia korai neolitikumához, még semmiféle szisztematikus egységes metallurgiáról nem beszélhetünk. A rézet alkalomszerűen és többféleképpen felhasználták. Ebből arra is következtethetünk, hogy a réz különféle állapotban történt megismerése nem a tudatos keresés eredménye, sokkal inkább a stratégiai jelentőségű könyersanyag kutatása és gyűjtése, esetleg bányászata melléktermékének tekinthető, amint erre többen is rámutattak.⁷ Feltűnő külseje és különleges színe miatt valószínűleg összegyűjtötték a felszínről a malachit-azurit rézérc és termérsz darabokat, még hozzá olyan területeken is, amelyek később a történeti időkben (a középkorban) Európa leggazdagabb rézlelőhelyei közé számítottak. A véletlenül talált darabok a különféle megmunkálás kísérletével presztízs-

⁴ Uo.

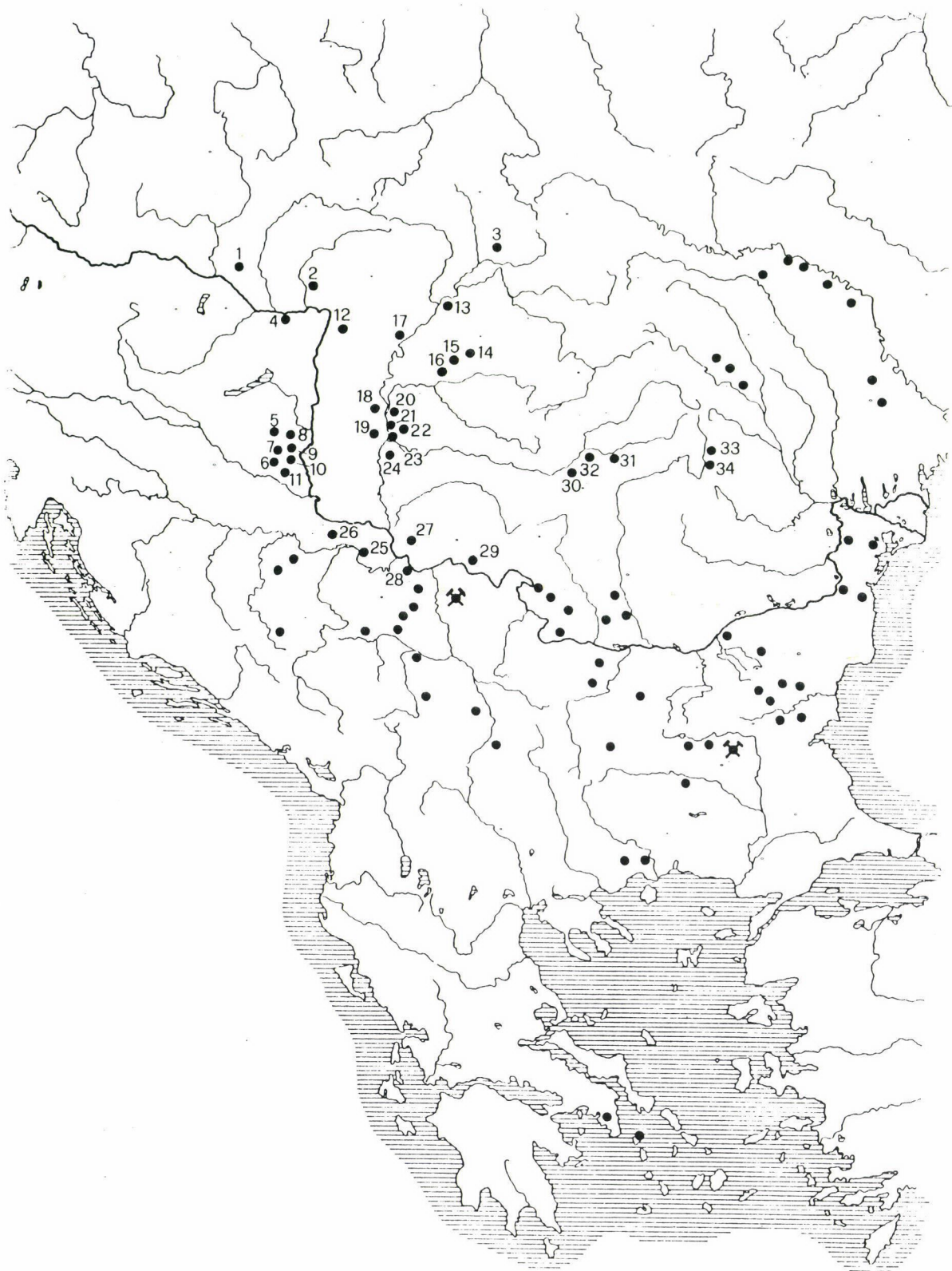
⁵ Childe, V. G., *The dawn of European Civilization*. London 1957⁶; ezt a nézetet képviseli Makkay J. újabb munkáiban is, pl. *ActaArchHung* 37 (1985) 3–12.

⁶ Bognár-Kutzián, I., *The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. AH 42 (1963) 410–415., 435–436., 506–516.; *ua.*, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. AH 48 (1972) 212–222.; *ua.*, *The Beginning and Position of the Copper age in the Carpatho-Pannonian Region*. *Actes du VIII Congrès UISPP Beograd 1973*, Tom. II., 300–316.; *ua.*, *On the Origins of Early Copper-Processing in Europa*. In: Megaw, J. W. (szerk.), *To illustrate the Monuments. Essays on Archaeology Presented to Stuart Piggott*. London 1976, 70–76.; Kalicz N.,

ArchÉrt 109 (1982) 10–11., részletes irodalom a 42. jegyzetben; Tringham, R. és mások, *Archaeology*, 33/2 (1980), 28; Kuna, M., *Zur neolithischen und äneolithischen Kupferarbeitung im Gebiet Jugoslawiens*. *Godišnjak Sarajevo*, XIX/17 (1981) 13–81.; Ecsedy I., *On the Early Development of Prehistoric Metallurgy in Southern Transdanubia*. *Godišnjak Sarajevo*, Knjiga XXVIII/26 (1990) 209–231.

⁷ Lichardus, J., *Zur Bedeutung der Feuersteingewinnung in der jüngeren Steinzeit Mitteleuropas*. In: Weisberger, G. (szerk.) *5000 Jahre Feuersteinbergbau*. Bochum 1980, 265–270.; Chapman, J., *The Vinca Culture of South-East Europe*. *BAR Internat. Series*, 117 (1981); Ecsedy I., i. m. (6. j.) 211., 220.; Pernicka, E., i. m. (1. j.) 610.

3. kép. A Kárpát-medence és Délkelet-Európa középső és késő neolitikus fémleletei az 1.a/b. és 1.b. fémhorizontból (i. e. 5200–5000, 5000–4000)

Fig. 3. Middle and late Neolithic metal finds from Copper Horizons 1.a/b and 1.b (5200–5000 BC and 5000–4000 BC) in the Carpathian Basin and Southeastern Europe.

tárgyakká válhattak, amelyek a hagyományos ékszereket és ritkábban a legegyszerűbb eszközöket utánózták. Meglepően hasonló folyamat játszódott le Délkelet-Európában is, mint a Közel-Keleten 1–2–3 évezreddel korábban. Fontos hangsúlyozni, hogy a két földrajzi terület között ebben a tekintetben semmiféle valószínű összefüggés nem bizonyítható. Ilyet már csak a nagy időbeli különbség miatt sem tételezhetünk fel, továbbá azért sem, mert mint fentebb már láttuk, a termelő gazdálkodás egységessé vált vívmányainak diffúziójával a fémek még Közel-Keleten sem egységes metallurgiája – jelentéktelen szerepe miatt – sem jutott északra. Bár sokáig én is ezzel ellentétes álláspontot képviseltem, ki kell jelentenem, hogy C. Renfrewnek igaza volt: a délkelet-európai metallurgia a közel-keleti befolyás nélkül, önállóan jött létre.⁸ Mindebben feltehetően az a tény játszott szerepet, hogy magában a Kárpát-medencében, a Balkán-félsziget északi és középső részén voltak Európa legjelentősebb rézérclelőhelyei, számos felszíni előfordulással. Ezek közül csak a mai Magyarország több olyan területét említem meg, ahol a középkorban ugyan csak kisebb mértékű, de rentábilis rézkitermelés folyt, és amelyek a neolitikus rézfelhasználásban is számba jöhetnek (2. kép és függelék a 2. képhez).⁹ Még századunk 20-as éveiben is találtak a Mátra-hegység egyik patak völgyében egy több mint 30 kg-os termérszög rögöt.¹⁰ A mai Magyarország területén megfigyelt rézérc-előfordulások azonban összehasonlítva Erdély vagy Közép-Szlovákia rézérclelőhelyeinek gazdagságával, jelentéktelennek tűnnek.

A korai rézfelhasználásból Délkelet-Európában is hosszadalmas, véletlen elemektől kísért gyűjtések és kísérletek eredményeként vált tudatosan kialakított és szisztematikus metallurgia. A folyamat színhe-

lye vagy színhelyei egyelőre ismeretlenek számunkra, de több mint egy évezred alatt – i. e. 5200–4000 között –, a magyar terminológia szerint a középső és késői neolitikumban kellett végbemenni (függelék a 3. képhez, irodalommal), amíg a korai rézkorban, a Tiszapolgár-kultúrának megfelelő időben, valószínűleg közös tapasztalatok alapján, létrejött a súlyos réztárgyak metallurgiájának ismerete. Előbb azonban a korai neolitikus kezdetek után, és pedig az i. e. 6. és 5. évezred fordulóján Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében is eljutottak a tudatos rézfelhasználáshoz, amikor is termérszög, malachitból (ritkábban azuritból) szisztematikusan, és a felhasználók széles köre számára főképpen presztízstárgyként szolgáló egyszerű ékszereket készítettek, amelyek az előállítás helyektől távol fekvő vidékekre is eljutottak. Ebből az időszakból származnak a tényleges metallurgiai tevékenységet bizonyító első, egyelőre még nem teljesen hiteles leletek is a Kárpát-medencében és Délkelet-Európában (Selevac, Zengővárkony, Herpály).¹¹ A rézkitermelés kezdetei Észak-Szerbiában és Bulgáriában is erre az időszakra esnek,¹² tehát a rézolvasztás feltételezése indokolt. Az 5. évezredben (a kalibrált adatok szerint) a réz különböző tulajdonságai váltak ismertté, de a legtöbb réztárgyat még ekkor is termérszög, hideg megmunkálással (kalapálással) állították elő. Még ebben az időben is előfordult azonban, hogy a malachitot és azuritot, éppen úgy, mint a hematitot, porrá zúzták, és mint festéket használták.¹³ Egyidejűleg elkezdődött az ólom korai metallurgiája is.¹⁴ Ezt az időszakot úgy is lehetne nevezni, mint a fémek felhasználásának protometallurgiai fázisát (3. kép és függelék a 3. képhez).

A szélesebb körű rézfelhasználás a Vinca-kultúra Plocnik fázisával (C–D) esik egybe.¹⁵ Ebből a körből kiemeltem a Plocnik-lelőhelyen talált és a súlyos

⁸ Renfrew, C., *The Autonomy of the South-East European Copper Age*. PPS 35 (1969) 12–47.; *ua.*, *Sitagroi and the Independent Invention of Metallurgy in Europe*. In: *Actes du VIII Congrès Internat. des Sci. Préh. et Protohist. UISPP. Tom II*, Beograd 1973, 473–481.

⁹ Bácskay Erzsébet állította össze az érclelőhelyek listáját az Északi-középhegységben. Ezúttal köszönöm adatainak átadását. A Mecsek-hegységből 1.: *Ecsedy I.*, i. m. (6. j.) 218–220.

¹⁰ Patay Pál szíves szóbeli közlése, Szegedi Emilre hivatkozva.

¹¹ Selevac: *Tringham, R.*, i. m. (6. j.) 28.; *Glumac, P. D.*–*Tringham, R.*, *The Exploitation of Copper Minerals*. In: *Tringham, R.*–*Kristic, D.* (szerk.), *A Neolithic Village in Yugoslavia*. Monumeta Arch. 15, Los Angeles 1990, 549–563.; *Glumac, P. D.*–*Todd, J. A.*, *Eneolithic Copper Smelting Slags from the Middle Danube Basin*. In: *Pernicka, E.*, *Wagner, G. A.* (szerk.), *Archaeometallurgy '90*. Basel–Boston–Berlin 1991, 155–164. Herpályon a neolitikus rétegek legfelső részén került elő egy olvasztótégely-töredék 1980-ban. A bizonytalanságot az okozza, hogy közvetlenül fölötte helyezkedett el a bronzkori település, melynek leletei lehatolnak a neolitikus rétegekbe is.

¹² *Jovanovic, B.*, *Rudna Glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu*. Bor–Beograd 1982; *ua.* (szerk.), *Recherches*

sur l'exploitation minière et la métallurgie anciennes dans la région du Rudnik. *Sbornik radova Narodnog Muzeja, Cacak* 1988, 1–60.; *ua.*, *Mali Sturac – ein neues prähistorisches Kupferbergwerk in Zentralserbien*. *Der Aanschnitt*, 35 (1983) 117–179.; *Cernych, E.*, *Aibunar – a Balkan copper mine of the fourth millennium B. C.* PPS 44 (1978) 203–217.; *ua.*, *Gornoe delo i metallurgija vo drevnejšej Bolgarii*. Szófia 1978.

¹³ *Chapman, J.*, i. m. (7. j.) 126.; *Todorova, H.*, *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*. PBF Abt. IX, 14 (1981) 4.; *Glumac, P.*, *Earliest known Copper ornaments from Prehistoric Europe*. *Ornament* 8/3 (1985) 15–17.; *ua.*, *Copper Mineral Finds from Divostin*. In: *McPherron, A.*–*Srejovic, D.* (szerk.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. *Ethnology Monographs* 10, Pittsburgh 1988, 457.

¹⁴ *Glumac, P. D.*–*Todd, J. A.*, *New Evidence for the Use of Lead in Prehistoric South-East Europe*. *Archeomaterials*, 2/1 (1987) 29–37.

¹⁵ *Bognár-Kutzián, I.*, i. m. (6. j.), 70–76.; *Kalicz N.*, i. m. (6. j.) 10.; *Jovanovic, B.*–*Ottaway, B. S.*, *Copper mining and metallurgy in the Vinca Group*. *Antiquity*, 50 (1976) 104–113. Továbbá ezen munka 3. kép, Appendixben felsorolt irodalom.

réztárgyak közé tartozó négy kincsleletet. Ezeket magam inkább a Tiszapolgár-kultúrának megfelelő időre keltezném (Bubanj-Hum Ia).¹⁶ Mások is hangot adtak hasonló véleményüknek.¹⁷

Magyarországon is a Vinca (C–D) fázisával párhuzamos időből származik a legtöbb késő neolitikus rézlelet, amelyek megelőzték a súlyos tárgyak megjelenését. Négy egyidejűleg létezett késő neolitikus kultúra, illetve csoport leletei között ismertük meg a rezet. Ezek a következők: Tisza–Herpály–Csőszhalom-kultúra, illetve csoport Kelet-Magyarországon, és a Lengyel-kultúra Nyugat-Magyarországon (Dunántúl). Erre az időszakra jellemző volt, hogy

1. a súlyos réztárgyak még nem jelentek meg,
2. a réz- (malachit-azurit-) tárgyak jelentéktelen kivételtől eltekintve mind kisméretű ékszerek voltak; a kivételt egy-egy tű vagy ár képviselte,
3. a termés- (olvasztott?) rézből előállított gyöngyök főleg a Lengyel-kultúrában gyakran együtt jönnek elő a malachitból készített gyöngyökkel,¹⁸
4. a réztárgyak formája és jellege interregionális, vagyis nem köthető egyetlen kultúrához,¹⁹
5. a réztárgyak, ékszerek nagyon csekély mennyiségű rézből készültek. Az eddig ismert összes délkelet-európai réztárgy összsúlya aligha éri el egyetlenegy súlyos réztárgy súlyát,
6. a rézékszerek, illetve -árak, -tűk, -horgok túlnyomó részben a masszív, nem alakítható nyersanyagokból (csont, agancs, kő, kagyló) készített ékszerek (karperecek, gyűrűk, gyöngyök, árak, tűk, horgok) formáját utánozzák. Ezek közül egyedül az agyag volt kivétel, amelynek alakíthatósága, formálhatósága és a forma szándékolt tartósítása már a neolitikum kezdetén ismertté vált. Az ékszerek között megjelent az agyaggyöngy is. Az agyag tulajdonsága azonban lényegesen különbözött a réz tulajdonságától. Először ugyanis megismerték a réznek mint anyagnak az ala-

kíthatóságát, hajlíthatóságát a hideg megmunkálás (kalapálás) segítségével, továbbá a forma tartósságát, és nagyjából olyan ékszereket készítettek, amelyeknél éppen ezeket a tulajdonságokat használták ki. Ilyenek a kerek és félkör keresztmetszetű rézhuzalból vagy lapos rézszalagból kalapált többszörös csavarodású gyűrűk, karperecek, a vékony lemezből hajlított csövecskék, amelyeket mint gyöngyöket használtak, vagy a gyűrűk, tűk és csüngők spirális véggel.²⁰ Ennek az időszaknak a végére kristályosodott ki a sok véletlen kísérlet alapján a rézolvastás technológiája.

Hasonlóképpen más területekhez a réz korai felhasználását Magyarországon is több horizontra lehet bontani. 1. *rézhorizont*. Átfogja a súlyos réztárgyak megjelenése, vagyis a Tiszapolgár-kultúra előtti időszakot.²¹ Magam is azt a nézetet képviseltem, hogy az 1. rézhorizont kezdeteit nem lehet messzebbre visszatalni, mint a Vinca-kultúra C- (Plocnik-) fázisa, és ezzel egyidejűleg jelentek volna meg déli hatásra Magyarországon is a legelső réztárgyak. A fentebb ismertetett érvek alapján azonban meggyőzőnek látszik a feltevés, hogy az 1. rézhorizont kezdetei a korai neolitikumig nyúlnak vissza (Körös–Starcevo–Cris-kultúrák: 2. kép és függelék a 2. képhez). A korai neolitikus réztárgyak *szórványos, véletlen* fellépése és a késő neolitikus *tudatos, nagymérvű* rézfelhasználás közötti időből is ismerünk rézleleteket. Újabban Magyarországon is találtak olyan malachitgyöngyöket, amelyek a Vinca B 1–2 fázisra, vagyis még a középső neolitikumra keltezhetők, és esetleg erre az időre keltezhető a többször is idézett és vitatott neszmélyi rézár.²² Más területekről is származnak hasonló korú réztárgyak, amelyek a rézfelhasználás folyamatosságát bizonyítják a korai és késői neolitikum között.²³ Ezek a leletek egyúttal hangsúlyozzák a délkelet-európai metallurgia önállóságát és a helyi fejlődés alapjait. A görögországi rézfelhasználás kezdeteit jelentő

¹⁶ Kalicz N., Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J., Die Kupferzeit als historische epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge, 55, Bonn 1991, 349–350.

¹⁷ Tasic, N., Bubanj–Salcuta–Krivodol Komplex. In: Benac, A. (szerk.) Praistorija Jugoslavenskih Zemalja, III. Eneolitsko doba. Sarajevo 1979, 108.; Chapman, J., i. m. (6. j.), 129.; Jovanovic, B., Die Vinca-Kultur und der Beginn der Metallnutzung auf dem Balkan. In: Srejovic, D., Tasic, N. (szerk.), Vinca and its Word. Belgrade 1990, 55.

¹⁸ Ecsedy I., i. m. (6. j.), 210–220.

¹⁹ Kalicz N., ArchÉrt 114 (1987–88) 4–10.; ezt a megállapítást a súlyos fémtárgyak megjelenésével kapcsolatban tettem, de ugyanaz volt vonatkoztatható a késő neolitikus fémleletekre is.

²⁰ Kalicz N.–Raczky P., ActaArchHung 36 (1984) 130. 45. kép 8–10.: ua., Berettyóújfalu. A settlement of the Herpály culture. In: Tóth L.–Raczky P. (szerk.), The Late Neolithic of the Tisza Region. Budapest–Szolnok 1987, 122., 41. kép; Horváth F., Hódmezővásárhely–Görzsa. A settlement of the Tisza culture. Ugyanott, mint előbb, 46, 38. kép. Ecsedy I., i. m. (6. j.) 1–4. képek.

²¹ Bognár-Kutzián I., i. m. (6. j.) Kalicz N., i. m. (6. j.), 10.; Kuna, M., i. m. (6. j.).

²² Hegedűs K., ArchÉrt 108 (1981) 8–12., a probléma rövid nemzetközi összefoglalásával; ua., MFMÉ 1982–83/1, 30–35. Neszmély: Bognár-Kutzián I., i. m. 1963 (6. j.) 333–334., 485–487., 499., 536.; ua. i. m. 1976 (6. j.), 70. A kételyek azért merülnek fel, mert a lelőhelynek ebben a rétegében a rézkori Ludanice-csoport leletei is megvannak.

²³ Vinca-kultúra B 1–2. fázisa: Jovanovic, B.–Ottaway, B. S., i. m. (14. j.), 104., Románia: Comsa, E., Quelques données relatives au commencement de l'usage du cuivre des neolithique de la Roumanie. In: memoriam Constatini Deicovicu. Cluj 1974, 73–84. (Több lelőhely leletei tartoznak ebbe a fázisba.) Talán Selevac legkorábbi fémleletei is ebből az időszakból származnak: Glumac P.–Tringham, R., i. m. (11. j.), 555–563. Romániából: Marinescu-Bilcu, S., Tirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania. BAR Internat. Series 107 (1981) 52. kép, 1–3, 4–7.; FÁK-beli Moldovából: Masszon, V. M.–Merpert, N. Ja., Eneolit SSSR. Moszkva 1982, 52. t. jobbra alul, 58. t. 1–3., 9., 13., 16., 19–25., 28–29., 32–33., 60. t. alsó sor: Cernych, E. N., i. m. (12. j.), 1978, 15–18. táblák számos rézlelete.

nagyon kevés késő neolitikus réztárggyal kapcsolatban azt a nézetet képviseli a kutatás, hogy azok az északabbra fekvő Balkán-térségből származhatnak, ha nem helyi eredetűek. Ha a felhozott érvek ellenére vagy mellett mégis kellene valamilyen közel-keleti hatást feltételezni, az csak Bulgárián keresztül érvényesülhetett. Ilyenre egyelőre semmiféle adatunk nincs.

Az elmondottak alapján lehetséges az 1. rézhorizont két részre bontása. Az 1.a horizonthoz tartoznak a legidősebb réz- és rézérc-előfordulások a Vinca B 1–2. fázisig, amikor is elsősorban a véletlen fémfelhasználásról beszélhetünk. Az 1.b rézhorizonthoz tartoznak véleményem szerint a késő neolitikus részletek, amelyek a Vinca C–D időszakkal párhuzamosíthatók, amikor is a tudatos rézfelhasználás és főleg az ékszerek számának jelentős megnövekedése volt jellemző. Közéjük keltezhető az 1. a/b. rézhorizont, amely az átmenetet képviseli a kettő között a középső neolitikumban.

Magyarországon a Tisza-kultúra számos réztárgya a sírokból került elő, de nem hiányoznak a telepletek sem.²⁴ A Lengyel-kultúra réztárgyai csaknem kizárólag sírokból származnak. Dombay János pl. Zengővárkonyban a 368 sírból 28-ban talált rézet (7,6%).²⁵ Egy sírcsoportban (IXb) 43 sírból 10 sír tartalmazott réz ékszereket (vagyis 23,2%).²⁶ Mórágyn (Tolna megye) Zalai Gaál István még nagyobb arányú rézfelhasználást figyelt meg. 21 sírban talált réz ékszereket, vagyis a 73 síros sírcsoport 30%-ában voltak réztárgyak.²⁷ Cicarovcében, Kelet-Szlovákiában – a lelőhely a Csőszhalom-csoportba tartozik – a 12 feltárt sírból öt sírban volt különféle réztárgy, mind természetéből, úgy mint karperecek masszív rézszalagból, masszív rézár (?), rézhuzal.²⁸ Polgár-Csőszhalmon, a tell-településen korábban egy karperec és rézgyöngyök kerültek elő, s a legújabb ásatások során már eddig is több réztárgyat talált Raczy Pál.²⁹ Berettyóújfalu–Herpályon a Magyarországon eddig ismert legnagyobb számú különböző réztárgy került elő a település rétegeiben, és kisebb részben sírokból.³⁰ A Herpály-kultúra települése időben egybeesik a Vinca C–D-fázissal, és végét a Proto-Ti-

szapolgár-fázis jelenti. A megtalált 34 réztárgy a település összes rétegéből származik. Mivel csaknem kivétel nélkül települési rétegekből származnak, nem csodálkozhatunk, hogy túlnyomó részük töredékes, és feltehetően elveszített tárgyak voltak. Formájukban megvan a kor minden jellegzetes ékszer típusa. Vannak gyűrűk, karperecek, ékszerek, tűk, spirálvégű tű, vékonyabb vagy vastagabb, kerek és négyszögletes keresztmetszetű rézhuzalból, lapos lemeztöredékek, gyűrűk és karperecek vékonyabb és vastagabb szalagból, lemezből hajlított rézcsövecskék mint egyszerű gyöngyök, valamint masszív, hordó formájú gyöngy. Az ékszereket természetéből állították elő és csaknem mindegyiken megfigyelhető a kalapálás nyoma. A település legfelső Proto-Tiszapolgár-fázisú rétegéből rézsalak, ill. rézolvastó tégely töredéke is előkerült.³¹

A Magyarországon feltárt neolitikus részletek (egy részük malachit) az önálló délkelet-európai metallurgiai kör termékei. A régészeti lelőhelyek közelében nincsenek ércnyersanyag-lelőhelyek, vagyis ezek más vidékekről kerültek a településekre. Valószínűleg már kész termékek voltak, amikor idejutottak. A rézsalak, ill. rézolvastó tégely töredéke a herpályi telep legfelső neolitikus rétegéből tulajdonképpen a kisszámú bizonyíték egyike lenne a helyi metallurgiai tevékenységre.

A késő neolitikum idején három rendkívül fontos nyersanyag cseréje, „kereskedelme” vett nagy lendületet a Kárpát-medencében; ezek: az obszidián, a Spondylus tengeri kagyló és a réz (nem számítva a hematitot, a bitument és a különleges, ritka köveket). Természetesen több egyéb, inkább csak regionális cseretárgyat is megállapíthatunk, de a három említett nyersanyag interregionális jelentőségű volt, hatalmas területeket kötött össze. A Tokaj-Zempléni-hegység obszidiánja és az Égei-tenger (esetleg Adriai-tenger) Spondylus kagylója már a korai neolitikum kezdetén megjelent. Igazi széles körű elterjedésük, mindenekelőtt a Spondylus és a réz a (magyar terminológia szerinti) késő neolitikumhoz kötött, amely megfelel a Vinca C–D-fázisnak.³² Feltűnő, hogy a három nyers-

²⁴ Horváth F., i. m. (20. j.) 45–46., 38. kép; *Gazdapusztai Gy.*, MFMÉ 1963, 36, IV. t. 3: *Bognár-Kutzián I.*, i. m. (6. j.) 333.; *Korek J.*, Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend. IPH 3 (1989) 56–57.; *Banner J.*, ActaArchHung 18–19., 34.

²⁵ *Wosinsky M.*, Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel, seine Ergbauer und Bewohner I–II. Budapest 1888–1892; *Dombay J.*, A zengővárkonyi őskori telep és temető. ArchHung 23 (1939); ua., Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. ArchHung 37 (1960) 229.; ua., JPMÉ 1959, 55–71., *Zalai-Gaál I.*, BAME 10–11., Szekszárd (1979–80) 1982, 7.; ua., BAME 14 (1988); *Kalicz N.*, JPMÉ 22 (1977) 142.; ua., MittArchInst 2 (1971) 21.; ua., Kőkori falu Aszódon. Múzeumi Füzetek 32 (Aszód) 1985, 71., 104.; *Ecsedy I.*, i. m. (6. j.) 209–231.

²⁶ *Dombay J.*, i. m. (25. j.), 1939, 1960. *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1988(25.j.), 147–149.

²⁷ *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1988 (25.j.) 113–115.

²⁸ *Vízdaľ J.*, Potiska kultúra na vychodnom Slovensku. Košice 1980, 139.

²⁹ *Bognár-Kutzián I.*, i. m. 1963 (6. j.) 331., 333.; ua., i. m. 1972 (6. j.) 212.; az újabb ásatásokon előkerült réztárgyakról Raczy Pál szíves közlése.

³⁰ *Korek J.–Patay P.*, FolArch 8 (1956) 30, IV. t. 8.; *Kalicz N.–Raczy P.*, i. m. 1984 (20.j.) 128–131.; ua., i. m. 1987 (20.j.) 124.

³¹ E. Pernicka Heidelbergben a Max Planck Magfizikai Intézetben végzi az elemző vizsgálatokat.

³² *Kalicz N.*, i. m. (25. j.), 69–71., 104.; ua., BAME 13 (1985) 1986, 132.; ua., A termelő gazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. Neolitikum és rézkor. Doktori értekezés. Kézirat. 1988, 455–459.; *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1988 (25. j.), 66.

anyag az egyes lelőhelyek együtteseiben milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz. Itt csak a már említett Mórágypéldáját említem a Dunántúli déli részéről,³³ ahol a 73 sírból 21-ben réz, 20-ban Spondylus és 13-ban obszidián fordul elő. Ezek az adatok önmagukért beszélnek.

A 2. rézhorizont a súlyos réztárgyak fellépésével kapcsolatos, és a lapos, valamint az átfúrt balták, továbbá a Csóka (Coka), Plocnik, Várna, Vidra stb. típusú csákányok időszaka, amelyek Magyarországon, Szlovákiában és Erdélyben a Tiszapolgár-kultúrát mint a rézkor 1. fázisát (korai rézkor) képviselik.³⁴ A rézmennyiség növekedése a korai rézkortól robbanásszerű volt, és ez jelentős hatást gyakorolt a társadalomra is. A súlyos réztárgyakat ugyan eszközformában készítették, a termelő gazdaság szerzőmennyiségét azonban sem minőségi, sem mennyiségi tekintetben nem elégíthették ki, amint ezt a legtöbb kutató megállapította, hanem legnagyobb valószínűség szerint értékelhalmozó, esetleg szakrális funkciójuk volt.³⁵ Ebből az időszakból származnak az első adatok az arany megjelenéséről és számottevő felhalmozásáról.³⁶ Az eszközök és szerszámok továbbra is hagyományos anyagból, vagyis kőből, csontból és agancsból (ugyanígy fából) és hagyományos formában készültek. A 2. rézhorizont fémek az önálló délkelet-európai metallurgia termékei, amit a leletek koncentrációja, földrajzi elhelyezkedése egyértelműen bizonyít.

A 3. rézhorizont tulajdonképpen szerves folytatása a megelőző horizontnak – mind mennyiségi, mind minőségi szempontból – csak a súlyos réztárgyak formája valamelyest megváltozott (keresztelű csákányok dominanciája), és feltehető, hogy előállítási központjuk is a Kárpát-medencébe helyeződött át,³⁷ míg a megelőző 2. rézhorizont réztárgyainak előállítási központja Délkelet-Európa több részén is feltételezhető. Időrendjük Magyarországon a Bodrogkeresztúr-kultúrával azonosítható, és mint a magyarországi rézkor

2. fázisa határozható meg. Ebben az időszakban terjedt ki a metallurgiai tevékenység az Alpok régiójára is. Sok adat van a kismérvű helyi rézfeldolgozásra, főleg a Dunántúli nyugati részéről és az Alpok vidékéről is.³⁸

A 4. rézhorizontot a Magyarország egész területét elfoglaló Baden-kultúra mint a rézkor 3. fázisa képviseli.³⁹ Ebben az időszakban a rézgazdaság és ezzel együtt a súlyos réztárgyak készítése hirtelen véget ért, és a kor fémleletei mennyiségi tekintetben a késő neolitikus kis volumenű metallurgia folytatásaként értékelhetők.⁴⁰ Az ékszerek jellege és mennyisége a súlyos réztárgyak időszakában, összehasonlítva a megelőző és következő időszakokkal, semmi lényeges különbséget nem mutat fel. A különbséget elsősorban a súlyos réztárgyak gazdag jelenléte hangsúlyozza. Az eszközök és szerszámok a rézkor 3. fázisában, vagyis a 4. rézhorizont idején is éppen úgy, mint a neolitikum és a rézkor korábbi időszakaiban és a rézkori rézrobbanás csúcspontján is, a megszokott, hagyományos nyersanyagokból készültek.

A súlyos réztárgyak készítése és felhalmozása, a metallurgia robbanása a 2. és 3. rézhorizont idején Délkelet-Európa fejlődésében különös utat jelentett, ami azonban zsákutcának bizonyult. Ez volt az az időszak, amelyben a nyersanyagot nagyon könnyen és nagy mennyiségben lehetett megszerezni és megmunkálni. Ez a periódus éppen olyan gyorsan kihűnyt, mint ahogy fellángolt, nem követte szerves fejlődés a metallurgiában. Valószínűleg kimerültek a réz könnyű megszerzési lehetőségei. Igaz, ebből az időből is vannak leletek, melyek a helyi metallurgia meglétét bizonyítják Dél-Magyarországon a Mecsek-hegység vidékén és Kelet-Szlavóniában.⁴¹ Párhuzamosan a délkelet-európai (korai és középső rézkori) metallurgia lehanyatlásával, az égei-anatóliai kora bronzkori metallurgia rendkívüli fellendülése következett, amely folyamatosan továbbért a bronzkor késői fázisáig.

³³ Zalai-Gádl I., i. m. 1988 (25. j.), 113–115.

³⁴ Bognár-Kutzián I., i. m. 1963, 1972, 1976 (6. j.); Kalicz N., i. m. (6. j.), 10., 17.; ua., MittArchInst 14 (1985) 28–29.; ua., i. m. (19. j.), 4–11.; ua., The new results of the investigations on the Hungarian Copper age. In: Rassegna di Archeologia 7, Viareggio (1988) 77–81.; Kuna, M., i. m. (6. j.) 39–46.; Todorova, H., The Eneolithic in Bulgaria. BAR Internat. Series 49 (1978) 63–64.

³⁵ Todorova, H., i. m. (34. j.), 66–67.; ua., i. m. (13. j.), 5.; Kalicz N., i. m. (6. j.), 7., 16.; Kuna, M., i. m. (6. j.), 50–52.

³⁶ Bognár-Kutzián I., i. m. 1972 (6. j.), 145–148.; ua., i. m. 1973 (6. j.), 303., és 8. j.; Vízdaľ J., Tiszapolgárské pohrebiško v Velkyh Raškovciach. Košice 1977; Ivanov, I., Tresasures of the Varna Chalcolithic Necropole. Sofia 1978; Kalicz N., i. m. (34. j.) 31. Azóta a kérdésnek hatalmas irodalma halmozódott fel az egész világon. A legutóbbiak közül fontos: Fol, A., Lichardus, J. (szerk.), Macht Herrschaft und. Gold. Saarbrücken 1988.

³⁷ Bognár-Kutzián I., i. m. 1973 (6. j.), 305–308., 311–314.; Kalicz N., i. m. (6. j.) 11., 17.; ua., i. m. (19. j.), 11., 14.; ua., i. m. (34. j.) 32.; Makkay J., ActaArchHung 28 (1976) 251–300.; ua., A tiszaszó-

lői kincs. Budapest 1985; ua., The Tiszaszólós Treasure. Budapest 1989; Todorova, H., i. m. (13. j.), 5–6., 15.; Kuna, M., i. m. (6. j.), 39–40.: itt kezdődik az eltérés a magyarországi rézhorizontok és Kuna rézhorizontjai között, mert ő a 3. rézhorizont után, a Bodrogkeresztúr kultúra B-fázisától (Hunyadihalom–Salcuta IV) a Baden-kultúra kezdetéig beilleszt egy önálló 4. rézhorizontot.

³⁸ Kalicz N., i. m. (6. j.), 9., 12–17.; Horváth L. A., ActaArchHung 42 (1990) 21–44.; Sangmeister, E., Strahm Ch., Acta Bernensia 2 (1973) 189–248.; Otaway, B.–Strahm, Ch., World Archaeology 6 (1974) 307–321.; Pleslová-Štiková, E., PA 68 (1977) 64–67.

³⁹ Kalicz N., i. m. (6. j.), 11., 17.; Kuna, M., i. m. (6. j.) 39–40., nála ez az 5. rézhorizont.

⁴⁰ Novotná, M., Colloque XXIII, IX Congrès UISPP 1977, 127.; Vulpe, A., Colloque XXIII, IX Congrès UISPP 1977, 150–152.; Kuna, M., i. m. (6. j.), 48., 12. t.

⁴¹ Ecsedy I., JPMÉ 22 (1977) 167–169.; ua., i. m. (6. j.), 221–223.; Schmidt, R. R., Die Burg Vucedol. Zagreb 1945, 21, 141–142.; Durman, A., Opuscula Archaeologica 8 (1983) 31. és 4. t. 1–5.

FÜGGELÉK

A 2. képhez.

Tömör karikák: Az 1.a fémhorizont (i. e. 5800–5200) lelőhelyei Délkelet-Európában.

- 1: Szarvas. 23. lh. (Magyarország), *Chapman, J.–Tylcote, R. F.* PPS 49 (1983) 374–375.;
- 2: Balomir (Erdély, Románia), *Vlassa, N.*, AMN 4 (1967) 407., 6. kép; ua., *ŠtudZvesti* 17 (1969);
- 3: Iernut (Erdély, Románia), *Vlassa, N.*, AMN 4 (1967) 407.; *Horedt, K.*, JMV 60 (1976) 176., 1. kép d.;
- 4: Cuina Turcului (Románia), *Comsa, E.*, i. m. (23. j.) 78.; kétségekkel fogadja az adat hitelességét. *Păunescu, A.*, *Tibiscus* 5 (1978) 21. képen már a Cotofeni kultúra körébe sorolja a lelőhelyen talált két rézárát;
- 5: Gornea (Bánát, Románia) *Lazarovici, G.*, Gornea. Preistorie. Resita 1977, 32. t. 12.;
- 6: Trestiana (Moldva, Románia), *Glumac, P. D.–Todd, J. A.*, i. m. (14. j.), 31.;
- 7: Lepenski Vir (Jugoszlávia), *Srejovic, D.*, Lepenski Vir. Beograd 1969, 173.: ua., Lepenski Vir. Bergisch Gladbach 1981, 183.;
- 8: Vinca (Jugoszlávia), legalsó rétegek. A lelőhelyen ólom jelenléte is bizonyított, *Vasic, M.*, PZ 2 (1910) 31.; *Vlassa, N.*, i. m. 1969, (2. j.), 519.; *Durman, A.*, *Opuscula Archaeologica* 13 (1988) 1–9.;
- 9: Divostin (Jugoszlávia), *Glumac, P.*, i. m. (13. j.), 1988, 457–462.;
- 10: Zmajevac (Jugoszlávia), *Glumac, P. D.–Todd, J. A.*, i. m. (14. j.) 31.;
- 11: Obre I (Bosznia–Hercegovina), *Gimbutas, M.*, WMBHLM 4a (1974) 22.; *Sterud, E.–Sterud, A.*, WMBHLM 4a (1974) 258.;
- 12: Anza IV (Macedonia), *Gimbutas, M.*, Neolithic Macedonia. Monumenta Arch. Los Angeles 1976, 417.;
- 13: Usoe I (Bulgária), *Todorova, H.* CA 1973/4, 27.;
- 14: Ovcárovo (Bulgária), *Todorova-Simeonova, H.*, Nairanni danní za upotreba na metali v Bulgaria. Szbornik dokladi ot pŕŕvija simposium po istorija na minoto delo v Jugo-iztocsna Evropa. Varna 1975, 5–13.;
- 15: Karanovo II (Bulgaria), *Georgiev, G. I.*, Kupferzeit (Karnanovo V und Karanovo VI) in Bulgarien. In: *Lichardus, J.–Fol, A.* (szerk.): Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken 1988, 36.

Tömör háromszögek. A réznyersanyag-lelőhelyek kizárólag a mai Magyarországon (nem említjük itt a közismert erdélyi és szlovákiai nyersanyag-lelőhelyeket). 1: Telkibánya. Zempléni-hegység; 2: Rudabá-

nya, Rudabányai-hegység; 3: Recsk (Mátra-hegység; 4: Mecsek-hegység.

A 3. képhez.

Tömör karikák: Az 1.b fémhorizont (i. e. 5000–4000) és 1.a/b fémhorizont (i. e. 5200–5000) lelőhelyei Délkelet-Európában; a számozott lelőhelyek a Kárpát-térségben.

- 1: Mlynárce (Szlovákia), *Novotny, B.*, Slovensko v mladšej dobé kamennej. Bratislava 1958, 28.;
- 2: Svodin (Szlovákia), *Nemejcová-Pavúková, V.* előadása a Dolni Milanovecban tartott nemzetközi konferencián 1990-ben;
- 3: Cicarovce (Szlovákia), *Vízdaľ, J.*, i. m. (28. j.) 139.;
- 4: Neszmély (Magyarország), *Bognár-Kutzián, I.* i. m. (6. j.), 1963, 333.; ua., i. m. (6. j.) 70.;
- 5: Lengyel (Magyarország), *Wosinsky M.*, i. m. (25. j.); *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1988 (25. j.), 153–156.;
- 6: Zengővárkony (Magyarország), *Dombay, J.*, i. m. 1939 (25. j.); ua., i. m. 1960 (25. j.), 229.; *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1988 (25. j.), 139–151.;
- 7: Pécsvárad (Magyarország), *Ecsedy I.*, i. m. (6. j.) 220.;
- 8: Ágostonpuszta (Magyarország), *Zalai-Gaál I.*, i. m. 1982 (25. j.), 7.;
- 9: Mórág (Magyarország), *Zalai-Gaál, I.*, i. m. 1988 (25. j.) 17–31., 113–115.;
- 10: Lánycsók (Magyarország), *Kalicz N.*, i. m. 1977 (25. j.), 142.;
- 11: Villánykövesd (Magyarország), *Dombay J.*, i. m. 1959 (25. j.), 61., 64.;
- 12: Aszód (Magyarország), *Kalicz N.*, i. m. 1971 (25. j.), 21.; ua., i. m. 1985 (25. j.), 71., 104.;
- 13: Polgár–Csőszhalom (Magyarország), *Bognár-Kutzián I.*, i. m. 1963, (6. j.), 331., 333.; ua., i. m. 1972, (6. j.), 212.; ua., i. m. 1976 (5. j.), 71.; Raczky Pál folyamatban levő ásatásából is több réztárgy került elő;
- 14: Berettyóújfalú–Herpály (Magyarország), *Korek J., Patay P.*, i. m. (30. j.), 42.; *Kalicz N.–Raczky P.*, i. m. 1984 (20. j.) 130.; ua., 1987 (20. j.), 124.;
- 15: Berettyószentmárton (Magyarország), *Bognár-Kutzián I.* i. m. 1963 (6. j.) 336–337.; *Kalicz N.* ásatása 1954-ben; a tárgy 1956-ban a MNM-ban elveszett;
- 16: Zsáka-Markó (Magyarország) *Bognár-Kutzián I.*, i. m. 1963, 487.; *Kalicz N.* ásatása 1956. A tárgyak 1956-ban a MNM-ban elvesztek;
- 17: Kisköre (Magyarország), *Korek J.*, i. m. (24. j.) 56–57.;
- 18: Bokros (Magyarország), *Hegedűs K.*, i. m. 1981 (22. j.), 8–12.; ua., i. m. 1982–83/1, (22. j.), 30.;
- 19: Csanytelek (Magyarország), *Hegedűs K.*, i. m. 1981 (22. j.) 8–12., ua., i. m. 1982–83/1 (22. j.), 30.;

- 20: Szegvár-Tűzköves (Magyarország), *Korek J.*, i. m. (24. j.), 56.;
- 21: Hódmezővásárhely-Kökénydomb (Magyarország), *Bognár-Kutzián I.*, i. m. 1963 (6. j.) 332–333.;
- 22: Hódmezővásárhely-Gorzsa (Magyarország), *Gazdapusztai Gy.*, i. m. (24. j.), 36., 47., *Horváth F.*, i. m. (20. j.) 46.;
- 23: Tápé-Lebő (Magyarország), *Korek J.*, *ArchÉrt* 85 (1958) 152.; *ua.*, i. m. (24. j.), 56.; *Bognár-Kutzián I.*, i. m. 1963 (6. j.), 331.;
- 24: Csóka (Coka) (Jugoszlávia), *Banner J.*, i. m. (24. j.), 18–19., 34.;
- 25: Gomolava (Jugoszlávia), *Brukner, B.*, *AIu* 18 (1977) 9–12.;
- 26: Autópálya Sasincinél (Jugoszlávia), *Glumac P. D.–Todd, J. A.*, i. m. (14. j.) 33–35.;
- 27: Opovo (Jugoszlávia), *Tringham, R.–Brukner, B.–Voytek, B.*, *JFA* 12 (1985) 443.; *Tringham, R.–Brukner, B.–Kayser, T. és mások* *JFA* 19 (1992) 383.;
- 28: Vinca (Jugoszlávia), *Vasic, M.*, *PZ* 2(1910) 31.; *Jovanovic, B.–Ottaway, B.*, i. m. (15. j.) 104.; *Glumac P.*, i. m. (13. j.), 2. kép;
- 29: Ljubcova (Bánát, Románia), *Comsa, E.*, *Dacia* 13 (1969) 24.; *ua.*, i. m. (23. j.), 78.;
- 30: Tordos (Turdas, Románia), *Roska M.*, *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában.* Kolozsvár 1941, 145. t. 10.; *Horedt, K.*, *JMV* 60 (1976) 178.;
- 31: Noslac (Erdély, Románia), *Vlassa, N.*, *AMN* 4 (1967) 420–421.; *Horedt, K.*, *JMV* 60 (1976) 179.;
- 32: Ghirbom (Erdély, Románia), *Horedt, K.*, *JMV* 60 (1976) 179.; *Chapman, J.*, i. m. (7. j.) 106. kép;
- 33: Cata (Erdély, Románia), *Horedt, K.*, *JMV* 60 (1976) 178.;
- 34: Erősd (Ariusd, Románia), *Roska M.*, *Erdély Régészeti repertórium.* Kolozsvár 1942, 77., 92. kép 2–3., 93. kép 1.
- Tömör karikák kalapácsjellel: Rézbányászat a neolitikumban.* *Rudna Glava* (Jugoszlávia), *Ai-Bunar* (Bulgária).
- Az 1.b rézhorizont (i. e. 5000–4000) további, fent nem számozott lelőhelyeinek irodalmi adatai Délkelet-Európából. *Jovanovic, B.*, *Metallurgy of the Eneolithic Period in Yugoslavia* 1971; *Jovanovic, B.–Ottaway, B. S.*, *Antiquity* 50 (1976); *Chapman, J.*, i. m. (7. j.); *Covic, B.*, *GZMS* 1960–61; *Sterud, E.–Sterud A.*, *WMBHLM* 4a (1974); *Tringham, R. és mások*, i. m. (6. j.); *Glumac, P. D.*, i. m. 1985 (13. j.); *ua.*, i. m. 1988 (13. j.); *ua.*, i. m. 1990 (11. j.); *Glumac, P. D.–Todd, J. A.*, *JOM* 41/10 (1989); *ua.*, i. m. (14. j.) *Comsa, E.*, i. m. 23. j.; *Marinescu-Bilcu, S.*, *BAR International. Series* 107 (1981); *Vulpe A.*, *PBF* IX/6 (1976); *Cernych, E.*, *Colloque XXIII. IX Congrès UISPP Nice* 1976; *ua.*, i. m. (12. j.); *Renfrew, C.*, *Antiquity* 45 (1971); *ua.*, *The Emergence of Civilisation.* London 1972; *ua.*, *Trade and Craft Socialisation.* In: *Theocaris, D. R.*, (szerk.), *Neolithic Greece.* Athens 1973; *Branigan, K.*, *Aegean Metallwork of the Early and Middle Bronze Age.* Oxford 1974; *Coleman, J. E.*, *Kesos I. Kephala, a Late Neolithic Settlement and Cemetery.* Princeton 1977; *Lambert, N.*, *La Grotte Préhistorique de Kitsos (Attique) I–II.* Athénis 1981; *Seferiades, M.*, *BCH* 107 (1983); *Fol, A. és mások* *BRGK* 70 (1989); *Masszon, V. M., Merpert, N. Ja.* (szerk.) *Eneolit SSSR.* Moszkva 1982; *Bognár-Kutzián, I.*, i. m. 1976 (6. j.); *Kuna, M.*, i. m. (6. j.); *Pernicka, E.*, i. m. 1987 (1. j.); *Gallay, A.–Lahouze, M.–N.*, *Pour une préhistoire de la métallurgie (Europe, Proche-Orient).* Archives suiss. d'anthrop. génér. 40/2. Geneve 1976.

Kalicz Nándor

THE OLDEST METAL FINDS IN SOUTHEASTERN EUROPE AND THE CARPATHIAN BASIN FROM THE 6TH TO 5TH MILLENNIA BC

Summary

The key position of Anatolia and the Near East in the exploitation of copper and copper ore (malachite-azurite) during the 9th to 7th millennia became widely recognized in the course of the last decades of research. A multitude of objects were manufactured from malachite, azurite as well as native and subsequently smelted copper. Dies were made from ground malachite and azurite. The evidence for simultaneous use of artifacts within this broad spectrum of products is suggestive of a copper exploitation which was polycentric, used a variety of techniques and was often discovered accidentally during these earliest millennia in the Near East and Anatolia (Figure 1).^{1–4} As opposed to strategically important stone, however, copper played no role in practical life. On the basis of these facts it should be considered unclear whether knowledge of systematic copper exploitation arrived in Southeastern Europe along with other, standardized achievements of neolithisation. No metal finds have yet been found in the course of early Neolithic excavations

in Thessaly, although Thessaly played an important role in the neolithisation process of Southeastern Europe. V. G. Childe's diffusion theory⁵ dominated the interpretation of copper use for a long time, before evidence from new excavations inspired research to gradually establish earlier dates.

Previously, the beginning of copper exploitation was associated with the appearance of heavy copper objects (early Copper Age, Tiszapolgár culture). During the 1970's, however, it became clear that increasing copper use may be dated to the turn of the 6th and 5th millennia (BC). This process, however, predated the occurrences of massive copper objects by 700 to 1000 years.⁶ Recent excavations in Southeastern Europe as well as the broad use of absolute chronologies based on the radiocarbon method (¹⁴C) delivered a massive blow to the northbound diffusion theory of metallurgy and metals in general. In contrast to previous theories, the first appearances of metals, metal products and worked pieces of copper ore

may be traced back even farther, to the early Neolithic (Körös–Starcevo–Cris–cultures, the beginning of the Vinca culture and the Karanovo culture in Bulgaria which all functioned between 5800 and 5200 BC). Fifteen such sites are known at present (Figure 2 and relevant Appendix) and this should not be considered a mere coincidence. The variable morphological appearances and the process of initial exploitation bear a striking resemblance to those observed in the Near East, although they are dated 1–3 thousand years later. The knowledge and exploitation of copper in its numerous forms is not the result of conscious research by prehistoric people. It should be rather considered as a by-product of the search and collection as well as perhaps the mining of stone raw materials which were of strategical importance.⁷ As it stands now, no connections existed between Southeastern Europe and the Near East in terms of early metallurgy. As opposed to my previous opinion, the theory of C. Renfrew seems to be justified: metallurgy developed independently, by itself, in Southeastern Europe.⁸ This situation may have been influenced by the fact that the most significant sources of copper ore were located in the Balkans and the Carpathian Basin. Frequent surface finds may have contributed to the early discovery and exploitation of copper. Although the copper mines of modern Hungary are insignificant, pieces of native copper heavier than 30 kg could still be found in their surroundings in gullies even in this century. Such extraction spots may have played a role in Neolithic copper exploitation as well.^{9–10}

Early copper use in Southeastern Europe developed into a conscious and systematic metallurgy following a lengthy process accompanied by coincidences, collections and experimenting for over a millenium (5200–4000 BC; Figure 3 and relevant Appendix). During this time, especially simple jewelry was made from native copper, malachite and azurite. These functioned as prestige objects for a large group of users and as such were exported even to regions far from the site of production. The first artifactual evidence of both actual metallurgy (smelting) and copper objects, however, were still produced by cold hammering while dies were also produced from pulverized copper ore.¹³ The more broad use of copper coincided with the C and D phases of Vinca culture (Pločnik). However, the four hoards containing predominantly massive copper objects brought to light at Pločnik are considered one phase younger by this author.^{15–17} In Hungary four coeval cultures and groups respectively, used copper objects, especially in jewelry manufacture. These included the Tisza–Hérvály–Csőszhalom complex in Eastern Hungary and the Lengyel culture in Western Hungary. It is typical of these cultures that massive copper objects were not yet produced in them. With the exception of a few points and needles, their copper artifacts are represented by small ornaments made from malachite and azurite. Native copper beads often accompany beads made from malachite and azurite, especially within the distribution area of the Lengyel culture.¹⁸ These copper artifacts display an interregional character although they are not associated with a single culture.¹⁹ Up to this period, all copper objects were made from a minimum amount of metal. By the end of this era, however, (probably as a result of accidents and experimenting) the technology of copper smelting crystallized, thus creating the metallurgy which made the manufacturing of early Copper Age massive copper objects possible.^{19–20}

Early copper use may also be divided into several phases ("horizons") in Hungary.

Copper Horizon 1 includes the period preceding the occurrence of massive copper objects, that is, it predates the Tiszapolgár culture.^{21–24} This time interval may be sub-divided into two further periods. The earliest occurrences of copper ore (up to the Vinca B 1–2 phases) belong to *Copper Horizon 1.a*. These may represent mostly accidental copper exploitation (Körös–Starcevo–Cris cultures, beginning with the Vinca culture). *Copper Horizon 1.b* includes late Neolithic copper finds which parallel the Vinca C and D phases. This time is characterized by conscious copper exploitation and, es-

pecially, by a significant increase in the number of copper ornaments. *Copper Horizon 1. a/b* may be dated to between these two phases, representing a transitional period during the middle Neolithic.

Several copper artifacts from the Tisza culture have been found as grave goods in Hungary, although they are present at settlements as well.²⁴ Copper objects representing the Lengyel culture almost exclusively originate from burials. Most of the copper artifacts were discovered at the Zengővárkony and Mórágý sites of this culture.^{25–26} Copper finds of the Csőszhalom group were brought to light from both graves and settlements at the sites of Vicarovec (Eastern Slovakia) and Polgár–Csőszhalom.^{28–29} Thirty-four copper artifacts were found at the tell settlement of Berettyóújfalu–Hérvály, the type site of the Hérvály culture. Most of these objects occurred in habitation layers, although a number were recovered from burials as well. Their forms represent all the characteristic ornament types of the period (rings, bracelets, beads made from wires, beads and thin metal plates). These pieces of jewelry were made from hammered native copper. The uppermost layers of this tell settlement, dated to the Proto Tiszapolgár Period, yielded copper ore cinder and the fragment of a smelting cup.^{30–31}

Late Neolithic copper artifacts from Hungary are products of an independent, Southeast European metallurgy. Due to the absence of local resources, such objects must have been imported from remote areas. During the late Neolithic, long distance "trade" and exchange of three raw materials prospered in the Carpathian Basin. These were: obsidian, spondylus shell and copper (not counting bitumen, hematite and rare stones). This interregional exchange network linked large areas. The broad-range distribution of these raw materials is associated with the late Neolithic which corresponds to the Vinca C and D phases. It is noteworthy, how much these three types of raw materials are associated with each other in the artifactual assemblages of numerous sites. One of the best examples is the Lengyel culture site of Mórágý.^{32–33}

Copper Horizon 2 is linked with the appearance of massive copper objects (flat and perforated axes, picks) at the beginning of the Tiszapolgár culture. This period is the first phase of the Copper Age in Hungary. The explosive increase in the quantity of copper affected society as well. The massive copper objects were not mundane, utilitarian objects, but could serve as a form of wealth accumulation. They may have had a sacred function as well. The first and immediately valuable artifacts made from gold also occur at this time.^{34–35}

Copper Horizon 3 is the organic continuation of the previous one. It is only the shape of the massive copper objects which is somewhat different. It may be assumed that the center of their production shifted to the Carpathian Basin possibly from several parts in Southeastern Europe. Chronologically, these objects belong to the Bodrogkeresztúr culture (this period corresponds to the second phase of the copper Age in Hungary). During this time, metallurgical activity reached the Alpine region as well. Numerous data are indicative of small-scale local copper processing, especially in Transdanubia and the Alps.^{37–38}

Copper Horizon 4 is represented by the Baden culture which is distributed all over Hungary. This corresponds to the third phase of the Copper Age. A sudden decline in the copper economy also became apparent. The quantity of copper recovered hardly (if at all) exceeds that of the late Neolithic finds. During the third phase of the Copper Age, the artifacts and tools, however, were made of the same, traditional raw material as in the Neolithic and at the peak of the "Copper Age Explosion".^{39–40}

The manufacturing and accumulation of massive copper objects during this metallurgical explosion in Copper Horizons 2 and 3 represents a special pathway in the development of Southeastern Europe which, however, led to a dead end. The easy access to large quantities of raw material disappeared as easily as it appeared. Thus, the organic development of metallurgy was disrupted, altho-

ugh evidence of local metallurgy is available even from this later period in the Mecsek mountain of Southern Hungary as well as in Eastern Slavonia.⁴¹ Parallel with the decline of early and middle Copper Age metallurgy in Southeastern Europe, an unusual prosperity followed in Aegean and Anatolian metallurgy, which survived continuously even in the late phases of the Bronze Age.

N. Kalicz

Appendix to Figure 2: Archaeological sites of Copper Horizon 1a in Southeastern Europe (5800–5200 BC) and the find spots of copper ores in the area of Hungary.

Appendix to Figure 3: Copper Horizon 1b (5000–4000 BC) and the find spots of copper ores in Copper Horizon 1a/b (5200–5000) in Southeastern Europe.

KORA AVAR KORI SÍRLELETEK BUDAPESTRŐL MEGJEGYZÉSEK AZ AVAR KORI ÁLLATORNAMENTIKÁHOZ

A Budapest-farkasréti leletek

1909 szeptemberében avar és magyar honfoglalás kori leletek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba a farkasréti temető területéről. Az előkerülési körülményekről nem maradt feljegyzés; a pontosabb lelőhelyet később sem sikerült azonosítani. A leletek korszakok szerinti szétválasztása, az öv- és tarsolyveretek elemzése arra az eredményre vezetett, hogy egy gazdag honfoglalás kori férfisir és egy – esetleg több – avar sír került elő.¹ A farkasréti avar leleteket tehát nem tekinthetjük zárt síregyüttesnek, bár az sem lehetetlen, hogy egyetlen fegyveres férfisírból valók. A leletösszefüggések szempontjából azonban csak az azonos stílusú övgarnitúra összetartozása biztos.

A farkasréti avar leletek értékelésére – éppen az igényes díszítésű övgarnitúrával kapcsolatban – az első közlemény megjelenése óta több ízben sor került.² Legutóbb a leltárkönyvi jegyzék nyomán Bóna István újra közölte a leleteket, kihagyva egy eredetileg nem ide tartozó aranyozott bronzcsatot és kiegészítve a kardtöredékkel és a nyílhegyekkel.³

A Budapest-farkasréti szórványlelet a következő tárgyakból áll:

Öntött bronzcsat félkör alakú csatlemezzel, hátlapján egybeöntött szeggel, felületén a restaurálás során ezüstbevonat maradványait találták. H.: 3,6 cm. Sz.: 2,7 cm⁴ (1. kép 1). Öntött bronz függesztőveretek töredékei (2 db) H.: 2,2 és 2,8 cm, Sz.: 1,8 és 2 cm (1. kép 2–3). Öntött aranyozott bronz függesztőveretek (2 db). Felső részük címerpajzs alakú, az alsó rész kétkorongos. Az előlap öntés után vésett kettős fonatmintákkal van díszítve. A hátoldalon két egybeöntött szög. Erősen kopott darabok, az egyik példány törött. H.: 3 cm, Sz.: 1,6 cm (1. kép 4–5). Rozetta formájú, öntött, aranyozott bronz gombok. (Eredetileg 8 db került a múzeumba, jelenleg 5 db van meg.) Közé-

pükön kerek rekeszben domború, világoszöld üvegberakások. Hátlapjukon egybeöntött szegecssek. Átm.: 1 cm (1. kép 6–10). Öntött aranyozott bronz kisszíjvégek (2 db). A szíj felőli oldalt egy szöglyuk és barázdált díszű szalag öntött utánzata zárja le; utóbbi a felismerhetetlenségig lekopott. Az előlapon öntés után vésett, négyszalagos fonatminta van. A szalagokat vésett hármassal rovátkás „fogazás” és kettős körsegmentumok díszítik. A szalagok mellett, mélyített rekeszekben világoszöld üvegberakások találhatók, melyeknek többsége hiányzik. Erősen kopott tárgyak. H.: 4,5 cm, Sz.: 1,6 cm (1. kép 11–12). Öntött, aranyozott bronz nagyszíjvég. Szíj felőli vége hiányos. Előlapját öntés után vésett állatalakos kompozíció díszíti. Az állattesteket egymást keresztező hullámvonalak alkotják. A csonkán megmaradt mintában két ellentétes irányú, kissé kiszélesedő állatfej van. A szíjvég közepén elhelyezett, nagyobb állatfej felső állkapcsa a szíjvég végén lévő kisebb fejhez tartozó testként folytatódik. A fejek szemkerete (Augenrahmung) ívelt, felső végén vésett párhuzamos vonalkák. A szemeket vésett kettős ívek jelzik. Az állkapcsok szalagformájúak. A nagyobb állatfej felső állkapcsa a fonat-alapminta főirányába halad; az alsó állkapcsok behajlítva kisebb íveket alkotnak. A szalagszerű testeket keresztirányú vésett vonalak – fogazás – és párhuzamos kettős vonalú félkörívek díszítik. A szabad felületeket rekeszes zöld üveglapokkal töltötték ki, ezek nagy része hiányzik. A szíjvég erősen kopott felületű. H.: 7,5 cm, Sz.: 2 cm (1. kép 13; 10. kép 1). Tojásformájú csont botvég töredéke. Hosszában és keresztben átfúrt. H.: 6 cm. Sz.: 4 cm (1. kép 17). Egyélű vaskard töredéke (rajza az első publikáció nyomán készült). H.: 27 cm (1. kép 15). Vas nyílhegyek (eredetileg 3 db volt, 2 db rajza maradt fenn az első publikációban). Háromélű gyújtónyilak, éleiken kerek lyuk. H.: 7,5 és 9,8 cm⁵ (1. kép 14, 16).

¹ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról. Budapest 1910. 45–46, 12–13. kép; Dienes 1973, 177–182.; MNM 104/1909, 1–5, 51–55, 57–58, 73–83.

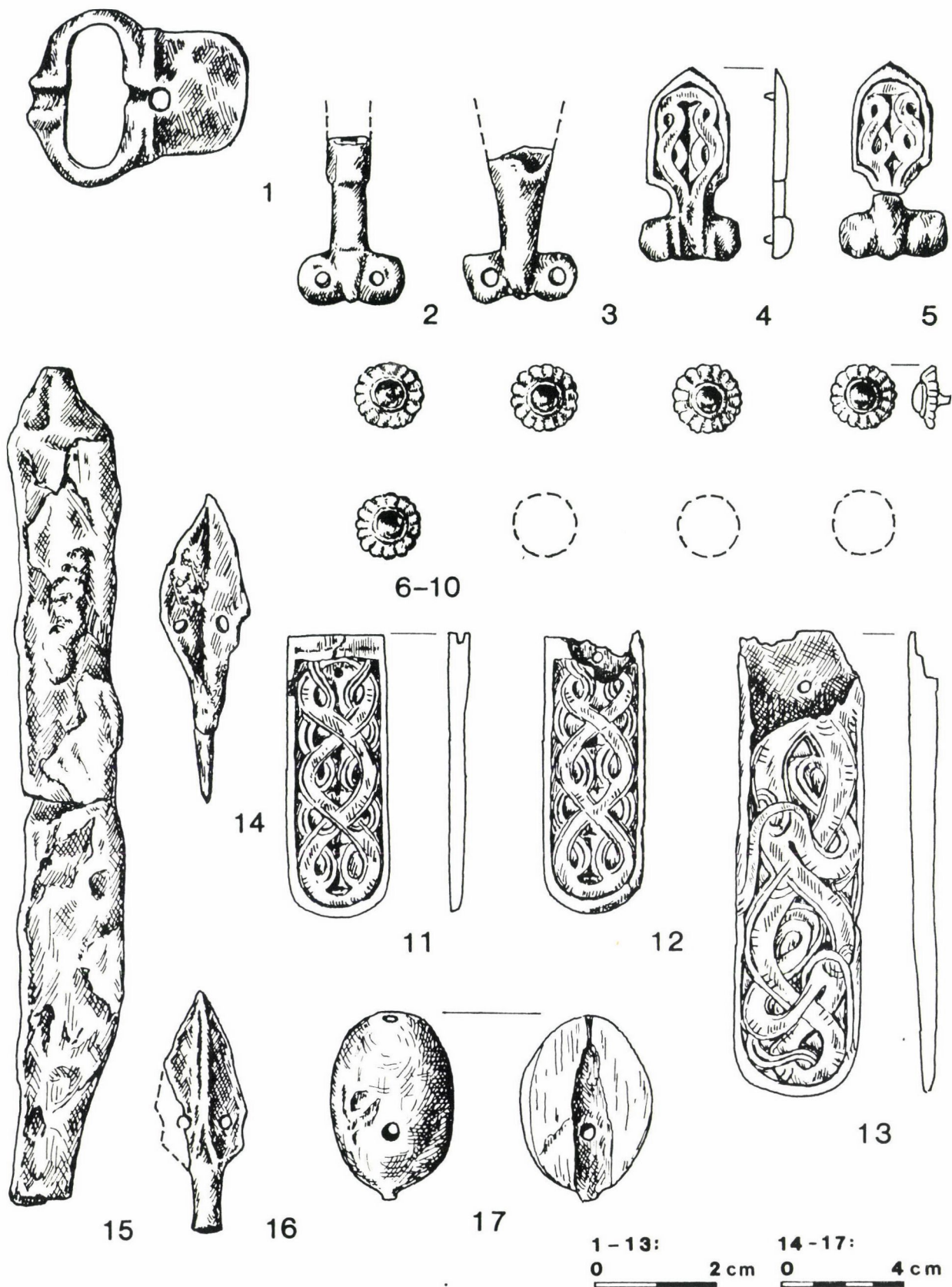
² Fettich 1926, 45., 49., I. T. 4., 16., II. T. 19–19a; László 1942, 788., 136. T. 1–12.; Nagy 1973, 197.

³ Bóna 1982–1983, 143., 14. kép. Az aranyozott bronzcsat feltehetően a kunmadarasi lelethez tartozik, uo. 116., 11. kép, 10.

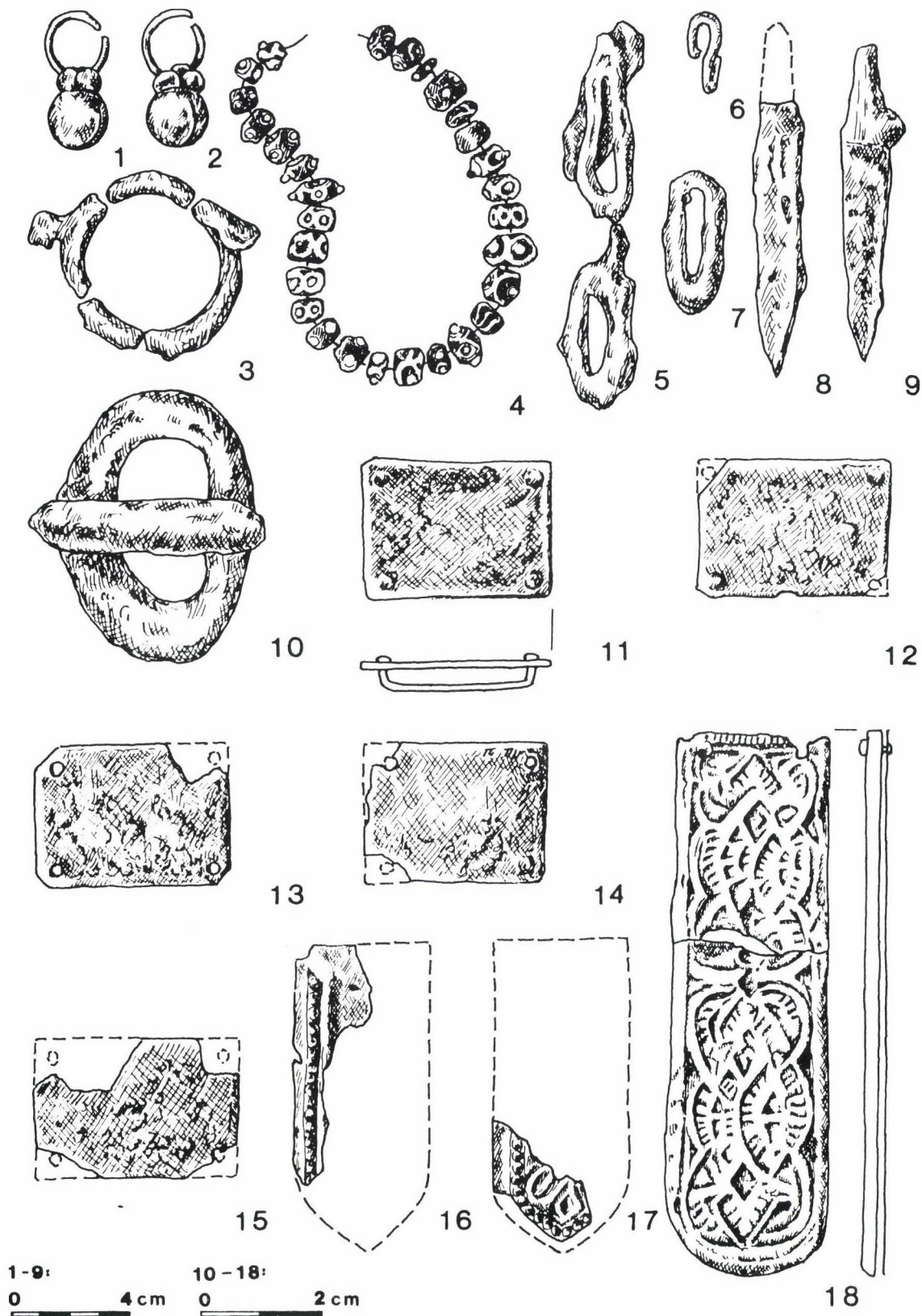
⁴ A MNM-ban a 104/1909. 73–74. ltsz.-on csak egyetlen bronzcsatot leltároztak; egy csat szerepel az első közlemény rajzán is, Jelentés... 13. kép, 4. A két csatot először Fettich említi 1926, 45., 2. j.

⁵ Dienes 1973, 179., a 83. leltári alszámon ezüst csatttestet, bronzcsatot, szíjvégtöredékeket és tausirosított vastöredékeket találtak, melyek több sír anyagára utalnak. Jelenleg ezek a tárgyak nem lelhetők fel.

1. kép. 1-17. Budapest XII., Farkasrét, 1909
Fig. 1. 1-17: Budapest, XII. Farkasrét, 1909

2. kép. 1-18. Budapest XXI., Csepel-Háros, 8. sír
Fig. 2. 1-18: Budapest, XXI. Csepel-Háros, grave 8

Csepel-Háros, 8. sír (Szigetszentmiklós-Háros). A nagy kiterjedésű temető 23 sírból álló részletét 1954-ben Cs. Sós Ágnes tárta fel.⁶ A sírban ad. nő fe-
küdt. A leletek leírása: a koponya két oldalánál nagy-
gömbös *ezüst fülbevalópár*. H.: 4,5 cm. Átm.: 2 cm
(2. kép 1–2). A nyakcsigolyák körül terrakotta, sötét-
kék és türkiszöld színű *szemes üveggyöngyök* (29 db)
(2. kép 4). A jobb medencecsonton *vas tarsolykarika*.
Átm.: 6 cm (2. kép 3). A bal medencecsont mellett és
a bal kézfejnél ovális szemekből álló *vaslánc*. (2. kép
5, 7). A bal combcsont külső oldalánál egyélű *vaské-
sek* (2 db). A nagyobbik kés nyele a vasláncához roz-
sodott (2. kép 8–9). A kisebbik kés nyelénél nyolcas
formájú *bronz láncszem* volt (2. kép 6). A kések H.:
10,3 és 9 cm. A bronz láncszem H.: 2,2 cm. A bal kéz-
fej csontjai alatt ovális *vascsat*. Átm.: 4,5 cm (2. kép
10). A combcsont és az alsó lábszárcsontok között,
hosszanti irányú sorban téglalap alakú, sima lemezes
bronzveretek feküdtek (5 db). Hátlapjukon két-két
szegeccsel rögzített pánt. H.: 3,2 cm, Sz.: 2,3 cm. Tö-
redékesek (2. kép 11–15). A veretek sorának végén
ezüst előlapból és sima bronz hátlapból álló *nagyszíj-
vég* feküdt. Az előlap szíj felőli oldala gyöngysor-kere-
tezésű, a széleken két szöggel. Az ezüst előlap préselt
díszítésű. A fogazott díszű, négyszalagos fonatminta a
lemezen kétszer ismétlődik; a felső présminta kissé
rövidebb. A felső minta H.: 3,9 cm, Sz.: 2,1 cm. Az al-
só minta H.: 4,2 cm, Sz.: 2,1 cm. Az előlap sérült, hiá-
nyos. A szíjvég H.: 8,9 cm, Sz.: 2,5 cm (2. kép 18). A
jobb szárkapocs külső oldalánál és a bokánál egy-egy
préselt díszű *ezüst kisszíjvég* feküdt. Erősen töredéke-
sek, hiányosak (2. kép 16–17).

Csepel, szórvány sírlelet, 1955

A hárosi 8. sír nagyszíjvégének pontos párhuzamát egy szórványként 1955-ben a BTM-ba került sír-
együttesben találtuk meg. A sír lelőhelyét és
előkerülési körülményeit nem ismerjük; a leleteket
„Csepel, női sír” bejegyzéssel leltározták.⁷ Terrakotta
alapszínű, sárga- és *fehér szemű üveggyöngyök* (5 db)
(3. kép 1). Horogszerű *bronz akasztó*. H.: 3,8 cm
(3. kép 2). Kerek *bronzlap*, melynek közepére széthaj-
tott végű kapoccsal ezüst karikát rögzítettek. Átm.:
1,1 cm (3. kép 3). Préselt gyöngysordíszes *ezüstleme-
zek*. A hosszabb darab közepén és két végén lyukak. A
két ezüstlemezt az avar területen előkerült ezüstle-

mez-keresztek újabb példányának tarthatjuk.⁸ H.: 5,6
és 2,7 cm, Sz.: 0,8 cm (3. kép 4). Barázdált díszű *bronz-
lemezek*, mindkét végük behajlítva (2 db). H.: 1 cm,
Sz.: 0,5 cm (3. kép 15–16). Téglalap alakú, lekerekít-
ett sarkú, préselt díszű *ezüst övveretek* töredékei (3
db). A keret hármassal rovátkolással van díszítve. A le-
mezek közepén barázdált keretezésű négylevelű ro-
zetta minta van. Töredékesek. H.: 3,6 cm, Sz.: 3 cm (3.
kép 5–7). Préselt *ezüst kisszíjvégek* (4 db). Ívelt oldalú-
ak. A szíj felőli végükön barázdált szalagdísz. Az elő-
lapon vésett rácsminta. H.: 2,4 cm, Sz.: 1,1 cm (3. kép
10–13). Préselt *ezüst kisszíjvégek* töredékei (2 db). Dí-
szítésük háromszalagos fonatminta. Hiányosak. H.:
4,2 cm, Sz.: 2 cm (3. kép 8–9). Préselt *ezüst nagyszíjvég*
előlapja. A szíj felőli szélén gyöngysorkeretezés, alatta
három niet-szög. A díszítés kétszer ismétlődő, fo-
gazott fonatminta. A felső minta kissé rövidebb, H.:
3,5 cm, Sz.: 2,2 cm. Az alsó minta H.: 4,3 cm, Sz.: 2,2
cm. A szíjvég szélét kissé lehajlították. A lemez közé-
pen sérült. H.: 8,9 cm, Sz.: 2,8 cm (3. kép 14; 15.
kép 3).

Fonatmintás díszítésű tárgyak a budapesti avar temetőkből

Csepel-Háros, 52. sír. Lovas férfi. Az övgarnitú-
rához sima ezüstlemezű kisszíjvégek és négyszögletes
préselt *ezüst övveretek* tartoztak. A szögletes verete-
ket egymást keresztező hurokminta (ún. fonatke-
reszt) díszíti. H.: 2,1 cm, Sz.: 2,1 cm. Csepel-Háros, 55.
sír. Lovas férfi. Lószerszámmal tartozó préselt *ezüst
szíjvég*. A szélén gyöngysorkeretezés, közepén kétré-
szes szalagokból álló háromfonatos minta. H.: 5 cm,
Sz.: 1,9 cm. Csepel-Háros, 96. sír. Lovas férfi. Lószér-
számmal tartozó préselt *ezüst szíjvég*. A szélén gyöngy-
sorkeretezés, közepén kétszalagos fonatminta. H.: 4,8
cm, Sz.: 2,3 cm.⁹ Bp. XIV. Tihany tér, 8. sír. Csont te-
gezdísz töredéke.¹⁰ Csizolt díszítése végtelen fonat-
minta részlete: hurkoskereszt vagy hurkoslánc-séma.
H.: 11,2 cm Sz.: 2,3 cm (3. kép 19), Bp. XIV. Népstadi-
on, 31. sír. Férfisírból öntött *bronz, aranyozott var-
kocsszorító*.¹¹ Az ívelt oldalú lemezek felső lapját
hatszsalagos fonatminta díszíti. A mintát valószínűleg
egy lemezre öntötték ki, majd közepén kettévágták; a
teljes fonatmintát ugyanis a két lemez együtt adja ki.
A szalagokat keresztirányú rovátkákkal díszítették. A
lemezek hátlapjára U alakú bronzdrótot forrasztot-
tak (2 db). H.: 4,8 cm, Sz.: 1,1 cm (3. kép 17–18).

⁶ Cs. Sós 1961, 32–51. A 8. sír leletei MNM 54.9.25–36 ltsz.

⁷ BTM, Cs. 55.1–10 ltsz.

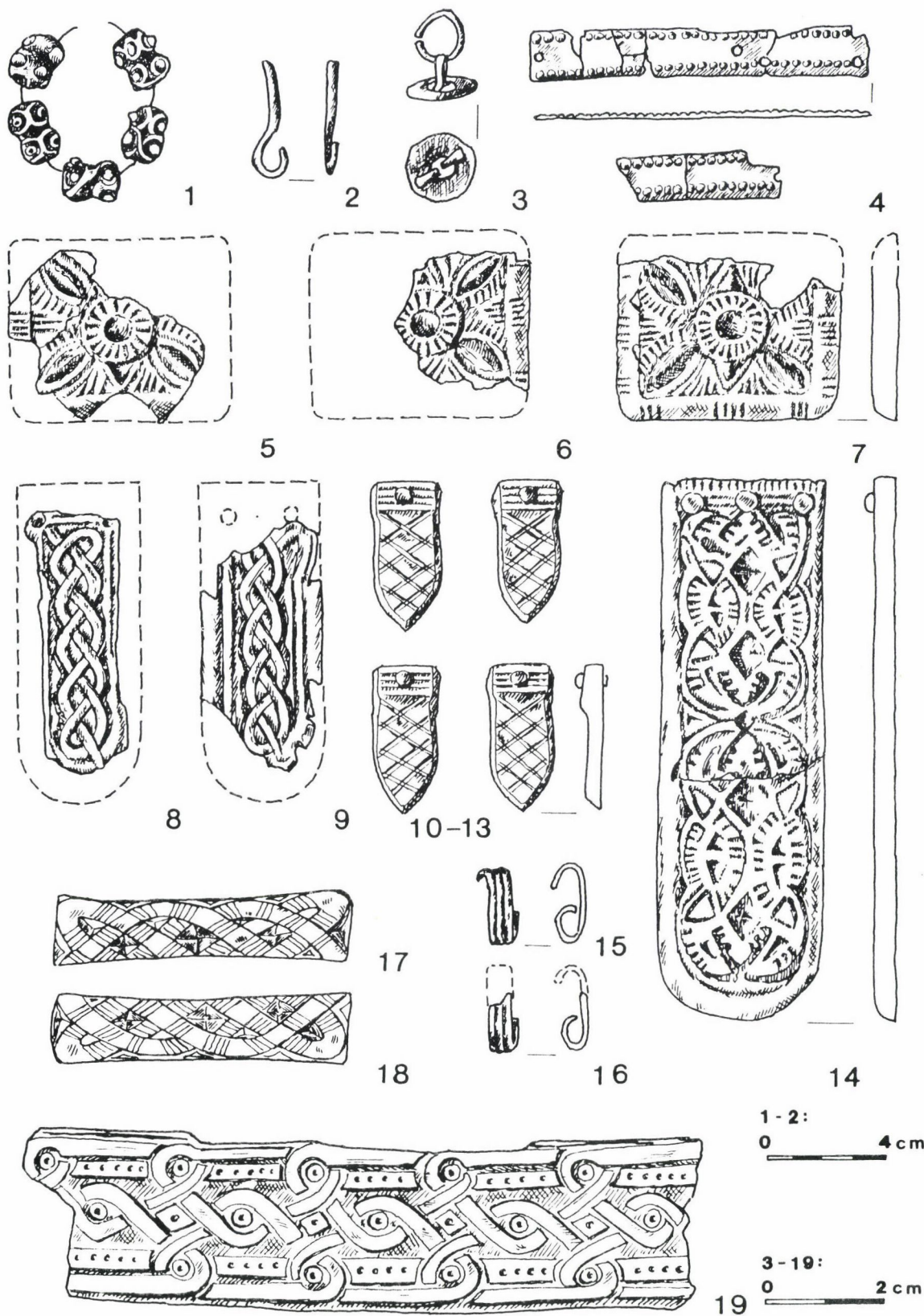
⁸ A Káptalan-tótnál előkerült 13 db lemezkeresztről Kiss 1987, 235–243.

⁹ A szerző 1977–1978. évi ásatásainak anyagából. BTM, 84.1.101–119, 137–149, 314–329 ltsz.

¹⁰ László 1941, 108, XI. T. 9.

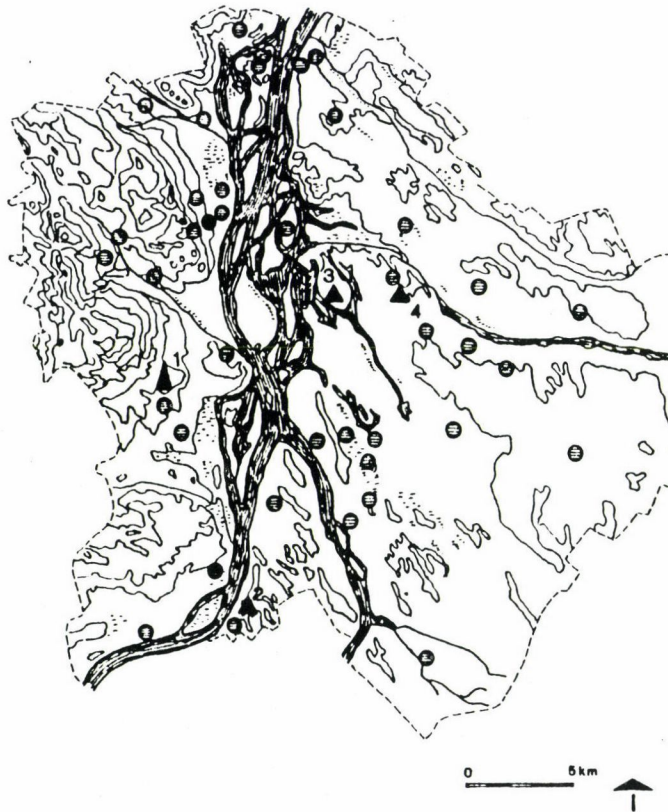
¹¹ Nagy 1973, 203, 139. kép.

3. kép. 1–16. Budapest XXI., Csepel, 1955, szórvány; 17–18. Budapest XIV., Népstadion, 31. sír; 19. Budapest XIV., Tihany tér 8. sír
Fig. 3. 1–16: Budapest, XXI. Csepel, 1955, stray-find; 17–18: Budapest, XIV. Népstadion, grave 31; 19: Budapest, XIV. Tihany square, grave 8

4. kép. Állatkompozíciós és fonatmintás díszű tárgyak lelőhelyei Budapesten. Állatkompozíció: 1.) Farkasrét, fonatminták: 2.) Csepel-Háros 3.) Népstadion 4.) Tihany tér

Fig. 4. Sites of finds with animal composition and interlace ornamentation in Budapest. Animal composition: 1. Farkasrét; interlace patterns: 2. Csepel-Háros; 3. Népstadion 4. Tihany square

A Budapest területén feltárt avarkori temetők feldolgozása a farkasréti leletekkel kapcsolatban az állatornamentika, a csepeli, a Tihany téri és a Népstadion lelőhelyű temetők anyagánál a fonatmintás ornamentika kérdését vetette fel. A farkasréti nagyszíjvég díszítésének avar területen nincs pontos párhuzama. A kompozíció részletei a germán előképektől is eltérnek. Kétségtelen, hogy a farkasréti övgarnitúra avar műhelyben készült, és ahhoz a stíluskörhöz tartozik, melyet Alföldi András és Fethich Nándor kutatásai nyomán a II. germán állatstílus avar változatának tarthatunk.¹²

A kérdés számunkra az, hogyan kapcsolódik a farkasréti nagyszíjvég díszítése a kora avar kori állatornamentika többi produktumához. A jellegzetes avar „fogazott” díszítésen túl van-e ennek az ornamentikának közös sajátossága, milyen külső hatásokra és mikor alakulhatott ki, van-e szerepe a helyi fémművesség eljárásainak és hagyományainak: azaz a germán állatornamentika befogadása és átdolgozása

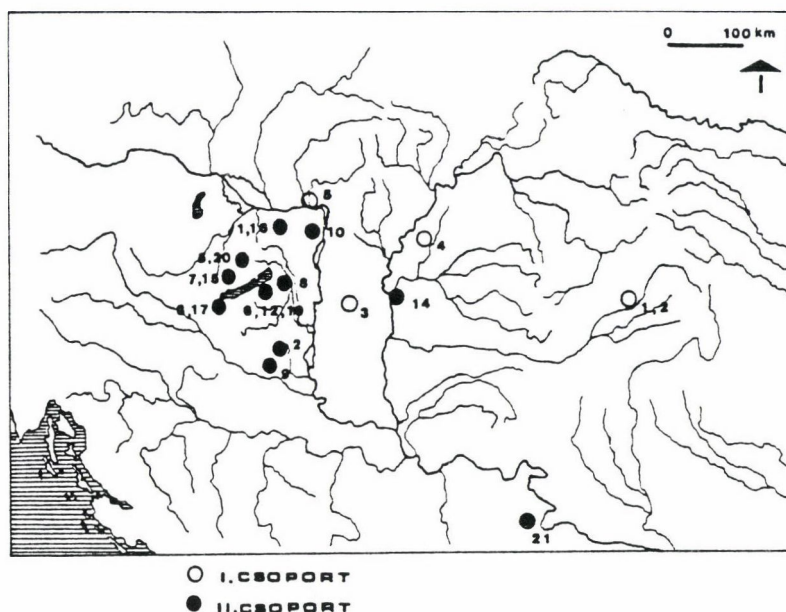
hogyan ment végbe.¹³ Indokolt és szükséges-e, hogy az avar állatornamentika eredetét egy meghatározott irányból jövő külső hatásra vezessük vissza?¹⁴ Ezért olyan tárgyak díszítését vizsgáltuk meg, melyeknél a helyi készítés biztosnak vagy legalábbis valószínűnek tartható és amelyeknél az avar ötvösmesterek a germán állatstílus motívumait az adott tárgyra alkalmazták.

A farkasréti övgarnitúra kisszíjvégeinek és függesztővereiteinek szalagfonatos díszítése világosan mutatja, hogy az állatornamentika és a szalagfonatdíszítés az avar művészetben is szorosan összetartozik, s ez a germán állatstílus általános fejlődési irányát ismerve természetesnek tartható. A kétféle díszítésmód használata azonban az avar birodalmon belül különböző mértékben és különböző területeken terjedt el. Az állatornamentikával díszített tárgyakat elsősorban a Dunántúlon készítették (5. kép), a szalagfonatos díszítést azonban az egész Kárpát-medencében ismerték és használták, kronológiai ismeret-

¹² Alföldi 1926, 36–37.; Fethich 1926, 37–46.; Fethich 1929, 68–77.; Fethich 1934, 308–322.

¹³ A kérdéseket legutóbb Werner foglalta össze, 1986, 26–28., sürgetve az avar ornamentikakutatás Fethich N. és László Gy. által elindított munkájának folytatását.

¹⁴ Bóna 1982–1983, 85.

5. kép. Állatornamentikával díszített avar leletek lelőhelyei. I. csoport: állatrészleteket felhasználó díszítések; II. csoport: állatalakos kompozíciók (I. leletjegyzék)

Fig. 5. Sites of Avar finds with animal ornamentation. Group I: ornaments utilizing animal parts Group II: animal compositions. (see: list of finds)

teink szerint a kora avar kortól a késő avar korig. A budapesti avar lelőhelytérkép ugyanezt a területi megoszlást mutatja be. (4. kép) Már a budapesti lelőhelyű, szalagfonatos díszű tárgyak áttekintése is jelzi, hogy az avar díszítőornamentikában a fonatminták számos változatát ismerték, és különféle anyagú és rendeltetésű tárgyakon alkalmazták. A Csepel-szigetről előkerült női sírok fonatdíszes nagyszíjvégei azonban különös érdeklődésre tartanak számot. A síregyütteseket a gyöngytípusok és a fülbevalók az avar kor legkorábbi periódusára kelteznek. A két, azonos présmintán készült ezüst nagyszíjvég alapján a csepeli sírok között relatív kronológiai sorrendet lehet megállapítani. Az 1955-ös sírlelet szíjvégén a présminták élesebbek (3. kép 14), mint a hárosi 8 sír szíjvégén (2. kép 18), ezek szerint az utóbbi kopotabb, elhasználtabb préselőmintán, később készült.

A fonatminták széles körű elterjedését a mintakincs könnyű és gyors befogadásával magyarázhatjuk: az alapmotívumok tökéletesen megegyeznek a textiltechnika alapelemeivel, a szálképzés és a szövetszépítés különböző formáival.¹⁵ Más a helyzet az állatornamentika esetében. A bonyolult, gyakran teljesen geometrizált állatalakok bizonyára komoly aka-

dályt jelentettek a minta megértésében, s nagyon valószínű, hogy az állatornamentika alkalmazására a megrendelők kifejezett kívánságára került sor.

A kora avar állatornamentikában két fő csoportot különböztethetünk meg: az állatrészleteket felhasználó díszítések és az állatalakos kompozíciók csoportjait.¹⁶

Az I. csoporthoz azokat a tárgyakat soroltuk, melyek díszítését az állatornamentika részelemeiből állították össze: *Mezőbánd*, 39. sír, aranygyűrű; 174. sír, ezüst övveret betétlemeze, *Bócsa* és *Kunmadaras*, arany kardveretek; *Szob*, 33. sír, bronz övdísz. (Leletjegyzék I. csoport, 1–5.)

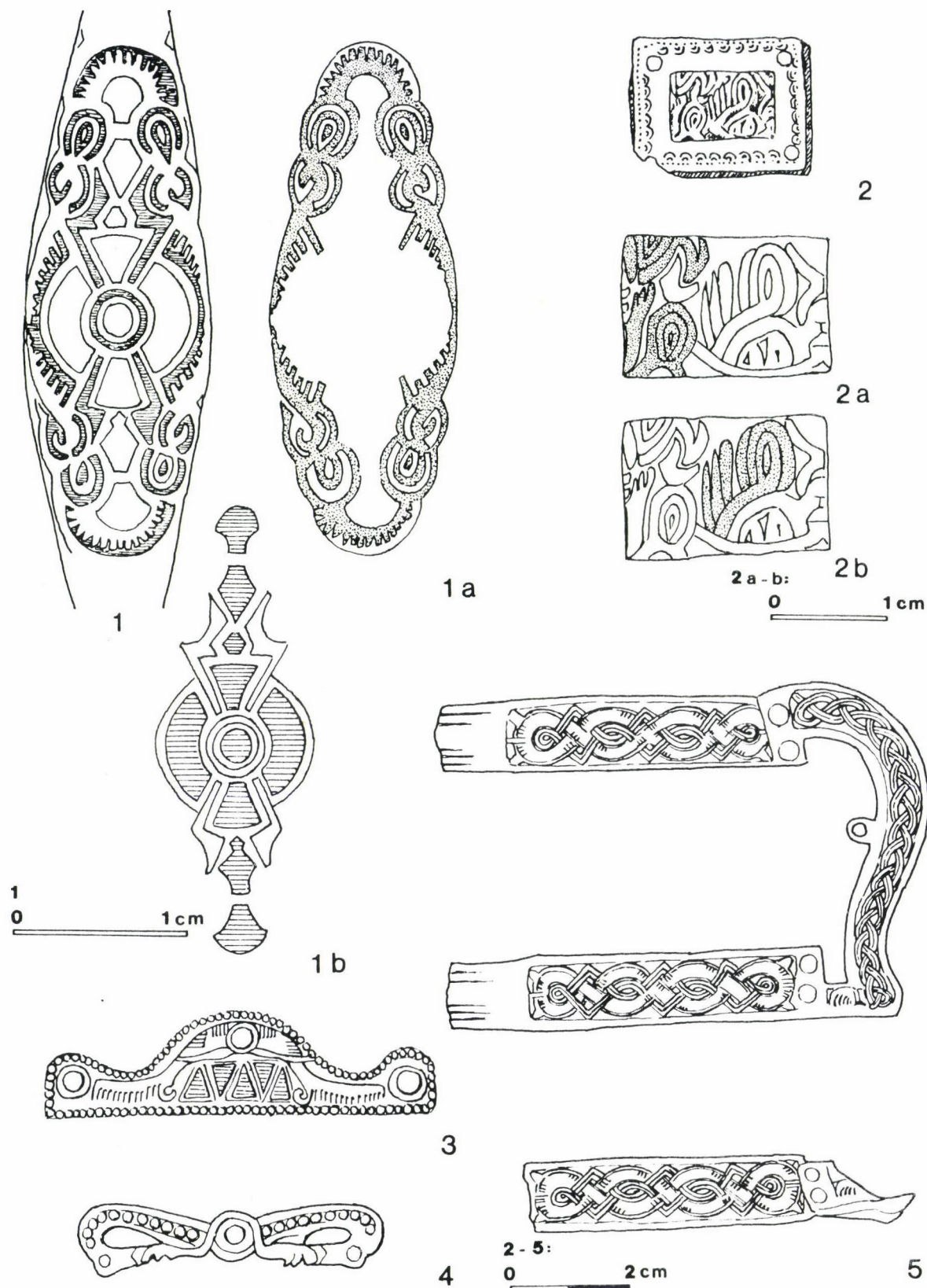
A mezőbándi aranygyűrű középső részén a kereszt formájú üvegberakás dominál, a vésett állatalakos díszítés csak keretezi azt (6. kép 1, 1b). Az üvegberakás fölött és alatta keresztben rovátkolt félkörívek, kétoldalt egy-egy pár állatcomb és hatkarmos lábak láthatók (6. kép 1a). A két félkörív rovátkolt dísz az I. stílus keresztben rovátkolt állat-testjeivel hozható kapcsolatba, mégpedig azzal a geometrizált formával, mely az itáliai langobard fibulák I. stílusú díszítésénél használatos (pl. Cividale-Gallo 9. sír fibulájának fejlapján).¹⁷ A félkörívek által

¹⁵ Az avar fonatmintákban a primer szálak szövetszépítési technikák és a fejlettebb láncszövés minden fontosabb eleme felismerhető. A textiltechnikákról *Seiler-Baldinger* 1973, 5–42. (Az összefoglalásra Sipos Enikő textilrestaurátor hívta fel a figyelmet.) Talán nem véletlen, hogy a kora avar fonatmintás övgarnitúrák éppen női sírokból kerültek elő.

¹⁶ A csoportosítás tipológiai jellegű, időrendi különbséget nem jelent. Kihagytuk az állat formájú tárgyakat, és nem vettük figyelembe a feltehetően keleti eredetű, a germán állatstílushoz nem kapcsolódó állatábrázolásokat, mint pl. *H. Tóth* 1980, 140., Abb. 24a–b; Bakay 1973, XI. T., XVIII. T. 1–4. stb.

¹⁷ Roth 1973, 15–16., Abb. 11.

6. kép. Állatrészeteket felhasználó díszítések. 1. Mezőbánd, 39. sír; 1a. állatrészetek; 1b. üvegberakás; 2. Mezőbánd, 174. sír; 2a-b a díztés részletei; 3. Bócsa; 4. Szob, 33. sír; 5. Kunmadaras

Fig. 6. Ornaments utilizing parts of animals. 1: Mezőbánd, grave 39; 1a: parts of animals; 1b: glass inlay; 2: Mezőbánd, grave 174; 2-b: parts of the decoration; 3: Bócsa; 4: Szob, grave 33; 5: Kunmadaras (List of finds, group I, 1-5)

VARIÁNSOK		1		2		3
		A	B	A	B	
SÉMÁK						
1	KÖRNYE 88	●				
2	NAGYMÁNYOK	●				
3	F.PUSZTA 3	●				
4	JANK. CSATKARIKA	●				
5	HALIMBA 203	●				
6	ZAMÁRDI 10	●				
7	KÁP.TÓTI 22	●				
8	IGAR	●				
9	CSEKÚT	●				
10	FARKASRÉT		●			
11	M.O.ISM.		●			
12	ZAMÁRDI 10		●			
13	JANK. CSATLEMEZ			●		
14	KUNSZT. MÁRTON			●		
15	KÁP.TÓTI			●		
16	KÖRNYE 97			●		
17	KESZTHELY				●	
18	JANK. SZIJVÉG					●
19	ZAMÁRDI					●
20	HALIMBA 203					●
21	VIDIN					●

7. kép. Az avar állatkompozíciók variánsai és sémái
Fig. 7. Varieties and patterns of the Avar animal compositions

összekapcsolt körte formájú combokat és volutásvégű lábakat egy-egy leegyszerűsített állatábrázolásnak lehet tartani.¹⁸ Bár a díszítés állatrészletei a Salin által meghatározott II. stílus tipikus formáihoz tartoznak,¹⁹ a kompozíció jellege inkább az I. stílus Randtier-díszítéséhez áll közelebb.

A mezőbándi temető anyagában az I. és a II. stílus közötti átmeneti fázist a 174. sír téglalap alakú verete képviseli²⁰ (6. kép 2). A veret aranyozott ezüst préselt betétlemezőnek díszítése az I. stílus felbomlásának periódusában készülhetett, amikor a díszítést gyakran értelmetlen, egymástól független állatrészletekből állították össze.²¹ A mezőbándi lemezen felismerhető két állatcomb (6. kép, 2a) és a keresztben rovátkolt test vonala (6. kép, 2b). A négyszögletes vereteket a keret poncolt díszé alapján helyi, gepida készítményeknek lehet tartani. Ugyanez nem állapítható meg biztosan a betétlemezekről, melyek az avar

kori anyagban egyelőre párhuzam nélküliek.²² A préselés technikáját az avar foglалás előtt a gepidák kivételes esetekben alkalmazták; csupán a kard- és késveretek bordázott szalagjainak és a női fibulaviselethez tartozó pántos-gyűrűs vereteknek a készítésénél fordul elő.²³

A bocsai kard öntött aranylapból készült függesztőveretein a háromszög alakú, rekeszes almandinberakásokat vésett állatlábak fogják közre (6. kép 3). A két lábat összekapcsoló ív pontosan követi a veret külső szélének vonalát. A lábak volutás díszűek; a mezőbándi gyűrűn ugyanez a volutás dísz a lábak felső végére került (6. kép 1a). A bocsai vereteken az állatornamentika alkalmazását szintén a tárgy formája és a köberakások helye határozta meg. Az állatlábakat valószínűleg egy teljes kompozíció részletéről másolták.²⁴

¹⁸ *Fettich* 1926, 47–48.

¹⁹ *Salin* 1904, 247., Fig. 543a és 544j.

²⁰ *Kovács* 1913, 361–362., 80. kép, 2–3.

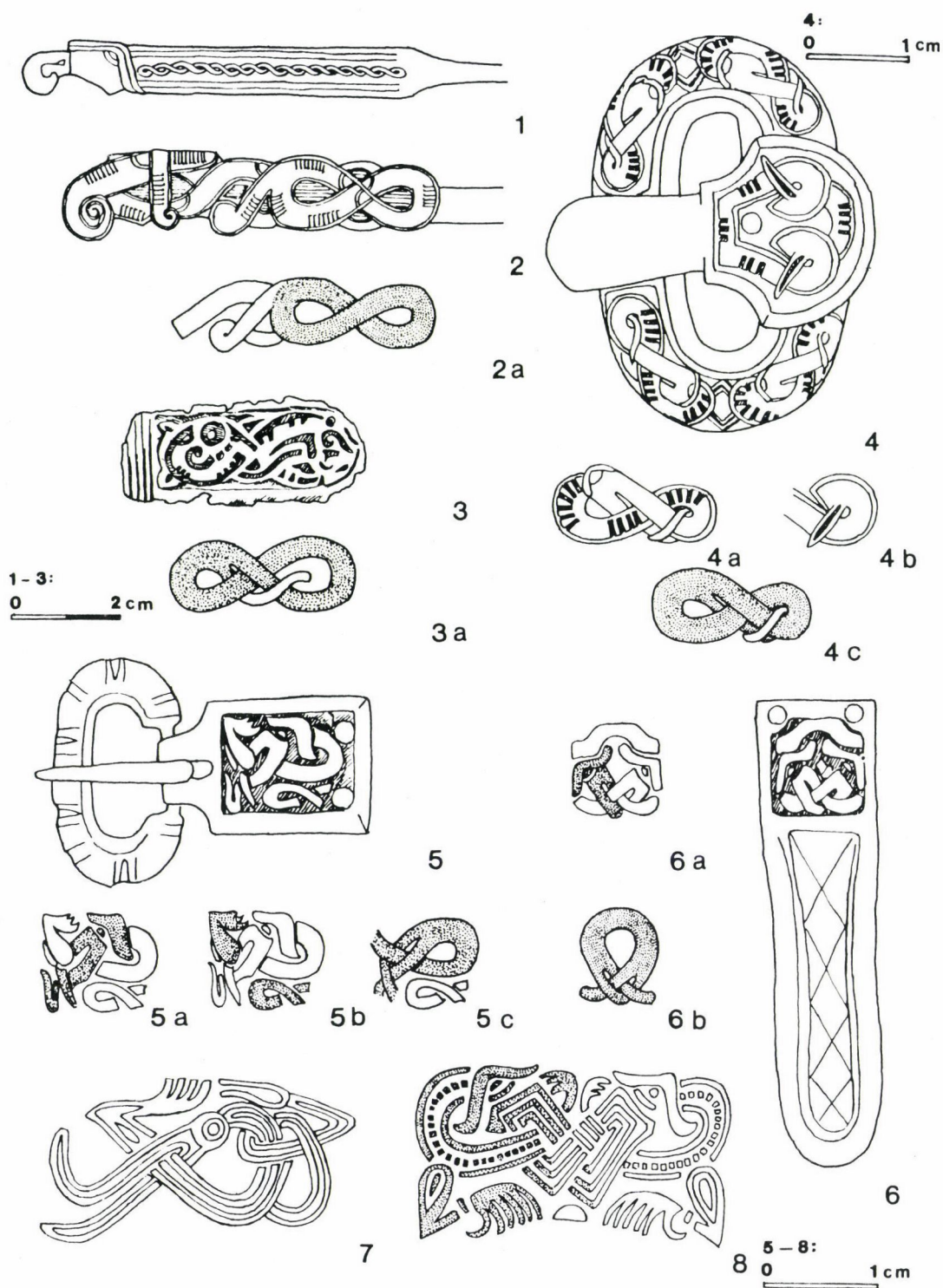
²¹ A díszítéshez *Haseloff* 1981, II., 488–489., Abb. 313 (Gotland), 496–500, Abb. 319 (Mülhausen).

²² Párhuzamaik főként Wadenbinden-garnitúrákból ismertek, pl. *Christlein* 1966, 77–80, Taf. 6, 5–6, Taf. 23, 7–9.

²³ *Csallány* 1961, Taf. XXX, 16, XXVII, 1–5 stb. A préselést *Werner* bizánci eredetűnek tartotta a langobardoknál 1935, 46., Anm. 6; *Fuchs* felveti az avaroktól való átvételt 1938, 18.

²⁴ Pl. *Cividale*, *Werner* 1950, 55., Taf. III, 11–12; *Roth* 1973, 259., Abb. 153–154.

8. kép. A nyolcas alapséma változatai és párhuzamok. 1. Rifnik, 83. sír; 2. Környe, 88. sír; 2a fonatséma; 3. Nagymányok; 3a fonatséma; 4. Jankovich-gyűjtemény; 4a. az állatfigura; 4b a csattövis díszítésének részlete; 4c fonatséma; 5. Fenékpusztá, II. bazilika, 3. sír; 5a-b az állatfigura részletei; 5c fonatséma; 6. Fenékpusztá, II. bazilika, 3. sír; 6a. állatfejek; 6b. fonatséma; 7. Heidingsfeld, fibulaláb; 8. Mülhofen, fibula fejlap

Fig. 8. The variation of the 8-shaped basic pattern and parallels. 1: Rifnik, grave 83; 2: Környe, grave 88; 2a: interlace pattern; 3: Nagymányok; 3a interlace pattern; 4: Jankovich collection; 4a: the animal figure; 4b: the decoration of the buckle-tongue; 4c: interlace pattern; 5: Fenékpusztá, basilica II., grave 3; 5a-b: parts of the animal figure. 5c: interlace pattern; 6: Fenékpusztá, basilica II., grave 3; 6a: animal heads; 6b: interlace pattern; 7: Heidingsfeld, foot of the brooch; 8: Mülhofen head-plate of the brooch. (List of finds, group II. 1-4. 1: after Bolta 1969; 7-8: after Haseloff 1981)

A kunmadarasi kardveretek elsősorban szabályos fonatmintás díszítésük miatt ismertek. A P alakú tartófülek alsó részén, a háromszalagos fonatminta folytatásában ötkarmos láb ábrázolása húzódik meg. A kardtok pántjain négyszalagos fonatminta van, melynek végein állatfüleket jelző háromszög alakú vésés látható (6. kép 5). A veretek fonatmintáit Feticich Nándor elgeometrizált állatalakoknak tartotta.²⁵ Peter Paulsen rámutatott arra, hogy a kunmadarasi kardveretek esetében csupán a II. stílus részelemeinek felhasználásáról van szó, és nagyon valószínű, hogy a szalagfonatok és az állatrészletek összekapcsolása nem a II. stílus hanyatlásának időszakára, hanem éppen a kezdetére tehető.²⁶ A mediterrán fonatminta a kunmadarasi vereteken átalakítás nélkül, klasszikus formájában jelenik meg, pedig a fogazott díszítés bizonyítja, hogy a veretek már avar műhelyben készültek. A négyszalagos fonatminta hasonló változatait (különböző vastagságú szalagokat, melyek az ovális és a rombuszforma ritmikus váltakozását adják) tiszta fonatmintaként használták fel frank és burgund fémtárgyakon, a hornhauseni 3. reliefen és a skandináv fémművesség több tárgyán is.²⁷ A szalagfonatok és az állatfejek összekapcsolása az itáliai langobard aranylemez keresztek egyik csoportjánál fordul elő.²⁸ Véleményünk szerint a kunmadarasi kardveretek díszítése a II. állatstílusnak ugyanezt a fonatmintás változatát képviseli avar területen. A fonatminták pontos rajza és átalakítás nélküli használata a bizánci mintakincs átvételének korai stádiumára utal. Talán mégis számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a fonatnamentika közvetítésében az avar művészet is szerepet játszott.²⁹

Az avar állatnamentika első csoportjához tartozó leletek száma a fonatdíszes tárgyak részletes vizsgálata után bizonyára növekedni fog. Egyes motívumok feldolgozása az öntött övgarnitúráknál is előfordulhat. A szobi 33. sír öntött bronzveretének díszítése például tulipán formájú állatfejekből, gyöngyös díszű testekből és ívelt vonallal összekötött lábakkal áll. A díszítést teljes mértékben a tárgy formájához alakították (6. kép 4).

Az avar állatnamentika II. csoportjához az állatalakos kompozíciókat soroltuk. Állatalakos kompozíciónak azokat a díszítéseket tartjuk, melyeknél az állatábrázolásnak a germán állatstílusból átvett elemei együttesen (fej–test–láb) vagy külön-külön, többnyire ismétlődően, fonatmintába foglalva jelennek meg. A tiszta fonatmintás díszítéseknél gyakran elő-

forduló, mechanikusan ismételt keresztirányú rovátkolás, azaz a fogazás, vagy félkörös vonaldíszek (eredetileg szem-jelzés) kompozíciós értelem nélküli alkalmazása természetesen nem jelent állatkompozíciós díszítést (így pl. tiszta fonatmintának tarthatjuk a farkasréti kisszíjvégek és a díszített függesztőveretek mintáit, 1. kép 4–5, 11–12).

Kísérletet szeretnénk tenni az avar állatnamentika kompozíciós változatainak rendszerezésére. A csoportosítás a fonatminta-alapséma figyelembevételével történt, annak a felismerésnek az alapján, hogy az avar állatnamentika kompozícióit is a fonatminták zoomorfizálásával tervezték meg minden esetben.³⁰

Az alapséma szerint az állatkompozícióknál három fő változatot különböztethetünk meg (7. kép):

I. változat: alapséma a fekvő nyolcas minta és ennek kibővítése, a kétszalagos fonatminta (A–B forma).

II. változat: alapséma a kettős nyolcas minta és a párhuzamos kétszalagos fonatminta (A–B forma).

III. változat: alapséma a két átlós szalag, végükön hurokmintával (diagonális szalagminta) és a négyszalagos fonatminták.

I. változat, A forma:

Környe, 88. sír, hajtű; *Nagymányok*, ezüst szíjvégek; *Jankovich-gyűjtemény*, a csatkarika állatalakjai; *Halimba*, 203. sír kisszíjvégek; *Zamárdi*, 10. sír, kisszíjvégek; Igar, II. lelet, szíjvég; *Fenekpuszta*, II. bazilika, 3. sír, csat és szíjvég; *Cserkút*, szíjvég. (Leletjegyzék II. csoport, 1–9).

A környei öntött bronz, aranyozott hajtű állatábrázolásának két fő motívuma a karakterisztikus fej és a nyolcas alakú fonatmintából álló test³¹ (8. kép 2). A szemkeret szögletes, alsó vége spirál formájú. A szemet vésett kettős vonalak jelzik. A szalagszerű felső állkapocs felcsavart végű. A szemkerethez hegyes fül és ívelt, szalagszerű nyak csatlakozik. A test alapmintájához a mellső lábat jelző hurok kapcsolódik (8. kép 2a). A fogazott díszítés és a félkör alakú vésés a kompozíció mindegyik részén megtalálható. A szabadon maradt felületeket rekeszes üveglapokkal töltötték ki. A nyolcas minta közepén két, körszegmentum alakú kiegészítés van. A környei kompozíció közvetlen előzményét a rifniki hajtű képviseli, melynél az állattestet egyszerű kétszalagos fonatmintával jelezték³² (8. kép 1).

²⁵ Feticich 1926, 48–49.

²⁶ Paulsen 1932, 187–188.

²⁷ Åberg 1947, 100–101, fig. 49; Böhner 1976–1977, 117–118.

²⁸ Haseloff 1956, 148–150. (Gruppe B); Roth 1973, 148–153.

²⁹ Paulsen 1932, 188.; Åberg 1947, 122 és Holmqvist 1939, 77–78, 97. mérlegelték a bizánci fonatnamentika terjedésének Duna-vidéki útvonalt.

³⁰ A II. germán állatstílus kompozíciós elvéről összefoglalóan Haseloff 1984, 113–117.

³¹ A publikálók több állatalakként értelmezték, *Salamon-Erdélyi* 1971, 40.

³² Bolta 1969, Y 117/2, 3; Werner 1986, 27., Anm. 51.

A nagymányoki préselt ezüst szíjvégeken erősen stilizált, visszafordított fejű állatalak látható. A fejet a kör alakú szemkeret, a kerek szem és a volutás díszű áll jelzi. A fülek a nyak két távolabbi pontjára kerültek. A szalagszerű széles felső állkapocs a testet keresztezi. A vékonyabb szalagként ábrázolt alsó állkapocs kissé meghajlítva a test elé került (8. kép 3). A szalag formájú, fogazott díszű test a nyolcas sémát követi (8. kép 3a). Kevésbé világos a minta jobb oldali része, ahol talán két újabb állatfej és kétfelé hajló indadísz megrajzolásával próbálkoztak. A zavar oka feltehetően az előképként felhasznált minta átalakítása lehet. Hasonló típusú kompozíciók vagy két szembe forduló állatalakot (pl. Ulm, téglalap alakú veret, Heidingsfeld, fibula)³³ vagy egymást követő állatokat (Brescia, aranylemez kereszt)³⁴ ábrázolnak.

A Jankovich-gyűjtemény aranycsatjának karikáján négy állatfigura látható, melyeket ék alakú vésett minta köt össze (8. kép 4). A szemkeret ívelt, a fejtől alig válik el. A test külső kontúrvonala kettős, a belső oldalon vésett fogazás. A felső állkapocs a fonatminta irányában húzódik, az alsó állkapocs a test mögött behajlik (8. kép 4a). A nyolcas-forma hátsó ívéből vékony szalag indul ki, mely az alsó állkapocs folytatása (8. kép 4c); ez a speciális megoldás eddig csak itt fordul elő. Az állatalaknak ez a részlete a csattüske pajzs alakú végén kétszer megismétlődik, a tárgy formájához alkalmazkodó összekötő elemekkel³⁵ (8. kép 4b).

A II. állatstílus jellegzetes állatfeiből állították össze a fenékpasztai 3. sír szíjvégeinek díszítését (8. kép 6). A szemkeretek szögletesek, hátsó végük kissé ívelt. Az egymást keresztező állkapcsok kétrészes szalagból állnak (8. kép 6a). Az ábrázolás alapsémája egyszerű hurokforma (8. kép 6b). A két állatfejet a szíjvég felső végének formáját követő ív kapcsolja össze. A kompozíció szemmel láthatóan ismét leegyszerűsített változat, melyet az adott díszítendő felületre terveztek. Előképe a mülhofeni fibula nyolcas alapsémájú fejlápdíszítéséhez hasonló minta lehetett³⁶ (8. kép 8). A fenékpasztai szíjvégen az állatfejek kevésbé kidolgozottak, a keresztirányú rovatkolás vagy fogazás hiányzik. A szíjvég felületének nagy részére rácsmintát véstek.³⁷

Az aranyozott ezüst csatlemezt teljes állatalak díszíti (8. kép 5). A fej a szíjvég állatfejeihez hasonló. Az állkapcsok vége erősen behajlik (8. kép 5a). A testből a szalagszerű nyak maradt meg. A három kar-

mos hátsó láb a felső állkapocs fölé került (8. kép 5a-b). A mellső lábat a fejből és a nyakból álló hurok-minta alatt, jelzésszerűen ábrázolták (8. kép 5c). Hasonló „rövidített” állatábrázolás látható pl. a heidingsfeldi fibula láblemezén.³⁸ A fenékpasztai kompozíció az avar anyagban egyelőre párhuzam nélküli, de a helyi készítés lehetősége nem zárható ki.

Jellegzetes avar feldolgozást képvisel a halimbai kisszíjvég állatfigurája (9. kép 1). A test és az állkapcsok szalag formájúak, fogazott díszűek. A szemkeret szögletes, elülső végén karmos, hátsó végén ívelt. A szem mandula formájú, külső kontúrvonal keretezi. Az állkapcsokat nehezen tudták a fonatminta-sémához illeszteni, ezért a nyolcas alsó íve hiányos. A hátsó láb jelzése az alsó ív helyére került. A szíjvég állatalakja a fonatalap kissé tökéletlen megvalósítása (9. kép 1a).

A zamárdi 10. sír kisszíjvégein az alapséma világosabban követhető. A láb alakú szemkeret hangsúlyozott. Új elem a fej mögött a mellső láb hurokformájú jelzése (9. kép 3-3a). Az övgarnitúra másik kisszíjvégén a Jankovich-csat tövisének motívuma megfordítva, egyszerű hurokmintaként jelenik meg (9. kép 4).

A zamárdi 10. sír nagyszíjvége az első változat B formájához tartozik, alampintája a kétszalagos fonatminta (9. kép 9-9a). Ugyanezt a változatot képviseli az ismeretlen lelőhelyű bronz nagyszíjvég is (9. kép 10-10a). A fonatminta zoomorfizálását egymást követő fejekkel és lábakkal oldották meg; a részletek a halimbai-zamárdi kisszíjvégek részleteihez hasonlóak. Az elülső végén karmokkal ellátott, jellegzetes szemkeret délnémet-itáliai területeken gyakori, az északi ornamentikában nem fordul elő.³⁹ A monzai Theodelinda-szarkofág kúp alakú aranyveretének díszítésén hasonló típusú állatfejeket mintáztak meg.⁴⁰

A káptalanfői 22. sír kisszíjvégeinek nyolcas alampintája erősen torzult. A két szembe fordított szemkeret mutatja, hogy a minta eredetileg két állatfejből állt (9. kép 5-5a). Az övgarnitúra négyszögletes veretén az állatornamentika motívumait már csak díszítőelemként használták fel.⁴¹

Az igari aranyozott szíjvégen a nyolcas minta tiszta fonatként jelenik meg. A zoomorfizálást a fülek és a két szembe fordított lábmotívum jelenti⁴² (9. kép 8-8a).

³³ Åberg 1947, 91-92., fig. 41, 13a-b (Ulm); Haseloff 1981, 656-658., Abb. 463-466 (Heidingsfeld).

³⁴ Haseloff 1956, 159, Abb. 12.

³⁵ Fettich 1926, 43-44. ezt a részletet leegyszerűsített állatábrázolásnak tartotta. A csat állatalakjait később három fejlődési fokozatként értelmezte 1934, 313. A kiemelt állatrészletekhez Haseloff 1981, I., 113-114., („Tiersalat”).

³⁶ Haseloff 1981, II., 648-652., Abb. 454, 456.

³⁷ A rácsminta a csepeli 1955-ös sírlelet ívelt oldalú kisszíjvégein is megtalálható, 3. kép, 10-13.

³⁸ Haseloff 1981, II., 658., Abb. 466.

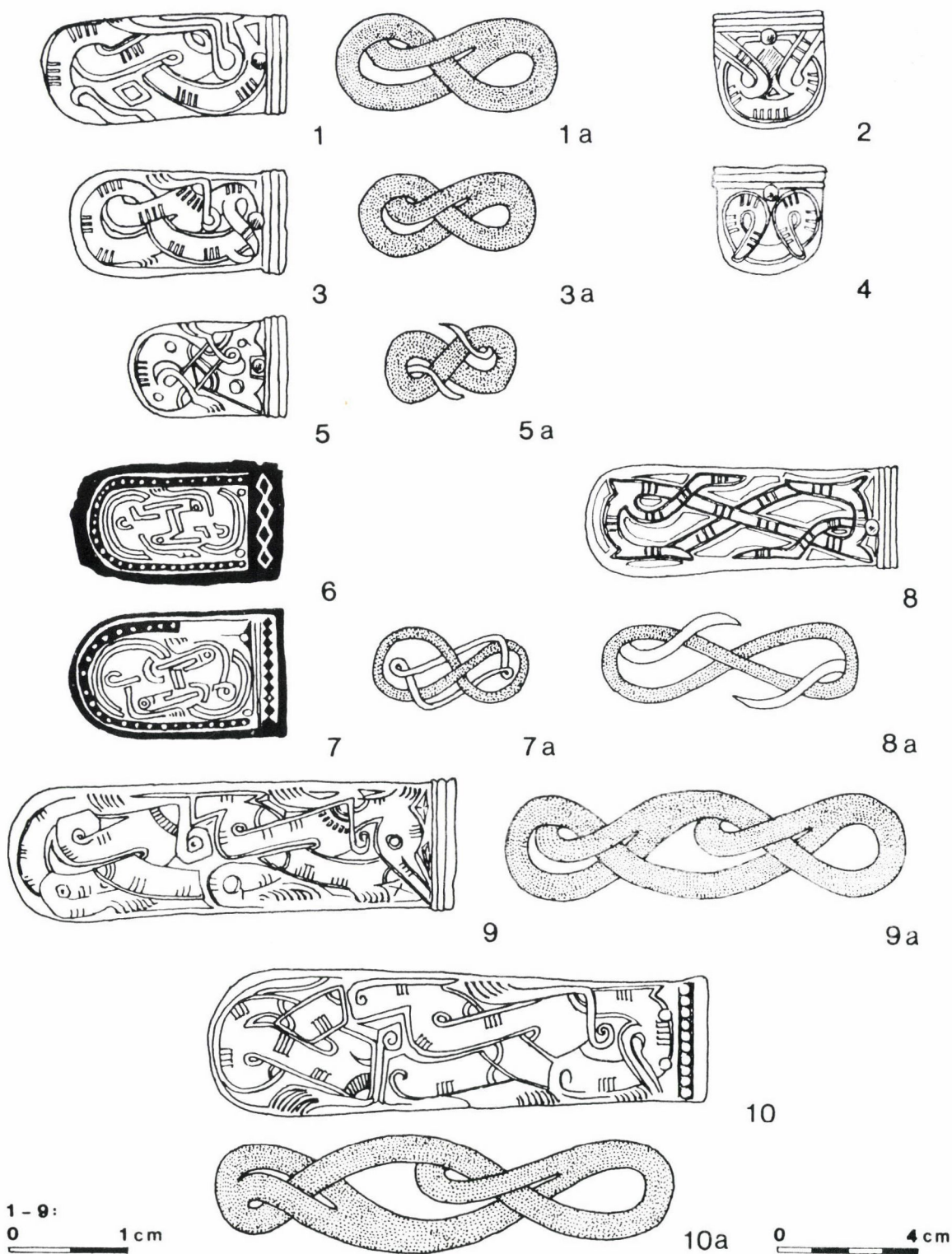
³⁹ Salin 1904, 309.

⁴⁰ Haseloff 1952, 370-371., Abb. 2; Roth 1973, 173-174.

⁴¹ Bakay 1973, XXXII. T. 3-3a.

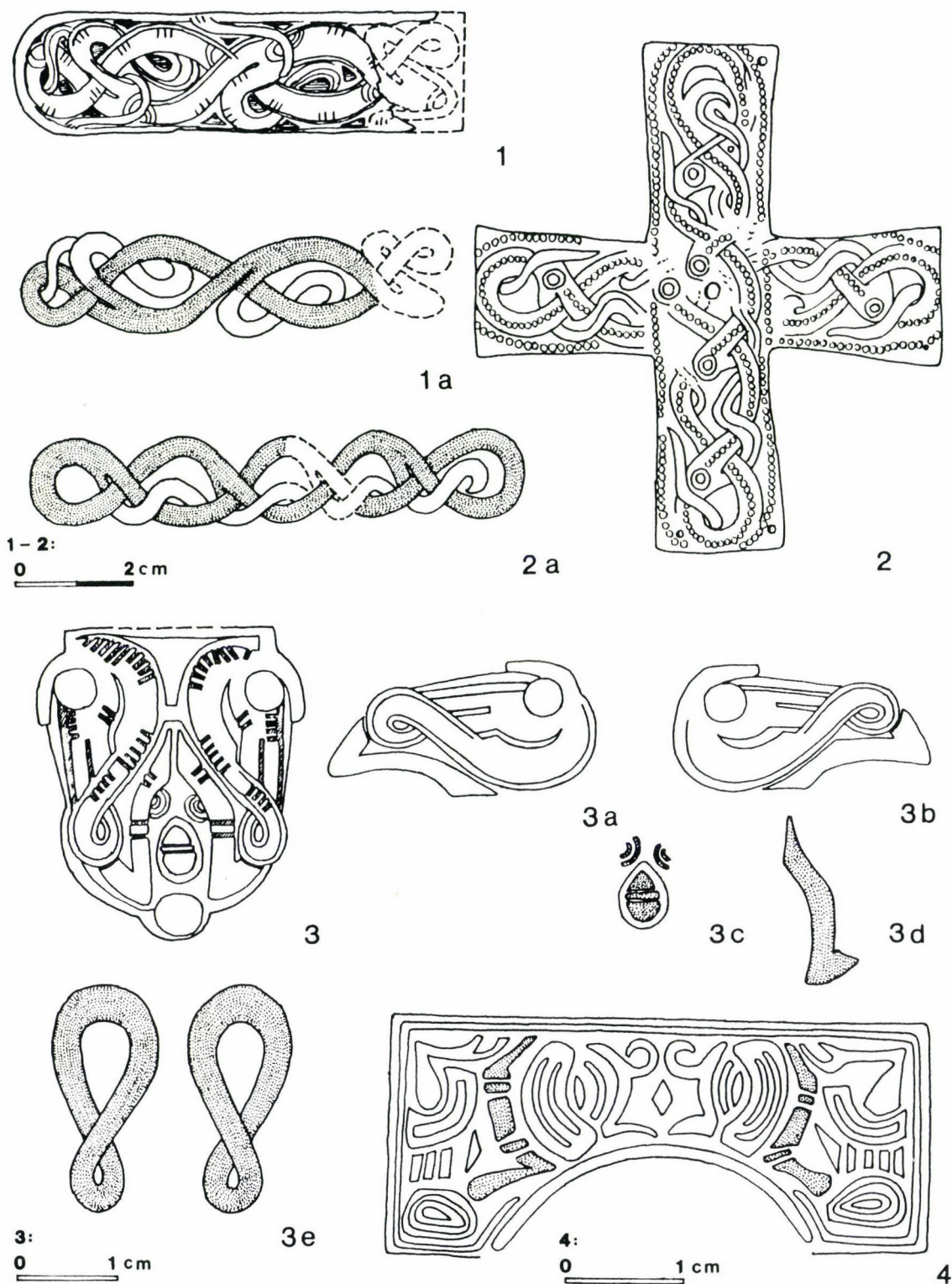
⁴² Fettich 1929, 72., 27. kép, a díszítést egy gotlandi veret nyomán értelmezte.

9. kép. A nyolcas forma és a kétszalagos fonatséma változatai 1-2. Halimba, 203. sír; 1a fonatséma; 3-4. Zamárdi, 10. sír; 3a fonatséma
 5. Káptalanfőti, 22. sír; 5a fonatséma; 6. Cserkút; 7. Fridolfing; 7a fonatséma; 8. Igar, II; 8a fonatséma; 9. Zamárdi, 10. sír; 9a fonatséma;
 10. Ismeretlen; 10a fonatséma
 Fig. 9. Varieties of the 8-shaped pattern and of the two-ribbon-plaitwork. 1-2: Halimba, grave 203; 1a: interlace pattern; 3-4: Zamárdi, grave 10; 3a: interlace pattern; 5: Káptalanfőti, grave 22; 5a: interlace pattern; 6: Cserkút; 7: Fridolfing; 7a: interlace pattern; 8: Igar II; 8a: interlace pattern; 9: Zamárdi, grave 10; 9a: interlace pattern; 10: of unknown provenance; 10a: interlace pattern. (List of finds, group II, 5-9, 11-12; 7: after Salin 1904)

10. kép. A kétszalagos fonatséma és a kettős nyolcas séma változatai és párhuzamaik 1. Bp. XII., Farkasrét; 1a fonatséma; 2. Brescia; 2a fonatséma; 3. Jankovich-gyűjtemény, csatlemez; 3a-b állatfigurák; 3c maszk 3d láb; 3e fonatséma; 4. Nocera Umbra, 17. sír, fibula fejlap

Fig. 10. Variations of the two-ribbon-plaiting and of the double 8-shaped pattern and their parallels. 1: Budapest, XII. Farkasrét; 1a: interlace pattern; 2: Brescia; 2a: interlace pattern; 3: Jankovich collection, plate of buckle; 3a-b: animal figures; 3c: mask; 3d: feet; 3e: interlace pattern; 4: Nocera Umbra, grave 17, head-plate of the brooch (List of finds, group II, 10, 13; 2: after Haseloff 1956; 4: after Haseloff 1981)

A cserkúti ezüstlemezzel díszített vas szíjvégnak avar területen eddig nincs párhuzama. Az egyébként nemzetközi elterjedésű díszítést két szembe fordított állatfejből alakították ki. A középső diagonális vonal-dísz az alsó állkapcsok alkotják (9. kép 6). A kompozíció számtalan párhuzama közül az egyik civezzanói szíjvéget említjük meg, ahol az állatfejeket hasonló módon kapcsolták össze.⁴³ Egy bajor szíjvégen a mellső lábak hurokszerű ábrázolása érthetőbb, mint a részekre bontott cserkúti kompozíción⁴⁴ (9. kép 7–7a). Avar területen ugyancsak párhuzam nélküliek a cserkúti kétrészes veretek fonatmintái, amelyeknél a fonatok közepét kereszttek töltik ki. A díszítést Wilhelm Holmqvist kopt stílus hatásának tartja, és germán változatát egy frank csaton találta meg.⁴⁵

I. változat, B forma: alapséma a kétszalagos fonatminta.

Zamárdi, 10. sír, nagyszíjvég; ismeretlen lelőhelyű nagyszíjvég; Bp. XII. *Farkasrét*, nagyszíjvég. (Leletjegyzék II. csoport, 10–12.)

A kompozíciók I/B változata a nyolcas forma kibővítésével, kétszalagos fonatmintaként jelenik meg. A bővítésre a díszítendő felület megnövekedése miatt volt szükség, így ezt a változatot a nagyszíjvégeknél használták (9. kép, 9–10). A kétszalagos fonatminta a farkasréti nagyszíjvégen világosan kivehető. Az állatfejek azonban csak az egyik hullámvonalon helyezkednek el; a minta kereszteződését a zoomorfizálással nem tudták megoldani. A két, egymást metsző hullámvonalat az alsó állkapcsok kisebb ívei díszítik (10. kép 1–1a). A fejformára a minta tervezője alig fordított figyelmet, azt teljesen alárendelte a fonatminta ívének. Valószínű, hogy a nagyszíjvég díszítéséhez olyan préselt kompozíciót alakítottak át, mint pl. a bresciai aranylemez kereszt díszítése⁴⁶ (10. kép 2–2a).

II. változat, A forma: alapséma a kettős nyolcas minta

Jankovich-gyűjtemény, aranycsat lemezének díszítése; *Kunszentmárton*, ötvössír egyik présmintája; *Káptalantóti*, 22. sír, szíjvégek; *Környe*, 97. sír, taúsírozott övveretek. (Leletjegyzék II. csoport, 13–16.)

A Jankovich-gyűjtemény csatlemezének díszítését két álló nyolcas fonatminta zoomorfizálásával tervezték meg (10. kép 3–3e). Az állatalakok szalagszerű testét kettős kontúrvonalak keretezik. A szemkeret csak a fej felső részén hangsúlyozott; a szemeket a csat kerek fejű szögei helyettesítik. A felső állkapocs a test alatt elvékonyodva folytatódik. Az alsó állka-

pocs nem illeszkedik a fonatmintához, már a kereszteződésnél véget ér (10. kép 3a–b). A két nyolcas mintát rövid vízszintes léccapcsolja össze. Az állatalakos kompozíciót két emberláb-motívum egészíti ki (10. kép 3d). A csatlemez közepén lévő szabad helyre két félkörívből és egy mandula alakú középső részből álló mintát terveztek (10. kép 3c). Ha ezt a mintát nem értelmetlen térkitöltő elemnek tartjuk, hanem a kompozíció részének, arra kell gondolnunk, hogy a geometrikus minta emberi maszkot jelez. Ez az értelmezés a csatlemez ábrázolását az I. stílus Jütlandban kifejlődött motívumköréhez kapcsolja: a két állatfigura közötti maszk-körhöz. Az eredetileg antik motívum (Okeanosz-fej két delfin között) jütlandi és kontinentális változatait Günther Haseloff csoportosította és értelmezte, bemutatva a motívum átalakulásának folyamatát is.⁴⁷ A Jankovich-gyűjtemény csatlemezének ábrázolása a motívum fejlődésének ahhoz a szakaszához tartozik, amikor a főszerepet az állatalakok veszik át, és az emberi maszk háttérbe szorul. Csatlunk kettős nyolcas formájú alapmintája példa nélkül áll ebben a motívumkörben, és a visszafordított fejű állatalakok is ritka kivételnek számítanak.⁴⁸

A nyolcas alapsémájú állatalakok az avar ornamentika leggyakoribb változatát jelentik (7. kép). A Jankovich-gyűjtemény csatkarikáján lévő állatfigurák ennél a változatnál is kitűntek a díszítés sajátos, egyedi megoldásával. A csatlemez állatfejei ugyanígy gyakori típushoz sem sorolhatók. Bernhard Salin az állatalakokat az idegen (nem germán) környezetben készített kompozíciók közt tárgyalta, példaként említve a szemkeret kialakulásának kezdeti stádiumához.⁴⁹ Figyelemre méltó az alsó állkapocs ívének elhagyása, amit a halimbai kissíjvégen is hasonlóképpen rajzoltak meg.

A csatlemez kompozíciójának fontos részlete az emberi láb formájú motívum (10. kép 3d). Ez a jellegzetes minta nemcsak az aranycsaton fordul elő, hanem egyszerűbb bronz szíjvégeken is, mint pl. az igari szíjvégen (9. kép 8) és a halimbai nagyszíjvégen (14. kép 2). Az északi germán I. stílusban az emberi kéz- és lábmotívumok az állat- és emberformájú elemekből álló, ún. Tiernensch-ábrázolásokhoz tartoznak; előfordulásuk a jütlandi fibulák harmadik csoportjában különösen gyakori. Hasonló motívumokat éppen azoknál a maszkos kompozícióknál használtak Jütlandban, Norvégiában és Angliában, melyekkel a Jankovich-gyűjtemény csatlemezének áb-

⁴³ Wieser 1887, Taf. III, 2.

⁴⁴ Salin 1904, 318–319., Fig. 685.; Åberg 1947, 103, Fig. 51, 2a–b (Fridolfing).

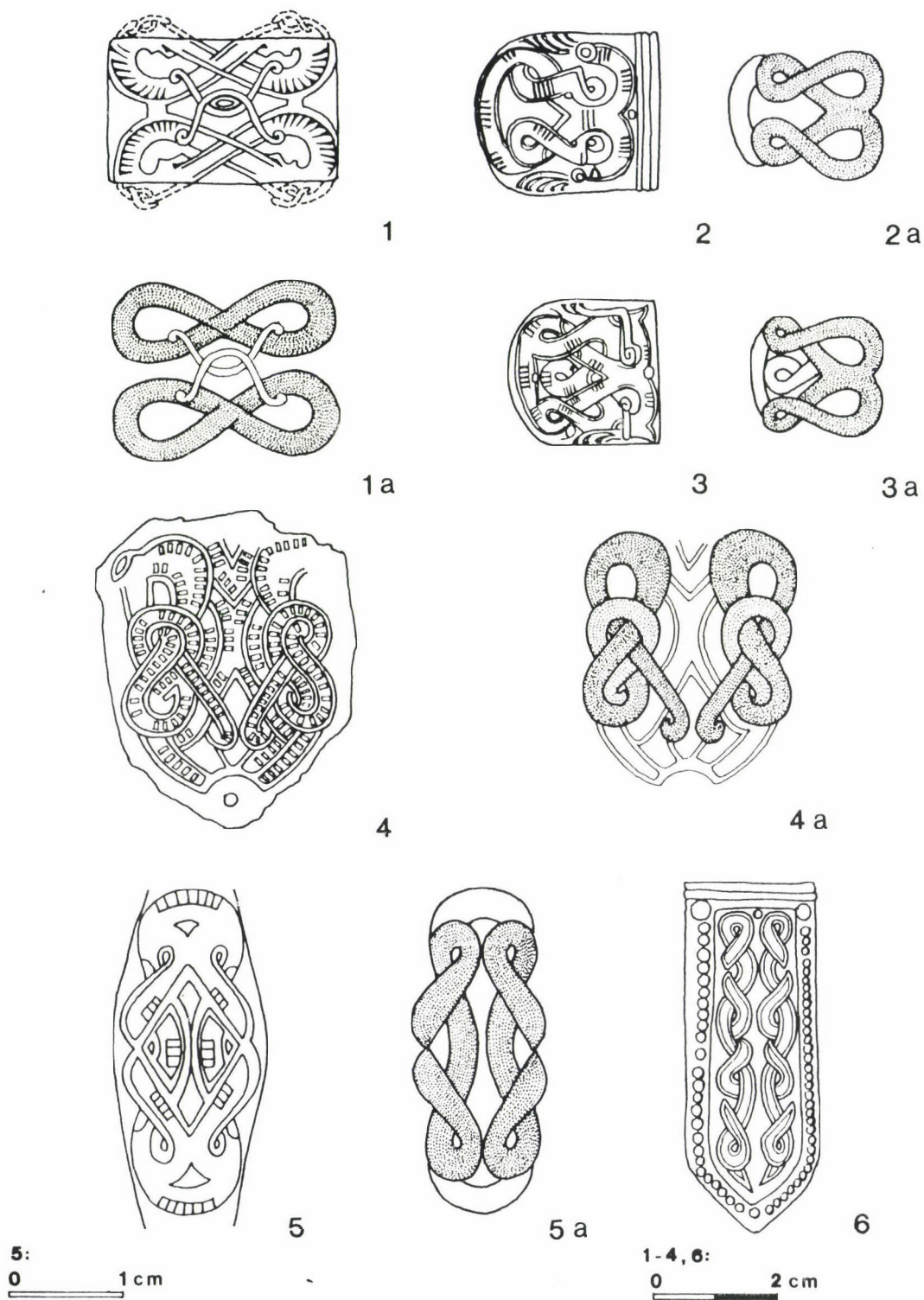
⁴⁵ Kiss 1977, 20., Pl. I., 4–5.; Holmqvist 1939, 63–64., 28. csoport.

⁴⁶ Haseloff 1956, 156–159., Abb. 12; Roth 1973, 172–174., Abb. 104.

⁴⁷ Haseloff 1981, I., 10–13., 131–133., II., 444–474. A két állat közti maszkmotívum a veszkényi lószerszámvereten is megtalálható, uo. 695–697.; A motívumról összefoglalóan 1986, 95–101.

⁴⁸ Haseloff 1981, I., 156–159., II., 444–445., Abb. 286.

⁴⁹ Salin 1904, 308–309., Fig. 665, 665a–c.

11. kép. A kettős nyolcas séma és a párhuzamos kétszalagos fonatminta változatai 1. Kunszentmárton; 1a. fonatséma; 2. Káptalanfőti, 22. sír; 2a. fonatséma; 3. Káptalanfőti, 22. sír; 3a. fonatséma; 4. Környe, 97. sír; 4a. fonatséma; 5. Keszthely-Fenekpuszta, gyűrű; 5a. fonatséma; 6. Novi Knezevac/Törökkanizsa)

Fig. 11. Varieties of the double 8-shaped pattern and of the two by two-ribbon plaiting. 1: Kunszentmárton; 1a: interlace pattern; 2: Káptalanfőti, grave 22; 2a: interlace pattern; 3: Káptalanfőti, grave 22; 3a: interlace pattern; 4: Környe, grave 97; 4a: interlace pattern; 5: Keszthely-Fenekpuszta, finger-ring; 5a: interlace pattern; 6: Novi Knezevac/Törökkanizsa (List of finds, group II, 14–17 6: after Vinski 1958)

rázolását kapcsolatba hoztuk.⁵⁰ Talán nem tévedünk, ha a csatlemez kompozícióját a két Tiernensch közötti maszkmotívumnak határozzuk meg. Az állatfigurák kétségtelenül a II. stílus korai példái közé sorolhatók, a kompozíció egésze azonban még az I. stílus motívumköréhez tartozik.

Az emberlábmotívum, antithetikus állatfigura részeként, a Nocera Umbra-i 17. sír fibulájának fejlappján is előfordul (10. kép 4). A fibula díszítése különösen nevezetes, mivel a fejlapon I. stílusú, a kengyelen és a láblemezen II. stílusú kompozíciókat mintáztak meg.⁵¹ A Jankovich-gyűjtemény csatja valószínűleg ugyanezt az átmeneti fázist képviseli. A jellegzetes fogazott díszítés mint egy sajátos mesterjegy, igazolja, hogy a csatot avar műhelyben készítették.⁵² Erre mutat a maszk kettős félkör alakú szem-jelzése is. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Jankovich-csat állatkompozíciói eredeti alkotások, és a tárgy egészét tekintve harmonikus egységet alkotnak. A díszítés egyes elemei az avar állatornamentika további fejlődésére jelentős hatást gyakoroltak. Az igényes kivitel, a mintázat reliefszerűen domború megformálása a csatot az avar állatornamentika legszínvonalasabb alkotásává teszi.

A kunszentmártoni ötvössír egyik préselőmintája a két fekvő nyolcas alapsémát állatformájúvá alakította. A mintáról hiányoznak az állatfejek, a sarkoknál látható ívek azonban kétségtelenül az állatokat jelzik. A kompozíció két-két szembeforduló állatfejből és szalagszerű testekből áll. A két nyolcas-motívumot keskeny szalagok kötik össze, melyek a mellő lábak helyén találhatók. A két rész között a már a Jankovich-gyűjtemény csatlemezéről ismert vízszintes lécek helyezkednek el⁵³ (11. kép 1-1a). Csallány Dezső a mintát a vendeli leletek alapján egészítette ki. A kompozíció egyes elemei a cividalei övvereteken is feltűnnek, melyeknél négy állatfigurát terveztek egyetlen nyolcas alapsémára.⁵⁴ A kunszentmártoni prés minta erősen kopott, bizonyára hosszú használat után, a 7. század közepén kerülhetett a földre. A minta helyi készítése valószínű, de egyelőre nem igazolható. Az ötvösmester készletének nagy része egyébként bizánci eredetű, vétel vagy csere útján juthatott hozzá.⁵⁵

A kettős nyolcas alapsémát a káptalanfői 22. sír szíjvégeinél állatfejekből mintázták meg oly módon,

hogy a két részt az alsó állkapcsokból kialakított hurok köti össze (11. kép 2-2a, 3-3a). A fonatminta önálló zoomorfizálásának jó példája, hogy a testeket még egy szalagszerű alsó ívvel is összekapcsolták. Az alapséma itt az egyik leggyakoribb fonatdísznek, a kettős csavart fonatmintának („vitéztkötés” – Achterschleifenmuster) a részlete.⁵⁶

A környei tausirozott vas vereten két állatalakot ábrázoltak. Az alapséma közel áll a káptalanfői szíjvégek fonatalapjához, itt azonban az állatalakokra csak a mandulaformájú szem utal. A nyak szélesebb szalagból, a test keskenyebb, rovátkolt díszű szalagból áll. Az állkapcsot egy csavart végű szalag jelenti (11. kép 4). A fonatalap a csavart végű, átlós szalagból indul, a kiszélesedő részben folytatódik, majd nyolcas formát alkot, végül a nyolcas alsó hurkában ér véget (11. kép 4a). A háttér párhuzamos vonalmintájának a kompozíció szempontjából nincs jelentősége.⁵⁷

II. változat, B forma: alapséma a párhuzamos kétszalagos fonatminta

Keszthely-Fenekpuszta, ezüst gyűrű. (Leletjegyzék, II. csoport, 17.)

A gyűrű díszítését a tiszta fonatminták közé is sorolhatnánk, de a minta tetején és alján lévő, ellentétes irányú állatfej-jelzések, a félköríves szem-vonalak és fogazásnak az állattesteken való következetes alkalmazása határozott kompozíciós terv szerint készült (11. kép 5). A két szimmetrikus fonatmintát felül és alul ívelt szalagokkal kötötték össze (11. kép 5a). A fenékpusztai kompozíció fonatminta-előképe a törökkanizsai szíjvégen kétszeres, kétszalagos tiszta fonatmintaként jelenik meg⁵⁸ (11. kép 6).

III. változat: alapséma a két diagonális szalag és a négyszalagos fonatminta

Jankovich-gyűjtemény, szíjvég; Zamárdi, nagyszíjvég; Halimba, 203. sír, nagyszíjvég; Vidin (Bulgária), préselőminta. (Leletjegyzék, II. csoport, 18-21.)

A két diagonális szalag-alapsémát a Jankovich-gyűjtemény szíjvégeinek kompozíciója képviseli, mely a II. állatstílus két követelményét egyesíti: a fonatminta kereszteződik, és az állatfigurák a fonatalap integráns részévé váltak.

A kompozíció két visszafordított fejű állatalakja átlós helyzetben van és a szalagszerű állkapcsoknál kereszteződik (12. kép 1-1a). Ilyen módon a hurokformájú comb és a láb jelzése az ellentétes oldalra

⁵⁰ Haseloff 1981, I., 24., Abb. 8, 115-130.

⁵¹ Fuchs-Werner 1950, A 47/48, 57., Taf. 8; Roth 1971, 130., Abb. 1, 10b; Haseloff 1981, II., 620., Abb. 427.

⁵² Bóna 1982-1983, 85.

⁵³ Csallány 1933, 27., Fettich 1934, 316.

⁵⁴ L. 24. j.

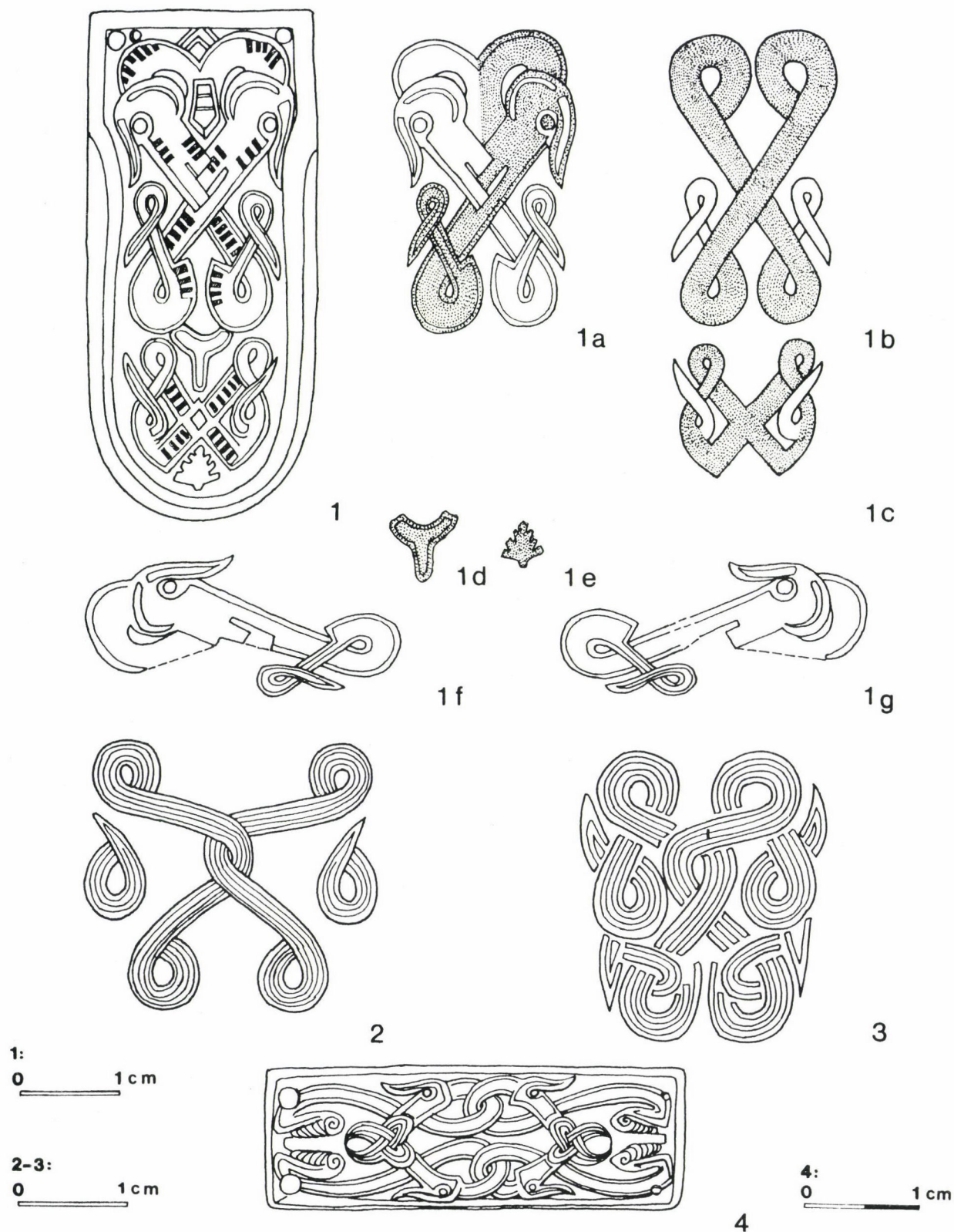
⁵⁵ Werner 1970, 71-73.

⁵⁶ Az Achterschleifenmuster langobard példairól Roth 1973, 97., zoomorfizációjáról alamann és frank területen Haseloff 1981, II., 644-646.

⁵⁷ A díszítés az itáliai langobard ornamentika II. stílus B2-fázisához áll legközelebb, vö. a Lodi Vecchio-i aranylemez kereszt díszítését: Roth 1973, 176-177., Abb. 108.

⁵⁸ A gyűrű leletösszefüggéseit elemzi Bóna 1982-1983, 117-119., 13. kép, 12a-b. Törökkanizsa/Novi Knezevac, Jugoszlávia, 1954-es sírlelet: Vinski 1958, 49., Taf. III., 1-2.

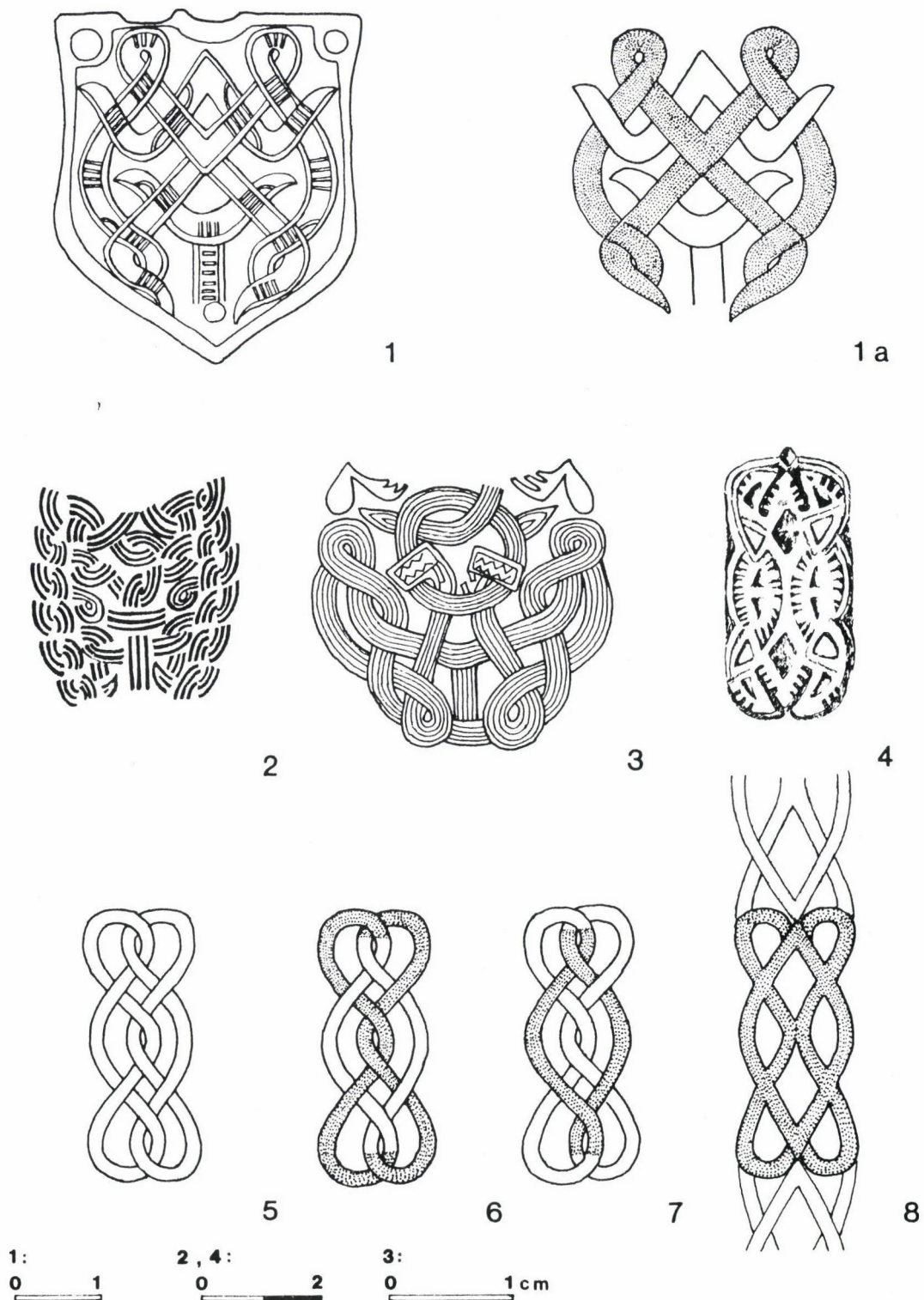

12. kép. Az átlós szalagminta-séma és párhuzamai 1. Jankovich-gyűjtemény, szíjvég; 1a. állatfigurák; 1b-c fonatsémák; 1f-g állatfigurák; 1d-e töltelékelemek; 2. Klepsau, 4. sír, fibula lábtlemez; 3. Nocera Umbra, 29. sír; 4. Högbro (Gotland)

Fig. 12. The diagonal interlace pattern and its parallels. 1: Jankovich collection, strap end; 1a: animal figures; 1b-c: interlace patterns; 1f-g: animal figures; 1d-e: filling elements; 2: Klepsau, grave 4, foot-plate of the brooch; 3: Nocera Umbra, grave 29, foot-plate of the brooch; 4: Högbro (Gotland) (List of finds, group II, 18; 2-3: after Haseloff 1981; 4: after Böhner 1976-1977)

13. kép. Átlós szalagminta és párhuzamok, valamint a négyszalagos fonatminta 1. Csanytelek, csatlemez; 1a fonatséma; 2. Torino-Lignotto, fibula láblemez; 3. Heilbronn II, Friedenskirche, fibula láblemez; 4. Bp. XXI., Csepel, szórvány, nagyszíjvég; 5–7. a négyszalagos fonatminta és részletei; 8. a csepeli szíjvégek díszítésének fonatsémája

Fig. 13. Diagonal interlace pattern and parallels and the four-band-plaitwork. 1: Csanytelek, plate of the buckle; 1a: interlace pattern; 2: Torino-Lignotto, foot-plate of the brooch; 3: Heilbronn II, Friedenskirche, foot-plate; 4: Budapest, XXI. Csepel, stray find, large strap end; 5–7: the model of the four-ribbon plaiting and its details; 8: the interlace pattern of the ornamentation of the Csepel strap ends (1: after Kürti 1983; 2: after Roth 1971; 3: after Haseloff 1981)

kerül, ami kissé megnehezíti az állatalakok szétválasztását (12. kép 1f–1g). A fő kompozíció alatt egy kiemelt részletet ismételték meg. A csattövös díszítéséhez hasonlóan itt is egy comb- és lábészleletet emeltek ki, átlós szalagokkal összekötve (12. kép 1c).

A díszítés alapotívuma megegyezik a klepsaui 4. sír fibulájának láblemezén lévő kompozíció fonat-alapjával (12. kép 2). A különbség annyi, hogy a Jankovich-szíjvégen a szalagok egyszerűen kereszteződnek (nem csavarodnak) (12. kép 1b) és a díszítő hurkok a minta alsó részére kerültek. A különbséget úgy is fogalmazhatnánk, hogy a szíjvég készítője a fonatmintát megfordította. Ugyanezt a motívumot használták fel a Nocera Umbra-i 29. sír (12. kép 3) és a chiusi 8. sír fibulájának díszítésénél is.⁵⁹ Érdekes az alamann és az avar zoomorfizáció összehasonlítása. Az alamann mester az állatfigurákat nagy gyakorlat-tal, iskolázottabban alkalmazta a fonatmintára; az avar szíjvég fonatmintájánál némi nehézkesség érezhető. Günther Haseloff eredményei nyomán a klepsaui fibula ornamentikáját az Alpoktól északra fellépő II. stílus legkorábbi példájának tarthatjuk, mely valamivel megelőzi az itáliai langobard II. stílus fellépését. A klepsaui fonatmotívum állatalakos változatai az itáliai aranylemez keresztek díszítésénél is kimutathatók (a vaticnai és a Cividale-Pertica, 2. sír keresztjein).⁶⁰ A Jankovich-gyűjtemény szíjvégével a II. stílus klepsaui alapotívumának fellépését az alamann és langobard példákon túl avar kori változattal is bővíthetjük.

A szíjvég díszítése a részletek tekintetében eltér a nyugati kompozícióktól. Az állatfejek sajátos keverékei a csatlemezen (10. kép 3 a–b) és a gotlandi högbroi téglalap alakú vereten (12. kép 4) lévő állatfejeknek. A gotlandi veret díszítésének hasonló megoldása, hogy a fonatmotívum kereszteződését szintén az állkapcsok kombinációjával oldották meg.⁶¹ A szíjvég díszítésének ez a részlete egyébként arra utal, hogy készítője a II. stílus fejlettebb példáit is ismerhette, olyan jellegű kompozíciókat, mint pl. a mülhofeni fibula láblemezének díszítése.⁶² Szíjvégünk állatkompozícióját tehát északi és kontinentális elő-

képek nyomán, mediterrán fonatmotívum felhasználásával tervezték meg. Kérdés, hogy a fogazott díszítésen túl van-e további bizonyíték arra, hogy a szíjvég avar műhelyben készült, azaz a helyi fémművesség gyakorlata hagyott-e valamilyen nyomot a díszítésben.

A kérdés megválaszolásához a szíjvég szabad felületeit kitöltő geometrikus motívumokat, az ún. „töltelék” érdemes megvizsgálni. Mint láttuk, az állatrészleteket a szíjvég alsó harmadában a csattövös díszítéséhez hasonló módon ismételték meg (8. kép 4–4b; 12. kép 1c). Az összekötő elemként szereplő, keresztben rovátkolt szalagmotívumot a Keszthely környéki korongfibulákon is megtaláljuk, bár ez a díszítés feltehetően a késő római fémművesség öröksége, és innen került át az angliai korongfibulákra és a későbbi öntött vagy tausirozott övveretekre.⁶³ A másik geometrikus elem a fő kompozíció alatt lévő ívelt szalag, függőleges, egyenes „szárral” (12. kép 1d). Ez a kis minta a Jankovich-szíjvégen térkitöltő elemmé vált, holott eredetileg fonatminta része volt. A heilbronni fibula lábmezének díszítésén, a „kötetlen ritmusú” fonatmintában a tulipán formájú elem eredeti helyén látható (13. kép 3). A Torino-Lignotto-i fibula láblemezén a fonatmintának ez részlete még inkább kiemelkedik⁶⁴ (13. kép 2). A tulipánformájú díszítés fonatmintaként való felhasználásának harmadik példaként egy kora avar kori csatlemez díszítésére hivatkozunk (Csanytelek, öntött, aranyozott bronz), melynél az alapminta egyszerűbb, szabályosabb⁶⁵ (13. kép 1). A Jankovich-szíjvégnél megismert diagonális fonatminta háttérében a csanyteleki csatlemezen a már önállóvá vált tulipán formájú díszítőelem tűnik elő (13. kép 1a). A szalagok keresztben rovátkolt és körszegmentumos díszűek. A fonatminta szív alakú motívuma az avar fonatminták legkedveltebb változata lett.⁶⁶

A fonatmintaalap alamann, itáliai langobard és avar összefüggése kétségtől a közös mediterrán eredettel magyarázható. A szalagok eltérő díszítése – hosszában részekre osztott szalagok nyugaton, keresztben rovátkolt szalagok az avaroknál – az I. stílus

⁵⁹ Haseloff 1981, II., 597–607., 610., Abb. 419 (Klepsau, 4. sír), 609, Abb. 418 (Nocera Umbra, 29. sír és Chiusi, 8. sír).

⁶⁰ Haseloff 1981, II., 611–613., Abb. 421–422; Roth 1971, 131., Abb. 3, 1–2.

⁶¹ Neman 1969, Taf. 29, Abb. 325; Böhner 1976–1977, 111., Taf. 30, 7.

⁶² Haseloff 1981, II., 650., Abb. 454., 651., Abb. 455.

⁶³ Alföldi 1926, 48–51., Taf. VI, 5, 7, VII, 1 (Alsópáhok). Az angliai korongfibulák egyik, az V. sz. második felére keltezett csoportjánál (Spong Hill-i típus) a rovátkolt lécekkal maszkmotívumokat kombináltak: Böhme 1986, 547–548, Abb. 65–66. A dőlt keresztmotívum azon a trapéz alakú aranyvereten is megtalálható, mely a Jankovich-gyűjtemény aranytárgyaihoz tartozhat, Bóna

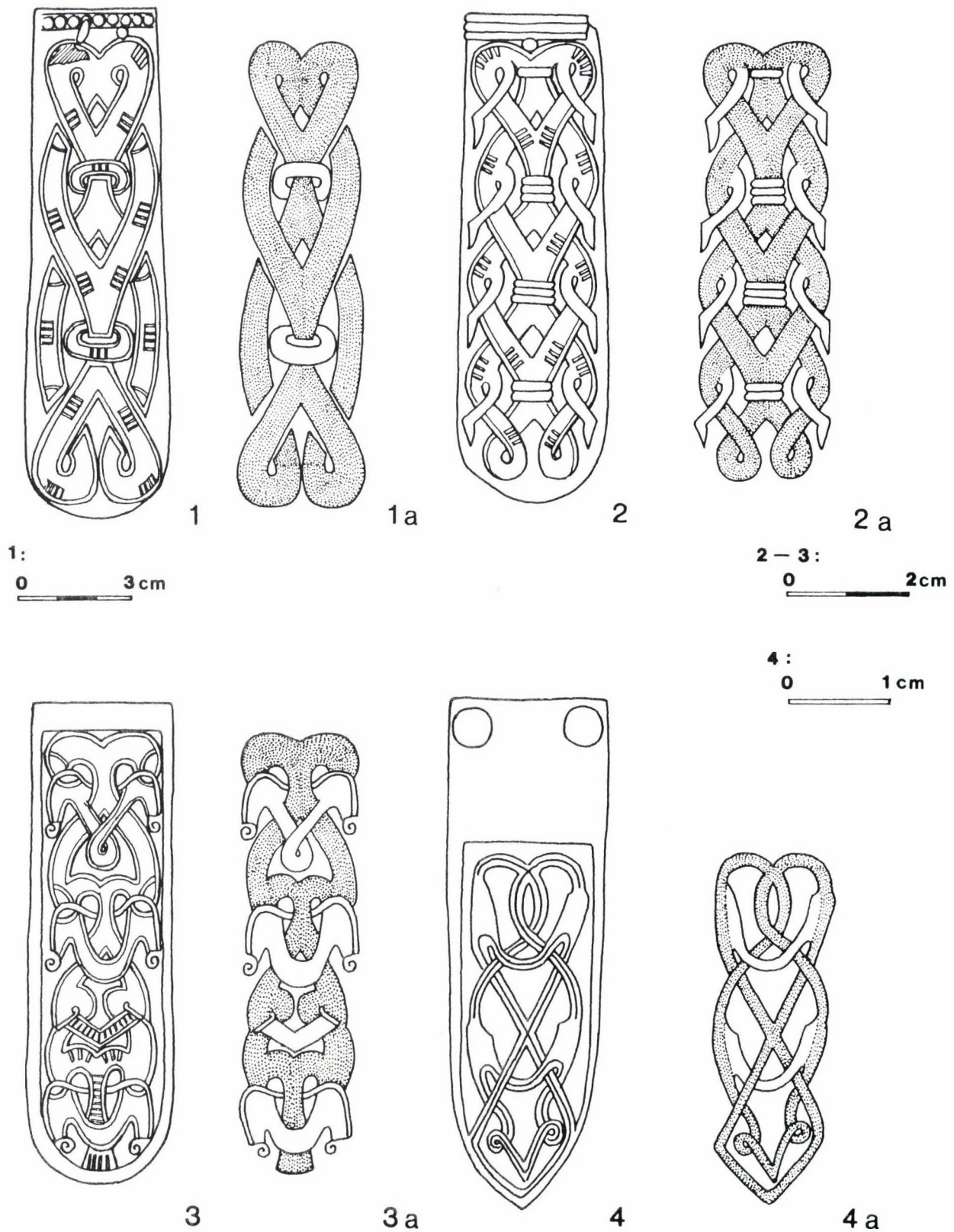
1982–1983, 82–85., 1. kép, 3. A motívum az endrebackei típusú övvereteken gyakori, Werner 1950, Taf. VII, 9. Az avar leletanyagban préselt, poncolt és tausirozott díszítésként tűnik fel, László 1955, 32., XIII. T. 1–2 (Kiskőrös-Vágóhíd, XXVII. sír); Kovács 1913, 30. kép, 7 (Mezőbánd, 29. sír); Salamon–Erdélyi 1971, Taf. 2, 36–39 (Környe, 18. sír).

⁶⁴ Haseloff 1981, II., 630–636., Abb. 438 (Heilbronn II, Friedenskirche); Fuchs–Werner 1950, A 86, Taf. 21; Roth 1973, 63–65., Taf. 10, 1 (Torino-Lignotto).

⁶⁵ Kürti 1983, 177., 29. kép, a.

⁶⁶ Fettich 1926, 46–48., I. T. 12a–c (Gátér), VI. T. 6 (Adony); Csallány 1933, 50., II. 20. (Kunszentmárton) stb.

14. kép A négyszalagos fonatsémák változatai 1. Ismeretlen lelőhely; 1a fonatséma; 2. Halimba, 203. sír; 2a fonatséma; 3. Vidin; 3a fonatséma; 4. Saint-Denis, 49. szarkofág; 4a fonatséma

Fig. 14. The variations of the four-band plaitings 1: of doubtful provenance; 1a: interlace pattern; 2: Halimba, grave 203; 2a: interlace pattern; 3: Vidin; 3a: interlace pattern; 4: Saint-Denis, sarcophagus No 49; 4a: interlace pattern (List of finds, group II, 11, 20-21; 4: after Roth 1986)

15. kép. 1. Jankovich-gyűjtemény aranycsat; 2. Jankovich-gyűjtemény, arany szíjvég; 3. Budapest XXI., Csepel, 1955, szórvány, ezüst szíjvég

Fig. 15. 1: Jankovich collection, golden belt-buckle; 2: Jankovich collection, golden strap end; 3: Budapest, XXI. Csepel, 1955, stray find, silver strap end

különböző díszítési gyakorlatával hozhatók kapcsolatba.⁶⁷ A csanyteleki csat olyan fémműhelyben készült, ahol a zoomorfizálásnak nem volt hagyománya, de a diagonális fonatmintát és a rovátkolt díszítést ismerték.

A Jankovich-gyűjtemény szíjvégeének különleges díszítőeleme a minta alján látható fenyőfa alakú dísz (12. kép 1e). Ilyen „töltelék”-elem a germán motívumkörben ismeretlen; használata az állatalakos kompozícióval együtt egyébként is szokatlan. Indokoltnak látszik, hogy előzményét az avar fémművéség díszítőmotívumai közt keressük. A Csepel-hárosi 8. sír és a csepeli szórvány sírlelet préselt ezüst szíjvégein ugyanez a minta a szalagfonatok közepénél, felül-alul megtalálható, és a fogazás préselt változatából alakult ki (2. kép 18; 3. kép 14; 13. kép 4; 15. kép 2–3).

A csepeli ezüst szíjvégek díszítését nem soroltuk az állatkompozíciókhoz, miután az állatalakokra utaló elemek felettébb jelzésszerűek, a fonatminta-jelleg sokkal inkább dominál. A minta lekerekített széleinél ismétlődő motívumokat háromszög alakú szemekkel ellátott, csőrös madárfejeknek lehetne tartani, melyeket fogazott díszű, szalagszerű testek kötnek össze. (13. kép 4). Ez esetben a csepeli szíjvégek mintáját a germán stílus állatfiguráitól független, önálló avar zoomorfizáció első példaként értékelhetnénk. A háromszög alakú, domború minták és a trapéz formájú, mélyített részek azonban a szalagfonat megrajzolásánál adódó fonatkeresztződések és kitöltetlen területek helyét foglalják el (13. kép 8), ezért a minta részleteit – fenntartva egy élesebb rajzú állatkompozíciós előkép lehetőségét – szívesebben értelmeznénk geometrikus díszítőelemekként.

A csepeli fonatminta alapja a klasszikus bizánci négyszalagos fonatminta, melyet az avar ötvösök egyszerűsítettek vagy elemeire szétbontottak⁶⁸ (13. kép 5–8). Az avar változatot Nils Åberg a bizánci minta közvetlen átvételének tartotta⁶⁹ (14. kép 1). Ha a préselt fonatminta egyik önállóvá vált díszítőeleme, a fenyőfa alakú dísz a Jankovich-szíjvégen II. stílusú állatornamentikával együtt fordul elő, az nyilvánvalóan azt jelenti, hogy egyes fonatminták recepciója az avar művészetben a II. germán stílushoz kapcsolódó

zoomorfizáció előtt megtörtént. Ezt a megállapítást a csepeli szíjvégek fonatalapjának (13. kép 8) és a Jankovich-szíjvég fonatsémájának (12. kép 1b) az összehasonlítása alátámasztja. Mindkét alapmotívum a négyszalagos fonatmintából származik, annak különböző részleteit használja fel. A szalagok középső csavarodását az avar mesterek általában nem szívesen rajzolták meg, inkább az egyszerű keresztződést választották. Ebben a részletben különbség van az alamann, a langobard és az avar változat közt: a germán mesterek a fonatminta-előképet hívebben követték.⁷⁰

A Jankovich-szíjvég kompozíciójának elemzését összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a mintázat a II. germán állatstílus kialakulásának korai szakaszában készült, és a keresztződő fonatminta zoomorfizációjának sajátos, az avar művészetre jellemző megoldása. Az állatfigurák tervezésénél a csatlemez állatalakjainak és északi előképeknek a felhasználása mutatható ki. A kompozíció „töltelék”-elemei az avar ötvösség helyi díszítőgyakorlatából származnak, és arra mutatnak, hogy egyes préselt fonatminták helyi gyártása megelőzte a Jankovich-szíjvég készítését. A kompozíciók stílusbeli különbsége alapján lehetséges, hogy a Jankovich-csat és a -szíjvég nem egyszerre készült. A csat eredeti megoldású állatkompozíciója még az I. stílus egyik főmotívumát képviseli, míg a szíjvég eklektikusabb mintázata a II. stílus korai szakaszához tartozik. Az időbeli különbség inkább a készülés sorrendjére vonatkozik; kronológiailag valószínűleg nincs jelentősége. A kompozíciók eltérő jellege mellett megemlítendő a két tárgy kivitelében is megmutatkozó különbség: a csat domború, gondosan mélyített mintázatával összehasonlítva, a szíjvég díszítése határozottan laposabb (15. kép 1–2). A szíjvég fogazott díszének alkalmazásánál a csatlemez megoldásainak utánzása figyelhető meg. A szíjvég kompozíciója az avar állatornamentika kiemelkedő jelentőségű produktuma. Az ötvösmester maradéktalanul megoldotta az összetett fonatséma és az állatalakok kombinációját, sőt, a kereszt alakú geometrikus mintával a fő kompozíció fonatsémájának parafrázisát is megrajzolta.

A négyszalagos fonatminta zoomorfizálása a tolvábbiakban az állatornamentika legbonyolultabb fel-

⁶⁷ Az 568 előtti pannóniai langobard I. stílusnak és a gepidák I. stílusú ékszereinek közös jellegzetessége a keresztben rovátkolt díszítés (Querstrichelung), Haseloff 1981, II., 693–703. Az avar rovátkolt díszek és a fogazás ennek a fémművesgyakorlatnak a továbbélése lehet, vö. a csepeli 1955-ös sír téglalap alakú vereteinek rovátkolt keretezésű díszét – 3. kép. 5–7 a szentendrei 34. sír téglalap alakú veretének hasonló motívumával, Bóna 1976, 122., 62–63. T.

⁶⁸ A csepeli szíjvégek díszítésének durvább rajzú, öntött és vésett párhuzama az ismeretlen magyarországi karperec, Hampel 1905, III., Taf. 280, 4; Fetiich 1926, 47., I. T. 13. A karperec, az áttört lemezek díszítése szerint, egykorú a tiszaburai szíjvégtöredék

kel, Fetiich 1926, I. T. 8a–c és a tépei törborítással, László 1955, 253., fig. 77. A tiszaburai állatfigurák legjobb párhuzama egy naunheimi, éremmel keltezett női sírból, a VII. sz. II. feléből való, Werner 1935, 61., 105., Taf. 33, B.

⁶⁹ Åberg 1947, 121–122, fig. 66, 3. Az avar fonatminta takács-hurok-motívuma Bizáncban a VI. sz. I. felében tűnik fel, Peirce-Tyler 1932, Taf. 69 a (Philoxenus-diptychon) és 610 után készült aranylemez keresztben is megtalálható, Hessen 1964, 222, Taf. V, 32 (Langerringen, Ldkr. Schwabmünchen).

⁷⁰ L. az 59. j.-et és Åberg 1945, 105., fig. 103; Åberg 1947, 94–95., fig. 43–44.

adatának bizonyult. Következtes megvalósítását az eddig ismert minták között nem találjuk, bár a zamárdi temető új leleteinél erre a törekvésre is van példa. (Leletjegyzék, II. csoport 19.)

A halimbai nagyszíjvégen a fonatminta egyszerűsített formáját a Jankovich-csatlemezről ismert lábmotívumokkal egészítették ki (14. kép 2–2a). Egy sendlingi öntött szíjvég mintázatával való nagy hasonlóság alapján⁷¹ feltehető, hogy a halimbai szíjvég készítője előtt nem lehetett ismeretlen az állatlábaktól közrefogott maszkmotívum sem. A halimbai nagyszíjvég díszítésének nyolcas sémára átdolgozott, egyszerűsített változata az igari szíjvég (9. kép 8) és utánzatai, valamint a hatszalagos tiszta fonatminták.⁷²

A vidini szíjvég-présmintánál a négyszalagos fonat részleteit állatfejekkel díszítették. A keresztben rovátkolt szalagok szerint a présminta készítője avar kapcsolatokkal rendelkezhetett. A fonatminta kereszteződését az állatfejek alsó állkapcsainak összekötésével valósították meg (14. kép 3–3a). Ugyanezzel a különleges megoldással találkozunk a Saint-Denis-i Arnegunde-sír cipőcsat-garnitúrájának szíjvégein (14. kép 4–4a). Valószínű, hogy a vidini kompozícióhoz hasonló előképet dolgoztak át. Helmut Roth legutóbbi tanulmányában meggyőzően fejtekte ki, hogy az Arnegunde-sír ékszereit a díszítés fonatmintái és az állatfejek típusa szerint a fejlett II. stílus időszakára, a 6–7. század fordulójára kell keltezni.⁷³ Az avar ornamentika szempontjából az Arnegunde-sír szalagfonatos díszű szíjvégeit sem lehet figyelmen kívül hagyni, melyeken a lemezes avar övgarnitúrák fonatdíszének közeli párhuzama található.⁷⁴ Az ún. középvavari fonatornamentika nagy része ezek szerint szintén mediterrán eredetű (bizánci-kopt)⁷⁵, a fonatornamentika mintáinak átvételével azonban már a kora avar korban számolni lehet.

Összefoglalás

A II. germán állatstílushoz kapcsolódó állatornamentika fellépését az avar művészetben a mediterrán fonatminták átvétele és feldolgozása megelőzte. Az avar állatornamentika kompozícióinak többsége a kétszalagos fonatminta-sémát használta fel. A kereszt-

tezett szalagokból álló alapséma nem gyakori, ezt a klasszikus négyszalagos fonatminta összevonásával vagy a részletek kiemelkedésével rajzolták meg. Az állatalakos ornamentikát a praktikizmus jellemzi, a díszítést a felület nagyságához alkalmazták. Erős a szimmetriára való törekvés és a horror vacui-elv érvényesülése.

Az avar állatornamentika eddig ismert legmagasabb színvonalú munkái, a Jankovich-gyűjtemény aranycsatja és szíjvége az I. stílus átmeneti időszakában és a II. stílus fellépésének idején, a VI. sz. utolsó évtizedeiben készülhettek.⁷⁶ A részletek elemzése alapján arra következtethetünk, hogy két aranytárgy különböző stíluselemek felhasználásával, valószínűleg nem egyszerre készült. A Jankovich-aranyak végeredményben a korai avar ötvösség helyi díszítőelemeit ismerő, a skandináv–délnémet–italiai állatstílusban járatos művészek (vagy műhely) munkái. Az aranytárgyak díszítése az avar állatornamentika egyik helyi előképévé vált.

A fonatminták zoomorfizációja az alföldi fém-műhelyekre nem volt jellemző. A dunántúli műhelyek stílusában különböző irányzatok alakultak ki: a Jankovich-gyűjtemény szíjvégeének díszítését az egyik Balaton vidéki műhely munkái követték (Halimba). Állatfejeket és szalagszerű testeket használt fel az északkelet-dunántúli ornamentika (Környe-Farkasrét), ahol a háttér kitöltésére a rekeszes üvegberakást alkalmazták. A zamárdi-káptalantóti stílusirányzatnál a zoomorfizációs törekvés hangsúlyozottabb, ami a VII. sz. első évtizedeinek új külső hatására (italiai–délnémet) vezethető vissza. Ugyanakkor a frank műhelyek munkái is eljuthattak az avar ötvösökhöz (Vidin).

Az avar állatornamentika tehát nem egyetlen külső hatásra, egységesen, egyazon időpontban lépett fel, hanem a különböző stíluselemeket a már ismert fonatminták felhasználásával különböző módon és különböző időpontban fogadta be és alakította át. A II. állatstílus nyugati területeivel való kapcsolat feltehetően a VII. sz. első harmadában megszakadt. Lehetséges, hogy egyes műhelyekben a zoomorfizáció önálló, a germán állatstílustól idegen formája is kialakult⁷⁷ és megindult a fonatornamentika új változatainak térhódítása.⁷⁸

Nagy Margit

⁷¹ Sendling, 33. sír: *Ulbert* 1956, 31., Abb. 1, Taf. 2, 6, 11 C 2.

⁷² Az igari szíjvég mintájának utánzatai: *Bakay* 1973, XV. T. 8, 12, XLV. T. 24, 26; a halimbai nagyszíjvég fonatmintás változata: *Erdélyi-Németh* 1969, 180., V. T. 9.

⁷³ *Roth* 1986, 267–276., Abb. 2c. Az adatot Kiss A.-nak köszönöm.

⁷⁴ *France-Lanord-Fleury* 1962, 349., Abb. 4, 1–2.

⁷⁵ *Holmqvist* 1939, 38–68, az általa meghatározott fonatmintás csoportok közül kilenc az avar ornamentikában is megtalálható (2, 3, 6, 8, 13, 26–28. csoport).

⁷⁶ Éremmel keltezett a klepsau 4. sír, *Haseloff* 1981, 614. és a Nocera Umbra-i 17. sír, uo. 629.; *Werner* 1935, 75–76.

⁷⁷ L. a csepeli minta értelmezését, a 16. j. példait, továbbá *Korošec* 1959, 113., Abb. 19b.

⁷⁸ Jelen közlemény németül az Atti del 34° Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo, Popoli delle Steppe: Uni, Avari, Ungari, Spoleto 1987 kötetében jelent meg. A fényképeket Molnár Ilona, a rajzokat a szerző készítette.

I. csoport. Állatrészleteket felhasználó díszítések

1. *Mezőbánd* (Band, Románia), 39. sír. Aranygyűrű fehér üvegberakásokkal, Kovács 1913, 319–320., 38. kép, 9–9a; *Fettich* 1926, 15., 13. kép; *Csallány* 1956, 161., Nr. 640.

2. *Mezőbánd*, 174. sír, négyszögletes ezüstveretek, aranyozott ezüst préselt lemezbetéttel, Kovács 1913, 361–362., 80. kép, 2–3.

3. *Bócsa* (Bács-Kiskun m.), arany kardveretek almandinberakásokkal, 2 db. *László* 1955, 230., XLIV. T. 5–6., XLIX. T. 7.; *Csallány* 1956, 90., Nr. 104.

4. *Kunmadaras* (Szolnok m.), arany kardveretek. *Fettich* 1926, 48–49., II. 17., III. 1–1a; *Bóna* 1982–1983, 115–116, 11. kép, 2–3.

5. *Szob* (Pest m.), 33. sír, öntött bronz övveret, *Kovrig* 1975, 162., fig. 4, 15, Pl. XXI. 8.

II. csoport. Állatkompozíciók fonatsémával

1/A változat:

1. *Környe* (Komárom m.), 88. sír, aranyozott bronz hajtű kék üvegberakásokkal. *Salamon–Erdélyi* 1971, 22., Taf. 14, 25, XXIX, 1.

2. *Nagymányok* (Tolna m.), préselt ezüst kisszív-
végek (2 db) és csatlemez. *Hampel* 1905, III., Taf. 270, 1–3; *Fettich* 1926, 46., I. T. 6.; *Csallány* 1956, 168., Nr. 695.

3. *Fenekpuszta* (Zala m.), II. bazilika, 3. sír, aranyozott ezüstcsat és szíjvég. *Sági* 1961, 417–418., Taf. XIII, 5–6, 422, Abb. 16.

4. *Ismeretlen* lelőhely, *Jankovich-gyűjtemény*. Öntött aranycsat, állatfigurák a csatkarikán. *Fettich* 1926, 43–44., I. T. 1.; *Csallány* 1956, 155., Nr. 581; *Bóna* 1982–1983, 82–85., 1. kép, 1.

5. *Halimba* (Veszprém m.), 203. sír, bronz kisszív-
végek, 2 db *Török* 1968, 268., Abb. 2, 3–4; *Bakay–Kalicz–Sági* 1970, 102–103., VI. T.

6. *Zamárdi* (Somogy m.), 10. sír, aranyozott bronz kisszív-
végek, 3 db *Bakay* 1973, III. T. 8–10.

7. *Káptalantóti* (Veszprém m.), 22. sír, aranyozott bronz kisszív-
végek, 2 db. *Bakay* 1973, XXXII. T. 4–5.

8. *Igar* (Fejér m.) II. lelet, öntött, aranyozott bronz szíjvég. *Fettich* 1929, VII. T. 1.; *Csallány* 1956, 126, Nr. 383.

9. *Cserkút* (Baranya m.) szórvány, vas szíjvég ezüstlemez díszítéssel. *Kiss* 1977, 20., Pl. I., 6., LXIV. 12.

1/B változat:

10. *Budapest XII.*, *Farkasrét*, szórvány. Öntött, aranyozott bronz nagyszíjvég világoszöld üvegberakásokkal. *Fettich* 1926, 45., I. T. 4.; *László* 1942, 788., 136. t. 1a (rekonstrukciós rajza); *Bóna* 1982–1983, 119–120., 14. kép 13–13a.

11. *Ismeretlen* lelőhely (Svájci magángyűjtemény), öntött aranyozott bronz nagyszíjvég. *Fettich* 1934, Taf. I, 1–2; *Marosi–Fettich* 1936, 57., 21. kép, 20–20a; *Csallány* 1956, 154., Nr. 580.

12. *Zamárdi* (Veszprém m.), 10. sír, aranyozott bronz nagyszíjvég, 1. 1/A változat, 6. *Bakay* 1973, III. T. 14–14a.

2/A változat:

13. *Ismeretlen* lelőhely, *Jankovich-gyűjtemény*. Aranycsat lemezének díszítése. L. 1/A változat, 4.

14. *Kunszentmárton* (Szolnok m.), ötvössír. Öntött bronz pozitív prés minta. *Csallány* 1933, 50, I. T. 18., VII. 4–4a (rekonstrukciós rajz); *Csallány* 1956, 149, Nr. 540.

15. *Káptalantóti* (Veszprém m.), 22. sír, aranyozott bronz kisszív-
végek, 7 db. *Bakay* 1973, XXX. T. 17–19, XXXI. 1–2, 6–7.

16. *Környe* (Komárom m.), 97. sír, tausírozott vas övveretek, 2 db. *Salamon–Erdélyi* 1971, 23., Taf. 15, 25, 27, IX, 5, 7.

2/B változat:

17. *Keszthely–Fenekpuszta* (Zala m.). Öntött, vésett díszű ezüstgyűrű. LIPP 1886, II. T. 6a–b; *Fettich* 1926 I. T. 15 (rajz); *Bóna* 1982–1983, 117–119., 13. kép, 12a–b.

3. változat:

18. *Ismeretlen* lelőhely, *Jankovich-gyűjtemény*. Öntött arany szíjvég. L. 1/a változat, 4. *Fettich* 1926, I. T. 3.

19. *Zamárdi* (Somogy m.), nagyszíjvég. *Kürti–Menghin* 1985, 46., Abb. 37.

20. *Halimba* (Veszprém m.), 203. sír, bronz nagyszíj-
vég. L. 1/A változat, 5. *Török* 1968, 268., Abb. 2, 5.

21. *Vidin* (Bulgária), bronz prés minta. *Marosi–Fettich* 1936, 60–61., 21. kép, 19; *Csallány* 1956, 215., Nr. 1056.

IRODALOM

Åberg 1945–*Åberg* N. The Occident and the Orient in the Art of the Seventh Century. Part II. Lombard Italy. Stockholm, 1945.

Åberg 1947–*Åberg* N. The Occident and the Orient in the Art of the Seventh Century. Part III. The Merovingian Empire. Stockholm, 1947.

Alföldi 1926 – *Alföldi*, A. Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, II. Ungarische Bibliothek 12, Berlin und Leipzig, 1926.

Bakay–Kalicz–Sági 1970 – *Bakay* K.–*Kalicz* N.–*Sági* K. Veszprém megye régészeti topográfiája. A deveçseri és sümegi járás. MRT, Budapest, 1970.

Bakay 1973 – *Bakay*, K. Az avarok időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SomMK I (1973) 5–86.

Bolta 1969 – *Bolta*, L. Nécropole du Bas-Emire à Rifnik près de Šentjur. InvArch 12 (1969).

- Bóna 1974 – Bóna I. A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974.
- Bóna 1982–1983–Bóna I. A XIX. század nagy avar leletei. SzMMÉ 1982–1983, 81–160.
- Böhme 1986 – Böhme, H. W. Das Ende der Römerherrschaft in Britannien und die angelsächsische Besiedlung Englands im 5. Jahrhundert. JRGZM 33 (1986) 469–574.
- Böhner 1976–1977–Böhner, K. Die Reliefplatten von Hornhausen. JRGZM, Festschrift Hundt, 3, 23–24, 1976–1977 (1982) 89–138.
- Christlein 1966 – Christlein, R. Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu. MhBV 21 (1966).
- Csallány 1933 – Csallány D. A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes, 1933.
- Csallány 1956 – Csallány, D. Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956.
- Csallány 1961 – Csallány, D. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. AH XXXVIII, 1961.
- Dienes 1973 – Dienes I. Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. FA XXIV (1973) 177–217.
- Erdélyi-Németh 1969 – Erdélyi I.–Németh P. A Várpalota-gimnáziumi avar temető. VMMK 8 (1969) 167–197.
- Fettich 1926 – Fettich N. Az avarok műipar Magyarországon. I. közlemény. Fogazási ornamentika és ötvöseszközleletek. ArchHung I (1926).
- Fettich 1929 – Fettich N. Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez. ArchÉrt 43 (1929) 68–124., VI–XIX. t.
- Fettich 1934 – Fettich, N. Zum Problem des ungarländischen Stils II. ESA IX (1934) 308–322.
- France-Lanord-Fleury 1962 – France-Lanord, A.–Fleury, M. Das Grab der Arnegundis in Saint-Denis. Germania 40 (1962) 341–359., Taf. 33–36.
- Fuchs 1938 – Fuchs, S. Die langobardische Goldblattkeuze aus der Zone südwärts der Alpen. Berlin, 1938.
- Fuchs-Werner 1950 – Fuchs, S.–Werner, J. Die langobardische Fibeln aus Italien. Berlin, 1950.
- Hampel 1905 – Hampel, J. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905.
- Haseloff 1952 – Haseloff, G. Die Funde aus dem Sarkophag der Königin Theodelinda in Monza. Germania 30 (1952) 368–377., Taf. 27–28.
- Haseloff 1956 – Haseloff, G. Die langobardische Goldblattkreuze. JRGZM 3 (1956) 143–163, Taf. 9–12.
- Haseloff 1981 – Haseloff, G. Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Bd. I–III. Berlin–New York, 1981.
- Haseloff 1984 – Haseloff, G. Stand der Forschung. Stilgeschichte Völkerwanderungs- und Merowingerzeit. UOS 5, Festschrift til Thorleif Sjøvold (1984) 109–124.
- Haseloff 1986 – Haseloff, G. Bild und Motiv im Nydam-Stil und Stil I. Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des I. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983. Hrsg. H. Roth. Sigmaringen, 1986, 67–110.
- Hessen 1964 – Hessen, O. Die Goldblattkreuze aus der Zone nordwärts der Alpen. Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. Milano, 1964, 199–226., Taf. I–XIII.
- Holmqvist 1939 – Holmqvist, W. Kunstprobleme der Merowingerzeit. Stockholm, 1939.
- Kiss 1977 – Kiss, A. Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period 2, Budapest, 1977.
- Kiss 1987 – Kiss, A. Beiträge zur Verbreitung frühmittelalterlicher Folienkreuze im Karpatenbecken. AKorr 17 (1987) 235–243.
- Korošec 1959 – Korošec, J. Beinerne Platten in den awarischen Gräbern aus Bogojevo. RVM 8 (1959) 103–117.
- Kovács 1913 – Kovács I. A mezőbáti ásatások. Dolg. IV. (1913) 279–389.
- Kovrig 1975 – Kovrig, I. The Szob Cemetery. Avar Finds the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period 1, Budapest, 1975. 157–208.
- Kürti 1983 – Kürti B. Az avarok kora. In: Szeged története, Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1983, 170–208.
- Kürti-Menghin 1985 – Kürti, B.–Menghin, W. Awaren in Europa. Katalog. Frankfurt am Main–Nürnberg, 1985.
- László 1941 – László Gy. A Tihanyi-téri avarokori temető. Laureae Aquincenses II, DissPan 2/11 (1941) 106–118.
- László 1942 – László Gy. Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest története I, Budapest, 1942, 781–818.
- László 1955 – László, Gy. Études archéologique sur l'histoire de la société des avars. ArchHung XXXIV (1955).
- Lipp 1886 – Lipp V. A fenéki sírmező. ArchKözl XIV (1886) 137–159.
- Marosi 1936 – Marosi A.–Fettich N. Dunapentelei avar sírleletek. ArchHung XVIII (1936).
- Nagy 1973 – Nagy T. Budapest története az őskortól a honfoglalásig. III. A népvándorlás kora. In: Budapest története I, Budapest, 1973, 185–216.
- Nerman 1969 – Nerman, B. Die Vendelzeit Gotlands 2, 1969.
- Paulsen 1932 – Paulsen, P. Der Stand der Forschung über die Kultur der Wikingerzeit. BRGK 22, 1932 (1933) 182–254.
- Roth 1971 – Roth, H. Zur Ornamentik der langobardischen Grabfunde in Italien. PZ 46 (1971) 125–135.
- Roth 1973 – Roth, H. Die Ornamentik der Langobarden in Italien. Eine Untersuchung zur Stilentwicklung anhand der Grabfunde. Antiquitas 3, Bd. 15, Bonn, 1973.
- Roth 1986 – Roth, H. Zweifel an Arnegunde. MSVF 7 (1986) 267–276.
- Salamon-Erdélyi 1971 – Salamon, Á.–Erdélyi, I. Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. StudArch V (1971).
- Salin 1904 – Salin, B. Die altgermanische Tierornamentik. Typologische Studie über germanische Metallgegenstände aus dem IV bis IX. Jahrhundert, nebst einer Studie über irische Ornamentik. Stockholm, 1904.
- Sági 1961 – Sági, K. Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpusztá. Acta AnthHung IX (1961) 397–440., Taf. I–XIX.
- Seiler-Baldinger 1973 – Seiler-Baldinger, A. Systematik der Textilen Techniken. Basler Beiträge zur Ethnologie 14, Basel (1973).
- Cs. Sós 1961 – Cs. Sós Á. Újabb avarokori leletek Csepel-szigetről. ArchÉrt 88 (1961) 32–51.
- H. Tóth 1980 – H. Tóth, E. Frühawarenzeitliche Grabfund in Kecs-kemét, Sallastrasse. Acta ArchHung 32 (1980) 117–152.
- Török 1968 – Török – Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba im VI–IX. Jh. StZ 16 (1968) 265–277.
- Ulbert 1956 – Ulbert, G. Die Reihengräber von Sendling. Dannheimer, H.–Ulbert, G. Die bajuwarischen Reihengräber von Feldmoching und Sendling. MhBV 8 (1956) 25–38.
- Vinski 1958 – Vinski, Z. O nalizma 6. i 7 stoljeka u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremene prvog avarskog kaganata. OA III (1958).
- Werner 1935 – Werner, J. Die Schverter von Imola, Herbrechtingen und Endrebacke. Studien zu mitteleuropäischen und skandinavischen Metallarbeiten aus der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts. AcAr XXI (1950) 45–81., Taf. I–IX.
- Werner 1970 – Werner, J. Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstadt–Wanderhandwerk–Hande–Familienverbindung) EMS I (1970) 65–81., Taf. 1–8.
- Werner 1986 – Werner, J. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im Mittleren Donauraum. Studien zur Archäologie der Awaren 2, Wien, 1986.
- Wieser 1887 – Wieser, F. Das langobardische Fürstengrab und Reihengräberfeld von Civezzano bei Trient. Innsbruck, 1887.

AcAr	– Acta Archaeologica (København)
ActaAnthHung	– Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchÉrt	– Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	– Archaeologia Hungarica
ArchKözl	– Archaeologiai Közlemények (Budapest)
AKorr	– Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
BRGK	– Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
DissPan	– Dissertationes Pannonicae (Budapest)
Dolg	– Dolgozatok (Kolozsvár)
EMS	– Early Medieval Studies (Stockholm)
ESA	– Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki)
FolArch	– Folia Archaeologica (Budapest)
GDV	– Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit (Frankfurt a. M.)
InvArch	– Inventaria Archaeologica (Ljubljana)
JRGZM	– Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MhBV	– Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte (Kallmünz)
MRT	– Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MSVF	– Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte
OA	– Opuscula Archaeologica (Zagreb)
PZ	– Praehistorische Zeitschrift (Berlin)
RVM	– Rad Vojvodanskih Muzeja (Novi Sad)
SMK	– Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
StudArch	– Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZ	– Študijne Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
SzMMÉ	– A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
UOS	– Universitetets Oldsaksamlings Skrifter (Oslo)
VMMK	– A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

EARLY AVAR GRAVE FINDS FROM BUDAPEST: NOTES ON THE AVAR PERIOD ANIMAL STYLE

Summary

The ornamentation of the Avar belt set found at Budapest – Farkasrét in 1909 (Figure 1: 13) calls to mind the problem of animal style. On the other hand, decorations on the large silver strap endings found in Grave 8 at Csepel-Háros as well as a stray grave find discovered in 1955 (Figure 2: 18; Figure 3: 14) raises the question of braided ornaments. Two major groups may be distinguished within the Avar animal style: the first of these includes ornaments that utilize parts of animals while the second is characterized by animal compositions (Map 5 and the list of finds). In the case of Group I, parts of the patterns characteristic of the animal style are used independently as is the case, for example, with the golden ring from Mezőbánd (Figure 6: 1) and the sword mounts from Bócsa (Figure 6: 3). Animal parts were combined with braided ornaments in the case of sword mounts from Kunmadaras (Figure 6: 5).

The decomposition of animal style represented by Group I is clearly reflected by the decoration of the gilded silver plate from grave 174 of the Mezőbánd cemetery on which disarticulated animal parts were depicted (Figure 6: 2).

In the animal compositions of Group II, decorative elements adopted from the Germanic animal style either occur together (head-body-extremities) or separately, surrounded by a pattern of braided ornamentation. Apparently, in Avar decorative art, the adoption and assimilation of Mediterranean braided ornamentation preceded the occurrence of animal patterns associated with the Germanic animal style represented by Group II. The grouping of animal compositions was carried out on the basis of braided patterns (Table 7). The majority of compositions utilized the two-band braided pattern. The zoomorphisation of the scheme composed of diagonal bands is unusual, this pattern was produced by merging four-band braided patterns or by emphasizing the deta-

ils (Figure 13: 5–8). The development of the Avar animal style was guided by practical considerations. The decorations were designed in accordance with the size of the decorated surface. Strong efforts were used to maintain symmetry and follow the *horror vacui* principle.

The most prestigious works representing the Avar animal style known today, the golden buckle and strap end in the Jankovich collection, may have been manufactured during the transitional period of Group I, at the time when Group II first appeared, during the last decades of the 6th century. Decoration on the plate of this buckle may be grouped with the stylistic circle characterized by mask-motifs between two "Tiermensch" patterns (Figure 10: 3). The composition of the previously mentioned strap end is decorated with a zoomorphisation of a braided ornament using crossed bands, a pattern known from Lombard and Alamannic jewelry designs from Italy (Figure 12: 2–3). An analysis of details permits the conclusion that these two golden artifacts were made using different stylistic elements and were probably not manufactured simultaneously. These golden pieces from the Jankovich collection must have been produced by artists (or workshops) who/which were familiar with the decorative elements of local early Avar goldsmithry but also aware of animal styles from Scandinavia, Southern Germany and Italy. The decoration on these golden artifacts provide a local foretaste of the Avar animal style.

The zoomorphisation of braided ornaments was not characteristic of the metal workshops in the Great Hungarian Plain (Map 5). Different directions emerged in the styles of Transdanubian workshops: the decoration of the strap end kept in the Jankovich collection was also used by a workshop in the Lake Balaton region (Halimba : Figure 9: 1; Figure 14: 2). Animal heads and band-like

forms were used in the decorative art of Northeastern Transdanubia (Környe – Farkasrét; Figure 8: 2; Figure 10: 1). In this case, the background was filled with reticular glass inlay. The trend of zoomorphisation is more strongly emphasized in the stylistic direction represented by the Zamárdi – Káptalantó find (Figure 9: 3 and 5; Figure 11: 2–3). This phenomenon may be traced back to a new external influence (Italian and Southern German) which can be seen during the first decades of the 7th century. At the same time, products from Frankish workshops also made their way to Avar goldsmiths (Vidin; Figure 14: 3)

Consequently, the Avar animal style should not be seen as the result of a single external input which occurred synchronously in a

uniform manner. Avar decorative art adopted a number of its stylistic elements at various times in various forms re-designing them in combination with the already known braided ornamentation. Connections with the western areas of Group II. of the animal style were probably disrupted during the first third of the 7th century. It is possible that zoomorphisation also developed in a way different from that of the Germanic animal style and new varieties of braided ornamentation had an increasingly wide distribution as well.

Margit Nagy

KÖZÉPKORI VÁROSI ÉLET – HITELES BORKIMÉRŐ EDÉNYEK

Bevezetés

Az 1954-ben előkerült budai pince-kút faleleteinek feldolgozása¹ közben még alig lehetett hasonló jellegű középkori fatárgyak közléseire támaszkodni; az ilyenek akkor még mindenütt kivételesnek számítottak. Különösen állt ez a faedényeken található bevéselt vagy beégetett jegyekre, ezek értelmezésére. Magam ezeket *tulajdonosjegyek* határoztam meg (felvetve néhányuknál, hogy talán mesterjegy is lehet), egy esetben pedig – a fapalack egyik jegyénél – hitelesítő jegynek tartottam.² Azóta a középkori fa leletanyag Európa-szerte jelentősen gyarapodott, számos feldolgozás tárgyal ilyeneket, főleg városi kutak és emésztőgödörök betöltéséből. Budáról is közlésre került egy második kútlelet is, az első közeléből.³

A jegyek kérdése azonban azóta sem tartozik a részletesebben elemzett kérdések közé. Talán indokolja, hogy a fatárgyaknak csak kisebb hányadán fordulnak elő: elsősorban a finomabban esztergált lapos fatálapok fenekén, illetve ritkábban az öblösebb nagy facsészéken.⁴ Ez nyilván összefügg azzal, hogy a háztartás fából készített eszközei és edényei nagyon olcsók voltak. Csak néhány kutató feldolgozásában találkozunk a jegyek értelmének meghatározásával. A Franciaországi korai fatálapok egyszerű formájú bemetszett jeleit a fazekasok fenékbélyegeihez hasonlították;⁵

bázeli 10–12. századi dongás facsészék fenekén látható bemetszett jelzéseket a készítő jegyének;⁶ a Lübeckben feltárt gazdag anyagból a 14–16. századi fatányérok, csészék, tálak bevéselt, ritkábban beégetett jegyeit „Hausmarke”, tehát tulajdonosjegy meghatározással közlik. Freiburgban mély csészék fenekén több esetben beégetett A betű látható: ez esetben is a tulajdonosra történő utalás, az Augustinus-kolostorra, ahol ezeket a 13. század végén használták.⁷ Más kutatók számára a jegyek jelentése ingadozó: „a tulajdonos vagy készítő”.⁸

A magam részéről úgy vélem – most már a jóval szélesebb körű anyag áttekintésével – hogy a fatárgyak jegyei majd minden esetben *tulajdonjegyek*, akár az egyszerűbb, általános formájú megoldásokat tekintjük (pl. kereszt, négyzetben kereszt, egyszerű geometrikus formák, csillag), akár a ritka betűformájukat (egy-egy példával Würzburg, Magdeburg, Rostock leletei között; Budán h és M alakban⁹). Még nyilvánvalóbb ez az ún. „Hausmarke” (családjegy) formájúaknál, melyek főleg a polgárok, kereskedők (címet pótló) jelei, és a 13. századtól kezdve egyre elterjedtebbek, falusi környezetben pedig a múlt századig éltek. A jegyek *beégetett* alkalmazása ugyan az egész anyagot tekintve ritka, de ezeket is tulajdonjegyként kell értelmeznünk. Itt nyilván tehetősebb polgár, kereskedő gyakorlatával találkozunk, akinek

¹ 1958–1963 között készült: Holl 1966.

² Holl 1966, 62–64.

³ I. Melis K., A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. BpR 23 (1973) 195–210.

⁴ Néhol fadézsák és hordók fenékdézsákján, illetve dongáján is látható bevéselt-bekarcolt tulajdonosjegy, egy esetben pedig kaptafán is: F. Laux, Holzgeschirr... ZAM 10 (1982) 90, Abb. 5. – A. Schäfer-R. Lange, Mittelalterliche Funde von Rostock. Jb. f. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. 35 (1987) 195. ff. – A. Gühne, In: Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen. (Berlin 1990). 71–82. (Arbeits- u. Forschber. Sachsen – Beiheft.)

⁵ Ez csak annyiban találó, hogy legegyszerűbb alakjaik hasonlóak. R. M. Collardelle, L'habitat médiéval immergé... Archéologia Médiévale 10 (1980) 167., Fig. 41–42.

⁶ Gannser, A., Die frühzeitliche Handwerksiedlung am Petersberg in Basel. ZSAK 2 (1940) 10–29.

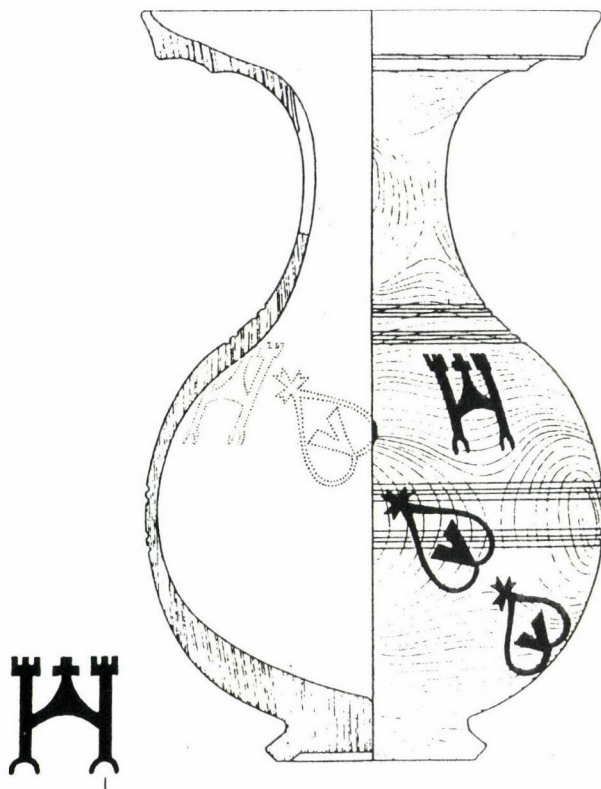
⁷ Neugebauer, W., Typen mittelalterlichen Holzgeschirrs aus Lübeck. In: Frühe Burgen und Städte. (Berlin 1954) 174–190. – Falk, A., ZAM 11 (1983) 31–48. Uő, Holzgefäße... In: 25 Jahre Ar-

chaeologie in Lübeck. (Bonn 1988) 162–164. – Schmidt-Thomé, P., In: Archäologische Augsburgen in Baden-Württemberg 1983. 240–245., Abb. 226. A rövid előzetes beszámoló szerint a beégetett jegy itt gyakori.

⁸ Schmidt, L., Mittelalterliches Holzgerät aus Rostock. Jb. f. Bodendenkmalpflege in Mecklenburg (1957) 176. – Egy esetben bajelhárító szerepükre gondoltak, hisz pl. a pentagram varázsjelnek is számított: Nickel, E., Zur materiellen Kultur des späten Mittelalters der Stadt Magdeburg. ZfA 14 (1980) 27. (A szerző egyébként a jegyekről nem ad véleményt; a kések jegyeinél pedig bizonytalan. Uo. 38.) – Schütte, S. előadása a göttingeni faanyagról csak kivonatban jelent meg. Megállapítása, hogy különböző tárgytípusokon is előfordulnak egyező jegyek, megerősíti a tulajdonjegy-meghatározást. ZAM 8 (1980) 243. – A délnémet fatárgyakról összefoglalóan, a vélemények felsorakoztatásával: Scholkmann, B., Mittelalterliches Holzgerät aus Südwestdeutschland. zur Forschungsproblematik... ZAM 10 (1982) 101–131.

⁹ Holl 1966, Abb. 52: 10. – I. Melis, i. m. 203., 15. kép.

1. kép. Buda, Dísz tér 10., Fapalack tulajdonos- és hitelesítőjeggyel, 14. század

Abb. 1. Buda, Dísz tér 10., Brunnen. Holzflasche mit Eigentümer- und Eichmarke. 14. Jh.

nagyszámú (különféle rendeltetésű) felszerelése indokoltá tette, hogy külön vasképzőzt csináltasson javai jelzésére (egy utazó kereskedő állandóan magával vitt tárgyainál nagyobb szükség volt tulajdonosuk jelölésére). Arról nincs tudomásunk, hogy esztergályosok készítményeiket valahol is mesterjeggyel látták volna el; a mesterség szervezetségi foka sem indokolta ezt, a minőségi követelmények sem voltak magasfokúak. (Azokon a helyeken sem gyakori¹⁰ a beégetett jegy, ahol városi esztergályosok működése kimutatható, sőt több nagyvárosban eddig nem is fordult elő.)

A Dísz tér 10. kút fapalackján látható kétfajta beégetett jegyet annak idején mester- és hitelesítőjegynek határoztam meg.¹¹ Ma már úgy gondolom, a fordított szív formájú jegy is tulajdonosjegy, a második azonban továbbra is *hitelesítőjegynek* tartható formája alapján (1. kép). A feldolgozásban is felhívtam a figyelmet arra, hogy ez valójában egy pecsétkép után

¹⁰ Például Rostockban a közölt anyagban a beégetett és a bevésett jelek aránya 1 : 9. Budán a sokkal gyakoribb, ötféle beégetett jegy egy kivétellel mindig csak egy tárgyon szerepel.

¹¹ Holl 1966, 63–64.

¹² A kút a ház utcai homlokzata előtt, a fal mellett volt. Törmelékes betöltésének csak egy részét lehetett kibontani (2 zacskó

készített leegyszerűsített jel. (Valamilyen káptalan vagy kolostor pecsétjére gondoltam.) Újabban inkább városi pecsét sematizált rajzát látom ebben, esetleg Visegrád városa jöhet számításba. 1381-ben használt pecsétképén két torony között sátor tetős épület látható. A közvetlenül fölötté elhelyezett kereszt ugyan a feliratmezőhöz tartozik, de a bélyegzővasat készítő kovácsmester ezt félreértve a sematizált rajzba is átvette (5. és 6. kép).

A fapalackon látható hitelesítőjegy kérdése egy másik budai leletegyüttes alapján tovább vizsgálható, ez megerősíti azt az elképzelést, hogy városi *hitelesítőjegyek* nagyon ritka fennmaradt példái ezek (bár annak idején nagyon mindennapos alkalmazásban álltak).

A Buda, Úri u. 36. kút leletei

Az 1955 szeptemberében került elő egy további sziklába vágott kút, amelynek azonban csak nagyon csekély mennyiségű leletanyagát tudta Gerő Gy. régész megmenteni.¹²

A betöltés kerámialeleteinek legkorábbi darabjai még a 13. század végére tehetőek (3. kép 1–2), zömmel már a 14. századra jellemzőek (3. kép 3, 5, 10–11); egy részükhöz hasonló fazékprofilok a budai palota 1390–1440 közöttre keltezett rétegében fordultak elő (3. kép 6, 8, 9), illetve a 15. század közepe körüli évtizedekben készülhettek (3. kép 12–13).¹³ Néhány ausztriai redukált égetésű fazék is a 13. század vége–14. századi peremkiképzést mutatja (3. kép 16–18), a két harang alakú fedő is ilyen hatást mutat. (Csak két fazéktöredék volt, amelyek nem tartoznak ebbe az időszakba, jóval későbbiek, a földmunkák során megzavart felső réteghez tartozhattak.) Az ugyanitt előkerült csekély számú, de jellegzetes középkori üvegyanyag is a kerámiával egyező korú, nincs köztük későbbi készítmény.¹⁴

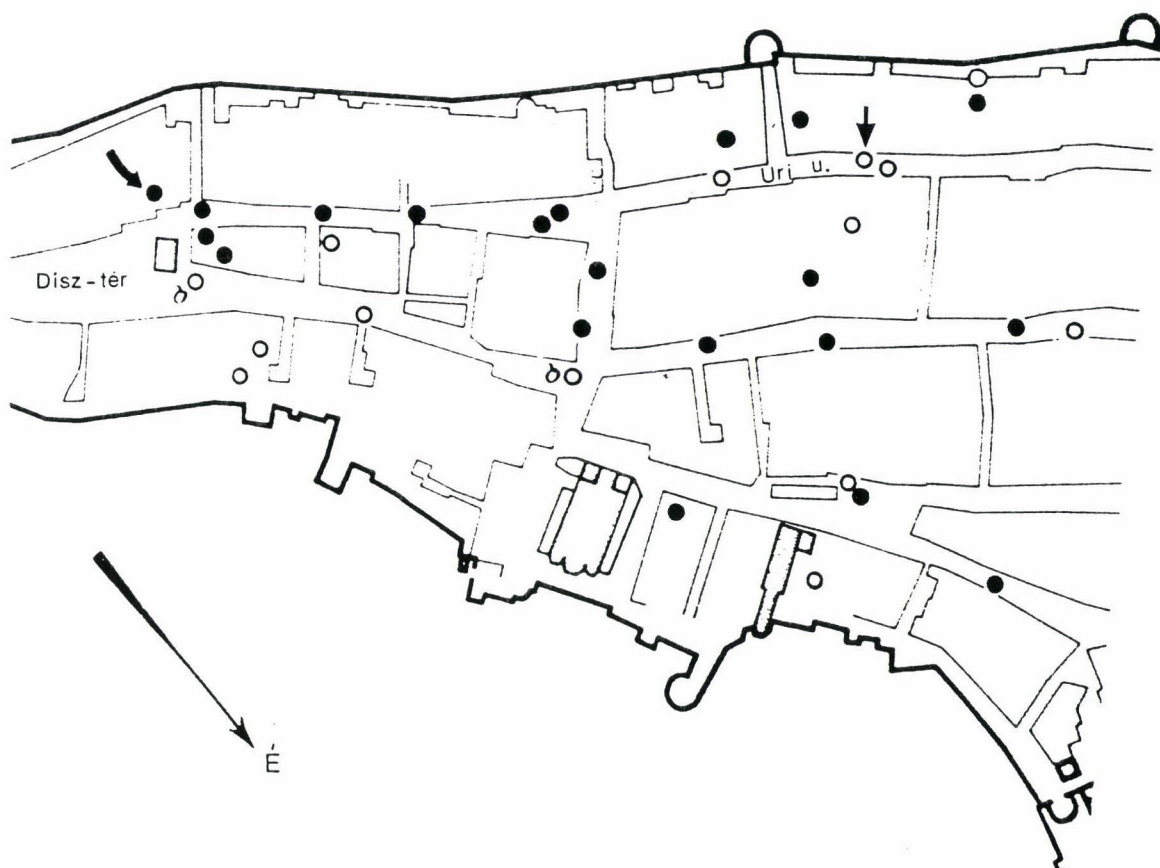
A betöltésből hat darab kisebb fatöredék került elő: egy megvastagított peremű, öblös oldalú nagy csésze két töredéke (4. kép 1) és egy nagy lapos fatál fenékdarabja (4. kép 2), egy másik tál fenekének töredékén beégetett jegy kis részlete látható (4. kép 3); ezek mind szépen esztergályozott darabok. Egy további, azóta erősen repedezett töredék egy fapalack vállrésze volt, kívül beégetett jegye nyomait még közvetlenül előkerülése után tudtuk lerajzolni (4. kép 4). Egy lapos fenékdarab valószínűleg egy nagyobb, don-

cserép, 1–1 kis doboz üveg és fa). A már a középkorban betöltött kutak közé tartozik. – A fák jegyzékét rögtön leírtam.

¹³ Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából. BpR 20 (1963) 72–73., 77. kép.

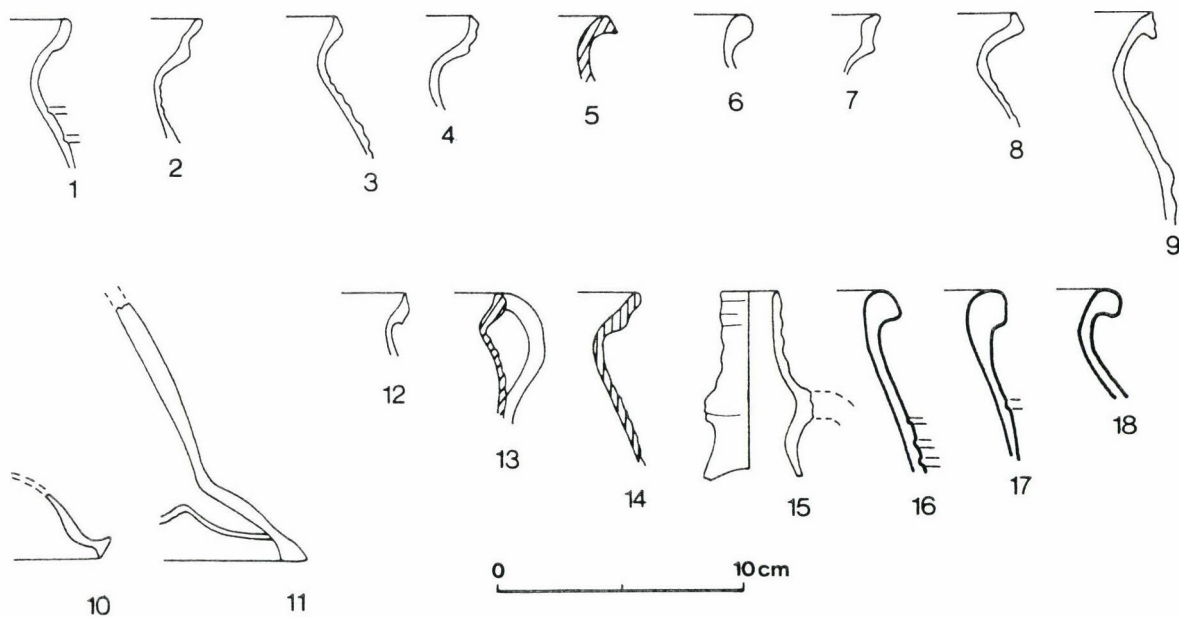
¹⁴ Feldolgozásukat H. Gyürky K. készíti. Meghatározása szerint a 14. század és a 15. század első felének jellegzetes velencei üvegei.

2. kép. Buda. A középkori város középső szakasza a kutakkal. (• : vizes kút, o: betöltött kút)

Abb. 2. Buda. Der mittlere Abschnitt der mittelalterlichen Stadt mit den Brunnen. (• : Wasserbrunnen, o: zugeschütteter Brunnen)

3. kép. Buda, Úri u. 36. kút. Kerámia leletek. 13–15. század közepe

Abb. 3. Buda, Úri u. 36. Brunnen. Keramikfunde, 13. – Mitte 15. Jh.

gás oldalú csészéhez tartozott (erre utalt a többtől eltérő, szálkásabb faanyaga is, 4. kép 5), de mérete alapján egy kisebb sajtár is lehetett. – A faedények közül formailag csak a vastag peremű nagy csésze (mély tál) jellegéből következtethetünk korára: ilyen meredek oldalú facsészék Würzburg egyik kútjából a 13. századra keltezve ismertek;¹⁵ a budai első kútból hasonló, de ferdébb oldalú példány peremtörédeke került elő.¹⁶ A 13–14. századra keltezése annyiban bizonytalan, hogy egy eddig nagyon ritkán előforduló típushoz tartozik. A bélyeges palacktöradék, amennyiben a Dísz téri példányhoz volt hasonló, úgy a 14. század második felére keltezhető, de kerámialeleteinek alapján a 15. század első fele is számba jöhet.

A palack vállán elhelyezett beégetett jegy jellegét tekintve nagyon hasonlít Dísz téri párjához, hasonló felfogású stilizálás eredménye. Itt azonban a kiinduló, alapul vett kép háromtornyos, pártázatos: úgy véljük, *Buda városi pecsétjének képe*re utal. (5–6. kép). A város pecsétjein, úgy a 13. századin, mint a szematikus rajzú 15. századi kispecséten, a három pártázatos torony az uralkodó elem, amit a kovácmester korlátozott lehetőségeivel követni akart. A városi pecsétkép utánzása különféle anyagú (fém-, fa-) tárgyak jelzésére csak egy esetben indokolt: ha hitelesítő céllal történt (5. kép 3).

A városi hitelesítőjegy

A városok hitelesítőjegyét többféle célból alkalmazták: egyes kézműipari készítményeknél (ötvösök, rézművesek, óntöntők, késesek stb.) a minőség, a felhasznált anyag és kivitelezés előírt módjának betartását hitelesítette. A másik területe a rendeletileg elfogadott helyi mérték (ürmérték, hosszmérték, súly) hitelesítése (ném. Eichmarke). Esetünkben csak ez utóbbról lehet szó.

A hazai, aránylag nem gyakori, mértékekről szóló írásos forrásanyagban is találkozunk a városi hiteles mértékek betartásának előírásával és ezzel kapcsolatban a *városi jegy* alkalmazásával. A Budai Jogkönyv 15. század eleji artikulusaiban kétszer említik: 134. (a vászonárosokról) „...dy süllen mit kainer vngemerkten ellen nicht messen, sy sey dan gezei-

chent auf paiden orten mit der stat margk...” (hitelesítés nélküli röffel – mérőléccel – ne mérjenek, csak a mindkét végén a város jegyével megjelölttel). 149. artikus (gabonakimérők): „...Sy süllen auch kainerlay getrayt messen mit vngemerkten massen, do der stat gemergkt nit an geprenndt ist...” (Semmilyen gabonát ne mérjenek ki hitelesítés nélküli mértékkel, amelyen nincs a város jegye ráégetve.)¹⁷

A szepesi jogkönyv a kocsmárosok-borkimérők tevékenységéről szólva elrendeli, hogy akik kisebb mértéket („czu kleyne mosz”) használnak, bírságot fizessenek.¹⁸ Sopronban a városi közgyűlés 1523-ban javasolja: a mészárosok súlyát és a bormértéket hitelesítsék („...das fleischgewicht vnd weinmaß verzi-menten solle”). 1524-ben már kimondja: bírók hitelesítsenek mindenkinél, aki ürmértékkel, hosszmértékkel és súllyal dolgozik (a hitelesítők a „látó urak: beschawherren” a tanácsból).¹⁹

Pozsony város 16. sz.-i jogkönyvében olvasható, hogy az esküdt vásárbíró kötelessége a piaci árusok ür-, hossz- és súlymértékeinek ellenőrzése; ezek a város jegyével (tehát hitelesítésével) ellátva használhatók csak. Részletesen felsorolják azokat az árufajtákat, amelyeket *ürmértékkel* mérnek (gabonafélék, darák, tej stb.); és jellemző adat, hogy ezeknél a *ráégetett városjegyet* teszi kötelezővé.²⁰ Itt tehát nyilvánvaló, hogy *fából készült mérőedények* (valószínűleg többféle alakban: fapoharak, mericék, dongás sajtárok) szerepeltek hitelesített ürmértékeként (a bor azért nem szerepel a felsorolásban, mert nem piaci áru). – Bécs város számadáskönyve 1556–57-ből hatféle zab- és négyféle gabonamérő újrahitelesítése alkalmából megjegyzi: „...az évszámmal és a kisjeggyel legyen a fenék belsejére égetve...”²¹

A borkimérés

Korábbi tanulmányunkban²² részletesen írtunk a körépkori magyar városokban általános italmérési jogról és szokásokról, különösen kiemelve a bormelől polgárság házában történő kocsmáltatási, kimérési gyakorlatát – és ennek helyét: az ülfőülkés kapualjakat. Ha figyelembe vesszük, mennyire szem előtt tartották mindenütt az „igaz mértékek” haszná-

¹⁵ Kunkel, O., Ein mittelalterlicher Brunnenschacht zwischen Dom und Neumünster in Würzburg. Mainfränkisches Jahrbuch f. Geschichte u. Kunst. 5 (1953) Tf. 21 b. 15–21 cm átmérővel.

¹⁶ Holl 1966, Abb. 59 : 6.

¹⁷ Mollay K., Das Ofner Sadtrecht. (Bp. 1959) 108, 112.

¹⁸ Demkó K., Lőcse története. (Lőcse 1897) 74–75. „weyn schenke”: borkimérő. A Szepesszombati kézirat a 15. század elejéről való, a lőcsei a 16. század közepéről, de az 1370. évi szöveg alapján készült.

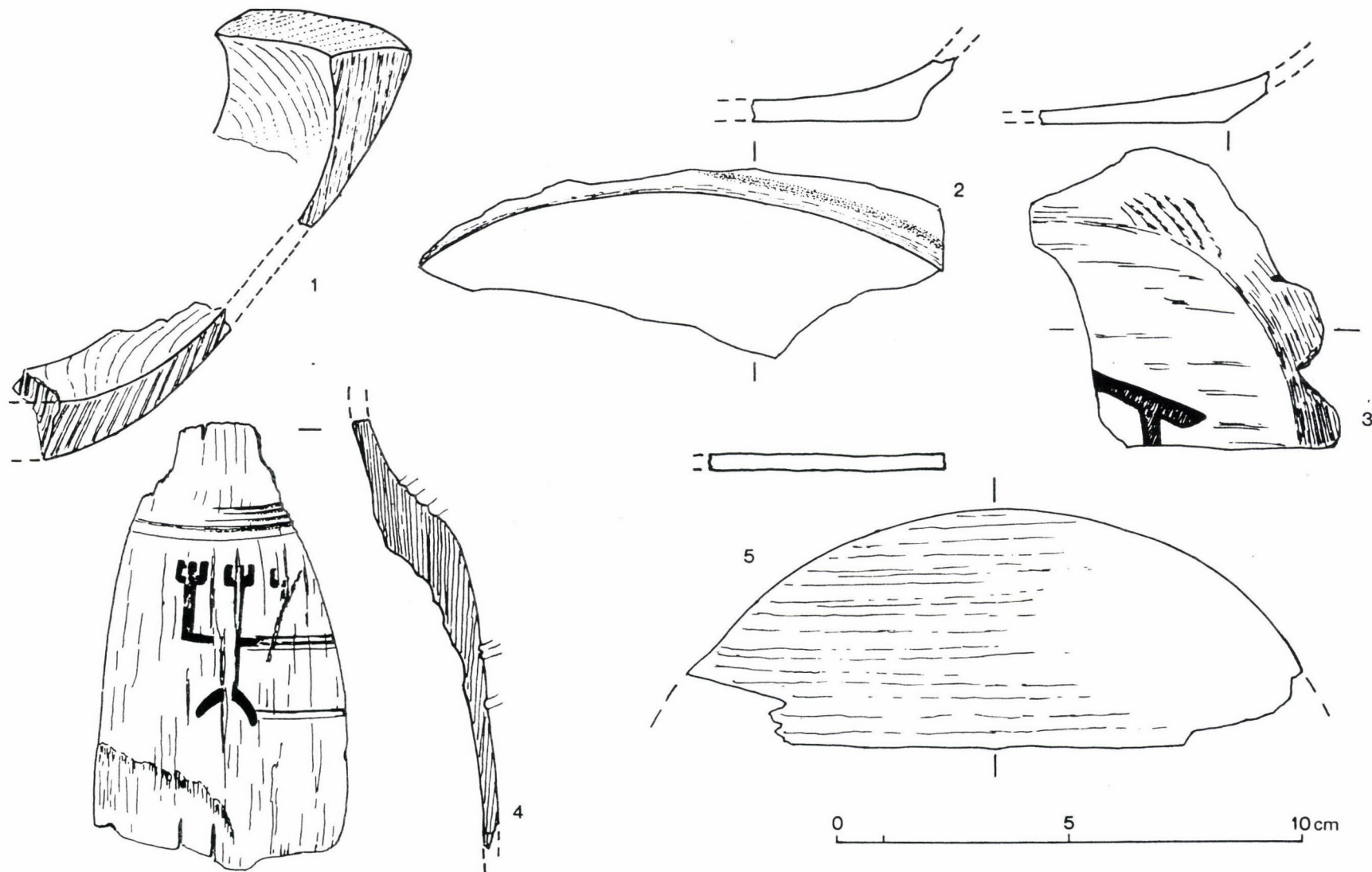
¹⁹ Házi J., Sopron sz. kir. város története. II/2. k. (Sopron 1931) 192., 195., 207. – A közgyűlési határozatok természetesen nem valamilyen új szabályozást jelentettek, hanem az évszázados közismert rendelkezések betartásának elhanyagolására hívják fel a figyelmet.

²⁰ Ortvay, 15, 2. jegyzet: „...das alle mass zu trayd, Es sei waytz, habern, gerstn, arbes, Hanif, gerstprein, hirsprein, gris oder milch, alles prent sulln sein mit der Statt marich es sei klain oder gros... Elln vnd gewicht sulln auch das Stat marich habn.”

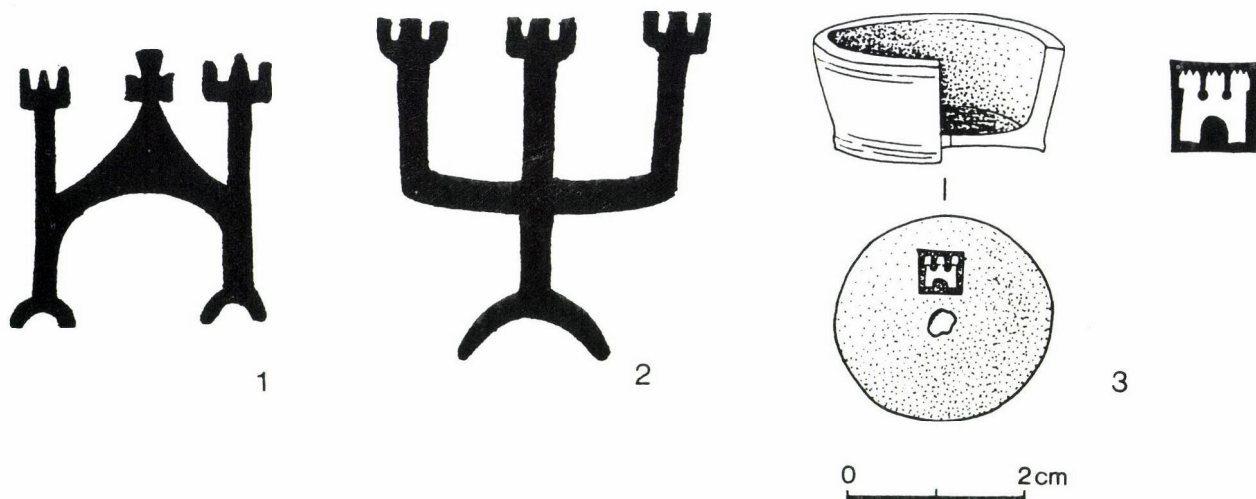
²¹ Ortvay, 461. 2. jegyzet.

²² Holl 1989, 56–64.

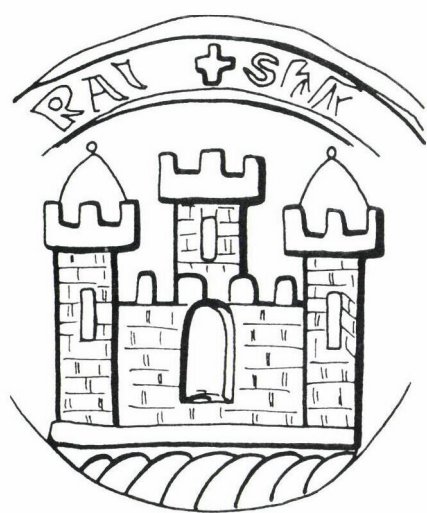

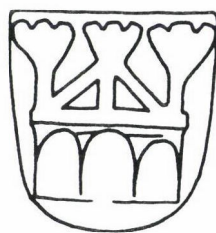
4. kép. Buda, Úri u. 36., kút. Faleletek, 14–15. század
 Abb. 4. Buda, Úri u. 36. Brunnen. Holzfunde, 14–15. Jh.

5. kép. 1–2, Városi hitelesítő bélyegek a Dísz téri és az Űri utcai kút palackjairól 3. Bronzsúly (1 uncia) Buda hitelesítő jegyével, 15. század, Buda, Domonkos-kolostor (Gyürky K. után)
 Abb. 5. 1–2. Städtische Eichmarken von den aus den Brunnen Dísz tér und Űri utca stammenden Flaschen; 3. Bronzgewicht (1 Unze) mit der Eichmarke von Buda, 15. Jh. Buda, Dominikanerkloster (nach K. Gyürky)

BUDA 1292.

BUDA

VISEGRÁD 1381.

6. kép. Buda és Visegrád városi pecsétjei. (Sematikus rajz)
 Abb. 6. Die Stadtsiegel von Buda und Visegrád. (Schematische Zeichnung)

latát, úgy nyilvánvalók, hogy a házi borkimérés esetében is szükség volt hitelesített űrmértékekre.

Ísmét csak a legjobban használható pozsonyi forrásokra hivatkozhatunk e tekintetben is. A városi céhszabályok között az 1497. évi bormérési szabályzat a borkimérők (*leitgeben*) jogait és kötelességeit felsorolva felelőssé teszi ezeket a borkimérésnél használt űrmértékekért: minden kimérőnek legyen igaz városi mértéke, amelyet egy városbíró hitelesít, amelyen a városjegy rá lesz égetve. Legyen bár „angser”, pint, félpint (itce) vagy messzely; és minegyik az ő mértéke szerint legyen hitelesítve.²³ A hamis mérték vagy a hitelesítés nélküli űrmérték használata büntetendő, legyen bár borgazda (a bor tulajdonosa: „Weinher”) asszony vagy borkimérő. – Az utóbbi mondat utal a háznál történő kimérés többféle lehetőségére: végezhetette maga a tulajdonos(-nő) vagy, mint szokás volt, az e célra felfogadott borkimérő. Számunkra a legérdekesebb azonban az, hogy a *ráégetett városjeggyel ellátott* faedények négyféle, különböző űrmértékű fajtáját sorolja fel.²⁴ – A Budai Jogkönyv szűkszavú rendelkezése csak annyit mond, hogy borkimérőknek legyen mindenféle edényük, vasból, fából, cserépből és üvegből;²⁵ ez nyilvánvalóan a teljes felszerelésre vonatkozik, a vendégek számára biztosított kancsókat, poharakat is beleértve.

Sopronban az 1455. évi tanácsi határozatok a borkiméréssel kapcsolatban kikötik, hogy igaz mértékkel mérjenek, hamis vagy kicsi mérték esetében a bort elveszik; „...*Minden mértéken a város jegye legyen ráégetve...*”²⁶

Láthattuk, hogy Pozsony és Sopron esetében bizonyítható: fából készült hitelesített, különféle űrmértékű edényeket használtak a 15. század folyamán a házi városi borkiméréseknél. Ezek anyaguknál fogva olcsók, mindenki számára könnyen beszerezhetőek, pótolhatóak voltak. Igénytelen kivitelük miatt nem sok idő múltán szemétre kerültek; hagyatéki leltárak részben ezért sem őrizték meg emléküket, különben is a pince vagy a konyha felszerelésének sorába tartoztak, s így külön felsorolásukra sem volt szükség. – A budai két fapalack (Dísz tér 10.; Úri u. 36. töredéke) véleményem szerint ilyen, a *házi borkimérésnél hiteles mértékként használt* (beégetett városjeggyel hitelesített) edény volt, valószínűleg a 14.

században használt budai icce megfelelője. (A Dísz téri palack űrtartalma a nyak tetejéig 750 ml, a szájaig kb. 800 ml; utóbbi adat pontosan a vetemedés-száradás miatt nem mérhető).

Sajnos a középkori magyarországi űrmértékek kérdése nagyon bonyolult, nem csak a városonként-vidékenként változó mértékek miatt, de főleg azért, mert alig van olyan támpont, amelynek alapján a modern tizedes rendszerrel bevezetett literhez biztosan átszámíthatóak lennének. Kiindulópontként csak az 1551-ből és 1715-ből fennmaradt pozsonyi városi űrmértékek használhatók fel, valamint a bécsi akó 16. században ismert nagysága, illetve más, egymáshoz viszonyított mértékek. Sajnos az űrmértékek nagysága – azonos elnevezés mellett – a középkorban és később is állandóan módosult. A legújabb részletes feldolgozás szerint az icce (justa, media, Halbe) Budán a 17. század elejéig = 0,839 l; Pozsonyban régebben 0,671 l; 1592-től pedig a budaihoz igazították; Sopronban 0,629 l volt.²⁷ A 14. századra vonatkoztatható adat azonban nincsen.

Másféle, űrmérték szerint készített edények

A középkori háztartásban használt asztali ón-kannák, korsók, palackok számbavételénél, hagyatéki felsorolásánál gyakorta találkozunk olyan megnevezésükkel, ami nagyságbeli különbségükre, jellemzőjükre vonatkozik. Pontosabb meghatározás esetén a helyi űrmérték szerint elnevezésüket használták. Ez arra utal, hogy folyadéktartó ónedények rendszerint úgy készültek, hogy űrtartalmuk kövesse a helyi rendszert, még akkor is, ha nem az igazi hitelesített mérőedényként készültek. Soproni polgárok hagyatékaiban, végrendeleteiben többször találkozunk ilyen megjelöléssel. 1487-ben Amandel Farkas pap javai közt: „...1 pintchandel, 1 halbchandel, 1 seyttel-chandel...” szerepel;²⁸ tehát 1 pint, 1/2 pint (=magyar icce) és seitel (= magyar messzely) űrtartalmú kannák. 1489-ben Hauser Lőrinc pap végrendeletében is ilyen, űrtartalmukkal megnevezett kannákat sorolt fel; a következő (ritkábban szereplő) palacknál már nem utal nagyságára.²⁹ 1500-ban Mautter Miklós pap hagyatékában az óntálak után 3 nagy kanna követke-

²³ Király J., Pozsony város joga a középkorban. (Bp. 1894) 436. „...Das ain yeder letgeb hab die Recht Statmass, die gehaymbt wirdt bey ainem Statrichtr – dorauf dan daselbest das statmarck aufgeprent wirdt. Es sey angser, bint, halbe oder seidl; und ain ydes nach seinem mass gehayntt werdt.” *Ortvay*, 380.1 jegyz.

²⁴ Az „angser, bint, halbe, seidl” *Király*, i. m. 214. szerint: fél-messzely, pint, félpint és messzely megfelelője az űrmértékek között. – Az elsőnek felsorolt „angser”: Angster szűk nyakú palackot jelent, *Ortvay* szerint „korsó” félmesszelyt tartalmazott; a félpint az icce megfelelője. *Ortvay*, 455–456.

²⁵ *Mollay*, i. m. 123. – A szöveg, mint más esetekben is, csak kivonata valamilyen részletes kéziratnak.

²⁶ *Házi* i. m. II/2. k. 177. „...Item die letgeben vnd ain yeder, der do wein schenkt... Es sol auch ain yede maß mit der stat zaichen anprennt sein bey der pen LXXII den.”

²⁷ *Bogdán* 187–194., 204–206., 209. Részletes adatokkal cáfolja Lederer E. ismert és általánosan használt feldolgozását, rámutatva tévedéseire.

²⁸ *Házi*, i. m. II/1. k. 222. (Bár a kannák felsorolásánál gyakorta hiányzik az ónanyagra utalás, a megelőző vagy következő tárgyak, rendszerint tálak esetében ez megtörténik.)

²⁹ „ain chandl zw einer pint, ain halbchandel, zway seyttel-chandel, ein flaschen...” *Házi*, i. m. II/1. k. 229.

zik, megjegyezve, hogy közülük egy darab „3-feles”, azaz egy 1/2 pintes, kettő pedig 1 pintes; ezenkívül két „halb” és egy „seittel”-kanna. A folytatásban már valódi hitelesített ónedények következnek (ilyeneket máskor nem is jegyezték fel): „Item halb vnd seitten masskchandel. Item ayn zinane halb-flaschen.”³⁰ Az adat azért is fontos, mert ebből következtethetünk arra, hogy a ritkábban szereplő ónpalackok egy része szintén ekkora, azaz 1 iccés volt, míg egy 1527. évi felsorolásban egy kispalack feleannyi, azaz 1 messzelyes.³¹ Mindent összevetve Sopronban az ónkannák a pintet egységnek véve 1 1/2–1–1/2–1/4-es, a palackok 1/2 – 1/4-es nagyságot követtek.

Kolozsvár egykori Szt. Péter-templomából két 1537 évszámú ónkannát jegyezték fel az inventáriumban „...egy-egy ejtelesek” megjelöléssel,³² ami a pint jellegzetes erdélyi mértéke, magyar elnevezése (a szebeni szász „Achtel”-nyolcrészes alapján).

Pozsony város 1485-ben a királynő (Beatrix, aki az újonnan elfoglalt Bécsújhelyen időzött) számára kóstolóba bort küldött ajándékba a város pincéjéből; ehhez a városi ónöntőmestertől vásároltak hat db egypintes palackot és egy ezeket tartó palacktokot,³³ régi magyar néven pincetokot. Hogyan képzeljük el ilyenféle ónedénytartókat? Megtudhatjuk a régi erdélyi leltárakból. A pincetokokban úgy tűnik, mindig 6 palack volt elhelyezve, bár ezek mérete változhatott (itt a pozsonyiakkal egyező, illetve nagyobb is: 1 ejtel – másfél ejtel). A pincetok jellegzetes utazásra alkalmas faláda, nyitható fedéllel és füllel.³⁴ A benne elhelyezett palackok szerintem ahhoz az ónedény-típushoz tartoztak, amelyek lapos hasáb formájúak (tehát a négy oldaluk sima lap), felül csavaros fedővel záródó szájuk van; így kiválóan alkalmasak egymás

mellé sorakoztatva az utazásra. A leírások szerint ezek is megadott mérték szerint készültek.

Mai űrmértékkel mérve egy kassai 1672. évszámú hengeres testű ónkanna (a pereméig) 1,4 l nagyságú, egy soproni 18. századi kispalack pedig 0,4 l űrtartalmú.³⁵ Ezek nagyjából a pint, illetve a messzely mértékét követik.³⁶

A 17. században Rozsnyón megtelepedett kannaöntő mestertől a kassai céh mesterremekül „itcés kannát” írt elő, de az űrmérték szerinti edények készítése az itteni fazekascéh 1574-ben újra kiadott szabályzatában is megtalálható. A mesterré avatandó kötelessége „...fazekat, mely három arasznyi és négy ujjnyira magos legyen... Negyedik darabbul penig egy Igaz Mészelt, mely se nagyobb se kisebb ne legyen, csinályon.”³⁷ – Természetesen a fazekaskészítmények sohasem voltak hiteles űrmértékek, mégis a jelentősebb városi (vagy nagy piackörzetű, fontos vidéki fazekasközpontok) esetében szokás lehetett, hogy egyes edényfajtáknál azok mérete (és evvel űrmértéke) többé-kevésbé szabályozott volt. A készítés technológiája (az agyagok különböző zsugorodása) előre pontosan nem kiszámítható eredményt adott, mégis egy nagyjából elfogadott méret, helyi űrmérték megközelítése kívánatos lehetett.

P. Stieber mutatott rá, hogy több németországi 14–16. századi fazekas-szabályzat tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek a méret szabályozottságát megkövetelték, s a céh ezt időnként ellenőrizte. Így Nürnberg városi könyvében egy 1314-ben feljegyzett szabályzat szerint *borosfazekaknak* bizonyos megadott magassága volt – s mivel itt nyilvánvalóan a kocsmákban használt fazekakról esik szó, ez az űrmérték betartását jelentette.³⁸ A bajor Degendorf fazekasainak szabályzata is megemlíti 1465-ben a „...jó

³⁰ Házi, i. m. II/1. k. 266.

³¹ Házi, i. m. II/2. k. 19: „I seilt-fläschl.” – Szende K., A soproni polgárság anyagi kultúrája. Aetas 1990. 3. sz. (Szeged) 85. szerint a palack ritka említését magyarázza, hogy a borospince tartozékai közé számított, egy tételben is továbbörökíthették. – Ez viszont megintcsak arra mutat, hogy a borkimérésnél használt mérték volt ez időben a tehetősebb házaknál.

³² Holl, I., Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. ActaAH 39 (1987) 322–323. Abb. 12. – Az 1644. évi kolozsvári leltárban még: „Egy hat ejteles, lábós ón kanna... Egy korsó formára való négy ejteles ón kanna.” 1701-ben: „Egy sima csatornás, három messzelyes kanna, ón.” Kelemen L., Művészettörténeti tanulmányok. (Bukarest 1984) 269., 272. (Az első két adat a hatalmas méretű céhkannák megfelelője!)

³³ Orrvay, II/2. k. 375, 1. j. „...12 halb wein... Und zw denselben wein... hab ich khawfft etlich flaschen, mit sambt ainen futteral, um 2 Sch. von den Jörg Zinngiesser, und in futteral darin sein gewesen 6 Zinnein flassen.” – A különféle helyi mértékek szerint készített edényekről: Nadolski, D., Altes Gebrauchs-Zinn. (Leipzig 1983) 209–228.

³⁴ 1681: Nagysajó, Apafi udvarház leltára. „...Egy ónpalackos pincetok, hat ónpalack benne nr. 6; egyik-egyik circiter másfél ejtelesek. Kívül vasas ez a láda és tollas kulcsocskával nyíló záracsájá

vagyon. A két végső oldalán két vasfogantyúja... – Egy pincetok, három ejteles palackok vadnak benne nr. 3. hárma azon ejteles palackoknak nem tudatik, hol van. Födele s dereka ennek az pincetoknak veresen festett...” B. Nagy M., Várak, kastélyok, udvarházak. (Bukarest 1973) 192. L. még uo. 142. – Az említett ónpalackok típusához: Weiner P., Őnművészet. (Bp. 1971) 22. kép. 17. és 18. századból (de tévesen vizespalack meghatározása).

³⁵ Magánygyűjtemény. A kispalack városjegye még nincs biztosan meghatározva, talán lehet Pozsony is.

³⁶ A kassai pint *Bogdán* i. m. 249. szerint 1,67 l; inkább az erdélyi 1,37 literes, illetve bécsi (1569–1871: 1,41 l) pinthez közelít. A soproni messzely (az iccéből visszaszámolva, uo. 209.) a 18. században 0,315 l volt; palackunk inkább egyezik a budai és pozsonyi messzellyel: 0,419 l, illetve az 1556 előtti érvényes bécsi pint alapján számítható messzellyel: 0,414 l! (uo. 241.)

³⁷ Rozsnyó is a kassai ónöntő céhhez tartozott. Kemény L., Műtörténeti adatok... ArchÉrt U. F. 35 (1915) 148. – Mihalik J., Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1908, 152. és Divald K., Régi magyar fazekasmunkák. In: A magyar keramika története. Szerk. Siklóssy L. (Bp. 1917) 11–12.

³⁸ Stieber, P., Die Kröninger Hafner-Ordnung von 1428. Schriften des Deutschen Hafner-Archivs, H. 8. (München 1972) 25.

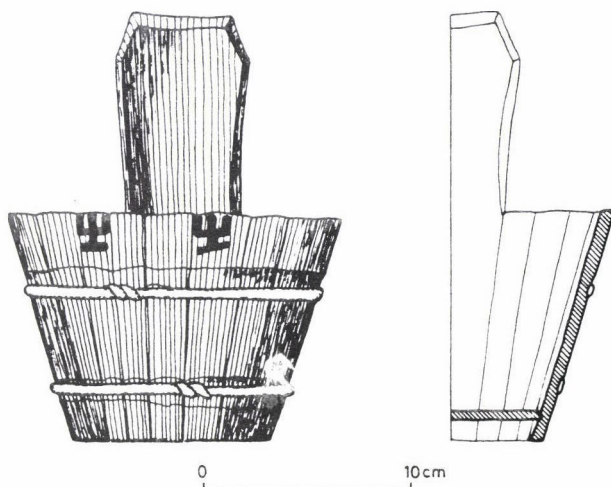
munka és igaz mérték” ellenőrzését két látómester kijelölésével; hasonlóképp értelmezhető az 1509-es regensburgi szabályzat is.³⁹ A bajorországi Kröningvidék fazekascéh-szabályzata 1420-ban a „...régi szokás szerinti alak és forma betartását” követeli meg, megszegését pénzbírsággal sújtja; egy másik pontjában a mesterek között havonként körülvitt fazék-mértékről („das maß das zw den Höfen gehört... vmbtrag...”) szól, hogy így minden mester számára adott legyen az igaz mérték („treulich massen”).⁴⁰

A morva 15. századi kőcseréppoharak (azaz az a asztali használatban boros-söröspoharak) mértékét vizsgálva D. Drobná megállapítja, hogy ezek az ottani *messzely* (zejdlík: Seitel, 0,48 l) űrmértékéhez (illetve ennek negyedes arányaihoz: 1/4–1/2–3/4–1) igazítva készültek⁴¹ (l. még: Függelék), természetesen kisebb eltérésekkel.

Magam a késő középkori budai-, illetve Buda-környéki fazekasság termékeit vizsgálva eddig úgy tapasztaltam, még leginkább a 14. századi fehér cseréppoharak esetében feltételezhetjük, hogy a korabeli budai *icce* mértékét megközelítő, bár erősen ingadozó méretben készültek (l. Függelék) – 0,7–0,8 l között. A Dísz tér 10. kútjának vörös festésű kis asztali kancsói a 13. század végén már ennél nagyobb ingadozást mutatnak (a peremig töltve 0,85–1,1 l nagysággal; l. Függelék). – A Budán a 15. század második felében kedvelt vörös cserépszerlegek mérete sem állandó, úgy tűnik, az 1 budai *messzely*, illetve a 3/4 *icce* (= 3 römpöly) mértékét próbálták betartani. Az ugyanekkor használt, belül mázas asztali kancsók közül az egyik viszont a budai pint nagyságához közelít. (l. Függelék) – Valószínűnek tartjuk, hogy a soproni vörös cseréppoharak, melyek a 15. század második felében és a 16. században nagyon kedveltek voltak,⁴² ugyancsak a helyi mértékek megközelítő nagyságát jelentették.

***

Adataink a hiteles űrmértékként használt különféle faedényekről ismét alátámasztják, hogy a középkori életben (a fejlett kézművességgel rendelkező városokban is) a fából készített edényfélések jelen-

7. kép. Magdeburg, Szt. Anna Kórház. Fa merítőedény. (Nickel után)

Abb. 7. Magdeburg, St. Annen Hospital. Wasserschöpfer aus Holz. (Nach Nickel)

tős szerepet kaptak. (Talán kimondhatjuk, hogy a fém-, ón-, rézedények mint hitelesített űrmértékek csak lassan vették át ezt a szerepkört a gazdag háztartásokban.) Lehetségesnek tartjuk, hogy egy, a magdeburgi Szt. Anna Kórház leletei között⁴³ szereplő, kis fadongákból készített merítőedény is mértékül szolgálhatott – bár az is lehet, hogy a pereme alatt *kétszer beégetett jegy* nem ilyen célzatú városi jel, hanem a városi kórházi tulajdonra utal (7. kép). Utóbbinak azonban ellentmond, hogy ez esetben az itteni fatárgyakon (és a hasonló, de valamivel kisebb, fül nélküli csészék sorozatán) ez a jegy gyakran kellene hogy szerepeljen.

A budai házaknál a 14. században hitelesített fa-palackokat használtak a borkiméréshez. Bár a palackfélések az eddigi középkori faedények között ritkák, egykori általános használatuk bizonyítható. Bécsben az esztergályosok 1451. évi rendtartása sorolja fel a remekbe készítendő tárgyakat, köztük a „negyedes” űrtartalmú szűk nyakú palackot („...ain angster zu aim virtail...”).⁴⁴ Ugyanekkor a kassai egyesített céh is előírja az esztergályos mester számára a „a jó ivókupa és egy palack” készítését.⁴⁵ A szűk-

³⁹ Uo. 26.

⁴⁰ Uo. 8–9., 21–24.

⁴¹ Drobná, D., Loštické poháry. Cesky Lid, 44 (1957) 98–107.

⁴² Holl I., Sopron középkori városfalai. III. ArchÉrt 98 (1971) 36, 16. kép. Eisenstadtból is: Felgenhauer, S., In: Burgenländische Heimatblätter 33 (1971) Tf. II. Sajnos a középkori soproni űrmértékek tényleges nagyságát nehéz meghatározni, Bogdán i. m. 209. szerint biztos adat csak 1798-ból van; a bécsi pint űrtartalma a 16. század végéig kisebbdedve négyszer is változott! Bogdán, i. m. 135. – Mollay K., SSz (1990) 241., előbbtől eltérően a soproni pintet 1,81 l-nek tartja.

⁴³ Nickel, i. m. Abb. 14 d. (Wasserschöpfer) – Az egyszerű ivócsészékből itt 60 db került elő; pontos koruk a 13–17. századon be-

lül nem ismert. A jelről nem ír. – A jel formája szerintem városi pecsét jellegű.

⁴⁴ Ordnung Buch f. 142. – Geschichte der Stadt Wien. II/2. k. (Wien 1898) 689. – űrmértéke szerint negyed pint = 1 *messzely*

⁴⁵ Kassai esztergályos céh: 1459; a bővített német nyelvű artikulusaik: 1571: „Dresler, der Maister wil werden. Der sol kunnen machen ainenn gutten Schenckop vnd ainen Angster vnd ain verri-gen stücke.” Kemény L., Kassa középkori ipara és kereskedelme történetéhez. Tört. Tár 1889. 184. Faleletek közt palackot eddig csak Nagyszombatról közöltek: Mészáros, K., Polla, B., in: AH 8 (1983) 306. 10. kép..

nyakú palack már csak formája miatt is méltán szerepelhetett a kitűzött tárgyak között, melyek a mesteri tudást bizonyították. (Talán a pozsonyi borkimérő mértékek 1497. évi felsorolásában^{23–24} szereplő „angster” – amit egyébként az ismert űrmérték nevek közt hiába keresünk – éppen ezekre az akkor még közkeletű fapalackokra vonatkozik.)

A faedények bélyegzésére szolgáló *pecsétlővasról* két írásos adatot ismerünk. 1378-ban Selmezbánya városi számadáskönyvében szerepel, véleményem szerint edényekre-hordókra készítették: „...Item qui praeparavit ferrum ad signandum vasa 4 gross.”⁴⁶ Teleki Mihály uzdiszentpéteri udvarházának leltára szerint 1679-ben a belső gabonaszobában volt: „...Öreg bélyeg T. M. nevére való nro 1... Edényre való bélyegvas ugyanolyan betűkre nro 3.”⁴⁷ (Ekkor tehát már monogramos bélyegzőt használtak a faedényeken tulajdonosjelként.)

A középkori magyar űrmértékek elnevezése (akó, csöbör, dézsa, légely, hordó, vödör) több esetben fából készített edényre utal; ezek általában kádárkészítmények voltak. Mostani adataink szerint esztorgályozott palackok ugyancsak (talán fapoharak is) használatban álltak űrmértékként.⁴⁸

FÜGGELÉK

Fa, kerámia és ónedények űrmértéke

Fapalack. Lh.: Dísz tér 10. kút. (Holl 1966. Abb. 61.) A nyak tetejéig: 750 ml, a peremig 800 ml lehetett.

Cserépkancsó. Lh.: Dísz tér 10. kút. (Holl 1966. Abb. 6.) 13. század vége. A peremig: 1100 ml, a száj alatti festett pontsor közepéig: 850 ml.

Cseréppohár. Lh.: Dísz tér 10. kút. (H. Gyürky K. Acta AH 34, 1982. Abb. 11:5.) 1975. 104.2. ltsz. 14. század. A nyakig: 700 ml, a peremig 800 ml.

Cseréppohár. Lh.: Buda, Palota, NUKD. 1. r. (Holl 1963, 26. kép.) 61.44.1. ltsz. 14. század. Peremig: 700 ml.

Cseréppohár. Vörös cserép. Lh.: Buda, Palota, IX/1. gödör. (A típusra: Holl 1963, 43. kép.) 51. 1438. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 400 ml, kb. 1 budai messzely.

Cseréppohár. Vörös cserép. Lh. Buda, Palota, Téli kert 68. gödör. (Mint az előző típus.) 61.46.1. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 600 ml.

Zöldmázás füles kupa, plasztikus számócadísszal. Lh.: Buda, Palota. (Holl 1963, 50. kép.) 15. század második fele. Nyakig: 200 ml, 1 budai römöly.

Cserépkancsó, belül sárga mázzal. Lh.: Buda, Palota. IX/1. gödör. (Holl 1963, 42. kép.) M 52.232. ltsz. 15. század második fele. Peremig: 1,6 liter, 1 budai pint.

Morvaországi kőcseréppohár. Lh.: Buda, Hattyú utca, gödör. (Holl I., Bp. R. 16, 1955. 27. kép.) Fül nélkül; m: 17 cm. 53.253. ltsz. Perem alattig: 500 ml, kb. 1 morva Seitel.

Morvaországi cseréppohár, sokfüles típus. Lh.: Buda, Palota. (Holl, Acta AH 42, 1990. Abb. 21. A legnagyobb példány.) 15. század második fele. A fülek tetejéig: 950 ml; kb. 2 morva Seitel.

Ónpalack. Soproni vagy pozsonyi városjeggyel. (Magángyűjtemény.) 18. század. Peremig: 400 ml, kb. 1 pozsonyi messzely.

Ónkanna, Kassa 1672. évszámmal. (Magángyűjtemény.) Peremig: 1,4 liter: nem a kassai pintnek, hanem az erdélyi űrmértéknek felel meg.

RÖVIDÍTÉSEK

Bogdán: Bogdán I., Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (Budapest 1991)

Holl 1963: Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából, BpR 20 (1963) 335–394.

Holl 1966: Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Bp. 1966)

Holl 1989: Holl I., Középkori városi élet – városi építészet. ArchÉrt 114 (1989) 52–76.

Ortvay: Ortvay T., Pozsony város története. II/2. k. (Pozsony 1898)

Holl Imre

⁴⁶ *Fejérpataky L.*, Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Bp. 1885) 20. (Ezüst bélyegzőnek véli.) A városbíró elszámolása!

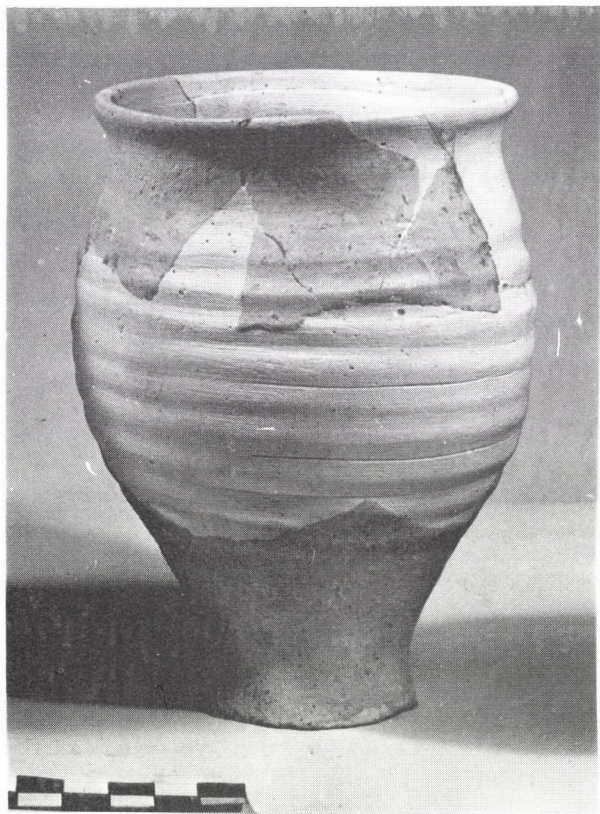
⁴⁷ *B. Nagy M.*, i. m. 163. Ezeken kívül még „juhra való bélyegzővas”.

⁴⁸ Az „Angster” név önmagában nem utal anyagára (üvegre is ismert), de Pozsonyban kétségtelenül fapalackra értették; ugyanígy Kassán és Bécsben.

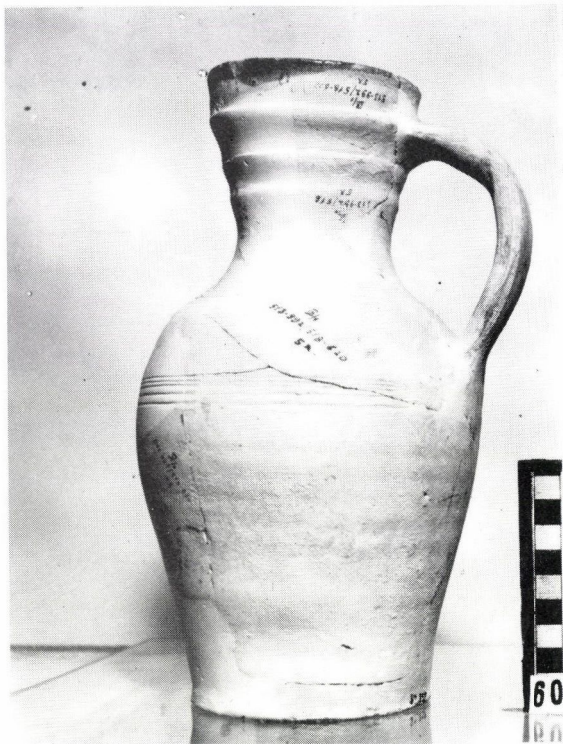

8. kép. Budai iccés fapalack, 14. század
Abb. 8. Holzflasche "Angster" (1 Ofner Halber), 14. Jh.

9. kép. Buda, palota. Iccés cseréppohár, 14. század második fele
Abb. 9. Buda, Palast. Tonbecher (1 Halber), zweite Hälfte
des 14. Jh.

10. kép. Buda, palota. Pintes cserépkorsó, 1460–80 körül
Abb. 10. Buda, Palast. Tonkrug (1 Pinte), um 1460–80

Mit den im geschnitzten-gedrechselten Holzgeschirr des Mittelalters eingravierten oder eingebrannten Marken befaßt sich die Forschung nur selten eingehender bzw. liefert dafür recht abweichende Interpretationen. Die eingeschnitzten Marken, mit denen Holzschüsseln im Frankreich des 11. Jh. versehen wurden, ähnelten den Bodenmarken der Töpfer,⁵ jene auf den Baseler Daubenschalen dem Herstellerzeichen;⁶ beim reichen Lübecker Material aus dem 14.–17. Jh. wurden die eingravierten, seltener eingebrannten Marken als Hausmarke definiert, ebenso wie in Freiburg.⁷ Für andere war die Bedeutung der Marken unbeständig: sie bezeichneten „den Besitzer oder den Hersteller“; dienten eventuell zur Abwendung von Übel.⁸

Meinerseits bin ich heute – nach Durchsicht von Material eines beträchtlichen Umfangs, das früher noch nicht vorlag – schon der Ansicht, daß die Marken der Holzgeräte beinahe in jedem Fall Besitzerzeichen sind, ob es sich nun um die einfacheren, eingeritzten, geometrischen Zeichen, die selteneren in Form von Buchstaben⁹ oder noch eher in Form der Hausmarken handelt. Auch die eingebrannten Marken müssen so interpretiert werden – ihre seltenere Anwendung bedeutet nur, daß hier ein wohlhabenderer Bürger oder Kaufmann der Eigentümer ist, der über eine Vielzahl verschiedenen Holzgeschirrs verfügte. Nach meinem Dafürhalten sind auch die Zeichen auf den Holzgefäßen aus dem Brunnen von Buda, Dísz-Platz 10, dieselben (die Möglichkeit von Meisterzeichen, die verschiedentlich aufgeworfen wurde, schließe ich heute bereits aus^{1–2}). Im Falle der publizierten Holzflasche halte ich das zweite Zeichen auch heute für eine Eichmarke.¹¹ Früher nahm ich an, daß sie in Anlehnung an das Siegel irgendeines Kapitels, Klosters gefertigt wurde, jetzt neige ich eher dazu, sie als schematisiertes Zeichen eines Stadtsiegels zu betrachten (Abb. 5–6). Die Frage läßt sich aufgrund eines weiteren Fundkomplexes genauer untersuchen.

1955 kam im Zuge von Fundrettungen in der Burg von Buda, vor der Mauer des Hauses Üri u. 36 ein in der Felsen geschittener, zuugeschüttelter Brunnen zum Vorschein, aus dem nur eine geringe Menge Funde für das Burgmuseum geborgen werden konnte.¹² Sein Keramikmaterial überspannt einen Zeitraum von Ende des 13. Jh. bis Mitte des 15. Jh. (Abb. 3), auch das Glasmaterial ist die für das 14. und die erste Hälfte des 15. Jh. typische venezianische Ware.¹⁴ – Zu den wenigen Fragmenten von Holzgeräten (deren Zeichnung ich noch nach dem Auffinden anfertigen konnte) gehörten eine große, tiefe, bauchige Schale, zwei Schüsseln und das Bodenteil einer Daubenschale (am Boden einer der Schüsseln Detail einer eingebrannten Marke). Am wichtigsten für uns ist das kleine Fragment des Schulterteils einer Holzflasche, auf dem eine eingebrannte Marke zu sehen ist (Abb. 4,4). Diese Marke ähnelt in ihrer Art stark der Marke auf der Flasche, die am Dísz tér gefunden wurde; sie zeigt eine Stilsierung ähnlicher Auffassung. M. E. diente als Muster für das, was sie darstellen will, das Siegel der Stadt Buda (Abb. 6).

Das Stadtzeichen dürfte in zweierlei Form Anwendung gefunden haben: als Garantie für die Qualität, vorschriftsmäßige Materialzusammensetzung bestimmter Waren bzw. als Eichmarke für die per Verordnung anerkannten örtlichen Maße (Hohlmaß, Langenmaß, Gewicht). In unserem Fall diente sie letzterem Zwecke. – Im Schriftquellenmaterial zu den Maßen trifft man in zahlreichen ungarischen Städten des Mittelalters auf Bestimmungen: auf die Vorschrift der Einhaltung des geeichten Maßes („Recht Statmass“).^{17–20} Dabei kommt es häufig vor, daß die *eingebrannte Stadtmarke* erwähnt wird, hauptsächlich im Falle der Hohlmaße. („...do der stat gemergt nit an geprent ist.“ Ofner Stadtrecht.)

Bereits in einem früheren Beitrag haben wir über den in mittelalterlichen Städten allgemeinen, im Hause erfolgenden Weinausschank geschrieben, wo der im häuslichen Keller gelagerte Wein aus eigener Ernte vom Eigentümer selbst oder von einem angestellten *Weinschenk* („leitgeb“) verkauft wurde.²² Die Satzungen des Jahres 1497 faßten in Pozsony (Pressburg) die Pflichten des Weinschensks zusammen, die unter anderen vorschreiben: „*Das ain yder leitgeb hab die Recht Statmass, die gehaymbt wird bey ainem Statricht, darauf dan daselbest das statmarck aufgeprent wirdt.*“ (Es werden vier verschiedene Hohlmaße angegeben.)²³ In Sopron verpflichten die Bestimmungen des Jahres 1455 dazu, daß bei jedem Weinschank wahre Maße zu verwenden sind, auf denen das Stadtzeichen eingebrannt sein muß.²⁶ – Deshalb denken wir, daß es sich auch bei den Holzflaschen des 14. Jh. von Buda um solche in den Häusern gebräuchliche, geeichte Maße handelt; da sie billig waren, dürfte ihre Verwendung allgemein verbreitet gewesen sein. (Daneben wurden selbstverständlich auch Gefäße mit anderem Fassungsvermögen und anderer Form benutzt, doch waren auch diese zum Großteil aus Holz.^{23–24}) Daß sie in den Schriftquellen, Inventaren keine Erwähnung finden, läßt sich damit erklären, daß sie zur Ausstattung des Weinkellers gehörten und als solche nicht gesondert aufgeführt wurden.

Andere, nach Hohlmaßen gefertigte Gefäße

Angesehen von geeichten Gefäßen wurde ein Teil des in den mittelalterlichen Haushalten verwendeten Geschirrs (in erster Linie Tischgeschirr: Becher, Kannen) in unterschiedlicher Größe zwar, aber dennoch entsprechend den örtlichen Hohlmaßen (bzw. deren Einteilung) oder zumindest annähernd and diese gefertigt. Das hatte praktische Gründe. Vor allem trifft dies auf die Zinnkannen, Krüge und Flaschen zu. In Testamenten der Stadt Sopron findet man am Ende des 15. – Anfang des 16. Jh. derartige Bezeichnungen: demzufolge waren Zinnkannen von 1 1/2–1–1/2–1/4 Pinte sowie Flaschen von 1/2 und 1/4 Pinte Eigentum wohlhabenderer Bürger. (Die seltenere Erwähnung der Flaschen könnte ebenfalls damit zusammenhängen, daß auch sie Zubehör des Weinkellers waren.)^{28–31} Im Siebenbürgen des 15.–16. Jh. benutzte man „ejteles“ Zinnkannen (das „Achtel“ der Siebenbürger Sachsen als hiesiges Hohlmaß).³²

Für Wein, den man Königin Beatrix als Kostprobe sandte, wurden 1485 in Preßburg 6 St. 1–Pinte–Flaschen mit dem dazu gehörigen Flaschenfutteral gekauft.³³ (Das „Futteral“ war eine typische, zum Reisen geeignete Holzkiste mit deckel und Henkel³⁴ sowie einem Fassungsvermögen für 6 Flaschen; diese hatten aber keinen runden Querschnitt, sondern waren länglich, flach, vierseitig und besaßen oben einen Schraubverschluß. Heute sind davon nur noch die Exemplare des 17.–18. Jh. bekannt, unter dem Namen „Schraubflasche“.)

Nur wenige Angaben besitzen wir zu den nach Hohlmaß gefertigten Keramikgefäßen. Obwohl ihre Technologie die Einhaltung der genaueren Maße erschwerte, waren die bedeutenderen Töpferzünfte dennoch bestrebt, sich bei ihren Gefäßen an die vorgeschriebenen Maße zu halten. Darauf deuten die Töpferordnung des 14.–16. Jh. in Deutschland hin: in Nürnberg wurden 1314 Wein-töpfe nach vorgegebener Höhe gefertigt,³⁸ auch für die Töpfer von Degendorf und Kröning war die Herstellung von Töpfen nach Maß Vorschrift (1465, 1420).^{39–40} – Im Falle der mährischen Stezeugbecher (also Tischgeschirr für Wein und Bier) richtete man sich mehr oder weniger nach dem Hohlmaß des dortigen Seitel (im Verhältnis 1/4–1/2–3/4–1).⁴⁰

Unter den Erzeugnissen des spätmittelalterlichen Töpferhandwerks von Buda treffen wir, wie es scheint, im 14. Jh. auf weiße

Keramikbecher sehr unterschiedlicher Größe, deren Maß aber annähernd dem „*budai icce*“ (Halben) entsprach (Abb. 9). Die in der zweiten Hälfte des 15. Jh. verwendete, innen glasierte Tischkanne ähnelt in der Größe der Budaer Pinte (Abb. 10). (Leider machen es die sich nach Zeitalter und Stadt ständig verändernden Hohlmaße bzw. der Mangel an genauen Angaben sehr schwer, solche Schlüsse zu ziehen.)

***

Einmal mehr wird von den Angaben über die als geeichte Hohlmaße verwendeten Holzgefäße unsere ältere Ansicht bekräftigt, daß dem aus Holz gefertigten Geschirr im städtischen Leben des Mittelalters (sogar in Städten mit entwickelten Handwerk) eine wichtige Rolle zukam. (Selbst ein Teil der alten ungarischen Hohlmaß-*Bezeichnungen* deutet auf aus Holz, aber eher in Böttchertechnik gefertigte Daubengefäße hin; neben diesen muß heute auch das gedrechselte Holzgeschirr in Betracht gezogen werden.) Bei einem unter den Funden des Magdeburger St. Annen Hospitals publizierten,⁴³ aus kleinen Holzdauben gefertigten Schöpfgefäß (es wurde als „Wasserschöpfer“ definiert) besteht die Möglichkeit, daß es ebenfalls als Maß gedient haben könnte: unter dem Rand ist an zwei Stellen eine eingebrannte Marke sichtbar (die ihrem Charakter nach gleichfalls als Stadtmarke betrachtet werden kann). (Denkbar wäre sie auch als Eigentümerzeichen des *Städtischen Hospitals*, dem steht jedoch entgegen, daß sie in diesem Fall an den dortigen Holzgeräten – und ähnlichen kleinen Schalen – häufiger vorkommen müßte.) (Abb. 7)

In den Budaer Häusern wurden im 14. Jh. zum Weinausschank geeichte *Holzflaschen mit dem Fassungsvermögen eines Halben* verwendet (Abb. 1 und 8). Zwar ist das Holzgeschirr in Flaschenform unter den bisher publizierten mittelalterlichen Stücken eine Seltenheit (außer in Buda kommt es nur in Nagyszombat (Trnava, Slow./vor⁴⁵), doch war seine Verwendung zumindest in Mitteleuropa allgemein verbreitet. Darauf verweisen nämlich in zwei Städten die Ordnungen der Dechslers, in denen den zukünftigen Meistern unter anderem die Fertigung von enghalsigen Flaschen vorgeschrieben wurde. In Wien wird 1451 darunter als erstes „...*ain agster zu ain virtail*...“ genannt (weitere ein Tellerständer – „telirpuchsen“ – für 32 Stück und eine Schachfigur).⁴⁴ Die Artikel des Jahres 1459 von Kaschau lauten in der aus 1571 erhalten gebliebenen, erweiterten Fassung in deutscher Sprache: „Dresler, der Maister wil werden, Der sol können machen ainenn guten Schenckkop vnd ainen *Angster* vnd ain verrigen stücke.“⁴⁵ Sicher war die Flasche wegen ihrer schwierig anzufertigenden Form aufgeführt; der Wiener Angabe zufolge schrieb man auch ihre Größe vor (1/4 Mass). Möglich, daß sich der „angster“ der Preßburger Aufzählung des Jahres 1497 ebenfalls auf die damals allseits gefragte Holzflasche und gleichzeitig auf die als Maßeinheit örtlich bekannte Form bezieht.²³⁻²⁴

Das zur Kennzeichnung des Holzgeschirrs verwendete „Stempeleisen“ – „*ferrum ad signandum vasa*“ – wird auch in unseren mittelalterlichen Quellen erwähnt: 1378 im städtischen Rechnungsbuch von Selmečbánya/Banská Štiavnica, Slowakei⁴⁶ (dies ist m.E. ein Eichstempel); 1679 im Schloß eines siebenbürgischen Grundherren, dort aber schon mit Monogramm, also als besitzanzeigendes Zeichen für Holzgefäße.⁴⁷

I. Holl

ÚJKŐKORI ISTENSZOBROK ATTRIBÚTUMOKKAL

I. A lelet

1989. kora tavaszán Andó I. tudományos kutató egy kirándulás során felfigyelt arra, hogy a Szegvár-Tűzköves nevű ismert újkőkori lelőhelyen, melynek rétegsorába bárbar módon silőgdöröket ástak, az egyik, már üres silőgdör falának kis része leomlott. Az omladékot átvizsgálva egy agyagszobrocska töredékeire és egy kis agyag baltácskára bukkant, melyet önzetlenül eljuttatott a szegedi Móra Ferenc Múzeumba. Az eddig egyedülálló lelet a szentesi Koszta József Múzeum gyűjteményét fogja gyarapítani. Fejtegetésünk célja elsősorban az, hogy mielőbb a téma iránt érdeklődők tudomására hozzuk létezését, s igyekszünk hozzá fűződő gondolatainkat is röviden összefoglalni.

Trónuson (oltáron?) ülő mezítelen alak. Feje, jobb karja, bal alkarja, jobb alsó lábszára hiányzik. A trónus bal pereme töredékes.

A trónust három téglalap alakú agyaglemezből állítot-ták össze, melyeket összeillesztéskor három vízszintes és két-két függőleges gyufaszál vastagságú fapálcikával rögzítettek. A pálcikák fenn és oldalt túlnyúltak az agyaglapokon, a lyukak alapján jól lehet látni, hogy az egész agyaglapon átértek, nyilván azok merevítésére is szolgáltak. A fapálcikák az ége-tés során kiégttek, helyüket jól látható lyukak jelzik, a rögzítés feltételezését a töredékes részen jól meg lehet figyelni. A fel-ső vízszintes lapot tányérszerű peremmel látták el. Ezt a tá-nyért valószínűleg a lap gyúrásával egyidejűleg készítették. Ebben a tányérban ült a mezítelen figura, melynek lapockáit és gerincvonalát gondosan kidolgozták. Emlői és férfi nemi szerve gombszerű dudorokkal van jelezve. A törzs belül üre-ges kiképzésű. Bal kezét a hasára hajlította, a lenyomaton a kör-mök pontszerűen jelöltek. A csukló magasságában lévő kis bekarcolás talán karperec jelölésére utal. Jobb karja kö-nyökben behajlítva lehetett, a jobb vállon kiképzett horony, a jobb kézben tartott, vállára fektetett fanyelű szerszám vagy fegyver (balta, kapa?) nyelének helyét jelzi. A trónus és a test felületén vörös festéknyomok, eredetileg az egész felületet vörös festék borította. Bal lábán a bokát jelölték, és felté-telezhető, hogy a lábujjak is jelezve voltak. (A töredék magassága 24,6 cm, a trónus magassága 7,8 cm, szélessége 10,8 cm.)

A töredékek között volt egy kis ovális testű, átfúrt agyagbalt, foka közel négyzetesre kiképzett. Az átfúrás kő-nikus. (Hossza 6,3 cm, fokának szélessége 1,6 cm, az átfúrás 0,6 cm.)

A szobor vállán lévő horony átmérője egyezik a baltán lévő nyéllyuk átmérőjével.

A szobor beilleszkedik abba a sorba, melyet a korábban Szegváron talált újkőkori istenszobrok, illetve -töredékek al-kotnak, ezért javasoljuk, hogy a szakirodalomba a továbbiak-ban a szegvári V. sz. istenszobor néven vezessük be.

II. Tények és kétségek

A trónus

A szakirodalomban általánosan elfogadott az ún. kö-kénydombi Vénusz előkerülése óta, hogy az ún. edényidolok

vagy -szobrok egy része trónuson ül. Ámbár már *Csalog J.* kétségbe vonta, hogy minden esetben méltóságot szimbolizá-ló ülőhelyről, azaz trónusról van szó, ebben az esetben is plauzibilisnek tűnik, hogy összevevük a Banner által közölt kőkénydombi oltárokkal, melyek kiképzése – zsámolszerű lábakon álló agyagtól – megegyezik a szegvári V. sz. szobor „trónusának” kiképzésével. Nehéz eldönteni, hogy a többi esetben a rendkívül stilizált részek mennyiben azonosíthatók, ám ha a borjasi szoborra gondolunk, mely a kezében tart egy olyan tálkát, mely általában ezeknek az oltároknak a közepén helyezkedik el, talán mint attribútumot is figyelembe kell venni, az eddig trónusnak tartott vagy nevezett részt. Ilyen-képpen esetenként oltáron ülő istenszoborról kell beszél-nünk. Ezeknek a kis oltárkáknak, melyeket néha még mécsesnek is neveznek, a száma rendkívül nagy, s a korai neolitikumtól kezdve ismertek. Nagyméretű, ám csak részle-teiben megfigyelhető meglétükre a vésztoi és a gorzsai feltá-rások során találtak nyomokat. Feltételezzük, hogy a szegvári V. sz. szobornál megfigyelhető tányérszerű kiképzés ugyan-úgy valamilyen áldozati folyadék megtartására szolgálhatott, mint az a borjasi lelet esetében valószínűsíthető.

Férfi vagy nő?

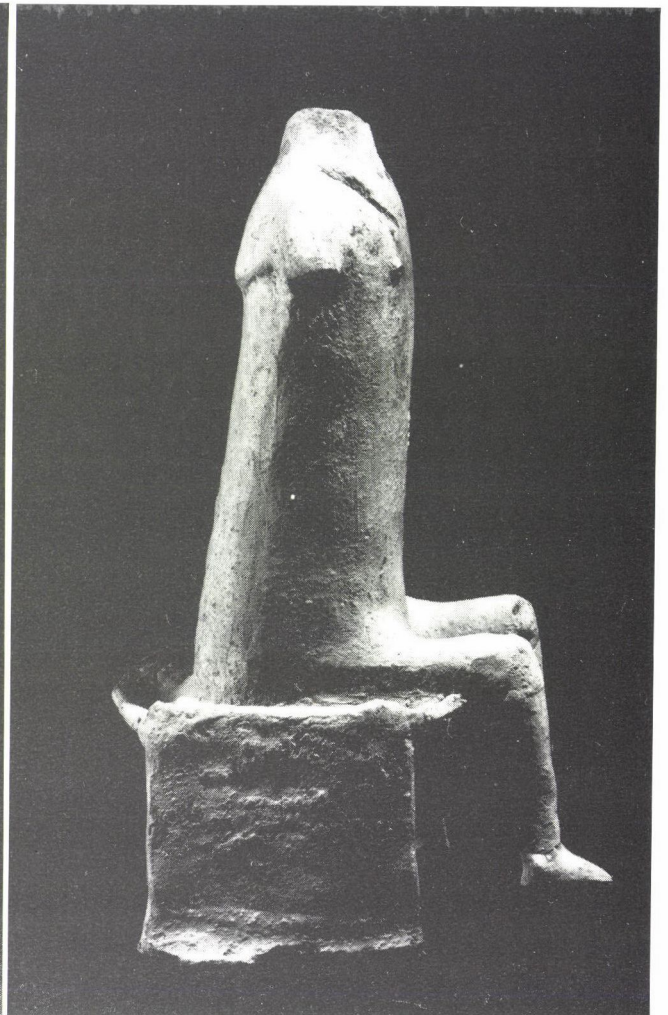
A paleolitikus szobrocskák közzététele óta általánosan elfogadott kifejezés a Vénusz megnevezés, mely a magyaror-szági szakirodalomban először a kőkénydombi Vénusz eseté-ben vált közhatóvá. A szegvári I. sz. szobor esetében a szerző habozás nélkül férfinak nevezte az idolt, ám e feltételezését valószínűleg arra alapította, hogy semminemű elsődleges ne-mi jelleget nem jelöltek rajta. A II. sz. idolon a mellek hang-súlyozása tette valószínűvé, hogy nőről van szó. Az európai leletek között az egyértelműen férfinak meghatározható szobrok száma az összeshez képest elenyészően kevés (*Laris-sa*). A szegvári töredékek talán egy új feltételezést is valószí-núsíthatnak. A III. sz. idol erősen töredékes, ám a hangsúlyozott mellek megfigyelhetők. A IV. és V. sz. idolon azonban mind a mellek, mind a férfi nemi szerv jelölt, ilyen-képpen hermafrodita vagy, ha úgy tetszik, nemtelen istenség ábrázolására is gondolhatunk. E rövid ismertetés keretében nem nyíltat módunk arra, hogy a számtalan hasonló töre-déket elemezzük, ám meggyőződésünk, hogy több esetben hasonló következtetésre juthatnánk vizsgálataink során. Ha ez így van, akkor természetesen az I. sz. szobor esetében sem beszélhetünk egyértelműen férfiistenség ábrázolásáról. Az ábrázolt istenségek neve azonban éppúgy attributív jellegű, mint az a trónus vagy oltár esetében is feltételezhető volt.

Meghatározásainknak határt szab az igen ritka természetes ábrázolástól az általános stilizált jelzésekig való vizsgálatok összevetése.

Az attribútum

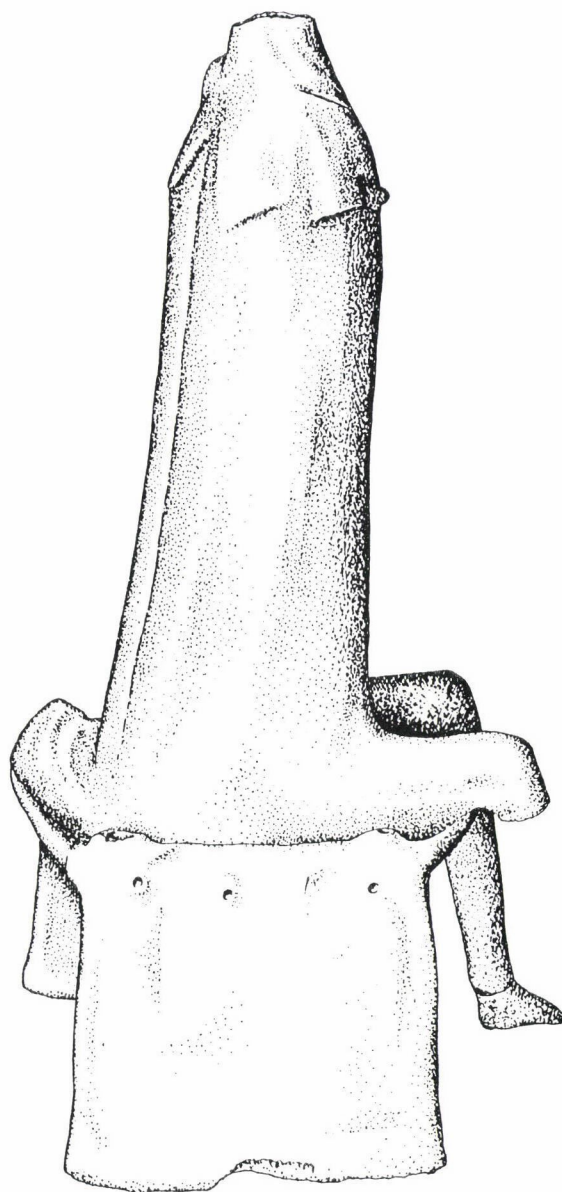
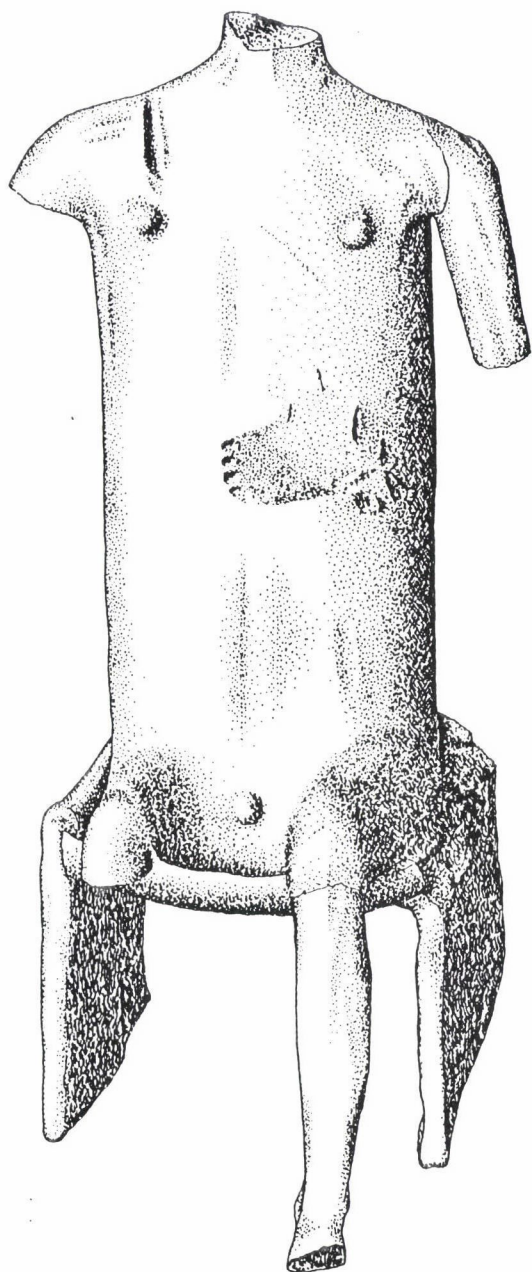
A hosszas vita még ma sem zárult le egyértelműen, va-jon a szegvári I. sz. szobor, az ún. sarlós isten, milyen attribú-tumot visel a vállán. E vitához egy apró megfigyeléssel

1. kép: Újkőkori idol Szegvár-Tűzkövesről
Fig. 1: Neolithic idol from Szegvár-Tűzköves

2. kép: Újkőkori idól Szegvár-Tűzkövesről
Fig. 2: Neolithic idol from Szegvár-Tűzköves

szeretnénk hozzájárulni. A 70-es évek első felében módomban állt hosszasan tanulmányozni az azóta többszörösen tisztított szobrocskát. Megfigyeltem, hogy a hátán az attribútum lenyomata a mai állapotnál mintegy két centivel hosszabb. A nagytővel történt vizsgálat során azt észleltem, hogy már az első restaurálás során csiszolópapírral tisztították a felületet, azonban a lenyomat akkor még igen jól látszott. Ez megváltoztatja a vállon viselt eszköz arányait, mely ebben az esetben semmiképpen sem lehet sarlókard, hanem a legjobb esetben is sarló, amelynek arányai megfelelnek az újkőkori agancs-sarlók arányainak. A sarlókardnak ugyanis a markolat és a kanyarulat közötti része a hosszabb, az igazi sarlónál pedig ez épp fordítva van. Még ez sem zárna ki, hogy esetlegesen egy fémeszköz ábrázolásáról lenne szó, ez azonban semmiképpen sem lehetett sarlókard, hanem a mindennapi használatból ismert sarló istenek által használt mása.

A szegvári V. sz. szobor mellett talált balta azt a feltételezést inspirálja, hogy a szobor attribútuma a balta lehetett, melyről ugyancsak elképzelhetjük, hogy esetlegesen a korszakból még nem ismert (Csóka?) rézbalta utánzata. Ám ez olyan feltételezés, mely csak igen áttett úton lenne bizonyítható. Mindenképpen arra kell gondolnunk, hogy a kis tárgy egy átfúrt kőbalta vagy kőkapu agyag imitációja, mely méreteiben a szobrocscsa méreteihez, pontosabban a lehetséges technikai feltételekhez igazodik. A berettyóújfalú-herpályi ásatáson előkerült hasonló miniatűr baltácskák azt vélik igazolni, hogy hasonló jelképek lehettek, mint amelyet a szegvári V. sz. szobor hordott a vállán. Okkal felvetődik annak a lehetősége is, hogy esetlegesen miniatűr sarlót tarthatott jobb kezében, a vállon lévő horony mérete, mint arra már utaltunk, ezt nem teszi valószínűvé. (Az előbbi esetben a miniatűr eszköz akár fémből is lehetett.)

A Tiszai kultúra késői periódusába tartozó szobrocscsa fejének kiképzését a szegvári I. sz. szobor, valamint több hasonló töredék alapján úgy képzeljük el, hogy az arca lapos, maszkyszerű megjelenítésű volt. Rekonstrukciós rajunkat is így állítottuk össze. Úgy véljük, még hosszú időnek kell eltelnie addig, amíg e maszkok hihető értelmezésére sort tudunk keríteni, bár különböző hipotézisek bőven állnak rendelkezésünkre.

III. Enlil

Elsődlegesen Makkay J. érdeme, hogy felhívta a figyelmet a délkelet-európai újkőkori panteonjának lehetséges mezopotámiai kapcsolataira. Az általa felvetett kérdések körüli vita mindmáig nem zárult le, és további bizonyítékok előkerüléséig a részletkérdések nem is lesznek megoldhatók. Az általunk bemutatott idol azonban egyértelműen alátámasztja Makkay feltételezését, hova vezetnek azok a közvetett szálak vagy pontosabban szövegek, ahol az újkőkori mítoszok

eredetét kell keresnünk, s természetesen így e mítoszok tárgyi vetületének, az istenszobroknak eredetét is. Rendkívül veszélyes ez a terület, hiszen széles körű régészeti és több-szintű filológiai ismeretekre van szükség ahhoz, hogy bármelyik elmélet mellett vagy ellen lándzsát törhessünk. Így nem foglalhatunk állást abban, hogy a szobrocscsa esetleg An-ki vagy Enlil ábrázolása lenne-e, inkább arra kell gondolnunk, hogy egy, a megismertekhez hasonló mítoszkör valamelyik hasonló istenségének megjelenítése. Nem szabad közvetlen egyezéseket kutatnunk, mivel valószínűleg, mint már említettem, a mítoszok gyökerei is mélyebbre nyúlnak. Ha Délkelet-Európa paraszti gazdálkodásának gyökereit Kis-Ázsiára vezetjük vissza, akkor természetes, hogy e gazdálkodáshoz kapcsolódó vallási képzetek gyökerei is onnan indulhattak. Az már más kérdés, hogy a folyamatos kereskedelmi kapcsolatok e mítoszoknak újabb és újabb összefonódását jelenthették. Így tehát rokon gazdasági körökről beszélhetünk, melynek a Tisza-vidék nyilvánvalóan a peremén helyezkedik el, és olyan rokon mítoszkörökről, melynek szükségszerűen a peremén kell hogy legyen a vizsgált terület, s ehhez még hozzá kell tennünk, mely fejlődésében lassabb volt; talán e retardációnak köszönhető, hogy abban a korban, mikor Mezopotámiában már lényegesen fejlettebb vallási képzetekről tudunk, területünkön még mindig az ősisztenek tisztelete virágzott. Mindenképpen bizonyosak vagyunk abban, hogy az elmúlt évtizedekben ismét fellendült magyarországi újkőkorkutatás e kérdések megoldásához döntő bizonyítékokat fog szolgáltatni.

Trogmayer Ottó

Tájékozódó irodalom

- Csalog J. Das Krummschwert des Idols von Szegvár-Tűzköves. AAH XII. 1950. 57.
 Gimbutas M. The Gods and Goddesses of old Europe 7000–3500 BC. London 1977.
 Komoróczy G. „The separation of sky and earth”. The cycle of Kumarbi and the myths of cosmogony in Mezopotamia. Acta Ant. 21. 1973. 21.
 Makkay J. A Kronos-Kumarbi-Enlil probléma. Ant. tan. 10. 1963. 252.
 Makkay J. A mezopotámiai őskor istenalakjai. Ant. tan. 12. 1965. 67.
 Makkay J. A Szegvár-Tűzköves újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának ősi mítosza”. ArchÉrt. 105. 1968. 164.

NEOLITHIC IDOLS WITH SPECIAL ATTRIBUTES

Summary

During the spring of 1989 a new figurine was found at Szegvár-Tűzköves, a site well known in the literature. In addition to the idol, sometimes called the “God with a Sickle” known previously, this is the second divine representation with special attributes. The naked figure (whose head is missing) is seated on a throne or altar. On the basis of its construction, this second suggestion looks the more probable. A clay axe with a wooden handle is held in its right hand which rests on the shoulder. On the basis of a detailed analysis and

comparisons with other idol fragments, this divine character appears to be hermaphroditic, more exactly, it lacks sexual characters. If this hypothesis turns out to be valid, the “God with a Sickle” cannot be unambiguously identified as a male either. Similarly to the distinction between alters and/or thrones and the character of the sickle or axe held in their hands, the gender of thus depicted deities is considered a special attribute. Analogously with Idol No 1, it is assumed that the face of this figurine was flat and mask-like as well. The

reconstruction drawing is based on this hypothesis. In the absence of authentic parallels, however, the interpretation of such masks remains, for the time being, impossible. This problem has been widely debated during the interpretation of the previously mentioned "God with a Sickle". It is impossible to tell exactly if the "God with an Axe" under discussion here is a representation of An-ki, Enlil or some deity belonging to a mythological system similar to those built around these two gods. It is not certain, however, if direct analogies

should be sought after. Should it be possible to trace the roots of agriculture in Southeastern Europe back to Asia Minor, religious images related to this way of life may also originate from the same region. Most probably, the prosperous cult of ancient deities in our region, at a time when more complex religious systems may have emerged in Mesopotamia, may be looked upon as a form of backwardness.

O. Trogmayer

HONFOGLALÁS KORI SÍRLELETEK TISZASZEDERKÉNYBŐL

1969 augusztusában, a Sajó és a Tisza találkozásánál fekvő Tiszaszederkényben (1970-től Leninváros, ma Tiszaújváros, Borsod-Abaúj-Zemplén megye), a Tiszai Vegyi Kombinát műszerész- műhelye 2/2-es épülete alapárkainak ásásakor három honfoglalás kori sír került elő (1. kép). A földmunka során a temetkezéseket annyira megbolygatták, hogy a helyszínre érkezéskor csak a leletek összeszedésére szorítkozhattunk, megfigyelésre, feltárássra már nem volt lehetőség.¹

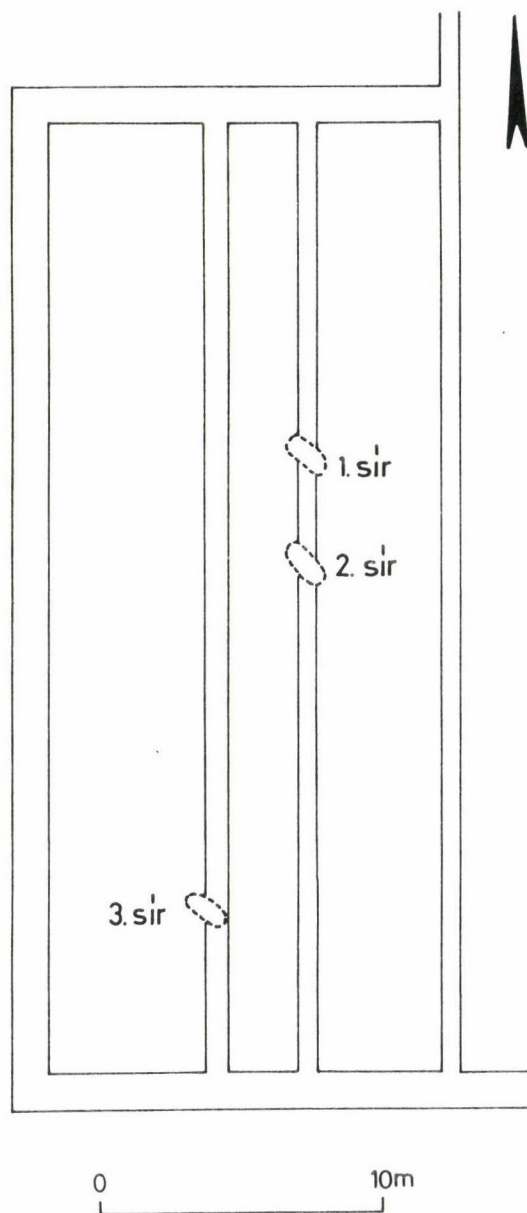
A kombinát építését megelőzően a tereprendezéskor a felszínt az altalajig legyalulták, így sok sírt pusztíthattak el. Ekkor, 1961-ben egy sír leleteit mentették meg.² Az 1969-ben előkerült temetkezések a mélyebben fekvők közé tartozhattak.

Az alábbiakban ismertetjük az 1969-ben előkerült sírok leleteit.³

1. sír. Mélysége az altalajtól: 90 cm. A lábfejnél lókoponya és lábsontok voltak, mellettük zabla és bronzgomb. Mellékletek: 1.) Füles bronzgomb, lencse alakú fejfel. H: 1,1 cm (2. kép 1). 2.) Négyzetes ezüstlemez, felerősítésre szolgáló három lyukkal. Hiányos. H: 1,9 cm (2. kép 2). 3.) Ezüstlemez karperec, lekerekített, kiszélesedő végekkel. Átm.: 7 cm, lemezzs.: 0,8 cm (2. kép 3). 4.) Zabla. Oldalpálcás, hiányos (2. kép 4).

2. sír. Mélysége az altalajtól: 140 cm. A szétdőlt vázból csak a koponya volt az eredeti helyén, amelynek két oldalánál egy-egy hajkarika került elő. A sír végében, a lábánál lócsontokat találtak. Mellékletek: 1.) 2 db arany hajkarika, kör metszetű huzalból. Átm.: 2 cm, vastagság: 0,1 cm (3. kép 1–2). 2.) 2 db kéttágú üveggyöngy: a) fehér, H: 0,8 cm, b) kék, H: 1,1 cm (3. kép 3–4). 3.) 2 db füles bronzgomb, gerezdelt, lencse alakú fejfel. H: 1 cm (3. kép 5–6). 4.) Téglalap alakú kis aranylemez, végein 2-2 lyukkal. H: 1,7 cm, sz: 0,9 cm (3. kép 7). 5.) 6 db ezüstpánt, az egyiknek a végén kis lyuk. Sz: 0,5–0,6 cm (3. kép 8). 6. Övcsat. Ezüstből öntött, csuklós szerkezetű. A csattestén elnagyolt indadíszítés, aranyozott mélyítéssel. Hátlapján 4 aklaszeg. H: 4,7 cm, m: 0,35 cm (3. kép 9). 7.) Nagyszíjvég. Ezüstből öntött. Szélei mentén ívsor díszíti, aranyozott mélyítéssel. A lemezalátétén 6 aklaszeg van. H: 6,1 cm, m: 0,4 cm (3. kép 10). 8.) Övveret. Ezüstből öntött, áttört. Szélei mentén ívsor díszíti, aranyozott mélyítéssel. Hátfelén 3 aklaszeg. H: 1,7 cm, sz: 1,5 cm (3. kép 11). 9.) 9 db övveret. Ezüstből öntöttek, alsó részükön csepp alakú kis dudorral. Széleik mentén ívsor díszíti, aranyozott mélyítéssel. Hátfelén 3 aklaszeg. H: 1,7 cm, sz: 1,5 cm (3. kép 12–20). 10.) 18 db szív alakú övveret. Ezüstből öntöttek. Széleik mentén ívsor díszíti, aranyozott mélyítéssel. Hátfelén 3 aklaszeg. H: 1,6–1,7 cm, sz: 1,6–1,7 cm (3. kép 21–38). 11.) 4 db ezüst lemezveret, szeglyukakkal, egyikben szeggel. Meghajlítottak, hiányosak (3. kép 39). 12.) 2 db csont íjborítás. H: 28 és 9 cm (4. kép 1–2). 13.) Szablya. Éle felé megtörő markolattal, gombos keresztvassal, ívelt pengével. H: 83 cm (4. kép 3). 14.) 10 db vasnyílcsúcs: a) 5 db nyílcsúcs levélformájú, kétélű pengével. H: 9,3, 6,5, 6, 7,7 és 7,5 cm (4. kép 4–8); b) 3 db keskeny, hosszú nyílcsúcs, négyélű, rövid hegygel.

H: 9,5, 7,8 és 3,1 cm (4. kép 9–11); c) 1 db, az előzőkhöz hasonló nyílcsúcs, de hosszú hegygel. H: 8 cm (4. kép 12); d) 1 db keskeny, hosszú nyílcsúcs, kúp alakú hegygel. H: 8,5 cm (4. kép 13). 15.) Pálca alakú vastárgy (nyílcsúcs?), egyik végén kis lapos gömb. H: 4,6 cm (4. kép 14). 16.) 2 db vaskari-

1. kép: Tiszaszederkény–Tiszai Vegyi Kombinát, az 1969-ben előkerült sírok helyszínrajza

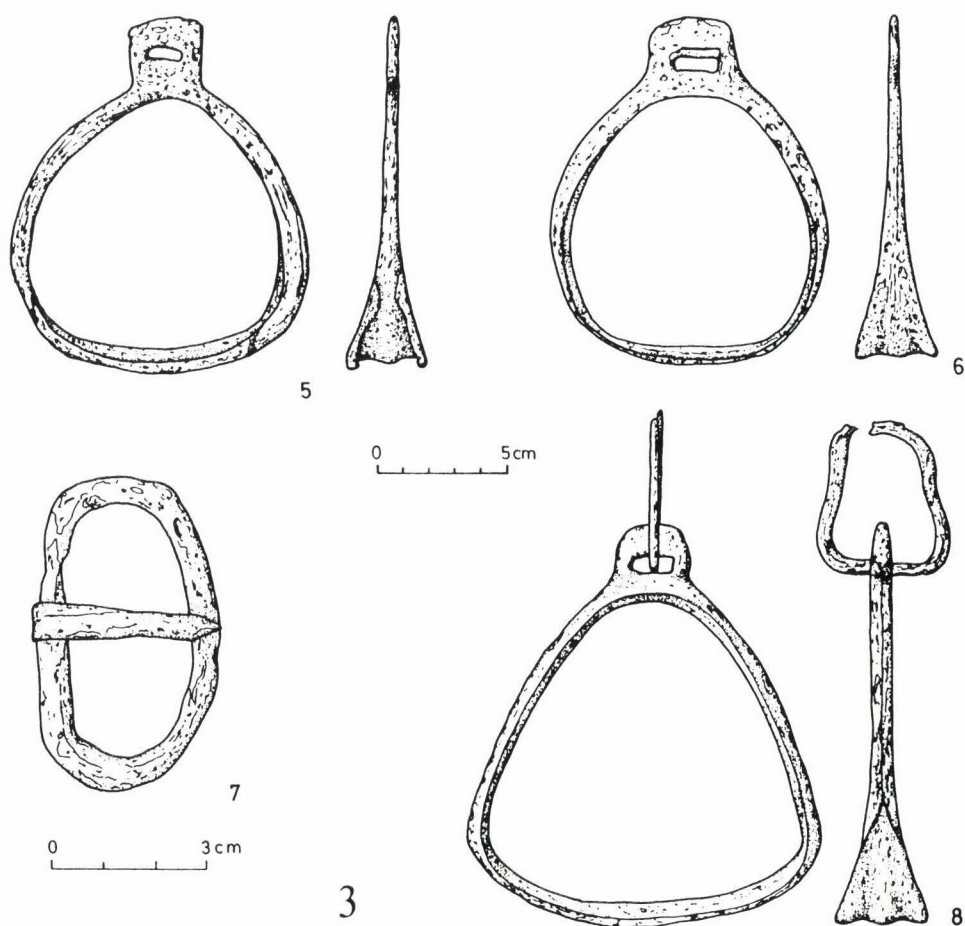
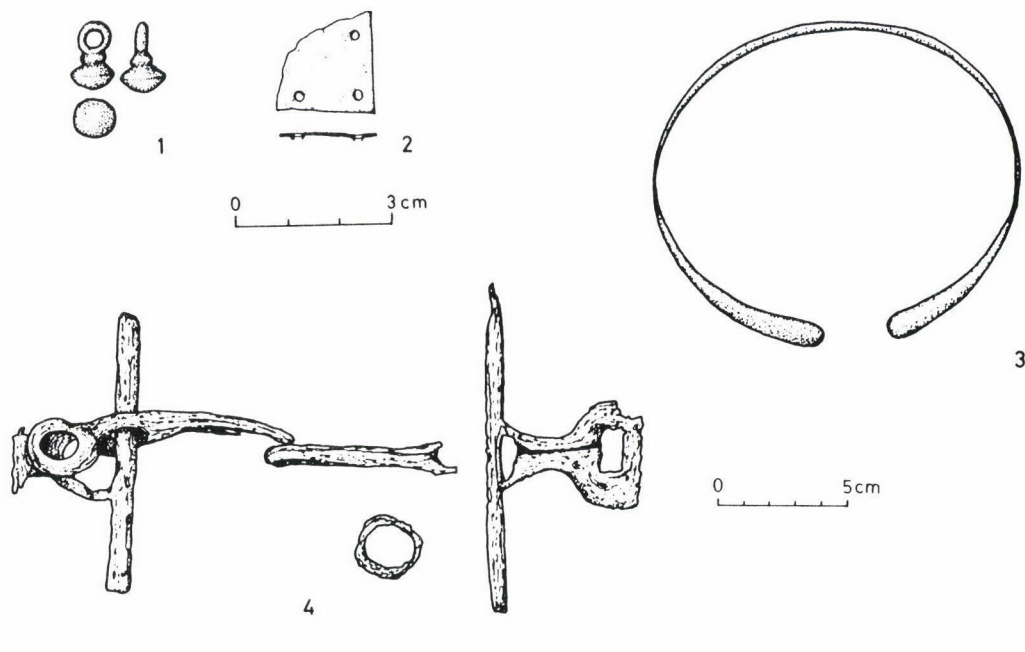
Abb. 1: Tiszaszederkény–Tiszai Vegyi Kombinát, Lageplan der 1969 zutage gekommenen Gräber

¹ K. Végh K., RFüz. Ser. I. No. 23 (1970) 58., ArchÉrt 97 (1970) 315., Borsodi Szemle 16 (1971–3) 62.

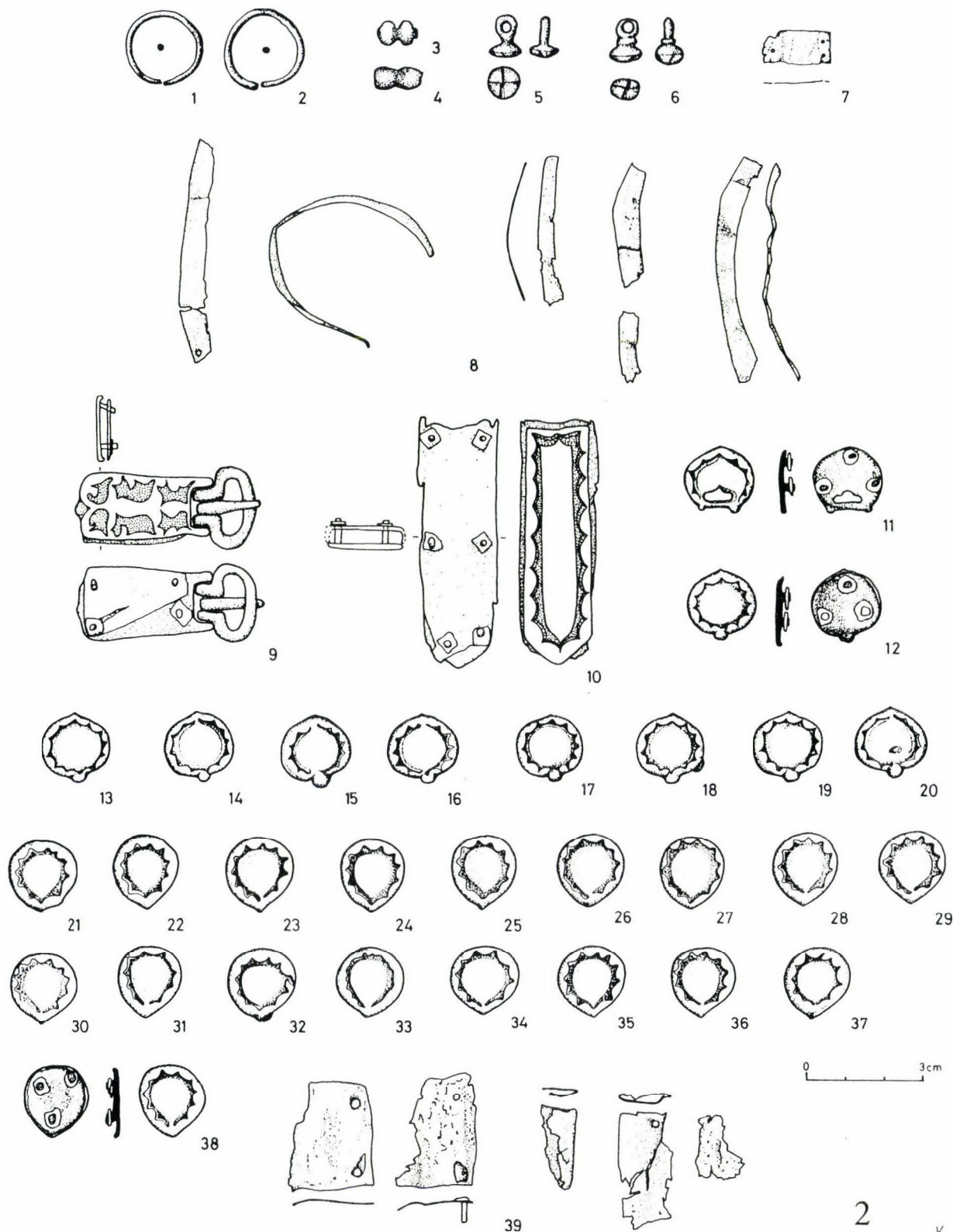
² Kemenczei T.–K. Végh K., HOMÉ 4 (1962–1963) 235.; K. Végh K., HOMÉ 9 (1970) 86–87., 89.

³ A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak. Lelt. sz.: 69.47.1–31. A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna készítette, munkáját ezúton is megköszönöm.

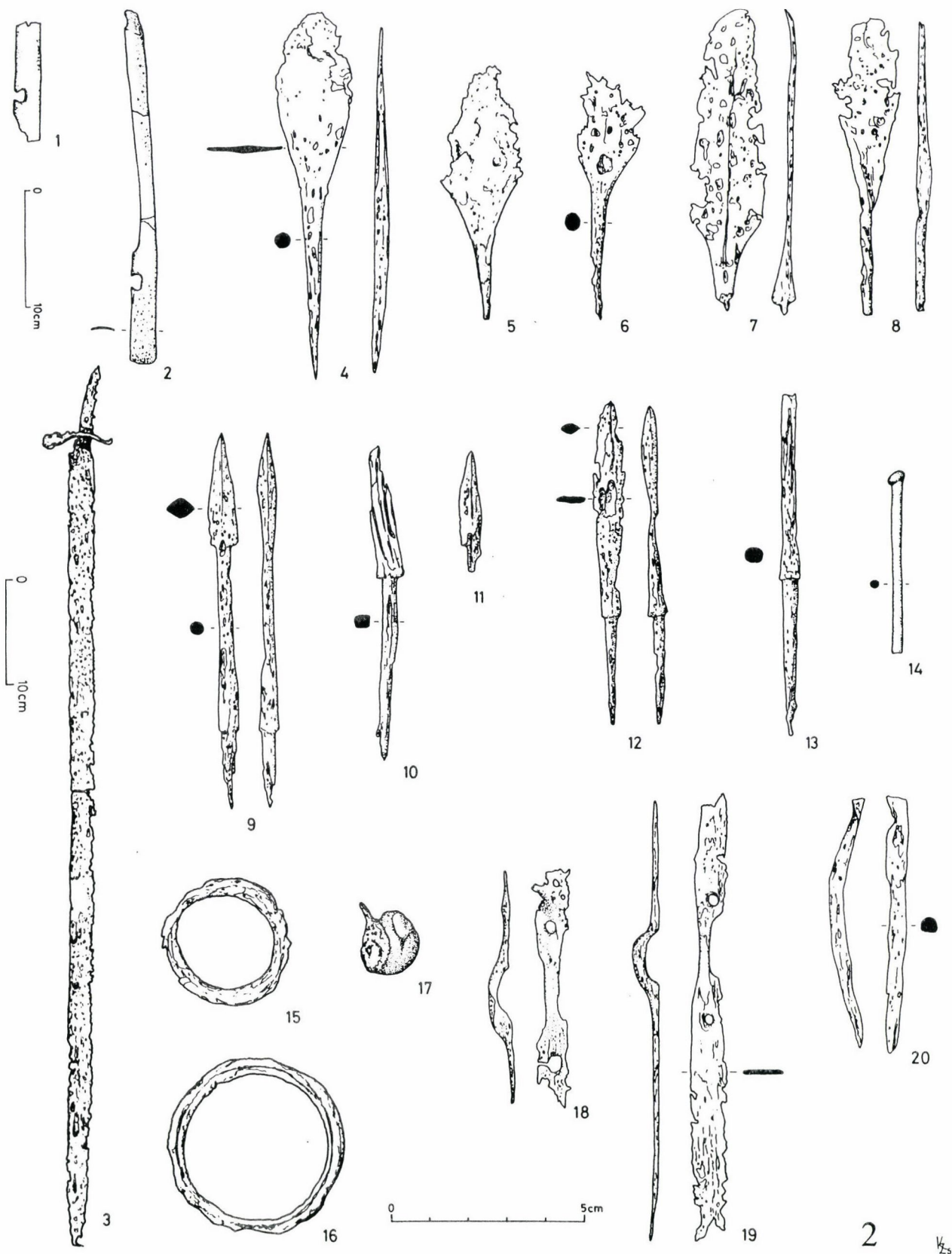

2. kép: Tiszaszederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, 1. és 3. sír leletei
 Abb. 2: Tiszaszederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, die Funde aus Grab 1 und 3

3. kép: Tiszazsederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, 2. sír leletei
 Abb. 3: Tiszazsederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, die Funde des 2. Grabes

4. kép: Tiszaszederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, 2. sír leletei
 Abb. 4: Tiszaszederkény-Tiszai Vegyi Kombinát, die Funde des 2. Grabes

ka. Átm: 3,2 és 5,2 cm (4. kép 15–16). 17.) 3 db tegezvasalás, kettőn akasztófül. H: 5,9, 11,4 és 6,4 cm (4. kép 18–20). 18. Vastárgy gömb alakú töredéke (4. kép 17).
3. sír. Mélysége az altalajtól: 30 cm. Mellékletek: 1.) Az alsó lábszárcsontok fölött, kb. 20 cm magasan vas kengyelpár. Körte alakúak, szélesre kovácsolt talpalóval, téglalap alakú füllel. M: 13 és 13,5 cm, sz: 10,6 és 11,2 cm, talpsz: 2,8 és 3 cm (2. kép 5–6). 2.) Ugyanott egy hevedercsat. H: 5,8 cm (2. kép 7). 3.) A földmunkát végzők elmondása szerint ehhez a sírhoz tartozott még egy vaskengyel. Körte alakú, széles talpalóval, téglalap alakú füllel, a fülbe akasztott függesztővel. M: 14,5 cm, sz: 13,3 cm, talpsz: 3,3 cm (2. kép 8).

Az előkerült sírok Ny–K irányításúak voltak. A pontosabb irányt, a sírgödör alakját, a vázak helyzetét, a mellékletek helyét a bolygatás miatt, az eredeti mélységet pedig a talaj legyalulása miatt nem lehetett megfigyelni. Ezért az alábbiakban csak a leletekkel foglalkozunk.

A viselethez tartozik a 2 db arany *hajkarika* (3. kép 1–2). Az egyszerű kivitelű hajkarika a 10. században általánosan elterjedt ékszertípus volt. A tiszaszederkényi darabok aranyból készültek, s a rangos 2. sírhoz tartoznak. Mindössze 2 db gyöngy került elő (3. kép 3–4), amelyek a 10–11. században igen gyakran előforduló típusok közé sorolhatók. A kiszélesedő, lekerekített végű lemez *karperec* (2. kép 3), a halotti ruhához kivágott *ezüstpántok* (3. kép 8) és a füles *gombok* (2. kép 1, 3. kép 5–6) gyakori leletek a honfoglalás kori sírokból. A viselethez tartozó tárgyak között legjelentősebbek a 2. sírban talált *övrerek*. Az övhöz csat (3. kép 9), nagyszíjvég (3. kép 10) és 28 db veret (3. kép 11–38) tartozik. Az előkerülés körülményei miatt feltételezhetjük, hogy eredetileg ennél több díszítmény ékesíthette az övet, a hiányzó darabok elkallódhattak. Az áttört (3. kép 11) és a zömökebb veretek (3. kép 12–20) körben az övszíjon helyezkedtek el, míg a hosszúkásabbak (3. kép 21–38) a nagyszíjvéggel együtt a szíj lecsüngő részén. A veretek a csat kivételével azonos díszítésűek, egy garnitúrát képeznek. A csat eredetileg egy másik övhöz készülhetett. Díszítő motívuma gyakran fordul elő a honfoglalás kori vereteken. A többi, igen egyszerű díszítésű veretnek az eddig közzétett leletek között mindössze két analógiáját ismerjük. Az egyik a bezdédi 3. sír övdíszítményei, amelyek száma a tarsolyhoz tartozó veretekkel együtt 59 volt.⁴ A másik analógiát a verebi sír leletei szolgáltatják: a csaton és a nagyszíjvégen kívül 29 db övreret négyféle típust képvisel, közülük kettő, a 2 db áttört és a 17 db dudoros, szélesebb veret teljesen megegyezik a tiszaszederkényiekkel, de a 7 db hosszúkásabb dísz is hasonló.⁵ Mesterházy Károly a

bezdédi és a verebi övrereket azonos, Felső-Tisza-vidéki műhely termékeinek tartja.⁶ Úgy véljük, a tiszaszederkényi darabok is ugyanabban a műhelyben készülhettek. Mesterházy Károly szerint a honfoglaló magyarok első nemzedékét egyetlen övműhely látta el, amely a Felső-Tisza-vidéken működött.

A 2. sír leletei között van egy vékony kis *aranylemez*, felvarrással szolgáló négy lyukkal (3. kép 7). Valószínűleg a szemfedőre erősíthették fel. Feltehetőleg több ilyen lemez volt, de a temetkezés előkerülésekor elkallódhattak. Ilyen díszítményeket a honfoglalás kori sírokból több alkalommal találtak, de Kovács László megfigyelése szerint a fémdíszes szemfedő nyomain szabályos temetkezésekben ritkán fordulnak elő.⁸

A 2. sírből származnak fegyverek. A *szablya* (4. kép 3) a jellegzetes honfoglalás kori típusba tartozik. A szablyás temetkezések legsűrűbben a Felső-Tisza-vidéken, majd a Dél-Alföldön fordulnak elő.⁹ Előkerültek az *íj* csontborításának részei (4. kép 1–2) és néhány, a *tegezhöz tartozó*, merevítő vaspánttöredék (4. kép 18–20).¹⁰ A *nyílcsúcsok* közül 5 db levél alakú (4. kép 4–8). A 4 db négyélű (4. kép 9–12) és az 1 db kúp alakú (4. kép 13) nyílcsúcsot vadászatra használhatták.¹¹ Valószínűleg vadászatra alkalmas nyílvas volt a 4. kép 14. sz. is, amelynek nincs hegye, hanem egy kis lapos gömbben végződik. Néprajzi analógia szerint ilyen nyíl az állat – prémjét, tollazatát megkímélendő – elkábítására szolgált.¹²

Mindhárom sír a lovastemetkezések emlékét őrzi. Az 1. és a 2. sír végében, a váz lábánál löcsontokat találtak. Az 1. sírből egy oldalpálcás *zabla* (2. kép 4), a 3. ből *kengyelek* és *hevedercsat* (2. kép 5–8) származnak. Ugyancsak a lószerszámmal tartoztak az 1. és a 2. sírban talált kis *ezüstlemezek* (2. kép 2, 3. kép 39). A 2. kép 2. sz. lemez egyenes, kisebb méretű, míg a 3. kép 39. sz. darabok nagyobbak, hajlítottak, s az egyikén hosszú szeg látható. Nyilvánvalóan más-más tárgyat díszítettek. Az előbbi lelethez hasonló négyzet, téglalap, kerek vagy más alakú kis lemezekkel Szőke Béla szerint a nyeregtagarót díszítették, amelyre ezeket fonallal erősítették fel. Megfigyelése alapján férfisírokból kerülnek elő, ezért a férfiak, mégpedig az előkelők nyeregtagarójához tartoztak.¹³ Néhány lelet azonban arra utal, hogy ritkán női lovastemetkezésben is előfordulnak.¹⁴ A kutatók többsége – így Csallány Gábor,¹⁵ László Gyula,¹⁶ Bálint Csanád¹⁷ és Dienes István¹⁸ – szerint az ezüstlemezekkel nem a nyeregtagarót, hanem inkább a lószerszámot ékesítették. Az előkerült leletek azt tanúsítják, hogy fonallal vagy akasztéggel erősítették a szíjra.¹⁹ Ilyen ezüstlemezeket ismerünk Eperjesről (Csongrád m.),²⁰ Mindszentről (Csongrád m.),²¹ Gádorosról (Bé-

⁴ Jóna A., ArchÉrt 16 (1896) 392–394.; Dienes I., Honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. szerk.: Éri I. (Kisvárdai 1961) 139–145., 120. és 121. közötti ábrák; Fettich N., ArchÉrt 45 (1931) 49–72.; László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 128–134.; Mesterházy K., EgrIMÉ 25–26 (1989–1990) 240., 260., 5. kép 1–8.

⁵ Erdy J., MTAÉ 9 (1858) 14–15., III. t.; Pulszky F., A magyar pogány sírleletek. (Bp. 1891) 10–12.; Hampel, J., Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) III. 346–348.; Huszár, L., Acta ArchHung 5 (1954) 102.; Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. (Bp. 1962) 20.; Erdélyi I., ARégia 16 (1978) 287.; Mesterházy K., i. m. 240.

⁶ Mesterházy K., i. m. 240., 246–247.

⁷ Mesterházy K., i. m. 245–247., 271., 17. kép.

⁸ Kovács L., Hajdúsági Múzeum Évkönyve 5 (1983) 31., 27–28. j.

⁹ Kiss, A., Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. (Wien 1985) 246–248., 4. sz. térkép; Kovács L., ArchÉrt 117 (1990) 39–49., 2. kép 112.

¹⁰ A tegez szerkezetével legutóbb Révész László foglalkozott: AASzeg Suppl. 5 (1985) 35–53.

¹¹ Cs. Sebestyén K., A magyarok íja és nyila. (Szeged 1933) 34–36., 30., 12. kép.

¹² Cs. Sebestyén K., i. m. 36.

¹³ Szőke B., i. m. 18., 81.

¹⁴ Kőhegyi, M., Acta ArchHung 32 (1980) 219., 221., 17. kép 1–10.

¹⁵ Csallány G., FA 3–4 (1941) 186., 188., IV. t. 13–32.

¹⁶ László Gy., ETI Évk. 1942. 137.

¹⁷ Bálint Cs., ArchÉrt 101 (1974) 41. és Súdungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11. (Bp. 1991) 73.

¹⁸ Dienes I., ArchÉrt 105 (1978) 112.

¹⁹ Bálint, Cs., Súdungarn ... 73.

²⁰ Bálint, Cs., i. m. 73., 62., XVI. t., 64., XVII. t. 36–39.

²¹ Csallány G., i. m. 183., 2. kép, 186., 188., IV. t. 10–32.; Szőke B., i. m. 18.; Bálint, Cs., Súdungarn ... 73.

kés m.),²² Madaraszról (Bács-Kiskun m.),²³ Üllőről (Pest m.),²⁴ Esztergomból (Komárom m.),²⁵ Bánkeszről (Bánov, Szlovákia),²⁶ Naszvadról (Nesvady, Szlovákia),²⁷ Szeredről (Sereď, Szlovákia),²⁸ Vágvörösvárról (Cervenik, Szlovákia).²⁹ Tiszaszederkényt is figyelembe véve a felsorolt lelőhelyekből következik, hogy a lószerszármzat ezüstlemezekkel való díszítése nagy területen elterjedt szokás volt. A 2. sír meghajlított, nagyobb ezüstlemezei (3. kép 39) valószínűleg nyeret díszítettek. Az egyik darabon megmaradt hosszú szeg is erre utal. A nyereg kápájának rászögezett, egyszerű kis ezüstlemezekkel való díszítésének emlékei több honfoglalás kori sírból előkerültek.³⁰

A tiszaszederkényi sírokat a mellékletek alapján a honfoglalók vezető rétegéhez soroljuk. A lelőköörülmények miatt a temető nagyságára, kiterjedésére nem tudunk következtet-

ni, és használatának idejét sem tudjuk pontosan megállapítani. A leletek, elsősorban a 2. sír övkészlete alapján az előkerült sírokat a honfoglalók első nemzedékéhez köthetjük, s a 10. század első felére keltezhetjük. Az övveretek párhuzamként említett bezdédi sírt magában foglaló temetőt és a verebi sírt is a kutatás az egyik legkorábbi honfoglalás kori temetkezésnek tartja.³¹

A település, Tiszaszederkény első említése, „Scederkyn” (Szederkény) 1268-ból maradt fenn. Az Ákos nembeli Erney fiai birtokolták.³² Az előkerült sírok azt bizonyítják, hogy ősaink a honfoglalást követően hamarosan letelepedtek ezen a vidéken.

K. Végh Katalin

LANDNAHMEZEITLICHE GRABFUNDE AUS TISZASZEDERKÉNY

Auszug

Im August 1969 kamen in dem an der Mündung von Sajó und Theiß gelegenen Tiszaszederkény (heute Tiszaújváros, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) während des Baus einer Werkzeugmanufaktur des Tiszai Vegyi Kombinát (TVK) drei landnahmezeitliche Gräber zum Vorschein.¹ Bereits bei den Flurbereinigungen, die dem Bau des TVK vorangingen, wurden Bestattungen gefunden, und 1961 barg man dort die Funde eines Grabes.²

Die drei hier behandelten Gräber wurden im Verlaufe der Erdarbeiten derart gestört, daß Beobachtungen nicht mehr möglich waren. Die Funde befinden sich im Herman-Ottó-Museum zu Miskolc.³

Die Gräber waren W-O orientiert. Unter den Funden gehörten zur Tracht: 2 St. goldene Haarreifen (Abb. 3, 1–2), 2 St. Perlen (Abb. 3, 3–4), Armreif (Abb. 2, 3), Silberbänder (Abb. 3, 8), Henkelknöpfe (Abb. 2, 1; Abb. 3, 5–6), Gürtelbeschläge (Abb. 3, 9–38). Am bedeutendsten darunter sind die aus Silber gegossenen, vergoldeten Gürtelbeschläge aus Grab 2, deren Verzierung mit Ausnahme der Schnalle (Abb. 3, 9) identisch sind. Die Schnalle dürfte ursprünglich nicht für diesen Gürtel gefertigt worden sein. Zu den übrigen, einfacher verzierten Beschlägen kennen wir aus der Fachliteratur lediglich zwei Analogien: eine davon ist der Gürtelschmuck aus Grab 3 von Tiszabezdéd (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg),⁴ die andere aber die Funde des Grabes von Vereb (Komitat Fejér).⁵ Die Beschläge aus Tiszaszederkény könnten zusammen mit jenen von Bezdéd und Vereb in derselben Werkstatt im Gebiet an der

Oberen Theiß hergestellt worden sein.^{6–7} Das kleine Goldblech – Nr. 7 auf Abb. 3 – hatte man wahrscheinlich am Gesichtstuch aufgenäht. In Grab 2 stieß man auf Waffen: Säbel (Abb. 4, 3), beinerne Bogenverkleidung (Abb. 4, 1–2), Eisenbandfragmente eines Köchers (Abb. 4, 18–20), Pfeilspitzen (Abb. 4, 4–8). Die Pfeilspitzen Nr. 9–13 auf Abb. 4 und vermutlich auch den Gegenstand Nr. 14 auf Abb. 4 dürfte man bei der Jagd verwendet haben.^{11–12}

Im Falle aller drei Gräber handelt es sich um Reiterbestattungen. In Grab 1 und 2 wurden an den Füßen des Skeletts Pferdeknochen gefunden. Zum Pferdegeschirr gehörten: Zaum (Grab 1, Abb. 2, 4), Steigbügel und Gurtschnalle (Grab 3, Abb. 2, 5–8), kleines Silberblech als Pferdegeschirrschmuck (Grab 1, Abb. 2, 2) und die wahrscheinlich den Ziesel zierenden, gebogenen Silberbleche (Grab 2, Abb. 3, 39). Die Dekorierung des Pferdegeschirrs mit Silberblechen war ein verbreiteter Brauch und beschränkte sich nicht auf ein engeres Gebiet.^{20–30}

Die Gräber von Tiszaszederkény werden von uns der Führungsschicht der landnehmenden Ungarn zugeordnet. In erster Linie aufgrund der Gürtelbeschläge aus Grab 2 lassen sich die Funde der ersten Generation der Landnehmenden zuweisen und in die erste Hälfte des 10. Jh. datieren.

K. K. Végh

²² Csallány, G., Dolg 1933–1934. 236.; Bálint Cs., ArchÉrt 101 (1974) 41., Südgarn ... 73., 40., V. t. 10–12.

²³ Kőhegyi, M., i. m. 221., 17. kép 1–10.

²⁴ László Gy., A koronci lelet és a honfoglaló magyarok nyerege. AH 27. (Bp. 1943) 19., 14. kép 10–26.

²⁵ Hampel J., ArchÉrt 22 (1902) 438.

²⁶ Tocik, A., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei, Archaeologica Slovaca – Catalogi III. (Bratislava 1968) 15–16., 73. VII. t. 22–31.

²⁷ Szőke B., FA 3–4 (1941) 216., I. t. 18–23., 219., III. t. C., 220., IV. t. 1–10., 15–27., 222.; Szőke B., A honfoglaló ... 18.; Tocik, A., i. m. 36–37., 91., XXV. t. 64–68.

²⁸ Tocik, A., i. m. 45–47., 101., XXXV. t. 19–21., 52–54., 113., XLVII. t. 1–10.

²⁹ Tocik, A., i. m. 18–19., 76., X. t. 10–19.

³⁰ Dienes I., ArchÉrt 84 (1957) 37., A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története és néprajza. I. Szerk.: Nagy Gy. (Orosháza 1964) 146., 165., 25. j.

³¹ Szőke B., A honfoglaló ... 20.; Mesterházy K., i. m. 245–247., 271., 17. kép; Révész L., MFMÉ 1984–1985-2 (1991) 620., 23. j.

³² Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (Bp. 1987) 805.

KÖZÉPKORI ÜVEGHUTA FELTÁRÁSA A NÓGRÁD MEGYEI DIÓSJENŐ KÖZELÉBEN

1987-ben a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének szervezésében H. Gyürky Katalin és Miklós Zsuzsa vezetésével feltárás folyt a Nógrád megyei Diósjenőhöz közeli erdőben, a Kemence patak partján, a Nagy Gál-rét mellett (1. kép). Egy középkori üveghuta maradványai kerültek felszínre. A lelőhelyre Tessáry Károly, a megye természetvédelmi felügyelője hívta fel a figyelmet, miután az erdészet munkagépei – az erdőn keresztülvetett út földmunkái közben – üvegtörmelégeket emeltek ki, többek között egy ún. „kettős-kónikus” palacknak a szájgyűrűjét (17. kép b). Tekintettel a lelőhelynek a lakott területtől való távolságára, ezeket régészeti leleteknek gondolták.

Magyarországon, jóllehet néhány helyen előkerültek üveghuta közeli létezésére utaló leletek, ez az első feltárt műhely. Más országokból (Németország, Észak-Itália, Franciaország, Görögország, Bulgária) már publikáltak néhány huta feltárását, de csak az utóbbi időkben, és tudomásunk van még publikálatlan feltárásokról is (Csehország). A téma mindazonáltal még újdonságnak számít. Nálunk előkerülése különösen időzerű volt, mivel éppen ebben az időben folyt a régészeti ásatásoknál előkerült üvegleletek gyűjtése és feldolgozása.¹ Ekkor derült ki, hogy a középkori Magyarországon a jelentős mennyiségben importált finom, velencei üvegek mellett szép számmal voltak Magyarországon készült üvegek is.

Nem könnyű felismerni a helyet, ahol egy üveghuta maradványai rejtőznek, különösen ha az erdőben van. Csak az veheti észre, aki hivatalból állandóan az erdőt járja. A Börzsönyben a fák között nagy, formátlan andezitkövek halmaza vonta magára a figyelmet, s e kövek között némelyik erős égés nyomait viselte. Az elsőként felfedezett halmaz egy két-felé ágazó földút által közrefogott szegletben volt (I. sz. hutahely). Ettől DNY felé kb. 40 m távolságban volt egy második halmaz (II. sz. hutahely) (2–3. kép) és kelet felé 285 m távolságra egy harmadik (III. sz. hutahely) (2. és 4. kép). E két utóbbit azonban már csak az I. sz. huta feltárása után tudtuk azonosítani. Mindhárom a kövek között csordogáló sekély Kemence-patak partján helyezkedett el. A II. sz. hutahellyel szemben egy forrás fakadt, a „Mátra és a Börzsöny természeti földrajza” c. munka² felsorolja és megnevezi a Börzsönyben lévő forrásokat, de mit sem tud arról, amit Tessáry Károly a helyi lakosságtól megtudott, nevezetesen, hogy a II. sz. hutánál lévő forrásnak a nép körében ma is használt neve: „Üveghuta kútja”.

1987-ben csak az I. számú huta feltárását végeztük el (5. kép). A halom körül mindössze 30–35 cm vastagságú mesterséges feltöltés terült el, amelyben szétválasztható, kor-

határozó rétegek nem voltak. Tele volt azonban olyan leletanyaggal, amely egy üveghutát jellemez és amelynek hiányában hiába kerül elő kemence, az üveghutának nem tekinthető, hanem valami más célt szolgált. Ez a jellemző leletanyag pedig a következő:

Erősen átégett és használat közben eltört cserép üveg-olvasztó téglék töredékei, belsejükben üvegalvadékkal vagy más-, az üvegekészítéshez használt alapanyag szennyeződéssel (13–14. kép); nagy tömegben fordulnak elő a téglék fenekén kristályos dermedt és onnan kitört üvegmaradványok (16. kép b); üvegfüvás közben a pipáról lecseppendő apró golyócskák vagy hosszúkás cseppek (16. kép a); az üvegtárgy formázása közben levágott, elcsavarodó darabok (17. kép d); buborékos, rontott üveg (17. kép e) és az üveg alapanyagához adandó tört üvegek (különböző minőségű, használatban eltört üvegek) (17. kép c–f). Előkerülhetnek szerszámok (10–12. kép) és szerencsés esetben kész termékek is (17. kép a), de a rontott kész termékeket leggyakrabban újra beolvasztották.

A megmunkálatlan andezitkövek a kemencék építőanyagát alkották, amelyeket agyaggal kötöttek össze, amely a kemence fűtésénél kiégett. Feltárásánál a kövek között többnyire csak az elporlott, vörösre kiégett kötőanyagot találjuk meg. A kövek ezért a kemence működésének megszűnése után szétesnek. Ezért a kemencék feltárása csak nagy óvatossággal, kizárólag kis kéziszerszámmal történhet, mivel nehéz megkülönböztetni a helyükről kimozdult és a helyükön maradt köveket. Külföldi publikációkból kitűnik, hogy a középkori üvegolvasztó kemencék építési technikája mindenhol ugyanilyen volt.

A kemencékből mindenhol jobbra csak a legalsó kősor vagy fűtőcsatorna marad meg, ami nagyon kevés támpontot ad a teljes felépítmény rekonstruálásához.

Az I. számú hutahely három kemencéből és egy kunyhóból állott. A két kisebb kemencének (1. és 2.) ovális alaprajza volt, a legnagyobb (3.) téglalap.

Az 1. számú kemence hossz tengelye ÉNY–DK-i tájolású volt. Mérete: 1,90 m x 1,30 m. Belső tere: 1,60 m x 1,10 m. A kisköves erdei talajnak kisebb emelkedőjére épült nagyméretű, megmunkálatlan kövekből. Agyagtapasztása még jól látható volt az északi és nyugati oldalán. Mellette találtunk egy darab kiégett agyagot ág lenyomatáival. Ebből arra következtetünk, hogy a kemencék boltozatát ágakból hajlították, és erre kenték fel az agyagtapasztást. A kemence belsejében kétrétegű – egyszer megújított agyagtapasztást találtunk (6. kép). A felsőbb szintből kis darabka, 14. századnak ítélt cserépedény oldalfaltöredéke került elő.

A 2. számú kemence az előbbivel ellentétben, ÉK–DNY-i tájolású volt. Mérete: 2,40 m x 1,70 m. Belmérete: 1,55 m x 1,20 m. Az előbbinál tehát nagyobb volt, de jóval kevesebb maradt meg belőle. Úgy szólnak, hogy a padozatának tapasztása igazított el abban, hogy a meglazult kövek közül melyek

¹ H. Gyürky K., Üvegek a középkori Magyarországon. (Bp. 1992).

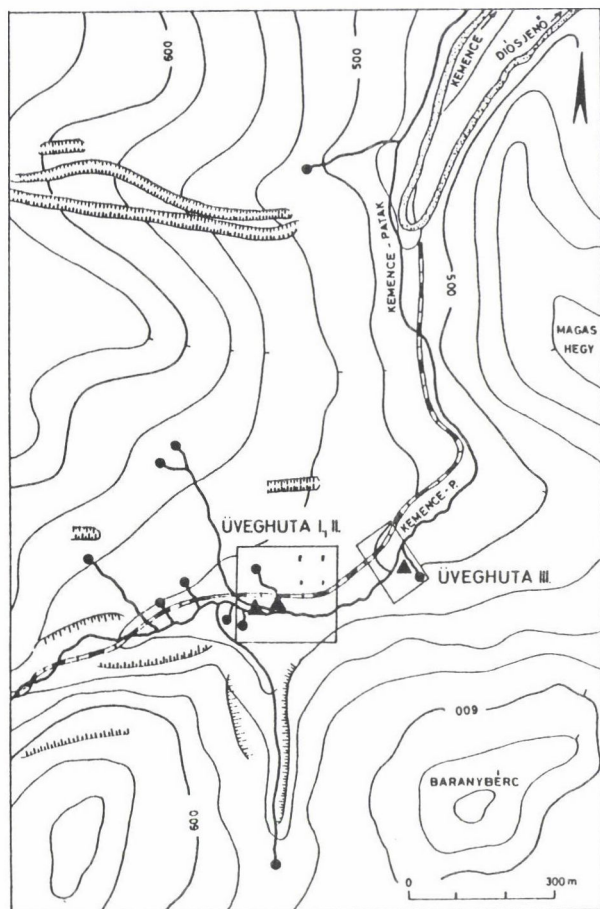
² Láng S., A Mátra és a Börzsöny természeti földrajza (Bp. 1955)308.

1. kép. Diósjenő. Az üveghuták helye. Erdőrészt Börzsönyben a Nagy Gál-réttel és Diósjenő községgel.
Abb. 1. Diósjenő, Glashütte. Die Lage der Hütten im Börzsöny-Gebirge entlang des „Őz-berek” rét

2. kép. Diósjenő. A három üveghuta helyzete a Kémence-patak mellett

Abb. 2. Diósjenő, Glashütte. Die Lage der drei Hütten am Kémence-Bach

azok, amelyek a kemence falából az eredeti helyükön maradtak. A kemencéhez nem építettek alapozást.

A 3. számú kemence volt a legnagyobb. Tengelye az É-D-i tájolástól csak kevésbé tért el ÉK-DNY-i irányban. Mérete: 3,80 m x 2,20 m (8. és 9. kép). Hossztengelyében középen 50 cm széles és 2 m hosszú csatorna húzódott, amelynek D-i végződésénél az egykori fűtőnyílásnak (kivételesen) megfaragott köve, illetőleg annak megmaradt töredéke helyezkedett el. Az északi végénél pedig kőből faragott szellőzőablakocska alsó részlete került elő. Ezeket a részleteket ugyanígy megtaláljuk mindazoknál a más országokban feltárt középkori üvegekemencéknél, amelyek a miénkhez hasonló alaprajzi típusúak. Ennek a kemencének fala a fűtőcsatorna mindkét oldalán 40–50 cm magasságban maradt meg (7. kép). Ugyancsak megmunkálatlan andezittömbökből épült, és kövei között vörösre égett és elporlott agyagmaradványok voltak. Építőkövein (néhány széthullott kővén is) erős égésnyom volt látható. Egyiket-másikat a nagy hő a felületén meg is olvasztotta és deformálta. A fűtőcsatorna keleti oldalán, közel a szellőzőnyíláshoz, a kövekre ráfolyt zöldes színű üveget találtunk, amely nyilván akkor folyt rá, amikor a pipával a kemencében lévő tégelyből az olvadt üvegmasszát

kiemelték. A kemence déli alapfala a fűtőnyílás előtt 1,10 m széles volt, és befelé (a csatorna felé) enyhén lejtett. A csatorna alját is nagy, lapos kővel rakták ki. A kemence körül széthullott kövek között néhány keskeny, középkori téglát is találtunk, amelyek felületén végighúzott ujjak nyomai látszottak – ahogy ez a középkori téglák esetében megszokott. Volt egy kisebb szálkő is, amelynek hosszanti oldalát részben faragták meg. Úgy gondoljuk, hogy ez a kő és a téglák a kemence oldalán lévő nyílás (vagy nyílások) oldalait, illetőleg alját szegélyezték. Ez előfordul középkori építkezéseknél, mivel a törtkő építőanyagból nem lehet egyenes nyíláskeretet téglá nélkül falazni. A kemencén lévő nyílások azt a célt szolgálták, hogy rajtuk keresztül emelték ki a tégelyekből a fűvázhoz szükséges anyagot.

A kemence tengelyében húzódó csatornában égett a tűz 1400 °C-on. A csatorna mindkét oldalán lévő padkán álltak a tégelyek. A padka már sehol nem maradt meg, de egy Észak-Itáliában, Genovától északra az Alpokban, Altare területén feltárt üvegolvasztó kemencét³ Georgius Agricola (1. a 6. sz. jegyzet) ábrája alapján rekonstruáltak. Eszerint a kemence falai csak a legalsó szinten voltak vastagok. A padka a fal vastagságának legalább a felét elvette és a padkától már csak egy vékonyabb falú boltozat következett. A tégelyek magasságának megfelelően nyíltak a kis ablakok (egy vagy több a szükségletnek megfelelően). A padkák létezését bizonyítja például a franciaországi Planier-ben feltárt üvegolvasztó kemence is, (11. sz. jegyzet) ahol fűtőcsatorna mindkét oldalfalának felszínén (padkák) tégelytöredékeket találtak.

A középkorban ez a mesterség nagy megbecsülésnek örvendett. Ennek nyomát megtalálják más országokban a gazdag oklevélforrásokban, de ennek köszönhető az is, hogy a középkor különböző századaiban technológiai leírások készültek, amelyeket olykor ábrákkal is illusztráltak. A leírásokból ismerjük az üvegekészítés három legfontosabb mozzanatát:

1.) A szükséges alapanyagokat durván összeolvasztották. Ez volt a „fritte”. Ez még csak kb. 800 °C hőmérsékleten történt, és még maradtak az anyagban kristályszemcsék. Itáliában, ahol az üvegyártás igen népszerű és gyakori mesterség volt, előfordult, hogy az üvegfúvó a frittet már készen vásárolta.

2.) A „fritte”-t 1400 °C-on tovább hevítették, hogy a teljes és egyenletes olvadás végbemenjen, majd állandó hőfokon maradjon. Ebből az anyagból már megkezdődött a fűváz és formázás.

3.) A megformázott üveget kisebb hőfokon lassan hűtötték.

Ezeket a műveleteket elvégezhetik külön-külön kemencében, de elvégezhetik egyetlenben is, ha az egyes részeket elválasztják egymástól és biztosítani tudják a különböző hőfokokat. A 15. század elejéről fennmaradt egy csehországi hutát ábrázoló kép John Mandeville útinaplójából.⁴ Ezen az ábrán a munka- és hűtőkemencék egymás mellett, de egybeépítve láthatók. A munkakemence magasabb, ezen oldal felől történik a fűtés. A hűtőkemence alacsonyabb és ennek oldalán látszik a szellőzőnyílás. A kettő együtt hosszúka alakzat.

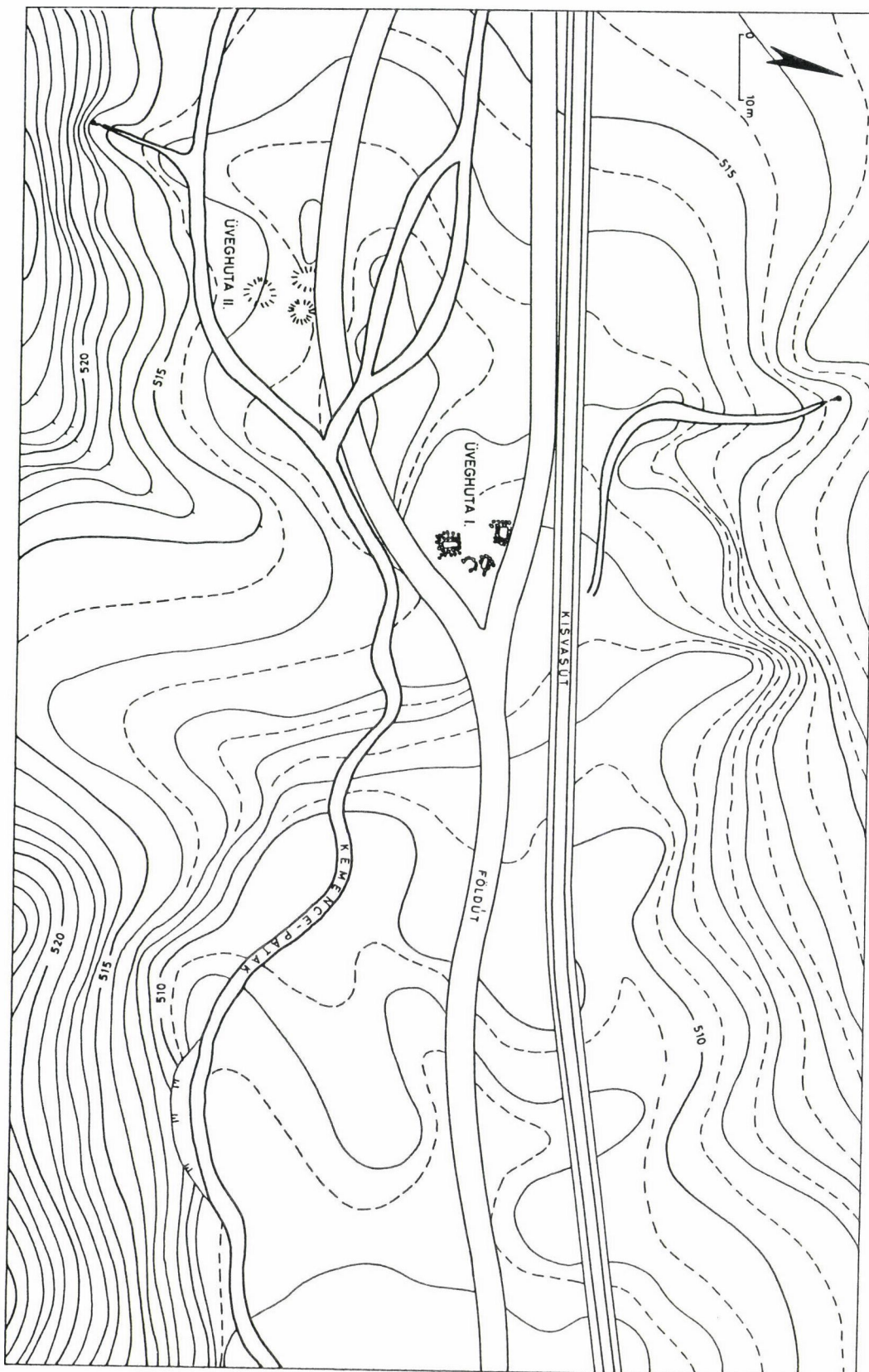
Theophilus Presbyter 1110–1140 között írott könyvében⁵ az üvegekészítésről szóló fejezetben ugyan három kemencéről szólt, ám ezek közül a harmadik rendeltetése kifejezetten az ablaküvegek előállítását szolgálja, mert módot ad a síküveg hengerlésére.

³ Fossati, S.–Mannoni, T., La Scava vetreria medievale di Monte Lecco. ArchMed 2 (1975) Fig. 14. A kemence, amelyet rekonstruáltak, a 16. századból való.

⁴ London, British Museum, Add. Ms. 24 189, Fol. 16

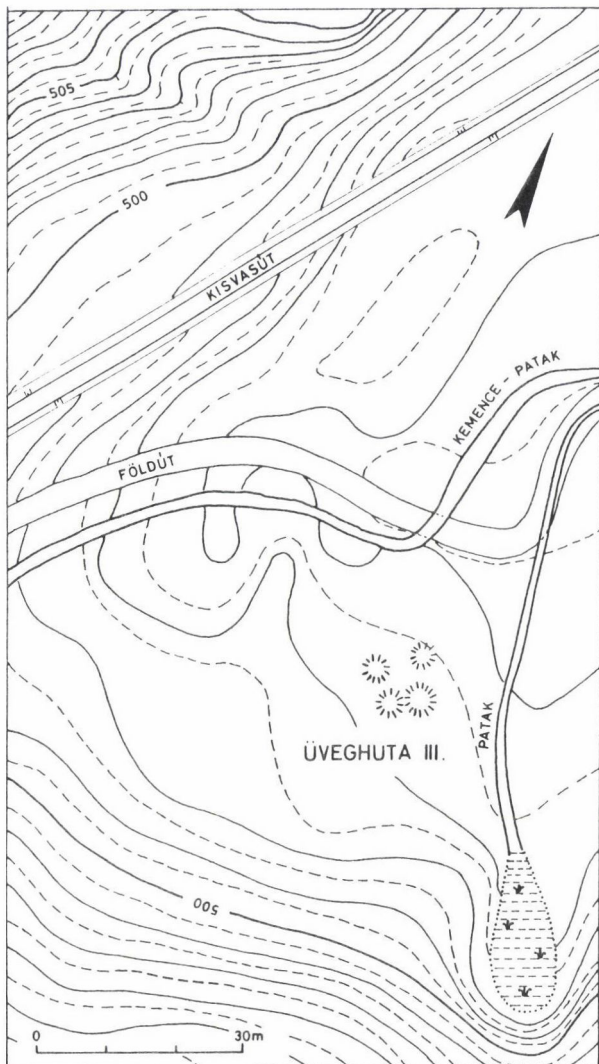
⁵ Theophilus Presbyter, Schedula diversarum artium. Magyar nyelvű kiadás (Bp. 1986) 59–60.

3. kép. Diósjenő. Az I. (feltárt) és a II. számú hutahelyek
 Abb. 3. Diósjenő, Glashütte. Die Fundstellen der Hütte Nr. I (freigelegt) und Nr. II

4. kép. Diönsjón. III. számú hutahely

Abb. 4. Diönsjón, Glashütte. Die Fundstelle der Hütte Nr. III

Georgius Agricola könyve 1556-ban jelent meg.⁶ Ebben azt írta, hogy egyesek három, mások két, ismét mások csak egy kemencét építettek. Utóbbit ábrázolja 291. képén. Ez kerek alaprajzú, többszintes építmény. Az alsó szint a tűztér, felette a második szinten körben padkákon állnak a téglék. E felett a harmadik szinten hűlnek a kész üvegek.

Régészeti feltárásoknál van rá eset, hogy háromnál is több kemence kerül elő. A kemencék tönkre is mehetnek, ekkor újakat kell építeni. Lehet azonban egy időben is több kemence, ha a huta nagyobb személyzettel működik. Gyako-

ri volt az is, hogy a huták telepet alkottak. Egyike a legnagyobb ismert telepeknek a németországi Spessart vidékén volt. Az eddig régészetiileg feltárt huták kemencéi különböző formájúak. Például a dél-franciaországi Seube üveghutájához (1340–1420) kerek és hosszúkas kemence is tartozott.⁸ A feltárók bizonytalanok annak megítélésében, hogy melyik forma melyik művet céljait szolgálta. R. J. Charleston szerint mediterrán vidéken lennének szokásosak a kerek és Európa északi vidékein a hosszúkas kemencék,⁹ ezt a rendszerezést azonban a feltárások cáfolják.

A börsönyi 3-as számú kemencéhez formailag legközelebb áll a németországi Niemetal (Göttingen körzete) közelében a „Bramwald”-ban feltárt kemence,¹⁰ továbbá a dél-franciaországi Planier (13. század vége) kemencéje.¹¹ Közel áll hozzá az ugyancsak dél-franciaországi Seube kemencéje is.

Mi úgy tapasztaltuk, hogy a 3-as számú kemencénkben égett a legmagasabb hőfokon a tűz, ezért itt folyhatott a legfontosabb művet: az üvegek fúvása és formázása az egyenletesre megolvastott anyagból. Az erős égésnyomok és üvegfolys mind erre mutatnak.

Az 1. és 2. számú kisebb kemencék rendeltetését nehezebb meghatározni. Az 1. számú kemencénél erős égésnyomokat nem találtunk – igaz, itt meg kellett újítani egyszer a kemence belsejének tapasztását. Ez alacsonyabb hőfokon üzemelt. Kisebb kemencék máshol is előfordulnak a nagyok mellett. Például a franciaországi Seube-ban is. Ezeknek a felépítményét ma még nagyon nehéz elképzelni. Az 1-es kemence mellett találtuk meg a paticstól ág lenyomatával, tehát boltozatának kellett lenni. Ez esetben azonban a tűztér felett rostélynak kellett volna lenni, amelyen a tégely állott. Rostélynak nem találtuk nyomát. Elvileg működhetett volna katalán-módszerrel is, ahol a tégelyt a tűz fölött a tűzelőhely összeszűkülő szájába tartotta volna, s az edény fölül nyitva lett volna. Egyelőre tehát a kisebb kemencék rekonstrukciója függőben marad.

A kemencék mellett előkerült egy négyzetes kunyhó alapja is (5. kép). Mérete: 4,70 m x 4 m. Falvastagsága: 80 cm. Belmérete tehát: 3 m x 2,5 m. Alapozása szintén nem volt. Mindössze egyetlen (hiányos) kősor maradt belőle, a sarkok azonban élesen kirajzolódtak (9. kép b). A belső teret a lesározott padló szegélye is jól körülhatárolta – jöllehet a közepét feltörte egy nagy fa gyökérzete.

Az üveghuták közelében mindig előkerül egy vagy több épület. Ezek az épületek részben az elkészült üvegarúk tárolására, részben szállásul szolgálhattak, és számuk nyilván attól függött, milyen nagy személyzettel dolgozott a huta. Az épületek egész sorát tárták fel a franciaországi Seube-ban, és egy épületet találtak a dél-franciaországi Cadrix-ban is (14. század).¹² Egy nagyobb raktárpépület került elő a németországi Nassatalban (Göppingen körzete) (15. század).¹³ Ahol a készárúk elszállításához szükséges kocsit helyben tartották, ott állattartás számára is kellett épületet emelni.

⁶ Georgius Agricola, De re metallica libri XII. (Basileae MDLVI.) Magyar nyelvű kiadása (Sopron 1985) 536–582.

⁷ Wamser L., Glashütten. im Spessart – Denkmäler fränkischer Industriegeschichte. Frankenland N° 718 (1982) 203–211. Abb. 3.

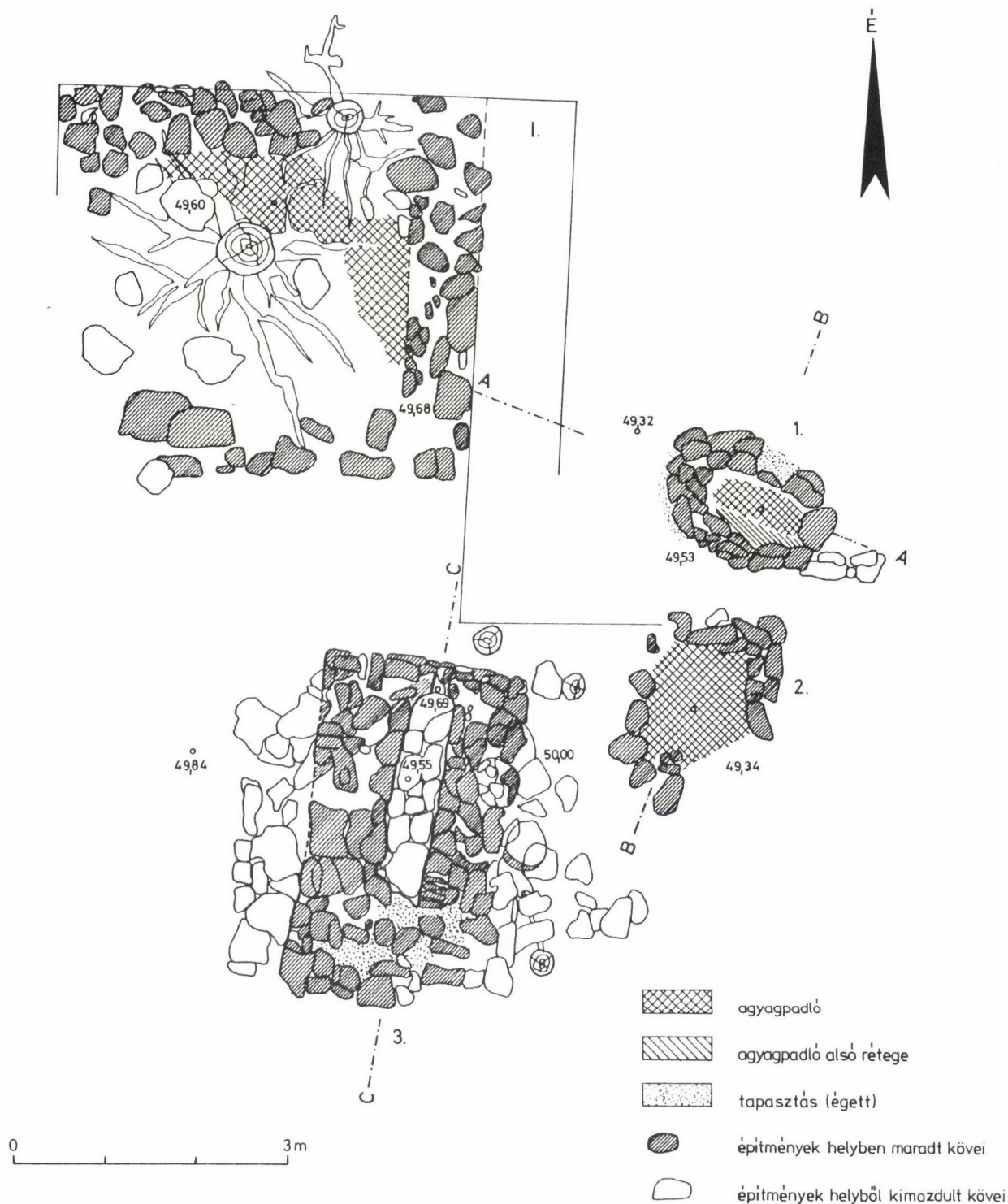
⁸ Lambert N., La Seube: témoin de l'art du verre en France méridionale du Bas-Empire à la fin du Moyen Age. JGS 14 (1972) 77–116, Pl. 1.

⁹ Charleston R. J., Glass furnaces through the ages. JGS 20 (1978) 9–25.

¹⁰ Stephan H. G., Archäologische Ausgrabungen im Bereich einer mittelalterlichen Waldglashütte im Bramwald, Gemeinde Niemetal, Kreis Göttingen. Göttinger Jahrbuch (1987) 247–250, Abb. 2.

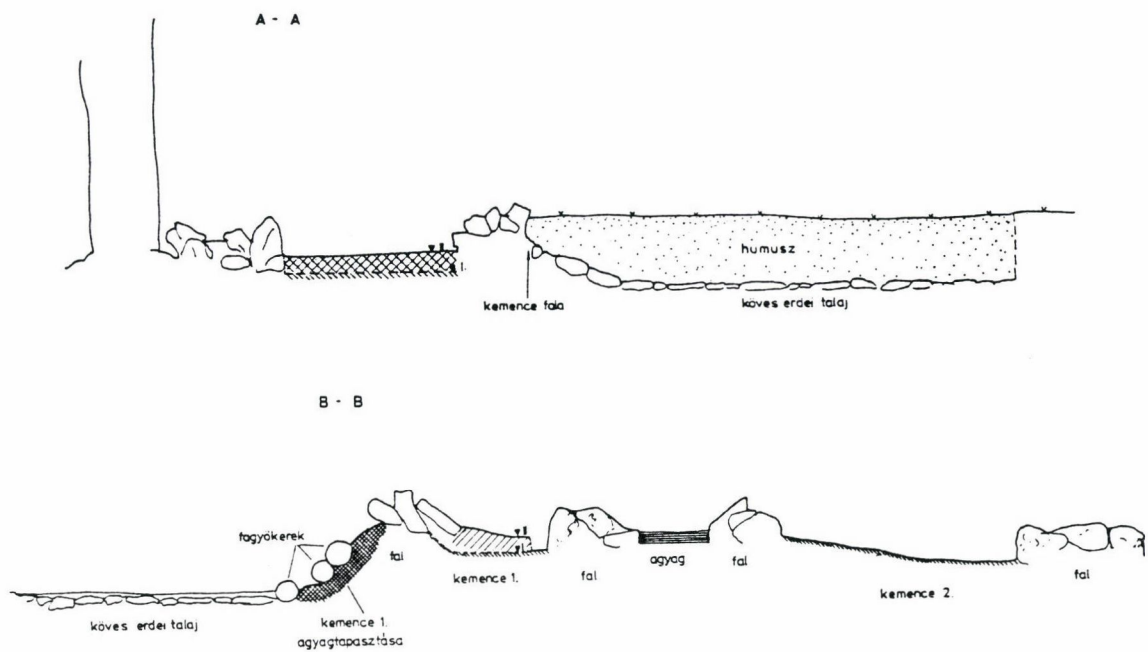
¹¹ Foy D., Le verre médiéval et son artisanat en France méridionale (Paris 1989) 150–153. Fig. 15.

¹² Foy D., i. m. 149., Fig. 10. és 158–159. Fig. 19., mindkettő 14. századi.

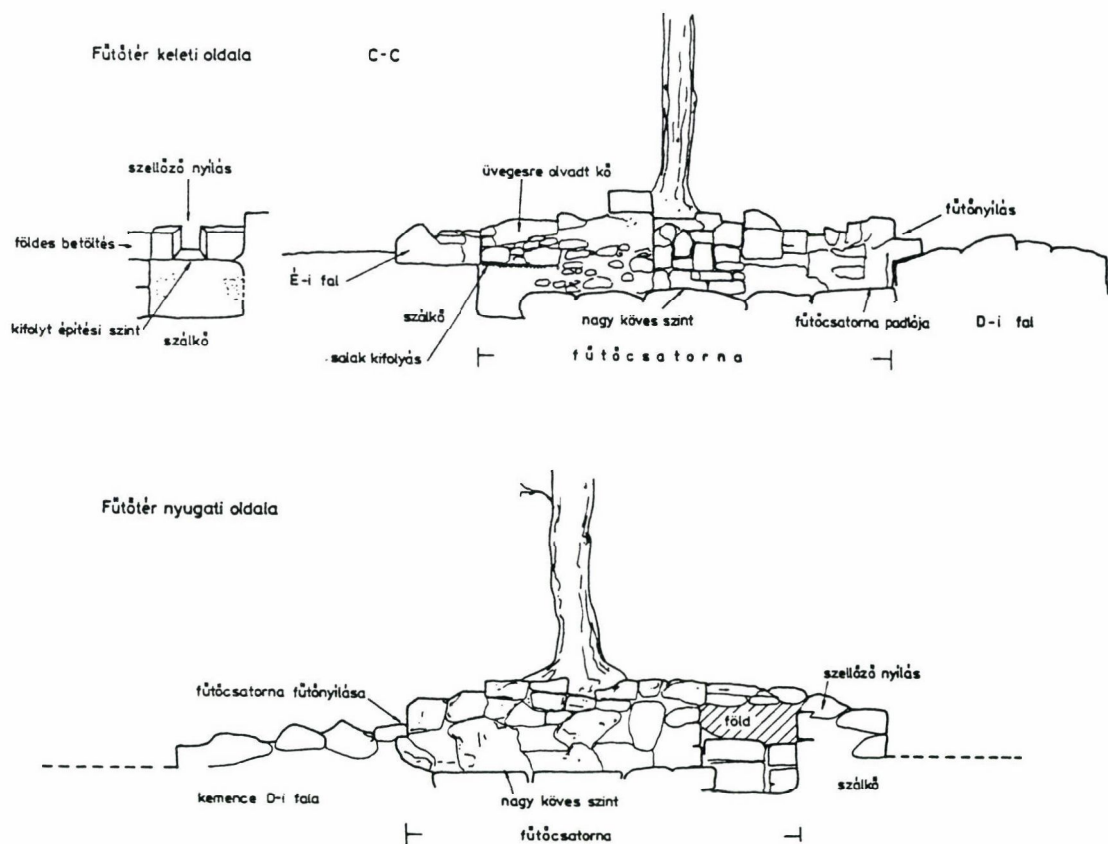
5. kép. Diósjenő. Az I. számú huta feltárásának helyszínrajza (felmérte: Egyed Endre)
 Abb. 5. Diósjenő, Glashütte. Lageplan der Erschließung der Hütte Nr. I. (Vermessung: Endre Egyed)

6. kép. Diósjenő. ÉNY-DK-i metszet az 1. számú kemencén keresztül (A-A) és ÉK-DNY-i metszet az 1. és 2. számú kemencén keresztül (B-B)

Abb. 6. Diósjenő, Glashütte. NW-SO-Schnitt quer durch den Ofen Nr. 1 (A-A) und NO-SW-Schnitt durch die Öfen Nr. 1 und 2 (B-B)

7. kép. Diósjenő. A 3. számú kemence hosszmetsetei.
Abb. 7. Diósjenő, Glashütte. Längsschitte des Ofens Nr. 3

8. kép. A 3. számú kemence feltárás után
Abb. 8. Diósjenő, Glashütte. Ofen Nr. 3 nach der Freilegung

A *börsönyi üveghuta* leletei.¹⁴ A leleteknek csak egy részét tárgyalom, amelyek a hutával közvetlenebb kapcsolatban vannak. Az emberi háztartáshoz tartozó és datálás szempontjából igen fontos házi kerámiát Miklós Zsuzsa ismerteti tanulmányában.

Cserép-szerszám (10–11. kép). Hosszúkás, keskeny forma. Talpfelületét sűrű, párhuzamos rovátkák borítják keresztben. Egyik keskeny végéből kiemelkedő, majd vízszintbe forduló fogója van. Mivel hasonlóit sehonnas sem ismerünk, rendeltetéséről csak feltételezni tudjuk, hogy díszítettek vele. Legnagyobb darabja is töredék.

Hegyes végű vas. 58 cm hosszú. A hegyes végződésével ellentétben az oldalon a végződés rövid, lapos lemezekből áll (12. kép). Feltehetően itt illeszkedett hozzá a nyél. Feltehetően a pipáról a kifűjt üveget erre a vasra helyezték át, ezzel meghatározták a tárgy fenekét. A középkori poharak és palackok feneké befelé csúcsos. Ez a hegyes szerszám tartotta mindaddig, amíg a darab minden részletét kiformázták.

Ennek a hutának termékeiből – sajnos – igen kevés maradt meg. Egy kettős-kónikus palack szájtöredékén kívül (17. kép b) csak néhány ablaküveg töredéke (17. kép a és 18. kép). Ezek a szokásostól eltérő ablaktányérok, amennyiben kisebbek az általánosan ismert daraboknál és nincs visszapödrött peremük. A perem feltehetően azt a célt szolgálta, hogy az ólomkeretből ne csússzon ki. Az eltérés miatt lehetséges, hogy ezek csak próbadarabok voltak. Ezt igazán csak akkor lehetne eldönteni, ha környéken, például a környék váraiban ásatások ablaküvegleleteket hoznának felszínre. Feltételezhető, hogy a huta termékei elsősorban a közvetlen környezetben kerültek felhasználásra.

¹⁴ A leletek a körzetileg illetékes Nógrád megyei Múzeum tulajdonát képezik, és raktározási helyük Szécsényben van. A leletek egy része szerepelt a Budapesti Történeti Múzeum 1991-ben megrendezett „Korok és üvegek” című kiállításán. Katalógus p. 19.

¹⁵ H. Gyürky K., *Üvegek a középkori Magyarországon* (Bp. 1992) 25., 14. tábla.

A palack szágyűrűje jellegzetesen a 15. század második felében készült magyarországi üvegpalackokhoz tartozó forma.¹⁵

Olvasztótégelyek töredékei (13–14. kép). Igen sok töredék került elő, de rekonstruálni csak kettőt lehetett. A tégelyek a nagy hőtől és a rájuk tapadt üvegtől annyira deformálódtak, hogy már nem voltak újra összeilleszthetők. Végül is éppen ez a deformálódás okozta annak idején azt, hogy széttörték. Az egyik tégelyben azonban nem volt üvegmaradvány (15. kép a). Ez vörös cserép volt. Magassága: 24 cm, átmérője: 40,1 cm. A fenék átmérője: 24,5 cm. Nem volt szabályos kerek. A háztartási fazekaktól a befelé hajló és jellegzetesen az olvasztótégelyek mintájára készült pereme és a mérete különbözteti meg. Ez bizonyára az alapanyagok tárolására szolgált.

A másik rekonstruált tégely (15. kép b) már kívül is és belül is üvegalvadékkal volt szennyezve. A rádermedt üveg márványos és zöld színezetű volt. Magassága: 22,3 cm, átmérője: 30,2–36 cm-ig változó, a fenék átmérője: 23, 7–27 cm-ig ovális.

A tégelyeknek széles szájú és befelé hajló peremük volt, viszonylag széles talpuk, és – természetesen – nincs nyakuk, mint a háztartási edényeknek (14. kép). Hasonló tégelyek kerültek elő az alsó szársországi Hilsben (Holzminden körzete),¹⁶ a dél-franciaországi Planier-ben.¹⁷ Így írta le az olvasztótégelyek formáját Theophylus Presbyter is (1110–1140) (1. az 5. jegyzet): „...formázd meg az edényeidet felül szélesre, alul szűkre, a szájuknál egy kis, befelé hajló peremmel”. A feltárt üveghuták mellől mindamellett nem mindig ez a tégelyforma kerül elő.

Az üveg alapanyagaihoz mind mai napig szokásos tört üveget hozzákeverni. A börsönyi huta körül is sok – különböző minőségű – tört üveg került elő. Voltak közöttük veleneci üvegtöredékek is, például cseppes pohárka két csepptöredéke és egy ún. „kannelurás” pohárka peremtöredéke. Jellegzetesen 14. századi darabok. Mindez két kérdést vet fel: 1.) hogyan szervezték meg a tört üvegek összegyűjtését?, 2.) meg lehet-e állapítani egy bizonyos hutára jellemző anyagösszetételt akkor, amikor a felhasznált „idegen” üvegtöredékek összetétele befolyásolja a kémiai képletet?

A tört üveg összegyűjtésének magyarországi módszereit nem ismerjük, de érdekes adatokat ismerünk Dél-Franciaországból. Marseilles-ben már a 14. században a városi magisztrátus rendelkezett a tört üveg összegyűjtéséről egy bizonyos helyre a városon kívül, s a tört üvegek értékesítése az üveghuta-tulajdonosok felé városi monopólium volt.¹⁸

Az üveg alapanyagai közül egyik-másik szintén a kereskedelem forgalmazott áru volt, és nagyban állították elő kifejezetten erre a célra. Ilyen volt Franciaországban (s lehet, hogy máshol is) a szóda (Na_2O), amelyről tudjuk, hogy csak bizonyos tengeri növényzet hamujából készítették az üveggyártás céljára. E növényzet lelőhelye Kis-Ázsia partvidékén és a spanyol partvidéken volt. Aki tehát megvásárolta, bárhol előállíthatta volna a finom és szép nátron-üveget. Régészeti leleteinkből kitűnik, meg is kísérelték ezt időnként, de az alapanyagok helyes keverési arányán és minőségén kívül a technológia és ennek évszázadok alatt kialakult gyakorlata is

¹⁶ Leiber Ch., *Hic officinae vitraiae*. Die hoch- und spätmittelalterlichen Glashütten im Hils bei Grünneplan, Landkreis Holzminden. Die Kunde Niederösterreichischer Landesverein 41/42(1990/91)511–552. Abb. 10.

¹⁷ Foy D., i. m. 176., Fig. 29. és 33. Hasonló típusú tégelyek kerültek elő Cadrix-ban (Fig. 36.) és Rougiers-ben is (Fig. 35.) Mind-egyik 14. századi.

¹⁸ Foy D., i. m. 39.

szükséges volt az előállított üveg minőségéhez. Vác városában például olyan üvegtárgyak kerültek felszínre a 15. század második feléből, amelyek eredetileg teljesen tiszta, szintelen, átlátszó üvegek voltak, és ezáltal hasonlítottak a velencei üvegekhez, az idő múlását mégsem bírták ki, és korrodálódtak, ellentétben amazokkal.¹⁹

A börszónyi üveghuta tégléinek üledékéből származó minták vizsgálatát az Üvegipari Kutatóintézet végezte el Buzogány László és munkatársai közreműködésével. Eredménye a következő:

m/m%	
SiO ₂	66,00
Al ₂ O ₃	3,00
Fe ₂ O ₃	0,67
CaO	9,50
MgO	3,20
K ₂ O	3,07
Na ₂ O	11,44
MnO	2,90
SO ₃	0,31

Idézem a vizsgálat eredményét: „A minta világos, kékeszöld színű. Az összetételből is kitűnik, mert ez a vas és a mangán jelenlétére utal. Mindkét oxid viszonylag nagy mennyiségben van az összetételben. Ezzel szemben az üveg kovácsban viszonylag szegény. A kalcium- és magnézium-tartalom magas, valamint az alkáli komponens is (Na₂O és K₂O) magasnak mondható. Ez az üveg a magas kalcium- és magnézium-, valamint az alumínium-oxid-tartalom miatt nehezen olvadt (fénymikroszkópos vizsgálatnál olvadatlan részek találhatók az üvegben).”

Feltételezik, hogy a kalcium- és magnézium-oxidot dolomit és mészkő eredményezte és hogy a SiO₂ bevitelét nem kvarchomok, hanem földpátos homok biztosította, erre utal a magas alumíniumoxid-tartalom. A magas vastartalomtól sötétzöld színű lenne az üveg, ezért mangán bevitelével világosították. Feltűnő az igen magas Na₂O (szóda) tartalom. Üvegünket „rövid üvegnek” nevezik, ami annyit jelent, hogy az olvadási folyamat magas hőfokon kezdődött és viszonylag gyorsan befejeződött. Egyszerű alakzatú termékek előállítására volt alkalmas, például ablaküvegekre. Meg kell jegyezni: lehetséges, hogy ez az üvegminőség csak a huta működésének utolsó idejére jellemző. A vegyvizsgálatunkból levonható tanulság az is, hogy nemcsak az üveg fő komponensei a döntők az üveg minőségében, hanem hogy ezeket milyen szennyeződésszerű anyagokkal viszik be. Nagyon sok kémiai vizsgálatra lenne szükség annak megállapításához, hogy egy-egy huta vidékén miből nyerték a gyártott üveg fő komponenseit. A régészeti leletekből nagyon kis mennyiség választható le mintavételre, ezért a tőlünk, régészektől annyira kívánt eredményekre még várni kell.

¹⁹ H. Gyürky K., A váci Széchenyi utca üvegleletei. Vác könyvek 5 (1991) 109–130.

²⁰ Bartal, A., Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Lipsiae MCMI. Cinerarius- hamuzsír főző szalajkér. – Czuczor G. – Fogarasi J. A magyar nyelv szótára 5. (Pest 1870). Szalajka- hamuzsír neve a Mátra vidékén.

²¹ Takács S., A legrégebb üveghuták. MGazdTörtSz 7 (1900) – Takács S., Magyar üveg, magyar üvegesek. Századok (1907) 630; Sághegyi L., A magyar üvegesipar története. (Bp. 1938.)

²² Üveggel szennyezett téglétöredékek kerültek elő Budán, a királyi palotában: H. Gyürky K., Az üveg. Katalógus (Bp. 1986) 100.

A kemencék körüli feltöltésből bükkfa termése is előkerült. A hamuzsír (K₂O) bükkfa hamujából készült. Nyelvtörténeti szótáraink arról tudósítanak, hogy annak a személynek a neve, aki a hamuzsír főzte (latinul: cinerarius), a magyar neve szalajkér volt; a „szalajka” a Mátra vidékén hamuzsír jelentett.²⁰ Ez természetesen újkori adat. Minthogy a szóda előállítása már a középkorban is önálló mesterség volt, ezért arra következtetünk, hogy a hamuzsír előállítása is önálló mesterség lehetett nemcsak az újabb korban, hanem korábban is.

A kutató dolga itt Magyarországon nagyon nehéz, mert az üvegyártásra, üveghutákra vonatkozó középkori oklevél rendkívül kevés. Csak a 16. század második felétől kezdve és a 17. századtól maradtak fenn szaporodó számban a Felvidékről és Erdélyből iratok.²¹ Úgy tűnik, mintha csak a Kárpátokban lettek volna huták. Régészeti leletanyagunkban azonban a hódoltság korabeli leletek között is van üveg. Természetesen e korszak zavaros biztonsági viszonyai és a Dunántúl változó háborúi nem kedvezhettek az erdőkben működő magányos műhelyeknek. A régészeti leletként néhány helyen már előkerült üvegműhely létezésére utaló leletek²² azt mutatják, hogy a hódoltság előtt mindenestre voltak az ország belső területein is műhelyek – feltehetően a nagyobb erdőségek közelében. Városi műhelyről is van tudomásunk éppen a nagyon kevés oklevélforrás egyikéből:

Anthoniüs Italicus vitripár (factor seu laborator vitrorum), aki budai polgár volt (in civitate mostra Budensi residenti...), 1438-ban elfoglalta az óbudai klarissza apácák felhívízi (Buda külvárosa) malmát. A malom egy kőhíd mellett állott (ex opposito pontis lapideis existentis).²³ Ezek az adatok néhány figyelemre méltó információt tartalmaznak. Nevezetesen: Magyarországon nemcsak erdei huták működtek, hanem városi huták is voltak, amelyeket délről bevándorló mesterek honosítottak meg.

Ismeretes, hogy a Földközi-tenger vidékén az üvegyártás városi mesterség volt, míg Európa északi részén hatalmas telepek voltak erdőségekben (Waldglashütten). Magyarország e két zóna között helyezkedett el. A börszónyi huta nagy erdő közepén, olasz Antalé pedig egy minden tekintetben előnyös külvárosi településen, amelyen jelentős útvonalak haladtak át, ahol a Duna közeli révhelyei az áru értékesítését is megkönnyítették.²⁴ Ez az erdei települések esetén is fontos szempont volt. A németországi, spessarti hutáknál megvizsgálták és kimutatták a telephely megválasztásának, a távolsági főútvonalaknak, illetőleg ez utóbbtól a hutákhoz közvetlenül vezető bekötőutaknak tervszerűségét.²⁵

Kérdés, hogy a telephelyre mi módon tettek szert. Anthoniüsnek a felhívízi malmot – mint az oklevelekből kitűnik – a kincstartó megbízottja adta oda, nem egészen jogszerűen, amiből per is keletkezett, de ami végül megegyezéssel végződött. Az üvegyártónak ezután bért kellett fizetnie a malom jogos tulajdonosainak, az óbudai klarissza apácáknak.

– K. H. Gyürky, Mittelalterliche Glasfunde aus dem Vorhof des königlichen Palastes von Buda. – A visegrádi leletek Gróf Péter és Groh Dániel leletmentéséből (Visegrád, Fő u. 34.) publikálatlanok. Jelentés: Régészeti Füzetek 1985. 14. századi leletek kíséretében kerültek elő.

²³ Budapest Történetének okleveles emlékei. Bd. III. (1382–1439) Kumorovitz L. Bernát (Bp. 1988) 1192., 1199., 1214., 1192., 1194.

²⁴ Kubinyi A., Budafelhívíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) 85–177. Olasz Antalról p. 131.

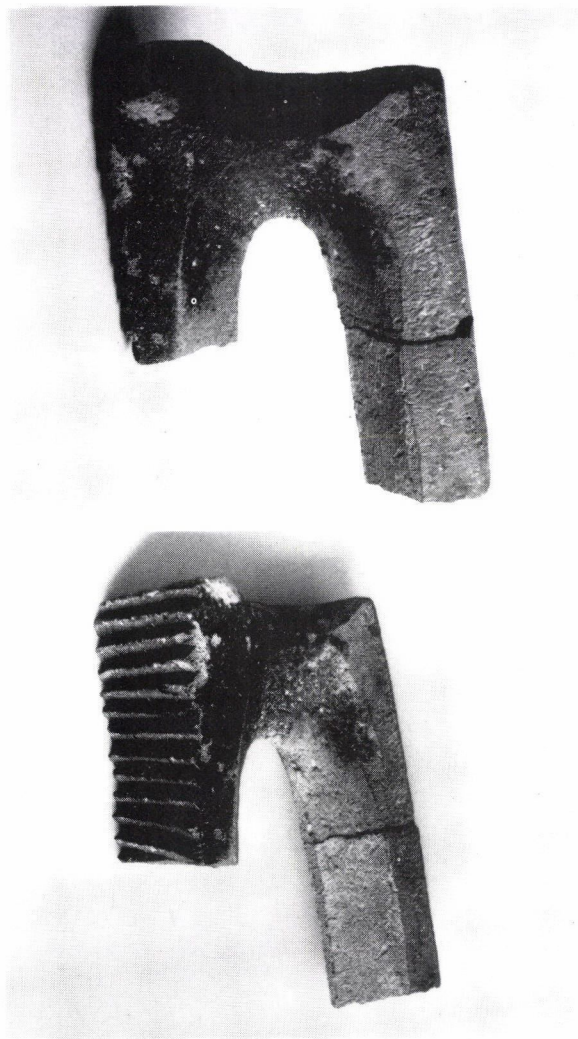
²⁵ Krimm S., Beobachtungen zur Standorttypologie vorindustrieller Glashütten im Spessart. JGS 28 (1986) 82–97., Fig. 1.

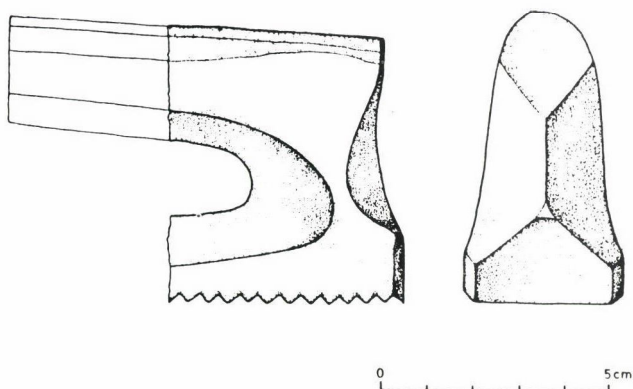

9. kép. Diósjenő. a) A 3. számú kemence fűtőcsatornája; b) a kunyhó maradványai
 Abb. 9. Diósjenő, Glashütte. Heizkanal des Ofens Nr. 3 (a); die Überreste der Hütte (b)

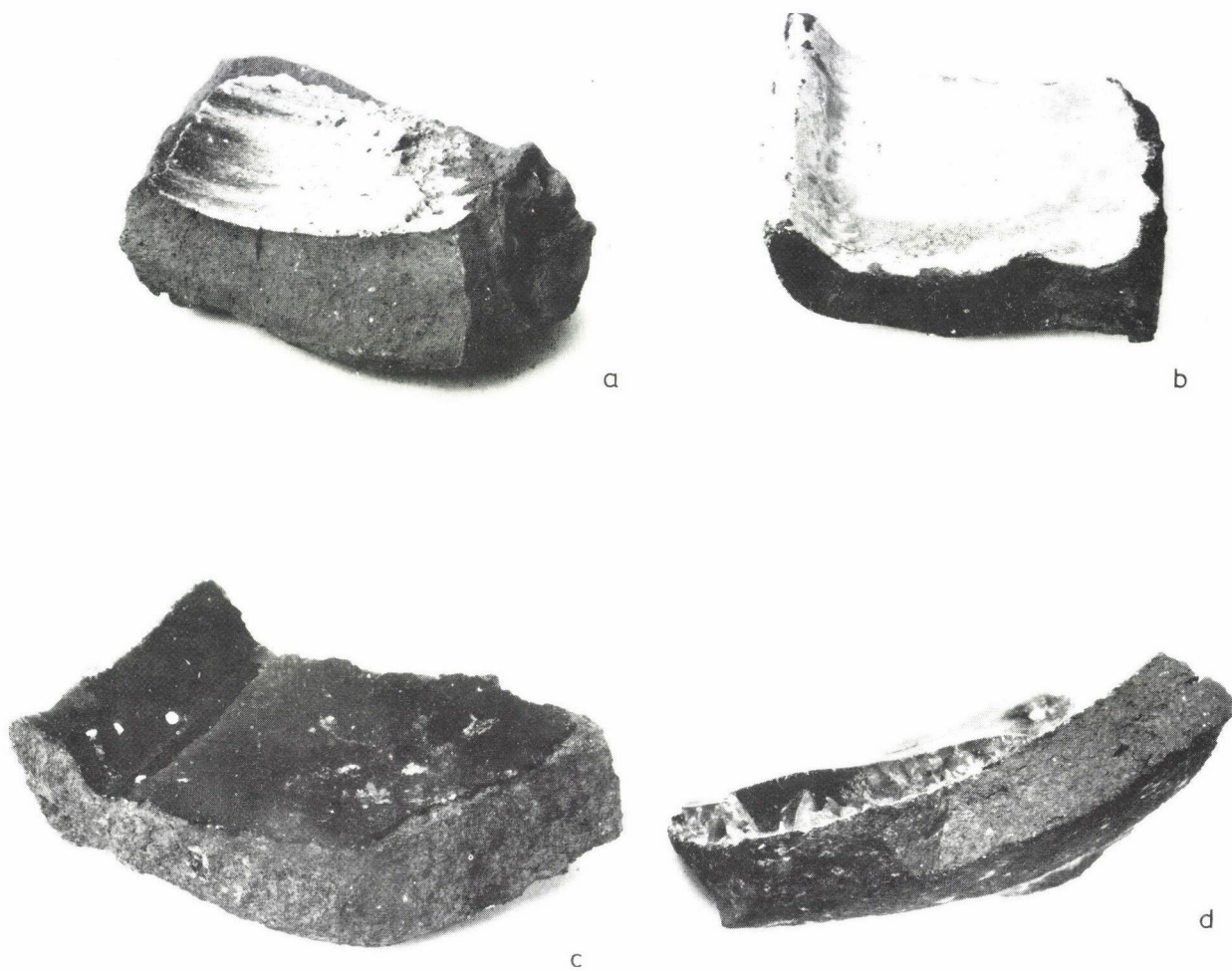
10. kép. Diósjenő. Szerszámtöredék cserépből; a) álló helyzetben; b) a rovátkás alsó felület
Abb. 10. Diósjenő, Glashütte. Fragment des Tonwerkzeuges: aufrecht (a), liegend (b)

11. kép. Diósjenő. A cserépszerszám rajza
Abb. 11. Diósjenő, Glashütte. Zeichnung des Tonwerkzeuges

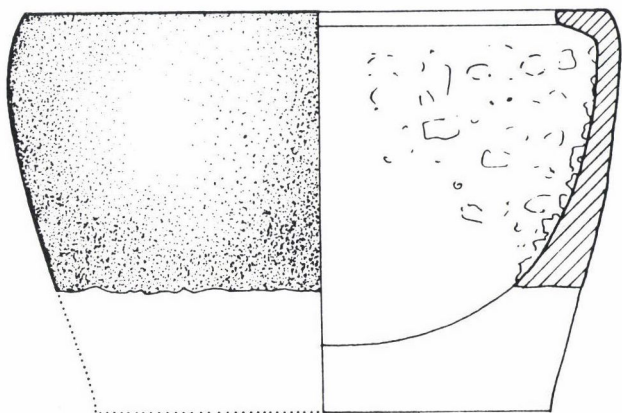

12. kép. Diósjenő. Űveghuta vasszerszám
Abb. 12. Diósjenő, Glashütte. Eisenwerkzeug

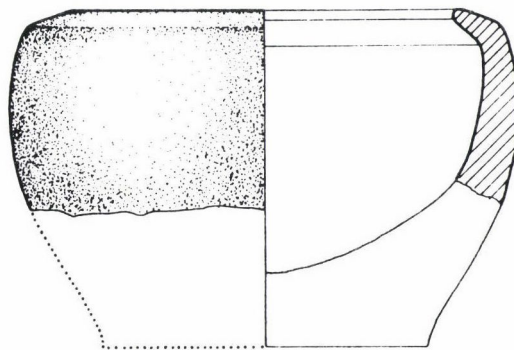

13. kép. Diósjenő. Üveghuta. Üvegolvasztó tégelyek töredékei megdermedt üvegmaradvánnyal. Peremtöredékek (b, c) és fenéktöredék (d)
 Abb. 13. Diósjenő, Glashütte. Bruchstücke von Schmelztiegeln; Boden mit Glasresten Randfragmente (b, c), Bodenfragment mit
 erkaltetem Glasrest (d)

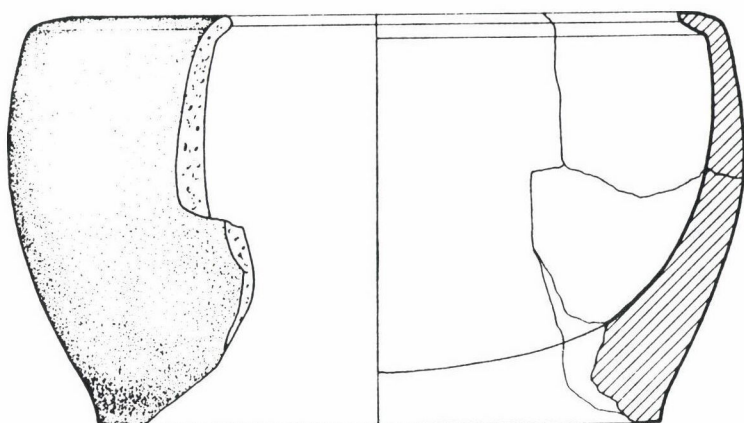

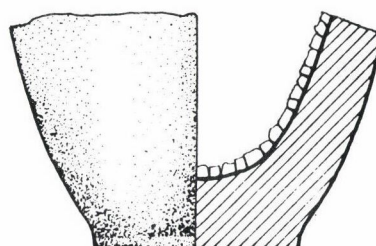
1. 89.12.3.

2. 89.12.5.

3. 89.12.4.

4. 89.12.2.

0 5 cm

14. kép. Diósjenő. Üveghuta. Négy tégelytöredék rajza
Abb. 14. Diósjenő, Glashütte. Vier Tiegelfragmente

15. kép. Diósjenő. Üvegkuta. Kiegészített téglék: a) vörös cserép üvegnyomok nélkül; b) kívül-belül rádermedt zöld üveggel szennyezett olvasztóedény

Abb. 15. Diósjenő, Glashütte. Ergänzte Tiegel: a) Tiegel aus rotem Ton ohne Glasspuren, b) Schmelztiegel mit Resten von innen und außen angehaftetem grünen und marmorierten Glas

16. kép. Diósjenő. Üveghuta. a) munka közben elcseppent üvegek; b) tégelyek alján kristályossá dermedt üveg
 Abb. 16. Diósjenő, Glashütte. Funde, die die Tätigkeit der Hütte beweisen: während der Arbeit herabgetropftes Glas (a), am Boden
 der Tiegel kristallisiertes Glas (b)

17. kép. Diósjenő. Üveghuta. a) kerek ablaküveg-töredékek; b) kettős-kónikus palack szájgyűrűje – a huta termékei; c) velencei cseppes pohárka töredékei; d) formálás közben levágott hulladék; e) buborékos, rontott üveg; f) különböző minőségű tört üvegek (adalékok az alapanyaghoz)

Abb. 17. Diósjenő, Glashütte. Die Erzeugnisse der Hütte: rundes Fensterglasstück (a) und Öffnungsring einer doppelkonischen Flasche (b); Zuschlagstoff: Fragmente eines venezianischen Tropfenbechers (c); Arbeits Abfälle (d) und nicht gelungenes, blasiges Glas (e); Zuschlagstoffe, Glasbruch verschiedener Qualität (f)

Dél-Franciaországban sokkal több oklevél maradt fenn, ezekből sokkal részletesebb kép nyerhető. Az üveggyártó a területet és a fa fogyasztását meghatározott időre bérelte, és azokért részben termékeivel, részben pénzzel fizetett. Mivel nagyon sok fát fogyasztott, nem telpedhetett meg akárhol. A nagyobb erdőbirtokosokkal tudott jobban megegyezni. Magyarországon is nagy uradalmak területén működtek üveg-huták a 16. és 17. századokban. Középkori adatunk nincs. A szomszédos Ausztriából azonban már a 14. századból is van erre adat.²⁶ Kőrmöcbánya közelében egy Peter Glaser nevű üveggyártó 1360-ban Turóc vármegyétől kért és kapott huta alapítására és fa kitermelésére engedélyt.²⁷

Feltételezzük, hogy olasz Antal az elfoglalt malmot az alapanyagok őrlésére is fel tudta használni –, jóllehet erre az oklevelekben nincs utalás.

A 15. század második felétől kezdve Magyarország több városának polgárai között szép számmal akadnak „vitripar”, vagy „Glaser” melléknevű polgárok: Kolozsvár, Nagyszeben, Bártfa, Pozsony, Selmecbánya, Buda. Nem tudjuk azonban, hogy ez a melléknév mikor jelentette a gyártót, mikor a kereskedőt, vagy az ablaküvegezőt. Más országokból, pl. Velencéből és Dél-Franciaországból ismert adatok szerint ugyanis szakosodtak, és ez néha a nevükben is tükröződött. Olykor magát az alapanyagot is más állította elő, nem az, aki az öblösüveget készítette (fiolarius). Volt üveggyártó, aki maga kereskedett árujával, máskor az üveg árusítását kereskedő végezte.

A horvátországi Zágráb fellegrvárában (Gréce-hegy) lakó Bartholomeus Italicus vitripar 1438-ban maga vitte áruját szekéren s háza népe (segédei) kíséretében a ptuji vásárra.²⁸ Valószínű, hogy a magyarországi üveggéztő mesterek is vásároztak áruikkal, hiszen a huták sehol nem működtek egész évben. Az idegen üvegárut kereskedők hozták be az országba. 1489-ben Esztergomban Estei Hyppolit Guasparo da Veneziától, egy velencei üvegárustól vásárolt.²⁹

A Börzsönyben megtalált három üveghutához legközelebb eső középkori település Diósjenő, amely már a 13. század végén szerepel az okleveleken mint telepes község.³⁰ A 15. században (1437) Zsigmond király a községet Lévai Cseh Péternek adta zálogba, aki a környék egyik nagybirtokosa volt, és vára a hutahelyekhez legközelebb állott. Egyébként több vár is található a környéken. Feltehető, hogy az erdő is ezen várak valamelyikének, de leginkább a Cseh-várnak birtoka volt. Igazán akkor lehetne lemérni ezeknek a hutáknak működését, ha ebben a várban feltárások lennének. Az ott talált üvegleletek minden bizonnyal e huták termékei lennének (kivéve persze a finomabb és Magyarországon igen népszerű velencei üvegeket). Kérdés, hogy mennyi ideig működött a huta és mikor kezdte működését.

Az üveg gyártásához kapcsolódó és ebben a dolgozatban tárgyalt leletek nagyobb része természetesen a huta működésének legutolsó korszakából való: a 15. század második feléből. Két-három lelet (velencei pohártöredékek és a kemence tapasztásához talált cserépdarab) 14. századi. A házikéramiák azonban – melyeket Miklós Zsuzsa határozott meg – a kezdés időpontját ennél korábbra, a 13. század végére teszik. A kemencék formája preindusztériális, de a közép-

koron belül feltehetően nem változott ez a forma, mivel a funkcióhoz igazodott.

A 13. századi kezdetnek nincs akadály. A 13. század második feléből már vannak öblös üveg régészeti leleteink. Budán igen nagy számban kerültek elő golyvás palackok, csep-pes poharak töredékei ebből a korszakból. Készítésük helyét egyelőre nem ismerjük.

Európából levéltári adatokból ismerünk 13. századi hutákat (pl. Németország területén). Üveget – természetesen – korábban is készítettek. Gondoljunk a román katedrálisok színes mozaik ablakaira. Asztali üvegeket azonban régészeti leletben legkorábban a 13. század második feléből találtak. Magyarországon az általam eddig országosan vizsgált régészeti leletanyagból az állapítható meg, hogy a városi kultúra és a polgári életforma kiszélesedésével kezdődött el a divatja az üvegedények háztartási használatának.

Egy-egy huta hosszabb működésére közvetett adataink vannak. Egy sokat idézett oklevél 1551-ből egy huta eladásáról szól, amely Mária királyné tulajdonában volt és már 200 év óta üzemelt,³¹ tehát a 14. század közepe óta.

Elképzelhető, hogy a Börzsönyi huták megalapítói a diósjenői telepések közül kerültek ki, mint ahogy a Turóc megyei Szklenót alapító Peter Glaser is Kőrmöcbánya német telepesei közül való volt. A közeli várbirtokok erdejében bérelték a telephelyet és a fa használatát.

Egy üveghuta személyzete több főből állott. Számuk változó volt, de az biztos, hogy a mester mellett, aki az üveget formázta, bizonyos alapvető műveletekre külön személyre volt szükség. Ilyen volt például, aki a kemencéket fűtötte, állandó hőfokon tartotta és az ehhez szükséges fűtőanyagot előkészítette. Ez természetesen nem volt szakmunkás. Egy-egy vagy több személy azonban a szakmunkában is segítséget nyújtott. Módosabb mester mellett külön személy végezte az alapanyag, az ún. „fritte” előállítását, és a mestert az üvegek fúvásánál és formázásánál is segítette egy – a mesterségei már értő, a mesterséget tanuló – segéd, aki a mester címének várományosa volt. Ez utóbbi kisegítőkből lehetett több is, amennyiben a műhely elbírt. Ez attól függött, hogy mennyi igény volt a műhely áruira, mekkora volt vásárlóinak köre. A franciaországi gazdag oklevélforrásokból arról is értesülhetünk, hogy a műhely a szükséglet szerint szekeret és igahúzó állatot is tartott a helyszínen, s az állatokhoz gondozót. Kivételt képezett, amikor a huta egy községhez közel működött, és így legfeljebb néhány segéd lakott kint, de a mester és igavonó állatai a község lakói voltak. A Börzsönyi huta mellett egyelőre csak a lakóépítmény került felszínre. Ha a másik két hutahely feltárásánál sem kerül elő sokkal több építmény, úgy ezeknek a hutáknak személyzete vagy kevés emberből állott, vagy a közeli Diósjenő állandó lakosai voltak, és csak a huta időszakos működése idején lakott kint elsősorban az a személy, akinek a kemencék folyamatos működését kellett biztosítani.

A Börzsönyi üveghuta tárgyi adalék a nagyon hiányosan ismert középkori (hódoltság előtti) magyar ipartörténethoz.

H. Gyürky Katalin

²⁶ Ernst A., Alte Glashütten im niederösterreichisch-böhmisch Grenzgebiet. Jahrbuch für Landeskunde Niederösterreich 32 (1955/56) 134.

²⁷ Vávra J. R., Das Glas und die Jahrtausende. (Prag 1954/172.

²⁸ Monumenta Historica Zagrabiae. Ed. Tkalcic J. Bd. II. 145 (Zagrab 1894).

²⁹ Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában (Bp. 1966) Bd. I. 581.

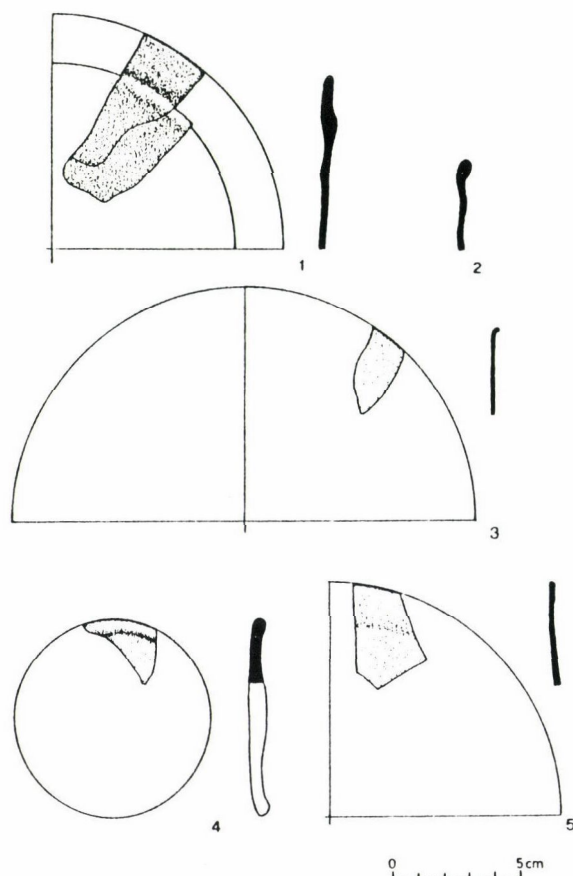
³⁰ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (Bp. 1890) Bd. I. 92. – 1282 „Hospites de Jeneu”. 1437-ben Zsigmond király Jenő falut zálogba adta Cseh Péternek. 1465-ben mint vámhelyet említik. A lévai Cseheken kívül birtokosok a környéken: Bodák, Országh Mihály és kis részben a Szepesiek.

³¹ Takács S., (1900) i. m. 478.

A KERÁMIA LELETANYAG ÉS AZ ÜVEGHUTA KORHATÁROZÁSA

Az üveghuta a Börzsöny hegység K-i szélén, Diósjenőtől ÉNY-ra, a falu szélétől légvonalban kb. 4 km-re, a Kemence-patak É-i partján, a Nagy Gál-rét Ny-i szélénél található. (1. kép) A patak árteréből 1–2 m-rel kiemelkedő, lapos tetejű dombhátat jelenleg szálerdő fedi (bükk, gyertyán).

18. kép. Diósjenő. Üveghuta. Az ablaküveg-leletek rajza
Abb. 18. Diósjenő, Glashütte. Zeichnung der Fenster-Glasfunde

A leletekre első ízben Saskó István, majd Teszáry Károly börzsönyi természetvédelmi felügyelő hívta fel figyelmünket: 1985-ben erdészeti út készítésekor a munkagép fordította ki a szokatlan leleteket. 1986-ban Saskó Istvánnal, Teszáry Károllyal és Bezeczký Árpáddal együtt néztük meg a helyszínt. Ekkor az út részsíkjában, valamint a domb felszínén, az avar közt több tégelytöredéket, fazékdarabot, üvegolvadékokat és salakot találtunk.

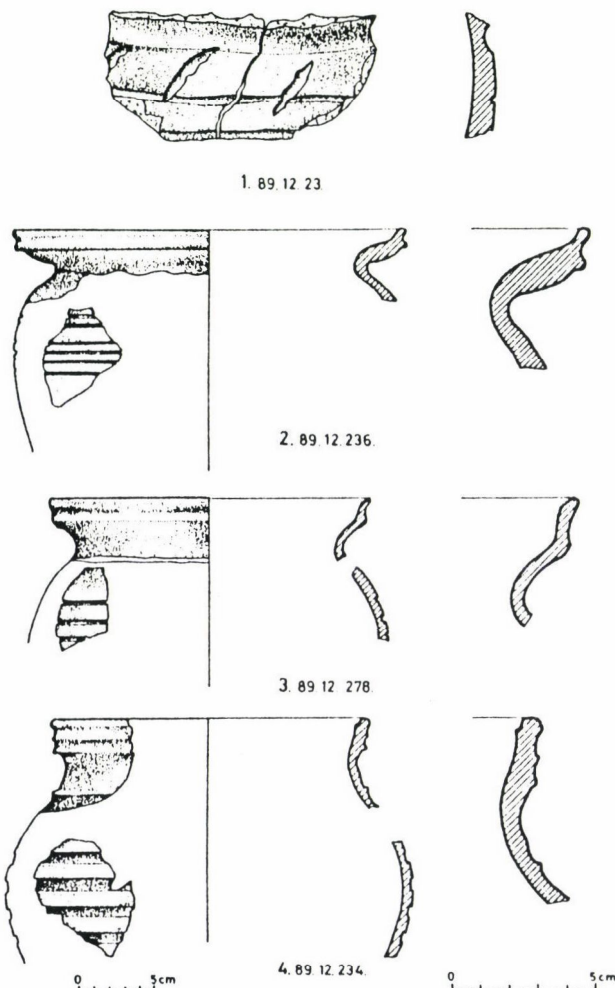
A szondázó ásatásra 1987-ben került sor, az MTA Régészeti Intézetének anyagi és a Börzsönyi Tájvédelmi Körzet erkölcsi támogatásával.¹ Az ezt megelőző terepbejáráson Gyürky Katalin figyelt fel 3 kisebb, 40–50 cm magas, 1–2 m átmérőjű köves halomra. A későbbiekben kiderült, hogy ezek rejtik a kemencéket.

Rövid összefoglalásomban csupán a a kerámiatöredékek értékelésével foglalkozom.

¹ MNM Adattára VIII. 87/1988; Rég. kut. 1987, 79. Teszáry Károly és munkatársai segítségét ezúton is köszönjük. A leletek a Szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumba kerültek. (SZKUM) Ltsz. 89.12.1.–89.16.4; 92.2.1–11.

A kerámiatöredékek – a többi lelethez hasonlóan – a 30–35 cm vastag humusból kerültek ki. Többségük vörös, erősen kavicsos anyagú, kopott felületű fazéktöredék.

Legkorábbiak (13. század) a sárgás, sárgásfehér színű, erősen kavicsos anyagú fazéktöredékek. Jellemző a kettősen tagolt, erősen kihajló peremű, nagyméretű fazék részlete, rövid, erősen behűzött nyakkal. Oldalát elég sűrűn bekarcolt csigavonal díszíti. (SZKUM 89.12.236. – 19. kép 2.) Durva kidolgozású az a fazéknyaktöredék, amelyet mély, ferde bevagdosásokkal és (ezek alatt) mélyen bekarcolt csigavonallal díszítettek.² (SZKUM 89.12.23. – 19. kép 1.)

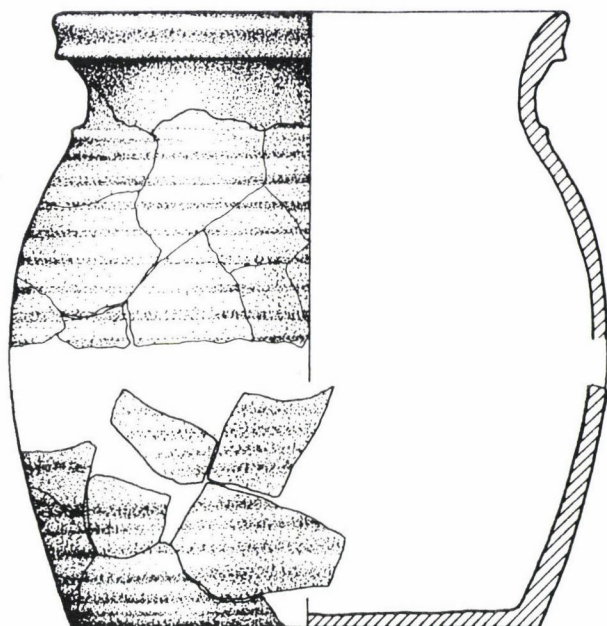

19. kép. Diósjenő. Üveghuta. Kerámiák a kemencék környékéről
Abb. 19. Diósjenő, Glashütte. Keramik aus der Umgebung der Öfen

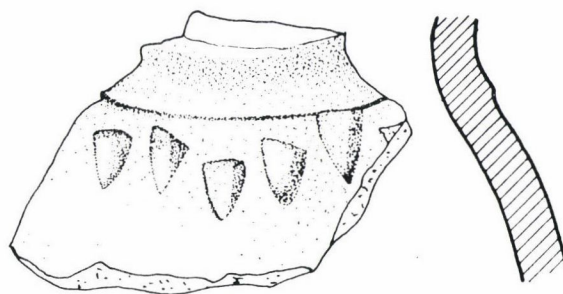
A 14. századot néhány sárgás- és szürkésfehér, apró kavicsos anyagú, vékonyfalú fazéktöredék képviseli. A peremek kihajló szögfej formájúak, az edények oldalát mély, széles kornyolás tagolja, ké-

² Parádi N., HOMÉ XXI (1982) 10. kép; Miklós Zs., ArchÉrt 108(1981)11.kép

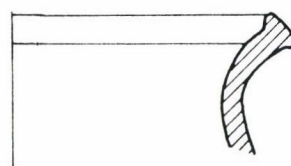

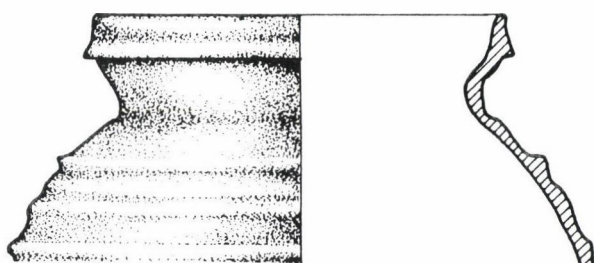
1. 89. 12. 1.

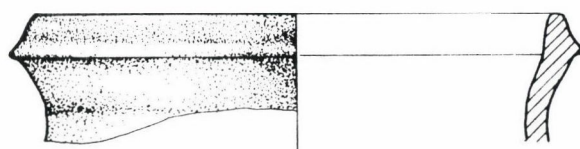
3. 92. 2. 10.

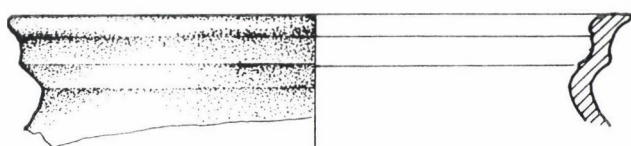
4. 92. 2. 11.

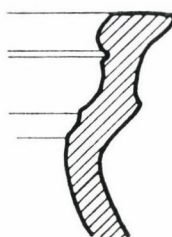
2. 89. 12. 223.

5. 92. 12. 71.

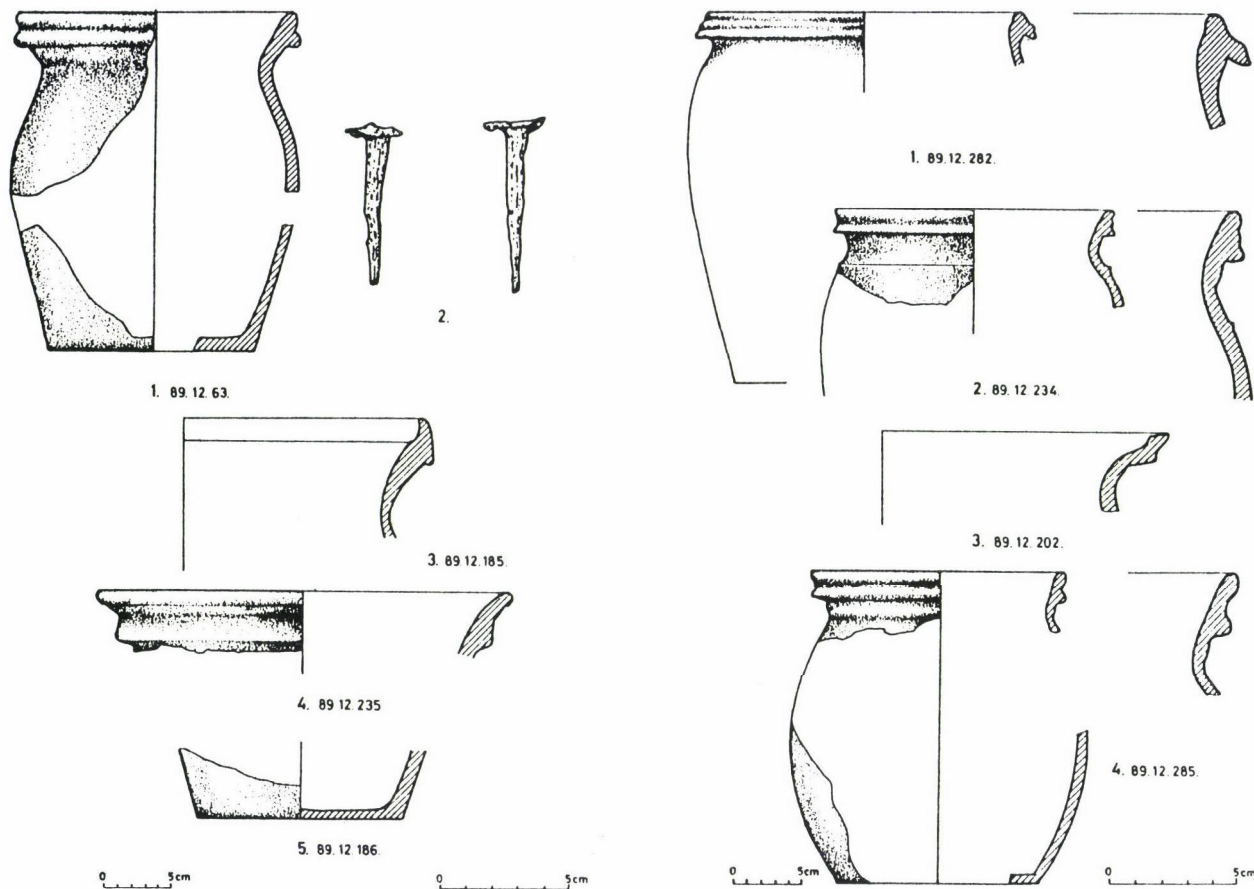
6. 92. 2. 9.

0 5cm

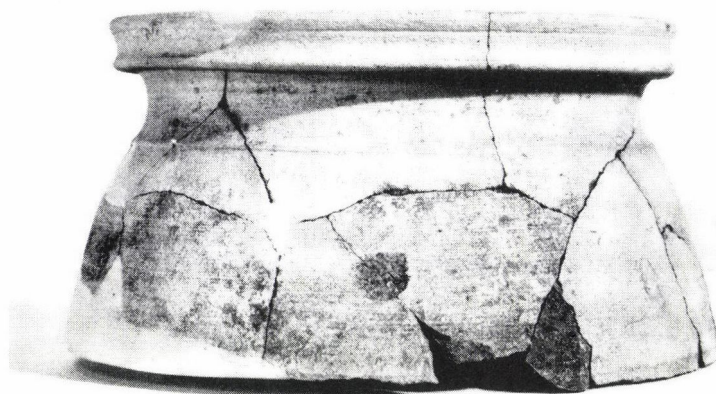
0 5cm

20. kép. Diósjenő. Üveghuta. Kerámiák a kemencék környékéről
Abb. 20. Diósjenő, Glashütte. Keramik aus der Umgebung der Öfen

21. kép. Diósjenő. Üveghuta. Kerámiák a kemencék környékéről
Abb. 21. Diósjenő, Glashütte. Keramik aus der Umgebung der Öfen

22. kép. Diósjenő. Üveghuta. Kerámiák a kemencék környékéről
Abb. 22. Diósjenő, Glashütte. Keramik aus der Umgebung der Öfen

23. kép. Diósjenő. Üveghuta. Fazékrészlet
Abb. 23. Diósjenő, Glashütte. Detail eines Topfes

szítéskor a korongról leemelték őket. (SZKUM 89.12.68, 71, 223, 272; 92.2.7, 8. – 20. kép 2.)

Az értékelhető leletanyag nagyobb hányadát képezik a 15. századra, 16. század elejére keltezhető fazéktöredékek. Színük sárgás, sárgásbarna vagy vörös. Többségük erősen kavicsos anyagú, peremük enyhén vagy erősebben tagolt. Több töredéknél megfigyelhető a perem alatt körbefutó vízszintes borda.³ (SZKUM 89.12.1, 285; 92.2.9. – 20. kép 1; 22. kép 4.) Egy sárgás színű, apró kavicsos anyagú, jól kidolgozott, széles szájú fazék peremét vízszintes hornyolat tagolja, nyakán vékony vízszintes borda fut körbe.⁴ (SZKUM 89.12.62. – 23. kép)

Egy vörös, kavicsos, kissé csillámos anyagú, vastag falú, elég jó kidolgozású fazék nyak- és váltótöredékét háromszögvégződésű eszközzel díszítették. (SZKUM 92.2.10. – 20. kép 3.) Néhány vörös színű, kopott felületű, kavicsos anyagú, oldalt sekély, széles hornyolás (SZKUM 89.12.234; 92.2.1, 3.), egy peremet sekély vízszintes hornyolás tagol. (SZKUM 89.12.234. – 19. kép 4; 22. kép 2.)

Az egyik vörös kavicsos anyagú, ferdén levágott szélű, belül a fedőhöz mélyen hornyolt fazékperem a 15. század végére, 16. század elejére keltezhető.⁵ (SZKUM 89.12.185. – 21. kép 3.)

Egyelőre analógia nélküli egy vörös, kavicsos anyagú, kopott felületű fazékperem, amely azonban kidolgozása alapján valószínűleg késő középkori. (SZKUM 89.12.282. – 22. kép 1.)

Mindössze 4 db barnásszürke, apró kavicsos anyagú kopott felületű töredéket találtunk. (Valószínű, hogy a négy, össze nem illő db egy edényhez tartozott.) A korongról levágott edényke kb. 12 cm magas lehetett, peremének átmérője 16 cm, fenékátmérője 8 cm lehetett. Pereme alatt éles borda fut körbe. (SZKUM 89.12.186, 235, 286. – 21. kép 4–5.)

A 15. század végi–16. század eleji fehér kerámiát két töredék képviseli. Kialakításuk emlékeztet a 13. századi, kettősen tagolt peremekre, de jól iszapoltak, azoknál szebben kidolgozottak. Hasonló peremtipusok ismertek pl. Vác belvárosából.⁶ (19. kép 3; 22. kép 3.)

A fentiek alapján az 1. számú üveghuta a 15. században biztosan működött. A 13–14. századi leletek alapján azonban ennél korábbi keletkezést is feltételezhetünk.

***

Az üveg előállításához szükséges nyersanyagok közül a dolomit legközelebb a Naszályban fordul elő (lelőhelyünkől légvonalban mintegy 15 km-re). Földpátos homok Diósjenő község ÉK-i szélén, 30–40 cm-es földtakaró alatt található. A Börzsöny hegységben Nógrád és Diósjenő falvak környékén a felszínen gyűjthető olyan kavics, amely mészkövet és dolomitot tartalmaz.⁷

***

Az ásatás folyamán az 1. számú huta közelében még két hutahely bukkant elől. Az 1. hutától DNY-ra 40–50 m-re található a 2. huta. Itt 3 kisebb kókupac figyelhető meg, közülük az egyiket az

erdészeti út készítésekor megbolygatta a gép. Az út rézsútjében sok a patics, a téglétöredék és az olvadékdarab. Találtunk egy üvegdarabot is, amely munkahulladék lehetett. E három halom szintén a patak közelében helyezkedik el, attól 5–8 m távolságra. Ez a huta igen közel (25–30 m-re) van a helybeliek által üveghuta kútjának nevezett forráshoz, amely jelenleg is működik.

A 3. hutára Torma István és Teszáry Károly figyelt fel. Ez az 1. hutától K-re, kb. 285 m-re helyezkedik el. Itt 4 kókupac látható, úgy tűnik, valamennyi sértetlen. A pataktól 15–20 m-re levő kis halmonál a felszínen több paticst, égett követ (ráfolyt zöld üveggel) és 1 db zöld üvegrögöt találtunk. (SZKUM 89.14.1–3.)

A Börzsönyben levő három hutahely minden bizonnyal kereskedelmi kapcsolatban állt a közeli településekkel, várakkal. A települések közül – mai ismereteink szerint – Jenő (mai Diósjenő) állt hozzájuk legközelebb. Erről már a 13. századból is van adat (1282), ekkor hospesek lakták. 1437-ben Zsigmond király I. Lévai Cseh Péternek adta zálogba. E család révén a Bodók és Guti Országh Mihály is a földesurai. 1460-ban oppidum sive possessio Jenew néven szerepel. 1465-ben a falu egy részének birtokába a Szepesieket iktatták be. Várhely is volt.⁸

A huták közelében három nagyobb vár állt: legközelebb az ún. Cseh-vár (kb. 1,5 km-re DK-re), Nógrád (kb. 6 km-re D-DK-re) és Salgó (légvonalban kb. 8 km-re NY-ra). A Cseh-várat (középkori nevén Jenőt) 1290-ben említik először. 1295-ben Egyed fia Sándor személyében királyi várnagya volt. Anjou-kori királyi várnagyait nem említik, 1389 előtt csak Jenő birtok szerepel, a vár nélkül. Így valószínűsíthető, hogy a 14. század elején a vár elpusztult.⁹ Ezután 1456-ban szerepel ismét: ekkor fortalicium Jenew-et Újlaki Miklós 2200 forintért váltotta ki Axamit cseh vezértől, s ezért az összegért zálogbirtokosának, Lévai Cseh Lászlónak vissza is adta. A várat 1460-ban említik utoljára, amikor Lévai László fia, János zálogbirtokát képezte.¹⁰ Ásatás a várban még nem volt. A felszíni, valamint a kincskereső gödrökből származó kerámia 14–15. századi. Előkerült egy nagy bronzolvadék-darab is. (SZKUM 89.11.1–18; 92.3.1–6.)

Salgó vára a gyér régészeti leletek tanúsága szerint már a 13. század második felében felépülhetett. Építetőjét nem ismerjük. 1331-ben és 1342-ben Sártvány-Vecse nb. Dobi Demeter salgói királyi várnagyot említik. 1372-ben a közeli Mikolán (ma Vámosmiskola) birtokos Novák mester volt a várnagya.¹¹ 1387–1394 között Szécsényi Kónya fia Simon szerezte meg a várat.¹² 1424-ben a hamis pénzverés miatt elítélt Simon fia Salgó Miklós 3 várat a király elkoztotta, közülük Salgót leromboltatta.¹³ Nógrád várát 1138-ban említik először. 1199-től a váci püspökségé.¹⁴

Miután a huták a középkori Jenőhöz vannak legközelebb, valószínű, hogy az ennek határához tartozó erdőben létesültek, de felmerül annak lehetősége is, hogy ez a terület a késő középkorban Jenő várához tartozhatott. Az említett településekkel való kapcsolatot, a huták pontosabb keltezését, szerkezetének megállapítását a későbbi kutatások (ásatások, okleveles adatok kutatása) tisztázhatják.

Miklós Zsuzsa

³ Miklós Zs., Váci könyvek 5 (1991) 28. t. 6, 33. t. 6, 33. t. 16, 34. t. 11, 41. t. 8.

⁴ Holl I.–Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Bp. 1982. 53. kép 6, 20. Ezek hasonló profilú, de vörösre égetett edények töredékei.

⁵ Uo. 43. kép 2, 4.

⁶ Miklós Zs., Váci Könyvek 5 (1991) 27. t. 5, 18.

⁷ Moró Ferenc erdőmérnök szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönjük.

⁸ Cod. Dipl. V/3. 147–148.; Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1897. I. 90. 92.

⁹ Fügedi E., Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977, 145.

¹⁰ Csánki D., i. m. I. 90.

¹¹ Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Bp. 1987, 162–163., 242.

¹² Cod. Dipl. X/2. 229–235.; Bakács I., Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. Bp. 1982, 1059. reg.

¹³ Engel P., Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977, 146.

¹⁴ Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954, 301.

FREILEGUNG EINER GLASHÜTTE NAHE DER GEMEINDE DIÓSJENŐ,
KOMITAT NÓGRÁD – DATIERUNG DES KERAMIK-FUNDGUTES UND DER GLASHÜTTE

Auszug

Organisiert vom Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften fand 1987 im Wald nahe der Gemeinde Diósjenő, Komitat Nógrád, unter Leitung von Katalin H. Gyürky und Zsuzsa Miklós die Freilegung einer mittelalterlichen Glashütte statt. Von den am Ufer des Kemence-Bachs aus den Ruinen dreier Hütten entstandenen Hügeln wurde bei dieser Kampagne einer (I.) erschlossen. An der Fundstelle der Hütte Nr. I kamen drei Glasöfen und das Fundament einer quadratischen Hütte zum Vorschein.

Der Ofen Nr. 1 war geringer Größe. Sein gelehmt Boden war einmal erneuert worden und im Lehmewurf fand sich Keramik aus dem 14. Jh. Von Ofen Nr. 2 kamen nur der gelehnte Boden und einige am Ort verbliebene Steine seiner Wand zum Vorschein. Der größte Ofen, Nr. 3, hat einen rechteckigen Grundriß. Auf seiner Längsachse ist ein Heizkanal zu finden, am Norden ein kleines Fenster zur Belüftung und am Süden die Feueröffnung. An der Wand des Heizkanals war stellenweise dick angehaftetes, grünliches Glas zu beobachten. Seine Steine (Andesit) hatten von der Hitze stellenweise eine glänzende, schwarze, glatte Oberfläche bekommen.

Aus der ca. 30 cm dicken Auffüllung, die die Öfen umgab, konnten zahlreiche Funde geborgen werden: Stücke von Schmelztiegeln, ein Ton- und ein Eisenwerkzeug sowie Abfälle, die den Betrieb der Hütte belegen. Unter den Produkten der Glashütte kamen nur sehr wenige zum Vorschein: einzelne Bruchstücke von rundem Fensterglas und der Öffnungsring einer doppelkonischen Flasche aus der zweiten Hälfte des 15. Jh.

Zutage kamen ferner eine große Menge Gebrauchskeramik-Fragmente. Die meisten sind vorerst unbekannt und ohne Analogien. Einige konnten jedoch ins 13., 14. und in die zweite Hälfte der 15. Jh. datiert werden. Daraus folgt, daß die Hütte über einen recht langen Zeitraum, von der zweiten Hälfte des 13. Jh. bis zum Ende des 15. Jh. oder Anfang des 16. Jh. in Betrieb war.

Ebenfalls in der Umgebung der Glashütte kam eine bedeutende Menge Glasbruch zum Vorschein, den man als Zuschlag verwendet hatte. Darunter waren einige für das 14. Jh. typische venezianische Glasscherben, z.B. die Stücke eines kleinen Tropfenbechers.

Bei der chemischen Untersuchung des in den Tiegeln angesetzten Glases konnte sog. „Kurzglas“ nachgewiesen werden. Das bedeutet, daß der Schmelzprozeß auf einer hohen Temperatur begann und verhältnismäßig rasch beendet war. Er eignete sich nur

zur Erzeugung von Produkten einfacher Form. Dies dürfte für die letzte Zeit des Betriebes der Hütte kennzeichnend gewesen sein, die wahrscheinlich in der Hauptsache Fensterglas produzierte.

Bei dieser Glashütte handelt es sich um die erste, die auf dem Gebiet Ungarns feigelegt wurde. Urkundliche Angaben aus dem Mittelalter, die sich auf Glashütten beziehen, blieben in nur sehr geringer Zahl erhalten, und auf die in der Umgebung von Diósjenő betriebenen Hütten gibt es keinerlei Hinweis. Deshalb stützen wir uns bei den Schlußfolgerungen in bezug auf die Umstände des Betriebes unserer Hütte einerseits auf die Angaben über Hütten des 16. und 17. Jh. in Siebenbürgen und im Oberland, andererseits auf die mittelalterlichen Quellen anderer Länder. Demnach besteht die Möglichkeit, daß diese Hütten in der zweiten Hälfte des 13. Jh. von den Siedlern (*hospes*) der nahegelegenen Gemeinde Diósjenő gegründet wurden. Der Wald, der sie umgab und dessen Holz man verwendete, dürfte entweder Eigentum der Gemeinde gewesen sein, oder – unserer Meinung nach eher – zu einer der in unmittelbarer Nähe gelegenen Burgen (*Csehvár*, *Salgó-vár*, *Nógrád vára*) gehört haben. Unter den Hütten des Oblandes gibt es solche, deren Tätigkeit sich 200 Jahre rückwirkend belegen läßt, deshalb sollte eine so lange Zeit auch in unserem Fall kein Hindernis darstellen.

Das zur Glaserzeugung notwendige Dolomit kommt im Luftlinie 15 km von den Hütten entfernten Naszály vor, doch Kalkstein und Dolomit enthaltender Kies ist in der Umgebung der Gemeinden Nógrád und Diósjenő sowie im Kemence-Bach eben so zu finden. Erdsphaltiger Sand findet sich unter einer 30–40 cm dicken Erdschicht am NO-Rand von Diósjenő.

Die Öfen hatte man aus großen, fromlosen Andesitblöcken errichtet und mit Lehm verkittet, der beim Beheizen der Öfen ausbrannte. In einigen Lehmstücken ist der Abdruck eines Astes zu beobachten. Vermutlich war die Wölbung der Öfen mittels Ästen gefromt worden, die man mit Lehm verklebte. Den unteren Sims an der Arbeitsöffnung des größten Ofens hatte man aus Stein gesetzt und schräg behauen. Er kam neben dem Ofen zum Vorschein.

In der Nähe der (noch nicht erschlossenen) Hütte Nr. II entspringt eine Quelle, die von der Bevölkerung auch heute noch „Glashütten-Brunnen“ genannt wird.

K. H. Gyürky–Zs. Miklós

IN MEMORIAM KOREK JÓZSEF
1920–1992

Életútja Nagyszentmiklóson indult 1920-ban; ám Szegeden anyakönyvezték, hogy magyar állampolgárnak tudhassa magát. Szülei néptanítók voltak. Szeged-Nagyszéksőn nőtt fel három testvérével. Középiskoláit a szegedi Klauzál Gábor Gimnáziumban végezte, majd a szegedi Tudományegyetem bölcsészeti karán tanult, ahol 1942-ben tanári diplomát szerzett, majd 1943-ban régészetből doktorált. Diplomájának megszerzése után díjtalan gyakornok, majd díjtalan tanársegédi minőségben szolgált a szegedi egyetem Régiségtudományi Intézetében 1942-től 1948-ig. 1942 és 1944 között belföldkutató ösztöndíjat kapott, majd 1944-ben a közgyűjtemények főfelügyelőségének megbízásából kezdte el rendezni a szegedi Városi Múzeum régészeti gyűjteményét. Munkája nyomát ma is sok ezer leírkarton őrzi. Bekapcsolódott a délvidéki régészeti anyag rendezésébe, katalogizálta a zombori múzeum leleteit, és kisebb ásatásokat is folytatott, melyek publikációjára közel 50 év múltán került csak sor. Alkotó életéből kiesett a 44-től 46 tavaszáig tartó időszak, amikor a háború vihara karpaszományosként nyugatra sodorta, ahonnan a fogolytábor megjárva 1946 áprilisában tért csak haza. Folytatta a szegedi múzeum katalogizálását, egészen 1948-ig, ahonnan a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályára került, ahol mint muzeológus teljesített szolgálatot 1953 februárjáig. Ekkor a Népművelési, majd Művelődési Minisztérium osztályvezetője lett egészen 1957 májusáig. E beosztásában okos taktikával sok embert mentett meg az 1956. évi forradalmat követő retorziók elől. 1957 májusában visszakerült a Nemzeti Múzeumba, ahol 1961-ig mint osztályvezető (az adattár vezetője), majd 1961 júliusától több évtizeden keresztül mint főigazgató-helyettes dolgozott. Irányította nemcsak a Nemzeti Múzeum régészeti munkáját, hanem szemét rajta tartotta az ország összes régészeti gyűjteményén, szinte minden tárgyat, minden raktárt személyes ismerősének tarthattunk.

Tudományos munkásságát nyugdíjazása után is (1990) szinte utolsó napjaiig folytatta. Külön érték a tudománytörténet számára visszaemlékezéseinek számos füzet, melyeket különböző gyűjteményeink őriznek addig, míg meg nem érik az idő közzétételükre.

Tudományos munkásságának állomásai: bölcsészdoktori értekezését 1943-ban védte meg. Témája a „Szentek-kajáni avar temető”. 1973-ban elnyerte a kandidátusi fokozatot „A Tiszai kultúra” c. tanulmányával, majd 1986-ban a történettudományok (régészet) doktora lett „Közép-Kelet-Európa a rézkor végén” c. értekezésével.

A szakma iránti érdeklődését a szegedi egyetem Régiségtudományi Intézetének ásatásai keltették fel, melyeken 1938-tól folyamatosan részt vett. Mivel az intézetben akkor a kutatás súlypontja a neolitikumra, illetve a korai népvándorlás korra esett, szinte szükségszerű, hogy érdeklődése ekkor elsősorban a késő népvándorlás korra és a kora középkorra terjedt ki. Tanulmányai egészen 1948-ig e témakörből születtek. A Nemzeti Múzeumba kerülése óta fordult érdeklődése az újkőkor és rézkor rendkívül összetett problematikája felé. A kőkénydombi ásatás publikációját követően szinte minden tanulmánya e témakörhöz kapcsolódott. Ásató tevékenységet elsősorban a Tisza-vidéken folytatott, ám kisebb leletmentések és helyszínelések szinte az egész ország területét behálózzák. Az egyetemi oktatásba is Szegeden kapcsolódott be,

ahol demonstrátor, gyakornok, majd tanársegéd volt, s ezt a tevékenységét Budapesten is folytatta. Speciálkollégiumok és múzeumi gyakorlatok tartása, és főleg a muzeológia oktatása során régészgenerációk nevelésében vett részt, például mutatva ügyszeretével, szorgalmával, a leletanyag iránti elkötelezettségével és alázatával.

A kulturális kormányzat számos kitüntetéssel honorálta tevékenységét, ám talán mégis arra a kis ünnepségre volt a legbüszkébb, mellyel 70. születésnapján köszöntötték pályatársai, amikor elsőként kapta meg a Széchenyi-émlékérmet. E lexikonba illő curriculum vitae után engedtessek meg nekem, hogy az általa annyira szeretett és megbecsült szakfolyóirat hasábjain szubjektív búcsúszavaimat is közreadjam.

Drága Jóska Bátyám!

Búcsúzó Tőled szülőfölded, születésed s ifjúságod örökké szeretett színhelye, Szeged, pályatársaid s tanítványaid nevében, ahol haláligodig művelt múzeumi pályád elkezdted, ahol sok száz tárgy, följegyzés őrzi a kezdet munkáját, ahova visszatértél a világháború kényszerű száműzetéséből s ahonnan törpe pártérdek miatt el kellett menned. Búcsúzó a szegedi egyetem nevében, melynek folyosóit koptattad, ahol eminensként két fakultáson is folytattál stúdiumokat, a szegedi Régészeti Intézet nevében, amely elültette Benned a szakma, a régészet szeretetének és művelésének magját. Ez a búcsú nem ma kezdődött, hanem évekkkel ezelőtt, mikor kérésedre bejártuk a környéket kettesben, emlékeid százait felidézve, meg-megállva egy-egy sömlyéknél, akácsonál, alföldi hegnyek tisztelt dombocskánál. Bejártuk a nagyszéksősi tanyavilágot, ahol még áll a Népiskola, ahol a betűvetésre tanítottak, bejártuk a vásárhelyi híres lelőhelyeket, Kőkénydombot, Kotac-partot, Lebőt, ahol először nézhettél át azon a múltba nyíló ablakon, mely csak szeretett tudományágunk művelőinek nyílik meg, s azok közül is csak az elhivatottaknak. Az olyan elhivatottaknak, amilyen Te is voltál. Csendes, meleg, igazi alföldi őszi napok voltak, már korán sötétedett, sok mindenről beszélünk, csak egyről nem, amit mindketten sejtettünk: hogy utoljára jársz e tájon, búcsúzni jöttél, felidézni a fiatalság boldog napjait, elköszönni, elbúcsúzni mindentől, a napoktól, hetektől, évektől, melyekből az emberi természet szerencsés rendje szerint a tiszta lelkek csak a szőpre és a jóra emlékeznek. Ezután még kétszer jártál nálunk, késő ősszel és télen, amikor mély havat tapostunk az éjszakában egy tanyai vendégség után, ahol másról sem beszélél, mint emlékirataidról, életed állomásait újra és újra felidézve. Biztosan tudtuk mindketten, hogy egyre inkább közeledik a legvégső búcsú, a mai nap.

Életed a Tisza ártereinek százados fűzfáihoz hasonlíthatnám, melyek még akkor is hoznak pár száz levelet a tavaszi sarjadáskor, mikor már törzsük szinte egyetlen odúvá alakult át, szinte alig pislákol bennük az élet, ám életük viharai során páncéllá vált kergük még mindig szállítja a nedveket az újra és újra sarjadó rügyekhez, ha másra nem is, a világ s a tavasz örömére.

Nehezen tudjuk átérezni azt a felmérhetetlen lelkierőt, az emberi fizikum utolsó tartalékait is harcba vető tartást, mellyel az

elmúlt esztendőokban szembeszegettél a pusztító kórral, szembeszegettél a halállal. Úgy vívtad meg ezt az utolsó csatát, ahogy életed során mindent. Kisebb s nagyobb csetepatékat és életeket eldöntő ütközeteket. Szívvel s erővel küzdve, harcolva az utolsó leheletig. S közben égtél, világítottál, mint egy hatalmas gyertya, életed két nagy értelméért, a családért s a magyar múzeumügyért, a régészetért. E kettőt nem tudom rangsorolni, s nem is lenne illő, ám amit ember megtehet szeretteiért és a tudományért, azt Te megtetted, folt nélkül, tisztán állsz elöttünk most is, amikor gyertyád örökre ellobbant.

Ki tudja, kié a nehezebb sors, a vidéki muzeológusoké-e vagy azoké, akik emberi s szakmai tisztességet tartva, felelősséggel küzdenek értük, akit egyszerre apaként tisztel s barátjaként szeret minden olyan pályatársa, akit közel engedett egyéniségéhez, akit maga mellé fogadott, aki érezhette gondoskodását. Búcsúznom kell Tőled mindazok nevében, akik kis hazánk múltját a vidéki városokban kutatják, akik őrzik a múlt nem mindig szép, de számunkra mindig becses emlékeit, a gyalogrégészek nevében, akiknek kapitányává tudtál válni, akik sok évtized óta járják a mezőket, s akik büszkék arra, hogy a gondjukra bízott vidéken ugyanúgy ismerik és szeretik őket, ahogy Téged is megszerettek, ahol csak megfordultál. Sokan

tanultuk Tőled a különböző habitusú és foglalkozású emberekkel való társalgás módját, a bizalomkeltés fortélyait, még ha nem is tudtuk reprodukálni azt a Belőled sugárzó szimpátiát, mellyel rövid időn belül szinte mindenkit tisztelőddé tudtál tenni, magadhoz s ezzel együtt a magyar múzeumügyhöz tudtál kötni, annak szolgálatába tudtál állítani. Mert szolgáló voltál mindenkoron, s ezt a szolgálatot a szegedi múzeum gyakornoki munkájától a minisztérium osztályvezetői székhéig, a Magyar Nemzeti Múzeum egyik vezetői posztjáig, mindig is szem előtt tartottad.

Szolgáltál harcosan, szolgáltál alázattal, mindig a szentnek tartott nagy ügyet tartva szem előtt. Emléked valójában nem ez a sírhely őrző, hanem szívünkben él, mindazok szívében, akik ismernek és szerettek. Tovább él az Általad rótt szavak s mondatok tízezeiben, melyekkel ércnél maradandóbb emléket állítottál önmagadnak is s tudományunknak is. Búcsúzó szavaim szertefosznak, életműved azonban megőrzi emlékedet.

Drága Jóska Bátyám, kapitányunk, az élet örök körforgásának részeként talán még találkozunk. Sit tibi terra levis.

Trognayer Ottó

BALLA LAJOS 1931–1992

A római provinciák kutatása kiemelkedő művelőjét veszítette el Balla Lajos személyében. Nemcsak kiváló kutató távozott körünkől, hanem olyan tanáregyeniség is, aki egyetemi előadásában lebilincselő erővel volt képes hallgatóit bevezetni a római császárkor történetének kérdéseibe.

Balla Lajos korán árvaságra jutott. Édesapja – aki vasúti mérnök volt – a háború áldozata lett. Gimnáziumi érettségijét Debrecenben szerezte meg 1949-ben. Utána orosz szakra nyert felvételt a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem bölcsészeti karán. E szak azonban nem volt hajlamainak megfelelő, ezért egyetemi tanulmányait abbahagyta, majd 1951-ben újrakezdte történelem szakon. Még alkalma volt Járdányi-Paulovics István professzor előadásait hallgatni, akinek hatására egy életem át elkötelezte magát az ókor tanulmányozásának. Már szakdolgozata, amely a pannoni keleti vallások kérdéskörét vizsgálta, megmutatta nem mindennapi tehetségét. Bár rövid ideig díjtalan gyakornok volt, tanulmányainak befejezése után mégsem állt módjában választott érdeklődésének megfelelően elhelyezkedni. Előbb kollégiumi nevelőtanár lett a hajdúszoboszlói mezőgazdasági szakközépiskolában, majd pedig a debreceni Egyetemi Könyvtárban nyert állást, ahol először a könyvkölcsönzésben, később a szakozóknál dolgozott. 1959-ben bölcsész-doktori oklevelet szerzett.

Értekezésének témája: „Savaria története a feliratok tükrében”. 1960-ban lett tanársegéd a Kossuth Lajos Tudományegyetem ókortörténeti tanszékén. Savaria – az ókori Szombathely – volt első tanulmányainak tárgya. [Savaria. Bp. 1958; Adatok Savaria (Szombathely) szíriai kapcsolatainak kérdéséhez. AT 6 (1959) – mindkettő még Kádár Zoltánnal közösen; A szombathelyi hatszögű bázis és Savaria történetének néhány problémája. Acta Univ. Debr. 6/1/1959–60 (1961); Savaria lakossága a II. század végén és a III. század első felében. Ann. Inst. Hist. Univ. Debr. 1 (1962); A kereskedelmi tőke és a földbirtok kapcsolata Savariában. AT 9 (1962); Östliche ethnische Elemente in Savaria. AAH 15 (1963); Zur Geschichte des religiösen Lebens von Savaria. ACD 3 (1967)]. Kutatásait egyre inkább kiszélesítette Pannónia különféle társadalom-, település-, had- és vallástörténeti kérdéseire. [Savaria invalida. Megjegyzések a pannoni városok Valentinianus-kori történetéhez. Arch. Ért. 90 (1963); Deorum Prosperitati. A pannoni városok Severus-kori történetéhez. AT 12 (1965); Zwei epigraphische Beiträge zur Geschichte der Städte von Nordwestpannonien in der Regierungszeit der Severi. ACD 2 (1966); Zu einer neuen ritterlichen cursus-Inschrift. ACD 3 (1967); Die Inschrift eines Senators aus Savaria. Epigraphische Studien 4. Köln-Graz 1967.] Mindenekelőtt a provincia keleti – kisázsiai és szíriai – kapcsolatai érdekelték. [Studia Pannonica. I. Zur Frage der östlichen Musterbilder der Sarkophagplastik in Pannonien II. Ein Geschäftsmann aus dem Osten in Mursa. Acta Univ. Debr. ser. hist. 2 (1963).] Ezek a problémák vezették el őt egyfelől a római vallási élet és a keleti kultúrák vizsgálatához, másfelől pedig az akkoriban még különösen kényesnek számító Dacia-kutatáshoz. Mócsy András és Alföldy Gézával történeti összehangolt, egymást kiegészítő munkaprogram keretében Dacia feliratos emlékényaga vált kutatásainak középpontjává. Első ilyen vonatkozású tanulmánya: „Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseiről” [Arch. Ért. 92 (1965)]; a 106 és 167 között kiadott katonai diplomákat elemezve vázolja fel a közép- és al-dunai limes kérdéses időszakon belüli történetét. A Mócsy András által megalapozott onomasztikai módszert követve, a jelenleg alkalmazott proszopográfiai kutatási elvek szerint Dacia történetének számos kérdését tisztázza [A propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie. ACD 4 (1968) – Tóth Istvánnal közösen; Guerre jazyge aux frontières de la Dacie en 107/8. ACD 5 (1969); Adatok Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseiről II. A katonai diplomák (106–164). DMÉ 1968 (1970); Prosopographia Dacia I. DMÉ

1968 (1970); Epigraphica Dacia I. A daciai feliratok datálásához. II. Adatok Sarmizegetusa dedukciójához. III. a daciai császárkultusz történetéhez. Könyv és Könyvtár 7.2. (1969) (1970); Some Problems of History of Dacia in the Age of Severi ACD 6 (1970); Factio in Pertinacem? A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie. ACD 7 (1971); A Severusok és Dacia. DMÉ 1969–70 (1973); Numerus Maurorum Hispanorum in Dacia. Alba Regia 12 (1971) (1972); Prosopographia Dacia II. DMÉ 1974 (1975); Prosopographia Dacia III. ACD 9 (1973); Studia Dacia. DMÉ 1972 (1974) – B. Angyal Katalinnal; L'Importance des colonisations en Dacie. Oikumene I. 1976; Dácia az utolsó Antoninuszok idején (161–192) BMÉ 1 (1976); Equites Romani Daciae. ACD 13 (1977); De la romanisation de la Dacie. ACD 14 (1978); Contribution à l'histoire de l'extraction du sel et du fer dans les mines de la Dacie romaine. Ethnographia et Folkloristica Carpathica I. Debrecen 1979; Prosopographia Dacia. – Fonctionnaires impériaux d'ordre sénatorial et d'ordre équestre en Dacie pendant les guerres marcomannes. ACD 15 (1979); Porolissensia. Canabae et municipium a Porolissum. ACD 16 (1980); Daciai emlékényagát egy erdélyi és olteniai tanulmányút során autopsziából is megismerte. Dácia történetét Balla Lajos mindig szélesebb összefüggésekben világította meg, figyelembe véve nemcsak a régió, hanem az Imperium Romanum egészének történeti folyamatait is. Mikor a nyolcvanas évek elején felkérték, hogy a készülő „Erdély története” számára a Dacia fejezetet készítse el, bár hozzákezdett a szintézis megírásához, ám mégis – minthogy úgy érezte, az eddigi rész kutatások még nem elegendőek egy kellően árnyalt összkép megfestéséhez – visszalépett a feladat végleges megvalósításától. Mindez nem jelentette azt, hogy abbahagyta volna Daciára vonatkozó kutatásait. Éppen ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy a finom részletek újabb, az eddiginél elmélyültebb vizsgálatával juthat csak közelebb a kívánt megoldáshoz. Az utóbbi években az urbanizáció, a városi élet és a romanizáció kérdései foglalkoztatták. [Questions de l'histoire de la population dans la Dacie Romaine. ACD 23 (1987); A római Dá-

cia lakosságtörténetének kérdéseihez. Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk. Rácz István. Debrecen 1987.] A romanizáció bonyolult és összetett jelenségét elemezve rámutatott arra, hogy a kontinuitás kérdésében nem az őslakosság fennmaradása, hanem annak helyzete kell hogy képezze a kutatás igazi tárgyát. Megállapította, hogy „Dácia társadalmának epigráfiai alapon kirajzolódó képe talán az idegen, betelepült polgár- és katonaelem túlnyomó szerepével különbözik leginkább más nyugati tartományok társadalmaitól... Ami a Dáciában megmaradt őslakosságot illeti: helyzetükről közvetlen epigráfiai adatok hiányában legfeljebb feltevésszerű képet alkothatunk...” Összefoglalásként leszögezi, hogy „Dacia romanizmusa torzóban maradt: legfeljebb semi-romanizációról beszélhetünk.”

Dacia-kutatásai alatt időnként újra visszatért Pannoniához. A daciai keleti kultuszok mellett a hasonló pannoniai vallási jelenségekre is figyelmet fordított, e munkájában nagy segítségére volt második felesége, Angyal Katalin is. [Deus Commagenus. ACD 8 (1972) – Angyal Katalinnal közösen; Syriens de Commagene en Pannonia Orientale. A propos d'une inscription d'Intercisa. ACD 16 (1980); L'inscription d'une inscription d'Intercisa. ACD 16 (1980); L'inscription d'un sanctuaire de Dolichenus à Alsókosály. ACD 17–18 (1981–82); La communauté des fidèles de Dolichenus à Brigetio. ACD 19 (1983)]. Igen értékesek azok az új szempontok, amelyekkel a Juppiter Dolichenus Duna-vidéki tiszteletével kapcsolatos ismereteinket, főként a vallás és társadalom összefüggésében, kiegészítette.

Pannoniai kutatásai keretében mindig kedvelt témája maradt Savaria. [Cultes orientaux à Savaria. Studia Ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. = Műveltség és Hagyomány 13–14 (1971).] A savariai kutatásokat összefoglaló „Die römischen Steindenkmäler von Savaria” című kötet megírásában oroszán részt vállalt: neki köszönhető a colonia feliratos emlékműanyagának

katalogizálása, valamint a város történetének, társadalmának és vallási életének összefoglaló ábrázolása, ezzel beteljesítve azt a munkát, amelyet már professzora, Járdányi-Paulovics István szorgalmas anyaggyűjtéssel előkészített.

Már a hatvanas évek második fele meghozta számára a nemzetközi elismerést: az epigráfiai kutatások vezető egyéniségeivel jelentek meg publikációi. (Vexillationes peregrinae im Heer des Septimius Severus; M. Herennius Faustus; = Epigraphische Studien. Düsseldorf. Bd. 12. és 13.)

Balla Lajos nagyon zárkózott, befelé forduló egyéniség volt, akinek életét meghatározta a tudományos kutatás iránti feltétlen hűség. Ebből az adottságából következett, hogy munkájában mindig óvakodott a tetszetős, de nem tökéletesen megalapozott feltevésektől, és ezért igen szigorú kritikával illette nemcsak más, hanem elsősorban saját nézeteit is. Ennek köszönhetően adatai mindig megbízhatóak, eredményei – úgy érezzük – szilárdak.

Tudományos munkájának minden lényeges eredményét megosztotta hallgatóival és tanítványaival, akik érezték, hogy tanáruk nem régi székéket, hanem mindig főként saját kutatásaira épülő új eredményeket közöl velük. Előadásainak mindig népes hallgatósága volt, és kitüntetésnek számított közelebbi tanítványának lenni.

Élete utolsó éveit súlyos családi tragédia árnyékolta be. Feleségének és segítőtársának gyógyíthatatlan betegsége, majd halála munkalendületét megtörte, egészsége megrendült, egyre többet betegeskedett. Korai halálához a tragikus körülmények mellett önmagát nem kímélő életmódja is hozzájárult. Egy savariai felirat záró-soraival búcsúzunk tőle:

„... vicinas mihi carpe rosas, mihi lilia
pone candedas, quae viridis debet hortulus.
Ista beatumi!...”

Kádár Zoltán–Szabó Edit

A régiségtudomány hazai történetében az első világháborút követő súlyos helyzet fokozatos enyhülésével, a szellemi és gazdasági erők újjászülésével a húszas évek derekán új fejlődés indult meg. Ekkor kezdődhettek meg azok a településfeltárások, temető-ásatások, amelyek új, a természettudományos és történeti tényezőket a korábbiaknál sokkal kifinomultabb módszerekkel vizsgálva a szaktudománynak a ma alkalmazott kutatási szemléletét is előkészítették. Ebben a munkában a pannóniai római régészeti kutatás területén úttörő munkát végeztek Paulovics – a negyvenes évek derekától Járdányi-Paulovics István és az oly korán elhunyt Nagy Lajos.

Paulovics István 1892. február 28-án született a Komárom megyei Izsán, ahol édesatyja az elemi iskola igazgató-tanítója volt. Figyelemre méltó, hogy a ma már Szlovákiához tartozó falucska átellenben fekszik Brigetióval, azzal a nagy fontosságú római településsel és légióállomással, ahol később Paulovics István alapvető kutatásokat végzett. A szülői házban kapott nevelésben különösen fontos szerepet játszott a zene, későbbi élete folyamán is újra meg újra visszatért e nemes művészethez, nem véletlen, hogy feleségül is olyat választott, aki gyönyörűen zongorázott, s egyetlen fia, Pál zeneszerző, a modern magyar zeneművészet és népzene-kutatás kimagasló alakja lett, sőt unokái is ennek a művészetnek jeles művelői lettek.

Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban végezte, majd 1910-ben beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészeti karára mint latin-magyar szakos tanárjelölt. E szaktárgyak mellett egyiptológiát, archaeológiát és művészettörténetet is hallgatott. Első tudományos közleményei az egyiptológia és a római provinciális régészet, illetve vallás és művészettörténet kapcsolódó kérdéseiről szólnak. Miután 1914-ben abszolutoriumot szerzett s a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tárának önkéntes gyakornoka lett, 1917-ben Mahler Edéhez, az ókori keleti történelem professzorához benyújtotta a „Hellenisztikus egyiptomi emlékek Magyarországon” című doktori

értekezést, amellyel – a szigorlat letétele után – el is nyerte az említett fokozatot. Mahler Ede korábban, mint a Nemzeti Múzeum őre, jelentős ásatásokat végzett Intercisában (a későbbi Dunapentele, a mai Dunajárás területén). Paulovics István a húszas évek elején folytatott ásatásokat Intercisában. Először az ott talált amphiteatrumi jelenetes kö emlékeket tette közzé (ArchÉrt. 1923-26), a Nemzeti Múzeum újabb üvegszerzeményei kapcsán írt az intercisai üvegekről (ArchÉrt. 1927), s az ottani kutatásait összefoglalva könyvet írt róluk. A mű lényegét címe is elárulja: „A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma. Az 1926. évi leletek” (ArchHung. II. 1927). Ez a könyv nemcsak a topográfiai kutatások számára nélkülözhetetlen ma is, hanem fontos leletanyagot mutat be, többek közt a tipológiai és kronológiai szempontból figyelemre méltó üvegedényeket. Intercisai kutatásainak betetőzése az az újabban is idézett tanulmánya, amely az ottani limestábor alakjáról és építési periódusairól szól (ArchÉrt. 1932-33).

A húszas évek derekán az ásatások mellett a leletanyag múzeumi rendezése, leltározása és publikálása közepette kiállításrendezéssel is foglalkozott: 1926-ban a Magyar Nemzeti Múzeum földszinti nagy előcsarnokát a pannóniai kőszobrászat legjelentősebb, főként mitológikus jellegű alkotásaival népesítette be.

Paulovics István kiterjedt terepmunkájának teljes felsorolására ezúttal nem térhetünk ki, a legfontosabbakról szeretnénk néhány szót szólni. A kisárpási római telep s az ürömi késő római sír közzététele után indult meg a Magyar Nemzeti Múzeum nagy jelentőségű brigetói ásatásainak s azok publikálásának hosszú sora. A kezdetet „A Magyar Nemzeti Múzeum gróf Vigyázó ásatásai. Rómaikor. I. Brigetio” jelenti (ArchÉrt. 1930), majd a vallás- és művészettörténeti szempontból is fontos egyes emlékekről ír, mint a Dolichenus-háromszögek tartója (ArchÉrt. 1934), az egyetlen név szerint is azonosítható pannóniai római bronzszobrászról, Romulianus artifexről írott tanulmánya (EPHK. 1932), brigetói kisbronzok magánygyűjteményből (ArchÉrt. 1942). Különösen fontos, külföldön is nagy figyelmet keltett publikációja volt a szőnyi törvénytábláról írott munkája. Erről két dolgozatában olvashatunk: egy olasz nyelvű jelentésben, amely egy Itáliában rendezett nemzetközi kongresszuson került előadásra, továbbá az Archaeologia Hungarica XX. kötetében. A Constantinus és Licinius Duna-vidéki kapcsolatairól Illyricumra vonatkozó adatai, amelyek a katonáknak nyújtott kedvezményekről s az adózásról szólnak, szépen egészítik ki Paulovicsnak azokat a nagytétényi (camponai) kutatásait is, amelyek megvilágítják a Duna-vidéki hadihelyzetet a korabeli szarmata-jazig harcok idején. Brigetói kutatásainak ma is alapvető összefoglalását nyújtja a „Funde und Forschungen in Brigetio” (Szöny), amely a Laureae Aquincensesben látott napvilágot (DissPann. Ser. II. 1941).

Limes-kutatásairól szólva nem feledkezhetünk meg. „A nőgrádverőcei római erőd feltárása” (1934) című összefoglalásáról, továbbá a hasonló jellegű, sokat idézett „Il limes romano in Ungheria” (Roma 1938) munkájáról. Nagytétényi kutatásainak összefoglalása már halála után, 1957-ben jelent meg a „Régészeti Füzetek”-ben, éppen húsz évvel azt követően, hogy „Mithras-oltár és thrák elemek Camponában” című értekezését közzétette.

A harmincas években (komoly munkásságának méltó elismeréseként) karrierje is emelkedett: 1936-ban a Magyar Nemzeti Múzeum igazgató-örvévé nevezték ki, ugyanazon évben a „pannóniai régészet” tárgyköréből a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen magántanárrá habilitálták, majd 1938-ban a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen az ókortörténeti és klasszika archaeológiai tanszéken rendkívüli tanárrá, egy év múlva nyilvános rendes tanárrá nevezték ki.

Tudományos munkásságában nagy jelentőségű év az 1938-as esztendő. Ekkor jelent meg a Magyar Nemzeti Múzeum új régészeti

kiállításának vezetőjében a római korról írott tanulmánya, amelynek irodalmi (jegyzet) anyaga szinte az egész Pannónia-kutatást átöleli. Ugyanezen esztendőben indultak meg a híressé vált savariai (szombathelyi) ásatások. 1938. január 10-én a szombathelyi szeminárium kispapjai a papnevelő intézet kibővítésével kapcsolatosan hatalmas mozaikpadlóra lettek. A szeminárium tudós történész rektora, Géfin Gyula irányításával megindult ásatások során nemsokára apszisfalakra bukkantak. Géfin a feltárásról értesítette Paulovics Istvánt, aki Géfin Gyulához 1938. február 8-án kelt levelében már úgy gondolta, hogy az a Savariában 309-ben vértanúhalált halt Szent Quirinus sisciai püspök tiszteletére épült bazilikát találták meg, amely a hagiografiai adatok szerint a scarbantiái kapunál állt. Ezt a feltételezést Paulovics István több írásában részletesen kifejtette, így – többek közt – „Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása” című tanulmányában (Vasi Szemle V. 1938), majd a „Corvina” nevű magyar–olasz folyóirat hasábjain, továbbá a Géfin Gyula által szerkesztett „Acta Savariensis” sorozatban megjelent monográfiájában. Bár az újabb kutatások ezt a feltevést nem igazolták, tény, hogy az említett mozaikok stílusa nagyon közeli rokonságban áll az aquileiai Theodorus-bazilika mozaikjaival (a konstantinápolyi császári palota szintén akanthusdíszű mozaikjait csak később tárták fel, de különben is ez az emlék biztosan későbbi, mint a savariai).

Paulovics István szombathelyi kutatásai nem korlátozódtak az említett leletre. Az „Acta Savariensis” sorozatban megjelent a „Lapidarium Savariense – Római Kö emlékek felállítása a szombathelyi múzeumban” című könyve (1943); az itt bemutatott capitoliumi triász-csoportozatról külön magyar és olasz nyelvű publikációi is napvilágot láttak. Az Acta Savariensis-sorozat keretében megjelent a római város topográfiájáról írott alapvető műve, amely az 1938–41. évi ásatások anyagát tárgyalja, továbbá a szombathelyi Szent Márton-templom római eredetének kérdéséről írott műve. A szombathelyi székesegyház II. világháború idején történt súlyos megrongálódása után, a székesegyház restaurálási munkálatai kapcsán felmerült, hogy a szentély táján meg kellene keresni az építéskor talált, de betemetett római mozaikpadlót. A kutatáshoz az anyagi alapokat sikerült megteremteni, Géfin Gyula is támogatta a professzor tervének megvalósítását, ám az akkori feszült helyzetben a szombathelyi megyéspüspök nem adta meg a kutatáshoz szükséges engedélyt.

Paulovics István életében az 1940-es év újabb fordulót jelentett: a pécsi egyetem bölcsészeti karának megszűntével a professzort a debreceni Tisza István Tudományegyetemre helyezték át, ahol az ókortörténeti tanszék vezetője lett (a tanszék Alföldi András Budapestre történt kinevezése óta nem volt betöltve). Paulovics István annak örült volna, ha olyan egyetemre kerül, amelynek környékén római emléktárház található. Ezért is végzett terepbejárásokat Erdélyben, s közzétette a „Dacia keleti határvonala és az úgynevezett »Dák« ezüstkincsek kérdése” című könyvét (Kolozsvár 1944), ám sajnos a Kolozsvárra visszakérült Ferencz József Tudományegyetemre nem került római régész...

Mielőtt Paulovics professzor II. világháború utáni tevékenységéről szólnánk, nem feledkezhetünk meg egy kedvelt kutatási területéről, a ládikaveretekről. Az ArchÉrt. 1936-os kötetében megjelent tanulmányától kezdve a barbár (hun?) maszkokkal díszített scriniumokról írott publikációjáig több közleményben is foglalkozott a pannoniai művészet ezen sajátos alkotásaival.

A II. világháborút követően Paulovics István felvette egyik ósének nevét is, s ezután Járdányi-Paulovics István néven szerepelt. Ilyen néven írt a germán ábrázolásokról, a szalacscai leletről, a so-

mogvári román kori domborművek egyikéről. A demokratikus átalakuláskor az egyetemen is megtisztelték: a bölcsészkar dékáni tisztét nyerte el.

Élete utolsó ásatásai Vasvárhoz fűződnek. 1949-ben Debrecenben tette közzé „A vasvári régészeti kutatások eredményei” című könyvecskét. A professzor kitűnő szervező munkájára, tanítványai iránti szeretetére jellemzően a publikáció az ásatásban részt vett fiatal munkatársainak, köztük az azóta oly fiatalon elhunyt Vágó Eszternek (aki az ő intercisai ásatásait is folytatta) közreműködésével készült.

Sajnos az idők változásával a professzor életében is szomorú dolgok történtek. 1952. február 28-án még vidáman ünnepeltek tanítványai, s gyönyörködhetek a Mester szép tenorhangjában. Ám nemsokára két meg nem érdemelt méltánytalanságot kellett elszenvednie. A tudományos minősítések osztogatásakor őt, aki a Német Régészeti Intézet tagja volt s Itáliában is nagy tiszteletnek örvendett, még a kandidátusi fokozatra se tartották az „illetékesek” érdemesnek. Nem ő volt az egyetlen a szakma kiválóságai közül, akit ilyen méltánytalanság ért: barátja, Gerevich Tibor, a keresztény régészet és művészettörténet pesti professzora sem kapott fokozatot. Az akkor már Kossuth Lajos nevét viselő debreceni egyetemen is jelentkezett a változások rossz szelleme: a professzort „idealista” szelleműnek nyilvánították, s az ókortörténet tanítását egy alkalmanként lejáráó pesti előadóra bízta. Járdányi-Paulovicsot, aki nemcsak finom művészi érzékű, de nagyon öntudatos egyéniség is volt, az elszennvedett igazságtalanság mélyen elkeserítette. Nyilván lelki traumák is hozzájárulhattak egészsége meggyengüléséhez. 1952 októberében egy váratlanul beköszöntött hideg napon, az egyetemre igyekezvén (ahol akkor már csak régészetet adhatott elő) megfázott, majd tüdőgyulladást kapott. Korábbi keringési elégtelenségei is kiújultak, s 1952. december 9-én, nem egészen 61 évesen, eltávozott az élők sorából. December 13-án a farkasréti temetőben helyezték nyugalomra, a gyászszertartást Rajeczky Benjámin pásztói szerzetes, a kiváló népzene-kutató végezte.

Járdányi-Paulovics István sajnos nem valósíthatta meg minden tervét. Gyönyörű írással készített, gondos jegyzeteit azonban a ma kutatói is felhasználhatják, hiszen ott található a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában. Ezek ismerete nélkül nem születhetett volna meg sem a savariai kö emlékeiről szóló összefoglalás, melyben tanítványai is közreműködtek, sem a „Savaria cristiana”, a nemrég elhunyt B. Thomas Edit neki ajánlott összefoglalása.

Járdányi-Paulovics István emlékét hirdeti a szombathelyi romkert, amelyet róla neveztek el, továbbá egy utca Vasvárról. Ásatási módszere mind római régészetben, mind a középkori archeológiában (a vasvári Szent Mihály-templom alapjainak megtalálására gondolunk) mintaszerű. A szombathelyi püspökkert-romkert első feltárójának emlékére születésének 100. évfordulója alkalmából kiállítást nyitottak meg a Savaria Múzeum kőtárában. Ugyanezen év április 24–25-én kétnapos konferencia volt Szombathelyen „Őkeresztény emlékek Pannóniában és Noricumban” címmel. A konferencia első napján leplezték le a professzor portréját ábrázoló domborművet, a vasi születésű V. Máger Ágnes alkotását a felújított nagy mozaikos teremben. A professzor szelleme tehát töretlenül él tovább, nemcsak a Pannonia-kutatásban, hanem a magyar művészetben is, hiszen az említett kiállítás alkalmából a Járdányi család közreműködésével csendültek fel Bach, Mozart, Lorenzotti, Donizetti, Bottesini, Schubert és Járdányi Pál művei.

Kádár Zoltán

A REI CRETARIAE ROMANAE FAUTORES XVIII. KONGRESSZUSA SZÉKESFEHÉRVÁROTT 1992-BEN

A kongresszusnak 14 országból mintegy 80 résztvevője volt. A római kerámia kutatóinak 2-3 évenként megtartott konferenciája utoljára éppen negyedszázaddal ezelőtt, 1967-ben került megrendezésre Magyarországon. A jelen kongresszus rendezésének hibátlanágát a székesfehérvári nemzetközi konferenciák alkalmával már megszoktuk. A Fitz Jenő–Petres Éva–Bánki Zsuzsa–Cserményi Vajk-együttes most is zökkenőmentesen bonyolította a kitűzött programot. A megnyitót Fitz Jenő a „régii” István Király Múzeum épületében rendezett „Mázás kerámia Pannoniában” című kiállításon tartotta. A kiállítás jól illusztrálta a kongresszus témáját. Bánki Zsuzsa és Cserményi Vajk kiállítása átfogó képet nyújtott az egész Pannonia telepein és temetőiben talált mázas anyagokról. Az egy időben megjelent szakmailag és kiállításában remek vezetőjük osztatlan sikert aratott a szakemberek körében. Az első napot magas színű fogadás zárta le.

A kongresszus résztvevőinek csaknem a fele tartott előadást, többen a központi témához, a mázas kerámiához kapcsolódóan, amelynek kutatása – a legutóbbi kongresszus színhelyén – kiemelkedő eredményeket mutatott fel. A mázas díszkerámia a nyugati tartományokban is jelentős volt, ha nem is tucatáru. Galliai műhelyei: Vichy, Lyon, Terre Franche a sigillata-gyártás centrumaiban vagy azok közelében találhatók, így a formai vagy motívumkincsbeli egyezések a sigillaták és a mázas kerámia típusai esetében nem tekinthetők véletlennek (M. Rouvier-Jeanlin, A. Hochuli Gysel, A. Desbat előadásai). Germania inferior kerámiaanyagában a mázas kerámia ritka; a Krefeld-gellepi temető anyaga alapján R. Pirling továbbra is Pannoniából bevándorló fazekast feltételez, akinek a helyi gyártás kezdeténél döntő szerepe lehetett.

A reliefdíszes mázas kerámia másik fontos területe Dél-Gallia mellett Észak-Itália; újabb típusait C. Maccabruni és G. Sena Chiesa mutatták be (utóbbinak az angerai temető mázas kerámiájáról szóló előadását felolvasták). Meglepően sok 1. századi mázas kerámiaedény került elő a 70-es évek ostiai ásatásai során is: ezekről A. Martin referált.

A pannoni mázas kerámia négy előadás témája volt; a középső császárkori mázas serpenyőket Topál J., a késő római mázas mécseseket Pongrácz Zs. ismertette (táci leletek). Egy-egy lelőhely mázas edényeiről számolt be további két referátum: J. Istenic a poctovioi nyugati temetőben, Krekovic a gerulatai ásatások során előkerült mázas kerámiát ismertette. Ezekhez a beszámolókhöz kapcsolódott Juhász I. előadása nemrég előkerült szarvasi domború díszes mázas edényről, amely a 2. század harmadik negyedére tehető. A barbaricumban elterjedt mázas dörzstálakról és azok helyi utánzatairól T. Kolník tartott előadást. Az aquincumi fazekasműhelyeket és azok gyártási programját Póczy K. mutatta be kronológiai rendben, előadása a kongresszus alkalmával rendezett aquincumi kiállítás bemutatása volt.

A daciai 2–3. századi mázas kerámia típusait az elmúlt évtized kutatásainak eredményeként ismerhettük meg; mind a három román résztvevő erről az árukról tartott előadást: N. Gudea elterjedési területüket és tipológiájukat mutatta be, míg a másik két előadó, C. Baluta és V. Bolindet a sarmizegetusai és az apulumi mázas kerámiát ismertette. Erről a kerámiatípusról először hallhattunk

olyan előadásokat, amelyek Moesia superior leleteivel foglalkoztak: T. Cvjeticanin 19 lelőhely mázas edényanyagát ismertette, elsősorban a Vaskapu környékéről; Lj. Bjelajac Singidunum késő római leleteit mutatta be (mindkét szerb kutató előadását felolvasták). Moesia Inferior érdekes, hellenisztikus hatású mázas edényanyagával G. Kabackieva előadása ismertetett meg bennünket.

Három előadás az Aquileához közeli Sevegliano közírárság-kori díszkerámiáját ismertette (M. Buora, M. Fasano, G. Cassini). Egy dél-itáliai lelőhely, a Bari közelében lévő Provia közírárság-kori kerámiáját J. Hayes előadásából ismerhettük meg. Egy-egy lelőhely vagy fazekasműhely produktumait három előadás mutatta be: V. Perko Piran késő római típusait, J. Harnecker Haltern újabb fazekaskemencéit, V. Swan a yorki (Eboracum) leg VI Victrix 2–3. századi kerámiáját ismertette.

Az előadások jelentős csoportja a *terra sigillaták* gyártásával, egyes típusok elterjedésével vagy keletkezésével foglalkozott. A korai, dél-galliai, az Ateus-csoporthoz sorolható Drag 29 típusú tálakról C. Bémont referált, a kelet-galliai metzi műhely közvetlen kerámiáját M. Demarolle előadása révén ismerhettük meg. Gabler D. a gorsiumi tábor keletkezéséhez jó támpontot nyújtó itáliai sigillatákról tartott előadást, míg az Argonnenware R. Brulet–M. Vilvorden és P. van Ossel beszámolójának témája volt. A keleti sigillatákról, illetve Ephesos arezzo-i importjáról S. Zabehlicky tartott előadást 244 névbélyeg alapján. A Corpus Vasorum Arretinorum új kötetének előkészítő munkáit Ph. Kendrick ismertette.

Az előadássorozat közben jóleső kikapcsolódást jelentett két kirándulás Balácára és Gorsiumba. A mintaszerűen karbantartott romterületeket és múzeumokat Palágyi Sylvia, Fitz Jenő és Farkas Zoltán mutatták be, a vezetések után borral és római mézeskaláccsal kínálva a vendégeket (*crustulum et mulsum*). A negyedik napon a Budenz-házban hangversenyen vettek részt a kerámia-kutatók.

A kongresszus utolsó napján az élmények csak fokozódtak az Aquincumi Múzeum, lapidárium, rommező és Szirmai Krisztinának a praetentura helyén folytatott ásatása megtekintésekor. A Budapesti Történeti Múzeum az egész kongresszust az „Aquincum Thermál” hotelben látta vendégül. Ezután került sor az „Aquincumi fazekasműhelyek” c. kiállítás megtekintésére a Vármúzeumban. Bár Póczy Klára, Zsidi Paula és munkatársaik a nemzetközi kongresszus alkalmából állították fel a kiállítást, ez egyúttal mérföldkönek tekinthető az aquincumi kerámiakutatás folyamatában. A fehérvári vezetőhöz hasonló szép kivitelen megjelent vezetővel, a legújabb eredmények bemutatásával az ismeretterjesztést és oktatást is szolgálja a ragyogó kiállítás. A vendégek itt is bort és „római” mézeskalácsot kaptak. A kiállítást már nyáron megnyitották, szolgálva ezzel egyúttal az idegenforgalmat is.

Az RCRF székesfehérvári kongresszusának záróülése a BTM Vármúzeumának gótikus termében, hangverseny keretében zajlott le a vendégek és vendéglátók búcsúszavaival. A kerámiakutatók taggyűlésén új vezetőséget jelöltek, s megköszönték T. Tomasevich-Buck többévi odaadó fáradozását. A megújított öttagú vezetőségbe titkos szavazással beválasztották Gabler Dénest mint alelnököt (Beisitzer).

B. Bónis Éva–Gabler Dénes

(Wegen des beschränkten Umfangs unserer Zeitschrift werden hier die Ergebnisse nur der wichtigsten Ausgrabungen im Jahre 1989 veröffentlicht. Das vollkommene Material s.: Régészeti Füzetek Ser. I. No. 43.)

URZEIT (Auf der Karte: Nr. 1–18)

1. *Bogács-Pázsagpuszta* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). 1989 wurde die im vorigen Jahr begonnene Freilegung der Siedlung der Hatvaner Kultur fortgesetzt. Das Ziel der heurigen Ausgrabung war, die Stelle und Ausdehnung der Siedlung auf dem terrassenartig „ausgebildeten“ Pázsagtető beiläufig zu klären. Das Grabensystem wurde unter Berücksichtigung der Ergebnisse der auf diesem Gebiet im Frühling durchgeführten geologischen Bohrungen abgesteckt. Bei der Bewertung der Bohrungen wurde es schon klar, daß die Dicke und Tiefe der Kulturschicht wegen der eigenartigen Höhenverhältnisse (Fuß des Bükk-Gebirges) und der mehrmaligen Lößauftragung ziemlich veränderlich sind.

Auf dem von uns durchforschten Gebiet wurde es auf das Fundmaterial der Hatvaner Kultur eindeutig in einer Tiefe von 1 m gestoßen. Da die Freilegung mit Hilfe eines Grabensystems durchgeführt wurde, konnten größere, zusammenhängende Siedlungsercheinungen nicht beobachtet werden. Einige zerstörte Feuerstellen und die im NW-Profil des Grabens Nr. 3 registrierte Schuttschicht wiesen auf das einstige Dasein der Siedlung hin. Das Fundmaterial war für die Bevölkerung der Hatvaner Kultur im allgemeinen charakteristisch. Eine große Menge von Tierknochen, viele Hauskeramik- und kleinere Prunkgefäßbruchstücke, Siebgefäße, Tonlöffel und das Bruchstück eines Mahlsteines kamen zum Vorschein. Das Fragment eines vierbeinigen Miniaturaltars und ein Geigenidol sind besonders erwähnenswert.

Einige, in die Siedlung eingegrabene Gruben deuten darauf hin, daß diese Fundstelle im Laufe der Bronzezeit auch später benutzt war. In diesen Objekten wurden – unter anderen – die Bruchstücke zweier Gußformen (Nadel und Lanze) gefunden.

Mitarbeiterin: Ildikó Szathmári (MNM).

Judit S. Koós

2. *Börzönce-Temetői dűlő* (Kom. Zala) (XLI). Im Rahmen der Mikroregionforschungen im Komitat Zala (OTKA) wurde die Freilegung der frühbronzezeitlichen Siedlung 1989 fortgesetzt. In drei Quadranten (insgesamt 240 m²) kamen 13 Objekte vor. Zehn von ihnen vertreten die Siedlungsreste der frühbronzezeitlichen Somogyvár-Vinkovci-Kultur und die anderen sind mittelalterliche Erscheinungen. In den frühbronzezeitlichen Gruben wurden die charakteristischen Keramikfunde der Somogyvár-Vinkovci-Kultur (kieselgemagerte Töpfe mit grober Besenstrichverzierung, Speichergefäße mit Henkeln, Schalen mit scharfer Bruchlinie, Bruchstücke von Töpfen mit durch Fingereindrücke verzierten Leisten) gefunden. Es gab ziemlich viele Spinnwirtel und auch Webgewichte. Steinwerkzeuge kamen ebenfalls zum Vorschein. Da die Tierknochen im Boden fast vollkommen zerfallen, kamen sie nur in geringer Menge vor. Diese ist eine Siedlung von großem Umfang: die frühbronzezeitlichen Scherben sind auf beiden Seiten des durch den Hohlweg geteilten Hügels zu sammeln. Aus den bisherigen Forschungsergebnissen geht es hervor, daß sich das Zentrum der Siedlung – nach den hier gefundenen reichen Abfallgruben – am Hügel Fuß befand. Die Untersuchung der Siedlungsstruktur benötigt weitere Ausgrabungen, weil die bis jetzt freigelegte lange Quadrantenreihe darüber noch ungenügende Informationen gab.

Das reiche Fundmaterial dieses Fundortes mit seinen, gegenwärtig als Unikum geltenden, besonderen Stücken (Wagenmodell, Tierplastik, Funnel usw.) überliefert wichtige Angaben zur besseren Kenntnis dieses Zeitalters.

Mária Bondár

Budapest III., Lajos-Str. 71–85., s. Nr. 21/4.

3. *Budapest XI., Gellérthege, südlicher Hang* (III). Im Laufe der seit mehreren Jahren durchgeführten Plangrabungen wurde eine neue Strecke der Oppidum-Wand auf dem südlichen Hang des Berges östlich der Parkanlage Jubileum im Jahre 1989 von den Mitarbeitern des Historischen Museums der Stadt Budapest (BTM) freigelegt. Die in Lehm gebettete Felswand kam in einem, durch einen im zweiten Weltkrieg erlittenen Bombenangriff verursachten ziemlich schlechten Zustand vor. Wie die Terrainverhältnisse und die modernen Anlagen ermöglichen, müssen die Forschungen auf dieser Strecke fortgesetzt werden, damit man ihre Beziehung zu der schon bekannten, sich auf dem südwestlichen Plateau ziehenden großen Wand feststellen kann. Bei der Freilegung kamen ziemlich wenige Scherben aus der Spät-La-Tène-Zeit zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahm J.-P. Guillaumet, der Ausgrabungsleiter der Oppidumfreilegung von Bibracte teil.

Mária Pető

Ebes-Templom-dűlő (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 36.

4. *Hódmezővásárhely-Gorzsa* (Kom. Csongrád) (XXIX). In den Quadranten VII und VIII stieß man auf den gewachsenen Boden. Im Quadranten VIII folgte man dem, zu der untersten Siedlungsphase gehörenden Spitzgraben. Im Quadranten VII wurden die tiefen und großen Pfostenlöcher der nordwestlichen Abschlusswand des dritten Raumes des Hauses Nr. 2 freigelegt. Nach der Entfernung des Bodens in diesem Raum konnten die Einzelheiten der Wand- und Bodenbautechnik ausführlich beobachtet werden.

Die Niveaus 10–13 des Quadranten XVII enthielten die Reste eines NW-SO-orientierten, nicht niedergebrannten, mehrräumigen Hauses, die freigelegt wurden. Die gegenwärtige Länge des Hauses beträgt 16 m, aber es setzt sich in SO-Richtung außerhalb des Quadranten fort. Zu jedem Raum gehörte ein gewellter, mehrmals erneuerter Ofen. Unter dem Haus ist schon der dicke Brandschutt des Hauses Nr. 2 zu beobachten.

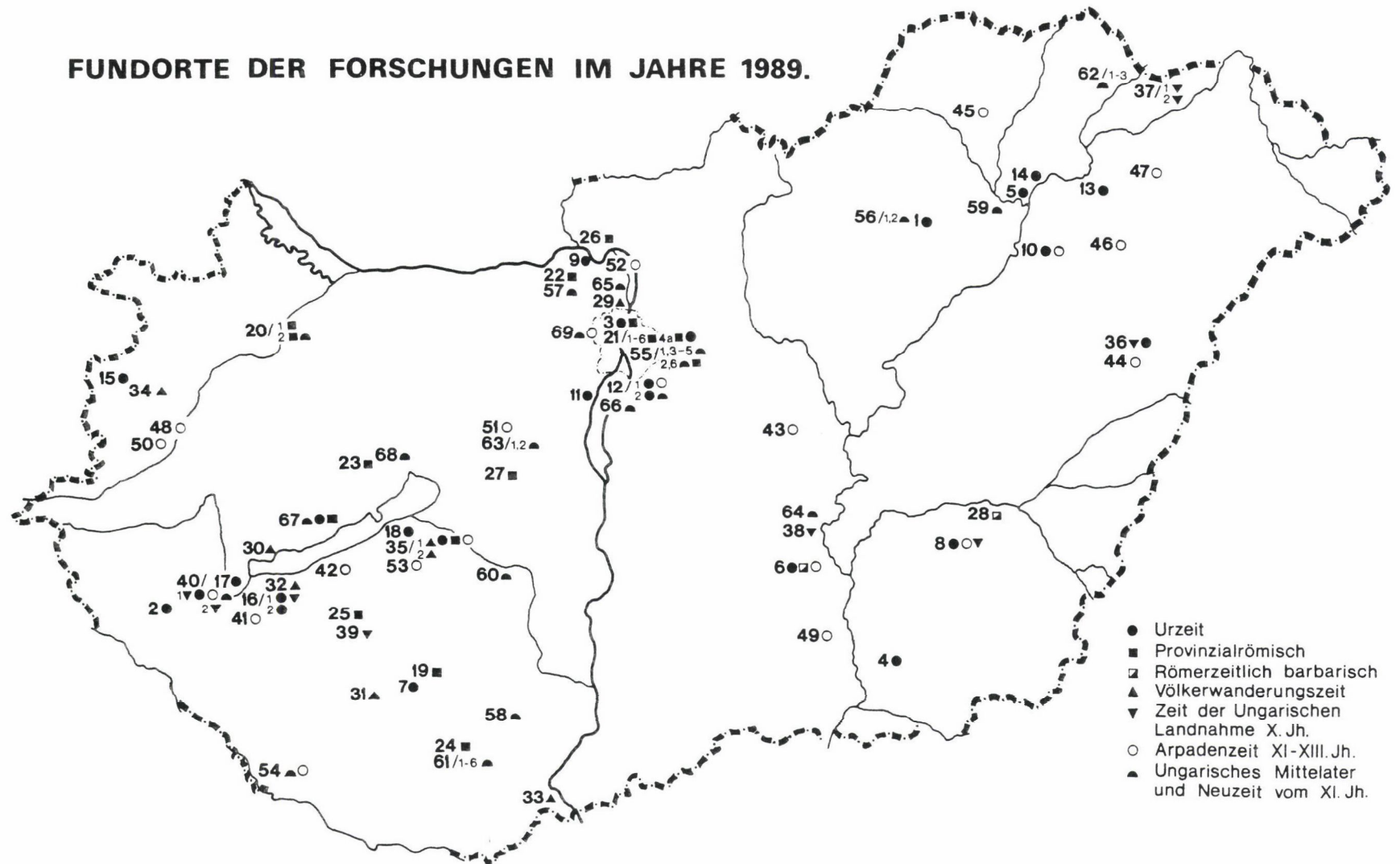
Mitarbeiter: Katalin Vályi (SZMFM), Péter Boldizsár (IKM), die Studenten Károly Gyórbíró und Judit Gáspár (JATE) und der Ausgrabungstechniker Lajos Matyi (SZMFM).

Ferenc Horváth

5. *Kesznyéten-Szerűskert* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Auf diesem Fundort wurden 14 Gräber 1989 freigelegt. Davon waren sechs links- bzw. rechtsseitige Hocker- und acht Brandgräber. Darunter gab es Urnenbestattungen, mit einer Schale bedeckte Urnenbestattungen und Brandschüttungsgräber. Außerdem, auch in den vorigen Jahren vorgekommenen scheibengedrehten und handgeformten Keramikfunden sind die verzierten Bronzenadeln, Flitter, die Varianten von Ton-, Bernstein- und Glasperlen,

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1989.

die Bronzearmbänder und ein Amulett aus Stein erwähnenswert. Die Ausdehnung des Gräberfeldes wurde geklärt. Es war im 5. Jahrhundert v.u.Z. benutzt.

Die Ausgrabung wurde durch das LKM und die Betätigung des archäologischen Lagers durch den Komitatsrat und die UNESCO unterstützt.

Magdolna B. Hellebrandt

6. *Kiskunfélegyháza, Páka, Dósa-Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Die vorjährige Rettungsgrabung wurde fortgesetzt und weitere Gräberfeld- und Siedlungsobjekte wurden freigelegt. Fünf Bestattungen der Hügelgräberkultur kamen vor. Die eine von ihnen war mit einem Kreisgraben umgeben und zwei waren Brandgräber. Alle der vier sarmatischen Gräber waren ausgeraubt, aber in dem einen wurde ein unbeschädigtes zweischneidiges Eisenschwert mit den Resten eines Holzbehälters gefunden. Elf árpádenzeitliche Gräber, in denen die häufigsten Beigaben die Haarringe mit S-Ende waren, kamen zum Vorschein. In einem einzigen Grab fand man eine Münze, die die Datierung des Gräberfeldes in das 11. Jahrhundert bestätigt. Bei vier von den sechs Häusern der árpádenzeitlichen Siedlung, die aber jünger als die Gräber sind, wurde je ein gewellter Ofen erschlossen. In den Häusern und sonstigen Objekten der Siedlung (Gräben, Speichergruben) wurden Eisen- und Keramikfunde in großer Menge gefunden.

Váléria Kulcsár-Ágnes Somogyvári

7. *Nagyberki-Szalacska* (Kom. Somogy) (XIV). In diesem Jahr wurden zwei Quadranten (Nr. XVI und XVII) mit einer 120 m² großen Oberfläche neben unseren, in den Jahren 1983 und 1984 durchforschten Quadranten freigelegt. Beinahe 40 Objekte wurden erschlossen. Von den, in den bienenkorbförmigen bzw. viereckigen, späturnfelder- und hallstattzeitlichen Speichergruben vorgekommenen Funden sind eine bruchstückhafte Tierplastik aus Ton, ein Feuerbock und ein eisernes Krummesser erwähnenswert. Die Spuren von zwei, nur ein wenig in die Erde getieften, stark zerstörten Häusern konnten ebenfalls beobachtet werden.

In den spätkeltischen runden Speichergruben mit senkrechter Wand bzw. von Bienenkorbförmigkeit wurde ein ziemlich reiches Fundmaterial gefunden. In dem Objekt Nr. 106 kamen z.B. zwei Silbermünzen, eine Eisenfibul, ferner Glasperlen und in einem anderen Objekt eine Bronzefibul, eine beinerne und eine bronzene Griffplatte usw. zum Vorschein.

In diesem Jahr war auch das mittelalterliche Fundmaterial bemerkenswert. Die Objekte sind von der Árpádenzeit an bis in das ausgehende Mittelalter (Speichergruben und Keller) zu datieren. Sie enthielten Keramikfunde in großer Menge, ferner zwei Silbermünzen, ein bronzeverziertes Eisenmesser mit beinerne Griffplatte und Eisengeräte.

Mitarbeiter: Péter Gergely Németh.

An der Ausgrabung nahmen János Tólos (Geodät-Zeichner), Zoltó Nyári (Graphiker) und Márton Rózsás (Administrator der Dokumentationsabteilung) teil.

Szilvia Honti

8. *Örménykút-Fundort 13.* (Maczanka-Hügel) (Kom. Békés) (XIII). Der Fundort befindet sich in der Mitte eines, sich in SO-NW-Richtung ziehenden breiten Hügelrückens und er ist eigentlich ein 2 m hoher Hügel in N-S-Richtung, der zur Verlängerung des Einlaßkanals der Bewässerungsanlage „Lineár“ durchgeschnitten wurde. Infolge dessen mußte eine dringende Notgrabung durchgeführt werden: man konnte in N-S-Richtung auf einer 14 m breiten und 60 m langen Oberfläche arbeiten. Die frühere Voraussetzung, wonach hier ein Kurgan existiert hätte, konnte bestätigt werden. Mangel an Zeit und Geld konnte der Kurgan selbst nicht freigelegt

werden; der Kanal berührte nur seinen östlichen Hang. Im Laufe der Freilegung konnte man mehrere neolithische und kupferzeitliche Objekte mit reichem Fundmaterial retten. Darüber und teils in die urzeitlichen Objekte gegraben wurden auch 87 Gräber erschlossen, von denen drei urzeitlich waren. Die Gräber können in zwei Gruppen geteilt werden: a) ungarische Gräber unmittelbar nach der Landnahme und b) árpádenzeitliche Gräber. Die letzteren sind mit den Münzen von Salamon und László I. zu datieren.

Dieses Gräberfeld dürfte der frühe Bestattungsort des ca. 400 m nördlich liegenden Dorfes Bercsényegyháza gewesen sein, welches über eine Kirche verfügte. In den Gräbern kamen Bronze- und Silberringe, Haar- und Fingerringe, Armbänder, Torques und Perlen als Beigaben vor. In einem ziemlich zerstörten und ausgepflügten Grab wurden die Reste einer, auf die Landnahme hinweisenden Pferdebestattung gefunden.

Diese Freilegung wurde im Rahmen der Mikroregionforschungen durchgeführt.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen János Makkay, Elek Benkő, Miklós Takács und Bruno Genito, bzw. die Restauratoren Gabriella Gábor und Gyula Tóth teil.

Iren Juhász

9. *Pilismarót-Bitóc* (Kom. Komárom) (V). Im Jahre 1989 wurde die Freilegung der jungpaläolithischen Siedlungsoberfläche fortgesetzt. In den Quadranten konnten zwei, voneinander nicht scharf trennbare Fundhorizonte, unmittelbar unter der Humusschicht auf dem Löß (diese Schicht wurde durch die Bodenbestellung zerstört) bzw. in einer Tiefe von 80–100 cm registriert werden. Die letzterwähnte Schicht verfügt über eine Siedlungsoberfläche und sie ist eine als typisch bestimmbare, den Fundorten in der Umgebung von Pilismarót in allem ähnliche jungpaläolithische Siedlung. Außer den schon erwähnten Geräten (Klinge, Schaber, Meißel) und Tierknochen (Rentier) sind die Reste von ziemlich vielen Raubtieren (Vielfraß, Wolf) für diese Siedlung kennzeichnend.

Die Beendigung der Siedlungsfreilegung ist im Rahmen des OTKA-Programms im Jahre 1990 geplant.

Mitarbeiterin: Etelka Kövecses Varga.

Viola T. Dobosi

10. *Polgár-Kenderföld-Kiscsözshalom* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Im Rahmen der 1989 in der Umgebung von Polgár begonnenen kompletten Urzeitforschung nahm die Ausgrabung der, in der bronzezeitlichen Fachliteratur als Kenderföldi-halom bekannten und den Tellsiedlungen der Hatvaner Kultur zugeordneten Siedlung ihren Anfang. (Derselbe Hügel wird auch Kiscsözshalom genannt und aufgrund der Oberflächenfunde auch als ein árpádenzeitlicher Fundort angegeben.) Der Fundort befindet sich entlang der Flügelinie Ohat-Pusztakócs-Nyíregyháza bzw. der nach Tiszavasvári führenden Straße, am NO-Rand der Gemeinde. Ein Teil der Tellsiedlung wurde bei den Bauarbeiten der Straßen- und Eisenbahnlinie zerstört, aber aufgrund der Bohrungsproben konnte der optimale Platz für einen vorläufig 10x4 m großen Quadranten ausgewählt werden.

Durch die intensiven landwirtschaftlichen Bestellungen wurde die Oberfläche stark zerstört. Infolge dessen verschwand der vor 20 Jahren noch identifizierbare árpádenzeitliche Fundort auf heute vollkommen: nur unerkennbare Skelett- und Ziegelbruchstücke in sekundärer Lage wiesen auf das damalige, nahe liegende Objekt hin.

Nach der Gewinnung des 55–60 cm tief gepflügten Bodens erschienen die Spuren der bronzezeitlichen Siedlung. Im Laufe der sechs Wochen lang dauernden Kampagne kam ein, durch ungebrannten Schutt bedeckter Teil eines Hauses vor. Darunter wurden drei erneuerte Bodenniveaus registriert. In unserem Quadranten

wurden die Reste noch zweier Häuser – voneinander durch eine „Gasse“ getrennt – freigelegt. In der Ausfüllung der Gasse kam das Fundmaterial der späten Periode der Hatvaner Kultur, welches dem Material der Füzesabony-Kultur ähnlich ist, in großer Menge zum Vorschein. Außer den Scherben wurden zahlreiche Tierfiguren, ein Riemenverteiler aus Knochen (Pferdegessir), ein Bronzemeißel, Rad- und Wagenmodelle bzw. in den Siedlungen gewöhnliches zoologisches und botanisches Material zutage gefördert.

Der Typ des Hauses und das Befestigungssystem der Siedlung können durch die weiteren Forschungen geklärt werden.

Teilnehmer: János Gyarmati, Béla Kriveczy und Judit Tár-noki (Archäologen), Rita Horváth, Zsuzsanna Sőregi und Ágnes Szikora (Studenten), Tünde F. Csutak (Techniker), Erzsébet Pintér (Restauratorin).

Konsultant: Pál Raczy.

Márta Sz. Máthé–Magdolna Vicze

11. *Százhalombatta-Téglagyár* (Kom. Pest) (L). In dem bronzezeitlichen Erdwall wurde eine Ausgrabung von den Mitarbeitern des Matrica-Museums von Százhalombatta vom 10. Juli bis 18. August 1989 durchgeführt. Dieser Fundort ist schon als die Ausgrabung von Tibor Kovács aus dem Jahre 1963 bekannt. Der 15x5 m große Quadrant wurde schichtenweise freigelegt. Das Niveau I war ein keltisches Siedlungsniveau, wo ein Ofen, eine Feuerstelle, mehrere Gruben und ein ca. 4x4 m großes, in die Erde getieftes Haus erschlossen wurden. Beim Eingang des Hauses kam auch die Schwelle vor. Das Niveau II gehört zu der Rákospalota-Phase der späten Vátya-(Koszider-)Kultur und das III zu der Vátya-Kultur. Für diese Niveaus waren die festgestampften Lehmbo-denflecke und Feuerstellen charakteristisch. Die eingegrabenen jüngeren Gruben machten die Beobachtung von größeren Gebäuden unmöglich. Die Gruben waren größtenteils Abfallgruben, aber zwei von ihnen bargen Tierbestattungen. Viele Körner wurden gesammelt (Weizen, Hirse). Mit Ausnahme einer einzigen Grube, die zu der Urnenfelderkultur gehörte, enthielten alle Gruben das Fundmaterial der späten Vátya-Kultur. Eine Gußform und die Gußschlacke weisen auf die örtliche Bronze-gießerei hin. Die Niveaus IV und V der Siedlung sind der Nagyrév-Kultur zuzuordnen. Auf dem Niveau IV wurde ein Teil eines Hauses und auf dem V wurde ein abgerundetes Haus fast vollkommen freigelegt. An mehreren Stellen blieben auch die Details der aufgehenden Wand erhalten. Die Größe des O-W-orientierten Hauses betrug ca. 8x4 m. In dieser Ausgrabungssaison stieß man auf den gewachsenen Boden nicht, darum setzt sich die Ausgrabung im nächsten Jahr fort.

An der Ausgrabung nahm Orsolya Koltay (Restauratorin) teil.

Ildikó Poroszlai

12/1. *Szigetszentmiklós-Üdülősor u.* (Kom. Pest) (III). Eine Rettungsgrabung wurde vom 28. September bis 11. November 1989 an der Spurlinie der LPG-Straße entlang der Autobahn M0 durchgeführt. Dadurch wurde die Fortsetzung der 1988 begonnenen Ausgrabungen bei der Siedlung der frühbronzezeitlichen Glockenbecherkultur, einer keltischen und einer árpádenzeitlichen Siedlung ermöglicht.

Einige Keramikbruchstücke der Zseliz-Kultur kamen sporadisch vor. Ein Teil der Siedlung der Ludanice-Kultur aus der mittleren Kupferzeit, zwei Opfergruben und eine Abfallgrube der spätkupferzeitlichen Kostolác-Kultur konnten ebenfalls freigelegt werden. Im Laufe der Notgrabung wurden überwiegend die Abfallgruben der frühbronzezeitlichen Glockenbecherkultur erschlossen. Außerdem kamen noch einige Abfallgruben und ein, in die Erde getieftes Haus der keltischen Siedlung, ferner die Reste eines

árpádenzeitlichen Hauses zum Vorschein. Auf diesem Fundort wurden bis jetzt 260 Objekte freigelegt.

Mitarbeiter: Zsuzsanna M. Virág, Erzsébet Hanny, Attila M. Horváth.

Anna Endrődi

12/2. *Szigetszentmiklós-Vízmeletp* (Kom. Pest) (III). Auf dem Standort der Budapester Wasserwerke in Szigetszentmiklós wurden urzeitliche und mittelalterliche Siedlungsdetails von großem Umfang im Laufe der Bauarbeiten einer Wasseranreicherung vernichtet. Die Notgrabung konnte östlich des Brunnens Nr. 6 auf einem, durch Maschinen nicht so stark zerstörten Gebiet durchgeführt werden. Auf der 600 m² großen Ausgrabungsfläche wurden 33 urzeitliche Gruben aus verschiedenen Zeitaltern, die teils durch mittelalterliche Objekte zerstört waren, freigelegt. In sechs flachen Grubenkomplexen von ziemlich großem Umfang kam das Fundmaterial der Kultur der Transdanubischen Linienbandkeramik zum Vorschein. Es wurden noch elf frühbronzezeitliche und drei, an Fundmaterial sehr reiche spätbronzezeitliche Gruben erschlossen. Einige Objekte mit wenigen Keramikfunden stammen aus dem späten LT-Zeit.

Auf dem nördlich liegenden, schon stark zerstörten Gebiet konnten die Opfergrube der Ludanice-Gruppe aus der mittleren Kupferzeit, der untere Teil einiger frühbronzezeitlichen Gruben und die Reste eines zerstörten spät-LT-zeitlichen Hauses beobachtet werden. Aus den Angaben unserer Rettungsgrabung und der Geländebegehungen ist es darauf zu schließen, daß der zentrale Teil der urzeitlichen Siedlungen vermutlich zum Opfer der Bauarbeiten fiel, bzw. er teils auf dem, westlich der Wasseranreicherung befindlichen, nicht zerstörten Gebiet liegt. Die Freilegung des mittelalterlichen Dorfes und der Kirche wurde von Katalin Írás-Melis durchgeführt.

Mitarbeiterin: Anna Endrődi.

Teilnehmer: Erzsébet H. Hanny, Attila M. Horváth, Éva V. Vadász.

Zsuzsanna M. Virág

Tapolca-Templom-domb (Kom. Veszprém), s. Nr. 67.

13. *Tiszalök-Hajnalos* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Die in den vorigen Jahren begonnene Freilegung der Siedlung der Tiszadob-Gruppe wurde fortgesetzt. Nördlich und westlich des früher gefundenen großen Wohnhauses kamen mehrere Gruben vor. In der oberen Schicht des Bodens wurde der Kopf eines Idols gefunden, der an kein Objekt geknüpft werden kann und der dem, im vorigen Jahr vorgekommenen Stück ähnlich ist. Durch weitere Ausgrabungen möchten wir die Ausdehnung der Siedlung und die Stelle von eventuellen Objekten klären.

Katalin Kurucz

14. *Tiszalúc-Sarkad* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (V). Im Laufe der sechszehnten Ausgrabungssaison auf diesem Fundort wurde eine 939 m² große Ausgrabungsfläche freigelegt. (Bis jetzt wurde insgesamt ein 9.581 m² großes Gebiet erschlossen.) Die Freilegung wurde hauptsächlich am Rand der kupferzeitlichen Siedlung (die die Befunde der Hunyadihalom-Gruppe ergibt) durchgeführt. Unser Ziel war, die vollkommene Ausdehnung der Siedlung zu bestimmen. Auf dem Hang nach dem Sarkad-Bach wurde das Feld infolge der Abrasion schon stark abgetragen, darum konnte man auch den umgebenden Graben der Palisade nicht mehr beobachten. Das ist besonders bedauerlich, da das Tor der Siedlung hier existiert haben dürfte. Trotzdem ist die Ausdehnung der Siedlung bestimmbar. Noch eine ca. 1.000 m² große Oberfläche sollte freigelegt werden. Außer den kupferzeitlichen Gruben wurde

ein Teil auch eines, in die Erde getieften skythischen Hauses freigelegt.

Mitarbeiter: Hargita Oravec, Katalin Wollák, Gábor Rezi Kató, István Vörös und der Restaurator Gábor Hutai.

Pál Patay

15. *Velem-Szentvid* (Kom. Vas) (XXXV). Im Rahmen des ungarisch-französischen Vertrags betreffs der eisenzeitlichen Ausgrabungen wurde die Freilegung der Quadranten 1988 fortgesetzt, die am nördlichen Ende der sich in S-N-Richtung vom westlichen Ende der Hauptburg ziehenden großen Schanze geöffnet wurden.

An der inneren Seite der Befestigung, unter einer dicken Schuttschicht kam eine, mit dem Bau des Schutzwerkes gleichzeitige, also in die La-Tène-D-Periode datierbare Auffüllung vor, die infolge der Planierung der früheren, hauptsächlich Hallstatt C-zeitlichen Siedlungsschichten entstand. Darunter wurde das teilweise in das geologische Substrat eingeschnittene, Hallstatt C-zeitliche Wohnniveau registriert, welches unter der, im vorigen Jahr untersuchten spät-La-Tène-zeitlichen Schanze schon beobachtet wurde und welches bei den Bauarbeiten der Schanze bzw. des Schanzgrabens vernichtet wurde. In diesem Jahr wurden der Grund der Befestigung unter ihrer untersten gebauten Schicht, ferner die steinigen, zur Stabilisierung der Schanze dienenden Auffüllungen freigelegt.

Das Quadrantensystem wurde in östlicher Richtung 25 m² vergrößert und dadurch konnte der, sich auf dem Terrain gut zeichnende Abschluß der Schanze erschlossen werden. Es wurde festgestellt, daß weder eine, der im Jahre 1988 identifizierten ähnliche Struktur noch die Spuren einer sekundären Einmischung in dem im Halbkreis endenden, sich allmählich verdünnenden Steinhaufen zu entdecken sind. So kann der hufeisenförmige Abschlußteil mit dem Bau der großen Schanze in eine genetische Verbindung gebracht werden, aber man darf vorläufig noch keine weiteren Folgerungen wegen der neuzeitlichen, radikalen Terrainregelungen auf dem nordöstlich liegenden Gebiet ziehen.

Im Rahmen des ungarisch-französischen Programms wurde die sich am meisten nördlich ziehende Schanze in der natürlichen Eingangszone der Hauptburg durchgeschnitten. Ihr Kern bestand aus, ohne ausfüllende Erde aufeinander gelegten flachen Steinen; der äußere Graben wurde in den Felsen geschnitten. An der inneren Seite der Schanze kamen an Funden ziemlich arme Schichten mit, in das Substrat eingetieften, Funde gar nicht enthaltenden Pfostenlöcher zum Vorschein. Aufgrund der Funde mit Datierungswert (einige spät-La-Tène-zeitliche Scherben) ist es mit erforderlicher Vorsicht anzunehmen, daß auch diese Schanze im Rahmen der Befestigungsarbeiten in der letzten Periode der Keltenzeit errichtet wurde.

Französische Mitleiter der Ausgrabung: J. P. Guillaumet (Glux-en-Glenne, Archäologische Basis bei Mont Beuvray) und O. Buchsenschutz (Paris, C.N.R.S.).

Mitglieder der Arbeitsgemeinschaft: Vajk Cserményi und Éva Petres (Székesfehérvár, IKM), Erzsébet Marton (ELTE, Philosophische Fakultät), ferner A. Colin und S. Fichtl (Paris, Université de Paris I).

Teilnehmer: Katalin Almássy, Zoltán Czajlik, László Dombórczy, Zsuzsa Fejes, Zsuzsa Király, Gabriella Németh, Ottó Sostarics, Attila Suhajda, Ágnes Szikora, ferner V. Challet, F. Dedeldechamp, M.-P. Horard, M.-F. Marx, F. Naizet, F.-R. Olmer, S. Porte, A. Taccon und V.-D. Toureau (Studenten).

Miklós Szabó

16/1. *Vörs-Papkert „C”* (Kom. Somogy) (XIV). Im Laufe der Probegrabung, die von Katalin Ottományi 1985 durchgeführt wurde, wurde die, mit dem auf dem nahe liegenden Fundort Papkert „B” freigelegten spätbronzezeitlichen Gräberfeld gleichzeitige

Siedlung identifiziert. Das Ziel der heurigen Ausgrabung war, diese Siedlung gründlich zu untersuchen. Auf einer 1200 m² großen Ausgrabungsfläche kamen fast 500 Objekte zum Vorschein. 16 davon enthielten Fundmaterial aus der R BD-HA1-Periode (außer den Keramikfunden wurden auch eine Nadel mit Doppelscheibenkopf und ein Bronzedolch mit Griffansatz gefunden), welches der jüngsten Periode des Gräberfeldes entspräche (HA2). Zwei zerstörte Brandgräber können in die Mittelbronzezeit datiert werden und drei N-S- bzw. W-O-orientierte Skelettgräber sind nach den Keramik und Eisenmesserbeigaben in das 9. Jahrhundert zu datieren. Drei große, in die Erde getiefte mittelalterliche Bauten, die einen viereckigen Grundriß mit abgerundeten Ecken hatten, wurden ebenfalls freigelegt.

Mitarbeiter: János Tálós (Geodät).

Szilvia Honti

16/2. *Vörs-Tótok dombja* (Kom. Somogy) (XIV.) 1989 wurde eine weitere Strecke des im Jahre 1984 entdeckten, das Fundmaterial der Kisapostag-Kultur enthaltenden großen Grabens freigelegt. Diese 11 m lange Strecke knüpft sich an die 1984 erschlossene in SW-Richtung. Die Tiefe wird nach Westen kleiner (von 2,2 m bis 1,9 m) und die Breite wechselt sich zwischen 2,2 m und 2,8 m. Auch ein schmaler Durchgang wurde entdeckt. In einem, von Norden angeschlossenen Quadranten kam das Ende des Grabens vor. Er war hier am tiefsten (2,56 m von der heutigen Oberfläche) und am breitesten (3,0 m). Der Graben war steilwandig und er hatte einen schmalen, flachen Boden.

Außer den, schon 1984 charakteristischen reichen Keramik- und Tierknochenfunden kamen auffallend viele unbeschädigte Knochen- und Gerätekörper (Hacken, Meißel und eine Ahle) zum Vorschein. Innerhalb des Grabens gab es nur eine jüngere, zur Kultur der Transdanubischen Inkrustierten Keramik gehörende, bienenkorbförmige Grube.

Nördlich des frühbronzezeitlichen Grabens wurde die 3,40 m lange Strecke eines seichten neolithischen Grabens freigelegt. In einer Grube kam ein ähnliches Fundmaterial vor.

An der Ausgrabung nahm der Geodät-Zeichner János Tálós teil.

Szilvia Honti

17. *Zalavár-Basasziget* (Kom. Zala) (XL). Im Rahmen der Klein-Balaton-Forschungen wurde die 1984 begonnene Ausgrabung der mittelpfisterzeitlichen Siedlung in Zalavár-Basasziget fortgesetzt. Am westlichen Rand der 1987 freigelegten Oberfläche wurde eine 770 m² große, bzw. an ihrem südöstlichen Rand eine 225 m² große Ausgrabungsfläche geöffnet, aber der Rand der Siedlung konnte immer noch nicht geklärt werden.

Aufgrund der Terrainverhältnisse und der, am nördlichen und westlichen Teil des Fundortes geöffneten Suchgräben ist es darauf zu schließen, daß der noch nicht freigelegte Teil der Siedlung nicht bedeutend groß sein kann und die Siedlung mit einer, sie umgebenden Anlage nicht begrenzt wurde. Auch die Funktion der Doppelpfostenreihe, die am westlichen Teil der Ausgrabung beobachtet wurde, konnte noch nicht genau bestimmt werden. Im Laufe unserer heurigen Freilegung stieg die Zahl der verschiedenen Objekte der Balaton-Lásinja I-Kultur auf 167 an. An der westlichen Seite konnten die Details eines weiteren Gebäudes mit Grundgraben (Haus Nr. 6) beobachtet werden. Der Eingang dieses Hauses dürfte von den bisherigen abweichend an der östlichen Seite gewesen sein. Auf dem südöstlichen Teil der Siedlung wurden Abfallgruben von ziemlich reichem Fundmaterial freigelegt und die Spuren eines kleinen Gebäudes mit Pfostenkonstruktion beobachtet.

Zsuzsanna M. Virág

Zalavár-Rezes (Kom. Zala), s. Nr. 40/1.

Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő (Kom. Somogy), s. Nr. 35/1.

18. *Zamárdi-Szántódpuszta* (Kom. Somogy) (XIV). Entlang der Autobahn M/7, östlich der Zufahrtsstraße nach Szántód kamen zwei spätkeltenzeitliche Häuser und die Funde eines Ofens bei den Terrainregelungen zum Vorschein, die den Bauarbeiten einer Transformatorstation vorangingen. Beide Gebäude wurden in die Erde getieft und sie waren 2,6x2,6 m groß und SW-NO-orientiert. Sie hatten einen rechteckigen Grundriß mit abgerundeten Ecken. Der Boden wurde mehrmals gestampft. Bei dem einen Haus konnte der Eingang an der südwestlichen kurzen Seite beobachtet werden. Der des anderen Hauses wurde durch eine große, runde Grube von unbekanntem Alter, in der Kalk gebrannt wurde, und durch eine Wasserleitung mehrfach beschädigt. Der mehrmals gestampfte Boden des Ofens war mit den Seiten- und Bodenbruchstücken eines großen Speichergefäßes ausgelegt. In seiner Aschengrube kamen unter anderen die Bruchstücke eines ergänzbaren urnenförmigen Gefäßes vor. Vor der Heizöffnung lag ein großes Stück Sandstein.

An der Ausgrabung nahmen János Tólos (Graphiker) und Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung) teil.

Szilvia Honti

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 19–27)

19. *Alsóhetény* (Kom. Tolna) (XXXI). 1989 wurden zwei Ausgrabungsflächen geöffnet. Von der südwestlichen Ecke ausgehend begann die Freilegung des westlichen Teiles der Befestigung. Aufgrund der auf der Oberfläche befindlichen Schuttspuren kann die Lage der Gebäude gut bestimmt werden. Im Laufe der Freilegung wurde es klar, daß die Grundmauern auf dem sich nach Osten fallenden Gebiet dem Fall der Oberfläche entsprechend in östlicher Richtung immer stärker zerstört wurden und stellenweise nur die unterste Steinreihe zu registrieren ist. In diesem Kreis wurden drei Gebäude gefunden, aber von ihnen konnte der Grundriß nur in einem Fall bestimmt werden. Das ist das, in der südwestlichen Ecke der Befestigung liegende Gebäude Nr. IX. Dieses mehrräumige, mit einer Apsis bzw. mit Kanälen und mit einem Hypokaustum versehene Gebäude war ein Badehaus. Da eine große Badeanstalt innerhalb der Befestigung schon freigelegt wurde, ist es darauf zu schließen, daß dieses Gebäude zu dem Wohnhaus des Befehlshabers gehört haben dürfte. Auch außerhalb der Befestigung, südöstlich davon, wurden Untersuchungen durchgeführt. Unser Ziel war, den Charakter der Siedlungsspuren entlang des, von der Befestigung in das Gräberfeld führenden Weges zu bestimmen. Nach den Geländebegehungen konnte man feststellen, daß Keramikbruchstücke aus dem 4. Jahrhundert und Spuren von Bauarbeiten in einem, der Breite des östlichen Teils der Befestigung entsprechenden Streifen zu finden sind. Es konnte trotzdem festgestellt werden, daß die Steine nach den Ackerbestellungen seit Jahren gesammelt werden. Im Laufe der Freilegungen konnten Objekte (Kanäle, kleine Gräben mit ausgebrannten Wänden) und Gebäudemauern freigelegt werden, die auf das Dasein eines, auf einem großen Gebiet liegenden industriellen Siedlung mit Werkstätten hinweisen. Die Ausgrabung wurde durch das Ungarische Nationalmuseum (MNM) und den Stadtrat von Dombóvár finanziert.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Bálint Béres, László Iván, Ottó Sosztarics und Attila Suhajda teil.

Endre Tóth

20/1. *Árpás-Dombföld, Malomföld* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Jahre 1989 wurden die Freilegungen im östlichen Flügel

des Steingebäudes Nr. II fortgesetzt, wo eine 200 m² große Oberfläche erschlossen wurde. Die nordöstliche Ecke des Gebäudes und die Gesamtfläche des von ihm umfassen Hofes konnten freigelegt werden. Aufgrund der drei bestimmten Ecken konnte man den genauen Grundriß des Hauses rekonstruieren. Die Steinmauern wurden größtenteils ausgenommen, aber ein Teil der den Hof umgebenden Mauer blieb erhalten. Innerhalb der Räume ging der ehemalige Gehboden zugrunde. Die Schotterung des Hofes konnte auf der Oberfläche nicht, aber im Profil ja registriert werden. Die Ausfüllung eines Brunnens, der jünger als die NO-Ecke des Gebäudes war und dessen Ausgraben wegen eines Einsturzes damals nicht beendet wurde, enthielt ein homogenes spätrömerzeitliches Fundmaterial. Daraus ist es darauf zu schließen, daß der nordöstliche Teil des Gebäudes in der spätesten Römerzeit nicht mehr existierte. Unter dem Steingebäude wurden weitere Fundamentgräben und Pfostenlöcher gefunden, deren Zusammenhänge mit dem Gebäude noch ungeklärt sind. Der dominante Teil des Fundmaterials stammt aus der Spätrömerzeit. Davon ist der in der Ausfüllung des Brunnens vorgekommene Bronzeringel und unter den Funden der frühen Gruben die Bruchstücke von, aus der Pöggend stammenden Sigillaten und die der importierten dünnwandigen Schalen erwähnenswert.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter Szőnyi

20/2. *Árpás-Dombföld, Temető* (Kom. Győr-Sopron) (XI).

Bei der Grabung der Gräber kamen römerzeitliche Funde im neuzeitlichen Friedhof von Dombföld sporadisch vor, darum wurde dort eine kleine Notgrabung durchgeführt. Westlich des heutzutage benutzten Teiles des Friedhofes, wo keine Spuren von neuzeitlichen Gräbern auf der Oberfläche zu beobachten waren und auch die Bewohner des Dorfes sich an solche nicht erinnern, wurden drei 25 m² großen Quadranten abgesteckt. Auf dem östlichen Teil der Ausgrabungsfläche, in der Nähe des derzeit benutzten Teiles des Friedhofes, wurde ein Graben ohne Fundmaterial freigelegt. Außerdem wurden hier 24, ausschließlich neuzeitliche Gräber registriert, die teils in den Graben eingegraben waren. Der Graben ist also jedenfalls älter als die neuzeitlichen Bestattungen und er dürfte unserer Meinung nach der Grenzgraben des römerzeitlichen Gräberfeldes gewesen sein. Im Laufe der Freilegung kamen stark abgewetzte, winzige römerzeitliche Gefäß- und Ziegelbruchstücke in allen Quadranten bis eine Tiefe von 1,5 m in den, voneinander mit Schlammstreifen getrennten Sandschichten vor. (Die Schlammstreifen können auf mehrmalige Überschwemmungen hinweisen.) Von den, aufgrund der Grabhölzer und Sargreste bestimmten neuzeitlichen Gräbern wurden vier vollkommen freigelegt. In diesen Gräbern kam ein, einen ethnographischen Wert tragendes, auf die Sitten und Trächte hinweisendes Material vor. Die Bestattungen sind in das 19. Jahrhundert und an den Anfang des 20. Jahrhunderts zu datieren.

Mitarbeiter: Péter Tomka.

Eszter Szőnyi

21/1. *Budapest, III. (Aquincum)* (III). Der Schwerpunkt der im Jahre 1989 in Aquincum durchgeführten Freilegungen wurde infolge der, an mehreren Punkten der Hauptstadt begonnenen Wohnsiedlungs- und Straßenbauarbeiten aus dem Zentrum von Óbuda – also vom Gebiet des Legionslagers und der Canabae – größtenteils auf die einstigen Randgebiete verlegt. Infolge dessen erhielten wir viele Angaben über Territorien, die bis jetzt nur wenig geforscht waren. (Újlak) Außer der Gräberfeldfreilegung konnte auch die kennzeichnende Bebauung entlang des Limes untersucht werden. Im Laufe dieser Arbeit wurden Gebäudetypen beobachtet, die bis jetzt in Aquincum unbekannt waren. Auf dem Territorium ist

die Freilegung der Villenwirtschaft in der Mocsáros-Flur erwähnenswert.

Auf dem Gebiet des Legionslagers wurde ein Teil einer Siedlung aus dem 2. Jahrhundert im Bezirk des Lagers in der Wasserstadt (Vízváros) registriert und in Óbuda wurden die Mauern einiger Gebäude des Alalagers aufgenommen. Auf dem Gebiet der spätrömischen Befestigung kamen Gebäudereste zum Vorschein (Vöröskereszt-Str., Hauptplatz). In der Bürgerstadt wurde nur eine, der Ruinenkonservierung vorangehende Freilegung in der Nachbarschaft des Victorinus Mithraeums durchgeführt.

Margit Németh

21/2. Budapest, III. Árpád fejedelem útja – Lajos u. – nördliche Seite der Synagoge (III). Nach der partikularen Freilegung des Alalagers in Óbuda begannen die Bauarbeiten des hier geplanten Hotels „Thermal Aquincum“. Im Laufe der Bauarbeiten bekamen wir gar keine Gelegenheit zu weiteren archäologischen Arbeiten, nur die Aufnahme der, zu dem Alalager gehörenden, erhalten gebliebenen Mauern war für uns möglich.

Margit Németh

21/3. Budapest, III. Cseteme u. 2–6. (III). Westlich des vorjährigen Suchgrabens wurden mehrere Quadranten abgesteckt. Eine zusammenhängende Fläche der gepflasterten römischen Straße und eine, in die Erde gebaute Grundmauer von Opus spicatum-Technik konnten freigelegt werden. In der Nähe wurden ein kleines, niedergebranntes Wirtschaftsgebäude mit Pfostenkonstruktion und zwei Gräber gefunden. Östlich des Suchgrabens, auf der anderen Seite der Cseteme-Str. (Nr. 1) stieß man auf die, schon bekannte römische Schicht auf einer großen, zusammenhängenden Oberfläche. Man wird die Ausgrabung fortsetzen.

Mitarbeiterinnen: Orsolya Madarassy, Katalin Debitzky, Andrea Pölös.

Erzsébet Mátyás

Budapest, III. Fő tér 1., s. Nr. 55/2.

21/4. a) Budapest, III. Lajos u. 71–85. (III). An der, von der Militärstadt ausgehenden Limesstraße wurden in die Erde gebaute Steinmauern aus dem 3. Jahrhundert unter dem spätrömerzeitlichen Gräberfeld freigelegt. Der Grundriß konnte nicht geklärt werden, da sich die Mauern größtenteils außerhalb der Ausgrabungsfläche befanden. Die Spuren einer früheren römerzeitlichen Periode, zu der ein Wellerbau und mehrere Abfallgruben gehörten, konnten ebenfalls beobachtet werden. Schließlich kamen wenige urzeitliche Scherben auf dem gelben gewachsenen Boden vor.

Mitarbeiterinnen: Orsolya Madarassy, Katalin Debitzky, Andrea Pölös.

Erzsébet Mátyás

21/4. b) Budapest, III. Lajos u. 71–85. (III). An der, von der Militärstadt ausgehenden Limesstraße, auf der östlichen Seite, kam ein, bis jetzt unbekanntes spätrömerzeitliches Gräberfeld vor, in dem etwa 50 Gräber freigelegt wurden. Das mehrschichtige Gräberfeld wurde vom Ende des 3. Jahrhunderts an belegt und im Laufe des 4. Jahrhunderts wurde es von zwei, voneinander nur nach der Orientierung (N-S) (W-O) trennbaren Volksgruppen benutzt. Sowohl Erd- als auch Ziegel- und Steinplattengräber kommen bei beiden Volksgruppen vor, während die gebauten Ziegelgräber nur bei der Gruppe mit W-O-orientierten Gräbern zu entdecken sind. (Sie wurden schon im Laufe der Römerzeit ausgeraubt.)

Auch eine Steingrabkammer mit Ziegelboden, die ebenfalls ausgeraubt war, wurde freigelegt. In den Skelettgräbern wurden Glas-, Keramik- und Bronzeschmuckbeigaben gefunden.

Katalin Debitzky

21/5. Budapest, III. Mocsáros dűlő, Aranyhegyi út hrsz. 22686/3. (III). Die vorjährigen Arbeiten wurden fortgesetzt, wodurch das zentrale, mit einem Porticus versehene Gebäude der Villenwirtschaft freigelegt werden konnte. Die Villa verfügte über einen Hypokaustum und ein Badebecken. Ihre Grundfläche beträgt 700 m². Ein Teil des dazu gehörenden, durch eine Mauer umgebenen wirtschaftlichen Hofes wurde ebenfalls durchforscht. Die vorgekommenen Funde sind größtenteils in das 4. Jahrhundert datierbar.

Erzsébet Mátyás

21/6. Budapest, III. Óbuda-Újlak (III.) Im Rahmen des Programms Óbuda-Újlak-Umbau wurden archäologische Freilegungen auf dem erwähnten Gebiet mit finanzieller Unterstützung des Bezirksrates in zwei Ausgrabungssaisons durchgeführt. Im Laufe der Arbeiten wurden auch neue, wertvolle, zum Territorium Aquincums gehörende Fundorte südlich des Amphitheaters in der Nagyszombat-Straße entdeckt und das mehrschichtige, aus mehrhundert Gräbern bestehende, an Beigaben reiche Gräberfeld aus den 3. und 4. Jahrhunderten wurde ebenfalls dokumentiert. (S. die Berichte von Katalin Debitzky, Erzsébet Mátyás, Orsolya Madarassy und betreffs des Mittelalters die von Judit Gádor.)

Krisztina Szirmai

Budapest, XI. Gellérthegey, südlicher Hang, s. Nr. 3.

Budapest, XX. Milleniumi lakótelep, s. Nr. 55/6.

Dombóvár s. Alsóhetény-Kapospula (Kom. Tolna), s. Nr. 19.

22. Esztergom-Bánomi-dűlő (Kom. Komárom) (X). Die 1986 begonnene Notgrabung des spätrömerzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. 1989 wurden 115 Gräber freigelegt. Davon waren 24 Steingräber, 43 Ziegelgräber und 48 Erdgräber. Bei den letzteren konnten die Reste von Holzkasten in sieben Gräbern beobachtet werden und acht Gräber wurden mit Ziegeln bedeckt. Bei den Ziegelgräbern wurden die Ziegel in sechs Gräbern in einen starken Mörtel gelegt und auch die innere Seite des Grabes war geputzt, bzw. zwei Gräber hatten ein Gewölbe. Bei den Steingräbern stieß man auf bearbeitete Steine: Grabsteine aus den 1. und 2. Jahrhunderten, Relieftafeln, Altarsteine und Profilsteine, die als Steinplatten bzw. zum Bedachen des Grabes benutzt wurden. Die Gräber sind meist SW-NO- bzw. NW-SO-orientiert. In den Gräbern, die im allgemeinen ausgeraubt waren, kamen zahlreiche Funde zum Vorschein: Ohrhinge aus Gold, Silber bzw. Bronze, Fingerringe, Haarnadeln, bronzene, beinerne und eiserne Armbänder, Perlen, Spinnwirtel, Knochenkämme, Münzen, ferner Bronzefibeln, Bronze- und Eisenschnallen, Eisenmesser, Feuersteine usw. In einigen Gräbern wurden Tongefäße bzw. in 36 Gräbern Glasgefäße als Beigabe gefunden. In zwei Gräbern kamen die Reste von bronzebeschlagverzierten Kästchen vor. Aufgrund der Münzen und der zahlreichen gestempelten Ziegel ist der Großteil der Gräber in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts zu datieren, aber das Gräberfeld war höchstwahrscheinlich auch am Anfang des 5. Jahrhunderts benutzt. Die Ausgrabung wird 1990 fortgesetzt.

Mitarbeiterin: Emese Ugrin.

Márta H. Kelemen

23. *Nemesvámos-Balácsa-puszta* (Kom. Veszprém) MRT 2 Fo.34/14. (XXXVIII). In diesem Jahr wurden die Freilegungen hauptsächlich bei dem Gebäude X durchgeführt. Unser Ziel war, die Forschung der Gebäude zu beenden und den Beginn der Konservierungsarbeiten möglich zu machen. Judit Regénye war an der Teilnahme verhindert. Der Raum XI wurde mit drei Gräben durchgeschnitten und es wurde nach der, die südliche Einfassungsmauer mit dem Großen Brunnen (Nagykút) verbindenden, vermuteten Wasserleitung geforscht.

Gebäude X

Periodenforschungen wurden in dem, durch Kanäle begrenzten und geteilten Raum Nr. 1, an den Ecken und im Raum Nr. 2 durchgeführt bzw. man suchte den östlichen und westlichen Abschluß des Gebäudes. Unter dem zweischichtigen Terrazzoboden wurde das kalkige Niveau bzw. die dadurch bedeckte dunkle Schicht mit römischen Funden im Raum Nr. 1 überall registriert. Die Heizkanäle teilen den Raum Nr. 1 in sechs, ca. gleiche Teile. Sie waren voneinander durch weiße Wände von Balken-Ruten-Konstruktion getrennt. Die tiefe Gründung der Ecken macht ein Stockwerk von ähnlicher Teilung vorstellbar. In dem westlichen Quadranten kam die westliche Abschlußmauer des großen Praefurniums des Raumes Nr. 1 vor. Die zur nördlichen Wand des Gebäudes gebaute Einfassungsmauer zieht sich aber in westlicher Richtung weiter, wo sie mit der Raumwand Nr. 34 wahrscheinlich einen anderen Hof umgibt. Im Vorraum des Raumes Nr. 1, am N-Profil des Ausgrabungsgebietes wurde eine große mittelalterliche Grube erschlossen.

Die Wände und Niveaus des Raumes Nr. 2 wurden durch die mittelalterlichen Zerstörungen stark beschädigt. Der Raum Nr. 2 verfügte über drei, aus verschiedenen Richtungen geheizte, nicht gleichzeitige(!) Heizungssysteme. Wie im Raum Nr. 1, erschienen die kalkigen Niveaus auch hier. In dem, an der östlichen Seite freigelegten Quadranten kam eine, Mörtel und Wandgemäldebruchstücke enthaltende, geplante Schicht vor.

Gebäude XI

In den Gräben stieß man auf die Details der südlichen Hauptmauer der Gebäude und auf die damit parallel laufenden und darauf senkrecht stehenden Teilungsmauer. Sie tauchten in einer kleinen Tiefe von der Oberfläche auf und in der aufgetragenen Erde (Gy. Rhé?) kamen römische und arpadenzeitliche Funde zum Vorschein.

Die Mauer zwischen der südlichen Einfassungsmauer und dem Großen Brunnen (Nagykút)

Die vergilbte Luzerne ließ eine gerade Linie sehen, die man früher als eine vermutete Wasserleitung bestimmte. Als sie durchgeschnitten wurde, kam eine römische Mauer zum Vorschein. Die sich der Mauer anschließenden Schichten wurden durch arpadenzeitliche und mittelalterliche Eingrabungen zerstört.

An der Ausgrabung nahmen die Mitglieder des Historischen Vereins der Holländischen Jugendlichen teil.

Sylvia K. Palágyi

24/1. *Pécs, Citrom u. 6.* (Kom. Baranya) (XXIV). Bei Grundbauen eines Hotels wurden Details von drei Gebäuden, eine 40 m lange Strecke einer Straße und eine Strecke der spätrömischen Stadtmauer freigelegt.

Zsuzsa Katona Győr-Gábor Kárpáti

24/2. *Pécs, Rákóczi u. 46.-Bajcsy-Zsilinszky u. 4-8.* (Kom. Baranya) (XXIV). Bei den Grundbauen des Handelshauses und des

neuen Warenhauses „Centrum“ kamen die Grundmauern eines großen Gebäudes vor. Die Notgrabung setzt sich 1990 fort.

Zsuzsa Katona Győr-Gábor Kárpáti

25. *Somogyvár-Resterica* (Kom. Somogy) (XIV). Die heurigen Ausgrabungen wurden in dem Inneren der spätrömischen Villa durchgeführt. Man stieß auf die östliche Abschlußmauer und auf die Fortsetzung der östlichen Wasserleitung. Auch in diesem Teil der Villa blieben nur die Mauergründungen erhalten. Im westlichen Teil der Villa folgte man der Fortsetzung der anderen Wasserrinne. Von den Funden ist das Bruchstück eines Silberlöffels mit Inschrift erwähnenswert. Unter dem römischen Gebäude wurden die Details von zwei keltischen Häusern erschlossen. In dem einen wurden Knochengeräte und Netze gewichte außer den bedeutenden Keramikfunden gefunden.

Teilnehmer: Szilvia Honti (Archäologin), János Tólos (Geodät), Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung).

Péter Gergely Németh

26. *Szob-Hidegrét* (Kom. Pest) (V). In Beziehung mit den Bauarbeiten des Wasserkraftwerkes bei Bős-Nagymaros wurde eine Rettungsgrabung auf dem Gebiet der spätrömischen Brückenkopfstellung durchgeführt.

Die erhalten gebliebenen trümmerhaften aufgehenden Mauern des Brückenkopfs wurden am Anfang des 20. Jahrhunderts bei den Bauarbeiten einer Industriebahn bis die Erdoberfläche weggerissen bzw. sie wurden –nach den örtlichen Bewohnern – teilweise aufgesprengt. So blieb nur die nördliche, mit Quadersteinen bedeckte Mauer des Hauptgebäudes erhalten. Auf der äußeren Fläche der Mauer konnten die Spuren einer, aus roten Linien bestehenden und die Quadersteine nachahmenden Bemalung beobachtet werden. Der Brückenkopf wurde an der Stelle einer geplanten urzeitlichen Siedlung errichtet. An der nördlichen Mauer des Hauptgebäudes wurden Keramikbruchstücke (darunter auch die von glasierten Gefäßen), Gläser und Tierknochen in großer Menge, ferner gestempelte Ziegel und Ziegel mit kursiver und bemalter Inschrift, stellenweise Eisen- und Bronzegegenstände zutage gefördert. Außerhalb der nördlichen Wand konnte eine Strecke des, das Objekt umgebenden Grabens beobachtet werden. In der Nähe der Mauer unter dem Bauschutt der aus Stein gebauten Brückenkopfstellung kam ein Teil eines früheren Grabens vor, dessen Orientierung der der Steinmauer ganz ähnlich war.

An der Ausgrabung nahm Melinda Torbágyi (Archäologin) und Ottó Soszárts (Student) teil.

Mihály Nagy

Tapolca-Templomdomb (Kom. Veszprém), s. Nr. 67.

27. *Tác* (Kom. Fejér) (XXX). Im 32. Jahr der systematischen Freilegungen wurde die Ausgrabung der westlichen Stadtmauer auf einer 130 m langen Strecke zwischen dem südwestlichen Eckturm und dem westlichen Stadttor beendet. Der aufgehende Teil der 1989 freigelegten, 20 m langen Mauer blieb 1 m hoch erhalten. An der inneren (östlichen) Seite schlossen sich zu der späten Periode der Stadt gehörende Mauerreste und die SW-NO-orientierte Mauer eines Gebäudes aus dem 3. Jahrhundert, welche beim Bau der Stadtmauer durchgeschnitten wurde, der Stadtmauer an; außerhalb der Mauer kamen weitere Gräber aus dem 5. Jahrhundert vor.

Die neben dem südwestlichen Eckturm früher gefundenen großen Pfeiler konnten nach der Freilegung des vor dem Turm befindlichen Steinbodens gedeutet werden. Die drei, aus Quadersteinen errichteten Bauwerke, die zuerst als das Grundwerk einer Brücke und später als das eines Aquäduktes erklärt wurden, erwie-

sen sich als Teile eines, diesen Platz am Süden abschließenden Tores. Die steinige Fläche, deren Spuren innerhalb der Stadtmauer ebenfalls zu beobachten waren (der früher größere Platz wurde durch den Ausbau der Befestigung kleiner), zog sich bis zum Fluß bzw. bis dessen ausgebauter Bucht. An der Bucht blieben zur Landung geeignete Balken erhalten. Daraus geht es hervor, daß die steinige Fläche am Stadtrand als ein Hafenplatz diente.

Die Suchgräben, mit deren Hilfe man die Ausdehnung des Legionslagers II bestimmen wollte, brachten nicht das erhoffte Ergebnis: In N-S-Richtung ist das Lager wesentlich länger, als das aus der bekannten W-O-Breite hervorgehe. Die südwestliche Ecke des Grabens kann wahrscheinlich im Profil des zur Sárvíz führenden Kanals erkannt werden. Hier kamen Funde nur in ziemlich kleiner Menge vor, was die frühere Feststellung, wonach das Kastell während der markomannischen Kriege einige Jahre hindurch benutzt worden wäre, bestätigt.

Die kanadischen Teilnehmer der Ausgrabung setzten die Freilegung des Gebäudes aus dem 4. Jahrhundert südlich des decumanus maximus fort. Die Wände des großen, mit einem Terrazzoboden bedeckten Raumes konnten auf allen vier Seiten geklärt werden. Die anderen Räume des Gebäudes öffneten sich nordwestlich des Raumes.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, László Barkóczy, Gabriella Nádorfi bzw. die Studenten Orsolya Fekete, Lisa Kunert (Berlin), Natalie Duplain und Jean Jacques Aubert (Neuchatel) teil. Der Leiter der kanadischen Ausgrabungsgruppe war János Fedák (University of Prince Edward Island).

Jenő Fitz

Zamárdi-Kútölgyi-dűlő (Kom. somogy), s. Nr. 35/1.

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM (Auf der Karte: Nr. 28)

28. *Gyomaendrőd-Endrőd*, Fo.Nr. 170 (Kom. Békés) (II). Im Rahmen der Mikroregionforschungen in der Großen Ungarischen Tiefebene wurden Probegrabungen an drei Stellen des, im Jahre 1987–88 aufgrund von Geländebegehungen, geophysikalischen Messungen und Luftaufnahmen kartographisch aufgenommenen Fundortes durchgeführt. Es wurde eine 375 m² große Oberfläche freigelegt. Der Fundort wurde durch die Ackerbestellung und Erosion eben bis den árpádenzeitlichen Laufhorizont zerstört. Den Oberflächenfunden entsprechend wurden sarmatische, awaren- und árpádenzeitliche Objekte erschlossen. Sarmatische Objekte sind: eine große, ca. 4 m tiefe Abfallgrube; eine 7,5 m lange und 2,5–3 m breite Fläche mit ausgebranntem Lehmewurfscutt und mit Balkenabdrücken, unter der nichts gefunden wurde; elf Gruben, von denen mehrere auf dem Boden Brandspuren aufwiesen. Eine einzige Grube gehört in die Awarenzeit. Aus der Árpádenzeit wurde ein Haus bekannt, welches über eine, sich unter das Bodenniveau vertiefende, 50x40 cm große, rechteckige Heizungsanlage mit abgerundeten Ecken verfügte. Dazu gehörten noch eine Backfläche und zwei Backöfen im Freien, ferner acht Gruben, die größtenteils auf dem Boden Brand- und Lehm Spuren aufwiesen. Unter der gepflügten Schicht kam auch ein Kinderskelett aus unbekanntem Zeitalter ohne Beigabe zum Vorschein.

Dénes Jankovich–Judit Kvassay

Kiskunfélegyháza-Páka-Dósa-tanya (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 6.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT (Auf der Karte: Nr. 29–35)

29. *Budakalász-Dunapart* (Kom. Pest) (XXXII). In der Schottergrube der Arbeitstherapeutischen Anstalt von Pomáz, wo ein awarenzeitliches Gräberfeld vorkam, wurde eine Notgrabung durchgeführt. Es wurden 330 weitere Gräber freigelegt, in denen größtenteils frühawarenzeitliche Gürtelgarnituren aus Silber, vergoldetem Silber und gepreßtem Bronzeblech, vergoldete Silber- und Bronzeohrringe, Fingerringe, Pferdegeschirrschmücke und Waffen gefunden wurden. Wie früher, waren 10% der freigelegten Gräber Reitergräber, aber auch selbständige Pferdebestattungen kamen zum Vorschein. Von den Funden sind der, im Grab 740 gefundene gegossene Bronzezugkrug spätantiken Charakters mit amphitheatralischen und Jagdszenen und der byzantinische, glänzende Goldsolidus des Grabes 759 erwähnenswert. Bis jetzt wurden 807 Gräber freigelegt.

Adrien Pásztor–Tivadar Vida

30. *Gyenesdiás* (Kom. Zala) (XVI). In dem, seit 1963 bekannten awarenzeitlichen Gräberfeld wurden bis jetzt 85 Gräber erschlossen und die Freilegung setzt sich fort. In diesem Jahr wurde der nordöstliche Teil des Gräberfeldes durchforscht und dort kamen 81 Gräber vor. Sie können größtenteils an das Ende des 8. Jahrhunderts und an den Anfang des 9. Jahrhunderts datiert werden. Die meisten Gräber – wie auch die, in die mittlere Periode der Awarenzeit datierbaren Gräber – waren ausgeraubt. Das Grab des, am Anfang der Mittelawarenzeit, d.h. in den 70er Jahren des 7. Jahrhunderts begrabenen militärischen Führers, welches durch den glänzenden Goldsolidus des II. Constantins bzw. IV. Constantinus (654–659) datiert ist, wurde aber nicht ausgeraubt. Weitere Funde sind: Säbel mit Gold- und Silberverzierung, Goldgehänge, Goldringe, eine vergoldete, bronzene Gürtelgarnitur und Pferdegeschirre, ein Eisendolch, ein Spinnwirtel, weitere Bogenverstärkungen aus Knochen, Pfeilspitzen und Keramik.

Róbert Müller

31. *Kaposmérő-Agyagbánya* (Kom. Somogy) (XIV). Neben der Ziegelei von Kaposmérő wurde die Freilegung des früher größtenteils zerstörten Gräberfeldes aus dem 8. und 9. Jahrhundert fortgesetzt (Grab 87–139). Die N-S-orientierten Sargbestattungen bilden regelmäßige Reihen. Es ist charakteristisch, daß das Kopf- und Fußende der Gräber vertieft wurden. Die in den Frauengräbern vorkommenden kennzeichnenden Funde sind: ovale bronzene, silberne (vergoldete bronzene) Ohrringe mit Glasperlenanhänger, Haarringe mit S-förmigem Ende, melonenkernförmige Glasperlen, gegliederte Stabperlen, gegossene Bronzearmbänder und solche aus Blech, Ringe mit punziertem Kopf und Nadelbehälter aus Knochen. In den Männergräbern kam das Eisenmesser als Beigabe im allgemeinen vor. Für die Bestattungen sind die Gefäß-, Tier- (Huhn, Schaf, Schwein) und Eierbeigaben allgemein charakteristisch. Mit durch Greif-Ranken-Motiv verzierte Gürtelbeschläge versehene Gürtelgarnituren kamen nur in einigen Gräbern vor.

Mitarbeiter: Frau Ferencz (Graphiker) und Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung).

Edith Bárdos

32. *Kéthely-Melegdöl* (Kom. Somogy) (XIV). Südlich des Gebietes, wo 28 Gräber 1988 freigelegt wurden, kam ein Schädel nach dem Regen auf der, mittels Schubraupe abgeschobenen Fläche zum Vorschein. Hier wurden weitere 20, allgemein WSW-ONO-orientierte Gräber erschlossen. Die Gräber waren teils zerstört. Bei mehreren Gräbern kam es vor, daß das Skelett in dem lehmigen Boden fast vollkommen vermoderte. Die typischen Funde

der Keszthely-Kultur: die Stylusnadeln, die punzierten Bronzearmbänder und Perlenketten konnten in ihrer ursprünglichen Lage beobachtet werden. In sieben Gräbern kamen Körbchenohrringe und in zwei Äxte mit Schaftloch vor.

Mitarbeiter: János Tálos (Geodät-Zeichner)

László Költő

33. *Kölked-Feketekapu*, Arbeitsplatz „B” (Kom. Baranya) (V). In einem 40x27 m großen Quadranten wurden die Gräber 501–553 freigelegt, die zu einer weiteren Gräbergruppe gehören. In diesem Quadranten wurden noch die Konturen von weiteren 50 Gräbern, die Mangel an Geld nicht erschlossen werden konnten, registriert. Diese Gräber können teils zu der 1989 freigelegten Grabgruppe, teils zu der bis in die Spätawarenzeit benutzten, 1987 und 1988 vorgekommenen Grabgruppe gehören. Aufgrund der Grabkonturen schneiden die frühen und späten Gräber teilweise einander.

Mitarbeiterin: Zsuzsanna K. Zoffmann

Atila Kiss

34. *Vasasszonyfa* (Kom. Vas) (XXXV). Die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes wurde 1989 fortgesetzt und 43 Gräber (Nr. 401–443) – unter ihnen auch ein Doppelgrab (Nr. 432) wurden zutage gefördert. Die Mehrheit der Bestattungen wurde in der Neuzeit ausgeraubt. Trotzdem konnten auch Särge beobachtet werden. (Im Grab Nr. 437 gab es einen, mit großen Eisennägeln verstärkten Sarg.) Das vorgekommene Fundmaterial ist in die 7. und 8. Jahrhunderte zu datieren. Die im Grab 40 gefundene gepreßte Gürtelgarnitur ist erwähnenswert.

Gábor Kiss

35/1. *Zamárdi-Kútölgyi-dűlő* (Kom. Somogy) (XIV). Entlang der östlichen Seite der nach Balatonendréd führenden Straße wurden Gräben in der Kútölgyi-Flur gegraben. Im Laufe dessen wurden mehrere Eisenhütten zerstört. Die Reste von drei Eisenhütten und die dazu gehörenden Arbeitsgruben und sonstigen Objekte (z.B. die Stelle eines Holzkohlenmeilers usw.) konnten freigelegt bzw. beobachtet werden. Aufgrund ihrer Konstruktion sind die Eisenhüttenreste in die 7. und 8. Jahrhunderte zu datieren. In der Arbeitsgrube des Objektes nr. 7 kam ein awarisches Spielzeuggefäß zum Vorschein. Die Objekte selbst wurden in eine römervzeitliche Kulturschicht eingegraben (darauf weisen die in großer Menge vorgekommenen dunkelgrauen Keramikbruchstücke hin).

Auch auf dem Hügelrücken wurden Eisenhütten bei dem Ausgraben der Gräben zerstört. Hier kamen einerseits die Bruchstücke von großen Speichergefäßen, die der Urnenfelderkultur zuzuordnen sind, und andererseits die zerstörten Stücke von mindestens acht-zehn Eisenhütten in sekundärer Lage vor. Nach ihrer Konstruktion und Technik gehören diese Eisenhütten zu einem anderen Typ. (Hier kamen Hüttenschlacke in großer Menge, Mantelbruchstücke in einem grün glasiert ausgebrannten Zustand, Blaströhren usw. zum Vorschein.) Unter den Resten der Objekte wurden Keramikbruchstücke mit Wellenlinienverzierung aus den 11. und 12. Jahrhunderten gefunden. Die ganze Oberfläche des Hügelhanges (ca. 100x200 m) ist durch Hüttenschlacke, -bruchstücke und Blaströhrenbruchstücke bedeckt. Dieser Fundort ist seit den 60er Jahren bekannt und der Großteil der Objekte liegt dort seitdem ausgepflügt. Die archäometrischen Messungen werden von Péter Márton (Mitarbeiter des Lehrstuhles für Geophysik, Naturwissenschaftliche Fakultät, ELTE) durchgeführt.

Mitarbeiter: Frau G. Ferencz (Graphiker, SMMI), Zoltán Gál (Administrator, Graphiker der SMMI), Zoltán Nyári und János Tálos (Dokumentationsabteilung, SMMI), László Hornyák (Graphiker).

Edith Bárdos

35/2. *Zamárdi-Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). Die Gräber Nr. 783–864 wurden freigelegt. Im westlichen Teil des Gräberfeldes kamen Gräber aus den 6. und 7. Jahrhunderten vor. Alle freigelegten Gräber waren ausgeraubt, so daß sie oft weder Skelettreste noch Beigaben enthielten. Die großen Grabflecke sind charakteristisch (3x2 m). Es ist ebenfalls zu erwähnen, daß fünf Bestattungen mit Schwertbeigabe auf einer verhältnismäßig kleinen Fläche (40x25 m) erschlossen wurden. Im Grab Nr. 809 kamen der Beschlag und die großen Riemenzunge des II. germanischen Tierstils mit künstlerischer Ornamentik an ihrer ursprünglichen Stelle (zwischen den Beinen) vor. In diesem Teil des Gräberfeldes wurde auch ein Kreuz gefunden. In den Pferdebestattungen kamen die Reste von, mit Blei ausgefüllten, frühen Pferdeggeschirrverzierungen zum Vorschein. Die Grabformen der Bestattungen aus dem 8. Jahrhundert sind voneinander abweichend und der Grabboden wurde am Kopf- und Fußende vertieft. Sie sind Sargbestattungen, bei denen der Sarg beschlagen wurde. Die kennzeichnenden Funde sind die großen Silber- und Bronzeohrringe mit aufgezogenem Kugelanhängen, die gegossenen Taschenscheiben aus Bronze und das Ei.

Mitarbeiter: Csilla Ács (Archäologin, Eger), István Bóna (Professor der Archäologie, ELTE), Jolán B. Horváth (Intercisamuseum, Dunaújváros), Tibor Kovács (Student), Frau G. Ferencz (Graphiker, SMMI), Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung, SMMI), Frau S. Bajók (Graphiker, DÉLVIÉP).

Edith Bárdos

LANDNAHMEZEIT (Auf der Karte: Nr. 36–40)

36. *Ebes-Templomdűlő* (LPG Hajdúszoboszló, Betriebseinheit Ebes) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Auf dem rechtseitigen Hochufer der Kösely wurden fünf Gräber eines Gräberfeldes aus den 10. und 11. Jahrhunderten freigelegt. In den Gräbern kamen Haarringe mit S-Ende und ein gedrehter Bronzering vor. Auf demselben Fundort wurde eine Grube mit den typischen Gefäßen der Szilmeg- und Eszár-Gruppe der Kultur der Alföld Linienbandkeramik erschlossen. Die Notgrabung wird fortgesetzt.

Ibolya M. Nepper-Zsigmond Hajdú

37/1. *Karos-Eperjesszőg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Die Ausgrabungen wurden in diesem Jahr in dem landnahmezeitlichen Gräberfeld Nr. III durchgeführt. Die am nördlichen Flügel des Gräberfeldes befindlichen Gräber Nr. 12–19 wurden freigelegt. Davon waren die Toten in drei mit Pferde und mit Pferdeggeschirr bestattet. In einem Grab wurde ein beschlagverzierter Gürtel und in zwei Männergräbern je ein Bogen mit Bogenverstärkung aus Knochen und je ein Köcher gefunden. Da der südliche und mittlere Flügel des Gräberfeldes in einem von 15 bis 20 m breiten Streifen umgraben wurden, ist es zu vermuten, daß es insgesamt aus einer einzigen Grabreihe besteht. Die Funde sind in die erste Hälfte des 10. Jahrhunderts datierbar und sie sind mit denen, der einige hundert Meter weit entfernt nach Norden liegenden Gräberfelder Nr. I und II gleichartig.

An der Ausgrabung nahmen Krisztina Józsa-Homola (Graphiker, HOM) und Katalin F. Bodnár (Archäologin, Kubinyi-F.-Museum) teil.

László Révész

37/2. *Karos-Mókahomok* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Dieser Fundort ist seit den 60er Jahren unseres Jahrhunderts bekannt. Er wurde damals aufgrund der Oberflächenfunde als eine slawische Siedlung aus dem 9. Jahrhundert bestimmt. Dieses Gebiet wurde wieder bestellt und da sich dieser Fundort etwa

1000 m nordöstlich der landnahmezeitlichen Gräberfelder Nr. I und II befindet, drängte sich der Verdacht auf, daß die, zu diesen Gräberfeldern gehörende Siedlung hier worden wäre. Im Laufe der Notgrabung wurden hier Siedlungsreste aus den 10. und 11. Jahrhunderten, Gruben und vier Öfen freigelegt.

Mária Wolf

38. *Nyárlőrinc-Bogárdódűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (XV). Bei Maschinenarbeiten kam ein landnahmezeitliches Reitergrab vor. Bei der Notgrabung wurde ein W-O-orientiertes landnahmezeitliches Frauengrab freigelegt. Die wichtigsten Funde sind ein silbener Ohrhring, bunte inkrustierte Glasperlen, Silber- und Bronzeperlen, Arm- und Knöchelbänder aus Silber, versilberte Bronzeknöpfe und eine byzantinische Bronzemünze. Der Großteil der Funde, d.h. die Trense, der Steigbügel, die Gurtschnalle und die versilberten Pferdegesschirrbeschläge lagen auf dem Kopf des Pferdes im Grab.

Elvira H. Tóth-Attila Horváth

Örménykút, Fo. 13. (Kom. Békés), s. Nr. 8.

39. *Somogyjád-Géppálmás* (Kom. Somogy) (XIV). Bei den Erdarbeiten der Pferderennbahn kamen zwölf Skelettgräber vor und sie wurden freigelegt. Die W-O-orientierten Gräber befanden sich in drei Grabreihen. Die Gräber hatten eine rechteckige Form mit abgerundeten Ecken. In den, an Beigaben armen Gräbern wurden die Toten ohne Sarg bestattet. Im Grab 3 kamen ein gegossenes Silberarmband mit Tierkopfverzierung am linken Gelenk des Frauenskeletts und ein Fingerring aus Silber unter den Fingergliedern vor. Im Männergrab 5 lagen der Bogen und zwei Pfeilspitzen neben dem Skelett.

Mitarbeiter: Frau S. Bajók (Graphiker, DÉLVIÉP), Frau G. Ferencz (SMMI), Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung, SMMI).

Edith Bárdos

Vörs-Papkert „C“ (Kom. Somogy), s. Nr. 16/1.

40/1. *Zalavár-Rezes* (Kom. Zala) (V). Auf der Rezes-Insel kamen 142 Siedlungsobjekte auf dem, 1981–82 durchforschten Gebiet (11.500 m²) und in einigen früher geöffneten Quadranten zum Vorschein. Ihr Großteil ist in das 9. Jahrhundert zu datieren (die anderen sind neolithische, kupfer-, und bronzezeitliche, spätkaiserzeitliche und árpádenzeitliche Objekte). Es wurden noch 155 Gräber des gleichaltrigen Gräberfeldes freigelegt (Cs. Sós, Á., *Zalavár-Rezes. Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében.* [Archäologische Forschungen im Raum des Kleinen Balatons.] Ed.: L. Vándor. Zalaegerszeg 1986. 22–24.)

Die im Jahre 1989 durchgeführte Ausgrabung erstreckte sich auf das ganze Gebiet der Insel, aber nur eine 700 m² große Fläche erwies sich für die Freilegungen als geeignet. Außer zwei frühmittelalterlichen Abfallgruben kamen weitere 60 Gräber des Gräberfeldes aus dem 9. Jahrhundert zum Vorschein. Davon enthielten 18 Gräber auch Beigaben; die Eisensporen karolingischen Typs sind erwähnenswert.

Ágnes Cs. Sós

40/2. *Zalavár-Vár* (Kom. Zala) (V). 1989 wurden die Freilegungen auf dem Gebiet des früher erschienenen Befestigungsringes fortgesetzt. Der Grundriß des Steinkomplexes mit mehreren Perioden, der nach der Holzkirche errichtet worden war, wurde geklärt. Mit den Detailfreilegungen machten wir schöne Fortschritte und auch die Ausgrabung des Gräberfeldes um die Kirche wurde fortgesetzt. Die Reste des Steinkomplexes befinden sich auf einem ca. 60x25 m großen Gebiet und innerhalb dessen umfaßt die erste Kir-

che, die vermutlich die Marienkirche der Pribina-Burg war, eine 24x16 m große Fläche. Das zweite Gebäude, dessen Länge in der O-W-Achse fast 50 m ist, wurde mit der Beibehaltung einiger Mauerstrecken aufgebaut und seine Merkmale weisen auf die karolingische Architektur hin. Es wurde höchstwahrscheinlich im letzten Viertel des 9. Jahrhunderts gebaut. Von den vorgekommenen Funden gelten die bemalten Glasfensterbruchstücke als besonders bedeutende Objekte.

Ágnes Cs. Sós

ÁRPÁDENZEIT (Auf der Karte: Nr. 41–53)

Babócsa-Nárciszos-Basakert (Kom. Somogy), s. Nr. 54.

41. *Balatonmagyaród-Felsőkoloni dűlő* (Kom. Zala) (XL). Der östliche Rand des árpádenzeitlichen Gräberfeldes großen Umfangs wurde geklärt. Die auf dieser Fläche vorgekommenen Gräber waren an Beigaben ziemlich arm. Der Großteil des Fundmaterials besteht aus Haarringen mit S-Ende.

Béla Szőke-László Vándor

42. *Boglárlelle-Berekre dűlő* (Kom. Somogy) (XIV). In der Berek-Flur (Berekre dűlő), entlang der westlichen Seite der nach Szőlőskislak führenden Straße werden die Gräber eines frühárpádenzeitlichen Gräberfeldes beim Grabenziehen für eine Gasrohrleitung zerstört. Der Graben schneidet etwa 60 m lang das Gräberfeld in N-S-Richtung durch. Auf dieser Strecke befanden sich 24 oder 26 Gräber. Im Laufe der Rettungsgrabung konnten 15 Gräber freigelegt werden. Dieses Gräberfeld ist einschichtig. Die W-O-orientierten Gräber, in denen die Toten vermutlich ohne Sarg bestattet wurden, bilden regelmäßige Grabreihen. In allen Gräbern sind die Spuren von zeitgenössischen, nachträglichen Zerstörungen zu beobachten. In den beigabenarmen Bestattungen wurden nur Haarringe mit S-Ende, Eisenmesser und Eisennadeln gefunden. Die Ausdehnung des Gräberfeldes in S-N-Richtung konnte bestimmt werden. Das Gräberfeld setzt sich sowohl unter dem Straßenkörper als auch nach Norden fort.

Mitarbeiter: Frau G. Ferencz (Graphiker, SMMI), Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung, SMMI), Zsolt Nyári (Graphiker, SMMI).

Edith Bárdos

43. *Cegléd-Kövespart* (Kom. Pest) (VI). An der nächsten Stelle des Hügels wurde die im vorigen Jahr begonnene Ausgrabung fortgesetzt. Es wurden 145 árpádenzeitliche Gräber freigelegt; so ist die Zahl der erschlossenen Gräber 187. Es ist sicher, daß der Grund der Kirche vernichtet wurde, da nur ihre umherliegenden Steine und Ziegel aufzufinden sind. Die Grabbeigaben sind: einfache Haarringe und solche mit S-Ende, Fingerringe (auch Bandrings mit Runenschrift bzw. mit gekerbter Verzierung), Münzen (CNH I. 39–119), Perlen und Nadeln.

Teilnehmer: Valéria Kulcsár (Archäologin, Katona-József-Museum), Elek Benkő (Archäolog, MTA RI), Hedvig Borsos (Restauratorin, CKM), Erzsébet Reznák (Museumspädagogin, CKM).

Edit Tari

44. *Ebes-Templomdomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Im Laufe der Notgrabung kamen die gestampften Lehmwände einer Kirche mit viereckiger Apsis und Stützpfählen vom Anfang des 13. Jahrhunderts zum Vorschein. Innerhalb der Kirche stieß man sowohl auf die romanische Periode als auch auf den Umbau am Ende des 13. Jahrhunderts. Die Länge der Kirche vom Ende des 13. Jahr-

hunderts beträgt 18,5 m, die Breite des Schiffes ist 8 m. Die Wanddicke ist 1 m.

Ibolya M. Nepper

45. *Edelény-Borsodi földvár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Innerhalb des Erdwalles wurden die 1987 begonnenen Freilegungen fortgesetzt. Bodenkundliche Bohrungen gingen der heurigen Ausgrabung voran und die Quadranten wurden unter der Berücksichtigung der Bohrungsergebnisse abgesteckt. Ein anderer Teil der 1987 freigelegten tiefen Grube konnte erschlossen werden. Es ist wahrscheinlich, daß die vorgekommenen Details zu einem, den Erdwall in Querrichtung kreuzenden Graben gehörten. Auf dem Boden des Grabens wurden zwei Öfen gefunden, die aufgrund der Funde in das 10. Jahrhundert datierbar sind. Nördlich des Grabens wurde der Grund eines Steingebäudes freigelegt. Die Steine lagen in einer rotgebrannten Lehmschicht und stellenweise kamen auch Mörtelreste vor. Auf dem Boden des Gebäudes stieß man auf mehrere verkohlte Holzbalken. Aufgrund des Fundmaterials kann das Gebäude in die frühe Árpádenzeit datiert werden.

Mária Wolf

46. *Hajdúdorog* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). In der Gemarkung von Hajdúdorog wurden Freilegungen an drei Stellen: auf dem Temető-Berg (Temetőhegy) nördlich davon auf den Szállás-Feldern (Szállásföldek: einstiges Herz-Gut) und in der Kati-Flur, die sich in der Nähe der Gemarkung von Böszörmény befindet, durchgeführt.

Auf dem *Temető-Berg* kamen drei árpádenzeitliche äußere Öfen in der Nähe des östlichen Randes des fast vollkommen freigelegten, 576 Gräber enthaltenden, vom 10. bis das 12. Jahrhundert benutzten Gräberfeldes vor. Auf der, davon östlich befindlichen 126 m² großen Ausgrabungsfläche wurden noch zwei, zu den anderen gehörende, äußere Öfen (Nr. 4, 5) mit Arbeitsgruben und die Strecke eines Grabens erschlossen. Bei den Öfen konnte nur der gestampfte Lehm Boden beobachtet werden. Darin kamen Gefäßbruchstücke (von Tonkesseln und Töpfen) in großer Menge eingelegt vor. An der Öffnung des Ofens Nr. 4 lag das Bruchstück eines Mahlsteines. In den Arbeitsgruben wurden Ziegelbruchstücke gefunden, die wahrscheinlich – sekundär – beim Bau der Ofenwände angewandt wurden. Südlich der fünf äußeren Öfen kam ein, etwa 90 cm in die Erde getieftes Wohnhaus mit einer 250x350 cm großen Grundfläche zum Vorschein. In der SW-Ecke dieses Hauses wurde ein, aus Lehm gebauter Ofen gefunden. An der Mitte der südlichen Wand des Hauses befand sich eine Sitzgrube und zwischen dem Ofen und der Grube waren die Spuren einer offenen Feuerstelle auf dem Boden zu sehen. Der Eingang dürfte auf der südlichen Seite gewesen sein. Die Spuren der großen, die Dachkonstruktion tragenden Pfosten kamen nicht vor. Es ist zu vermuten, daß die aufgehenden Wände des halb in die Erde getieften Hauses aus Holz gemacht waren. Aufgrund des vorgekommenen Materials können die Bauwerke in die 12. und 13. Jahrhunderte datiert werden.

Auf den *Szállás-Feldern*, d.h. auf dem einstigen Herz-Gut wurden Oberflächenfunde auf dem östlichen Ufer auf einer wasserigen Niederung im Laufe einer Geländebegehung gesammelt. Unter den Funden gab es viele sarmatische Gefäßbruchstücke und einen römischen Kesselhenkel, der als die beste Analogie, des, in dem germanischen Hortfund von Céke vorgekommenen Kesselhenkels betrachtet werden kann. Auf diesem Gebiet wurde ein 8x2 m großer Suchgraben geöffnet. Sarmatische Gefäßbruchstücke wurden gefunden, aber man stieß auf keine Siedlungsercheinungen, obwohl das hiesige Dasein einer sarmatischen Siedlung keinem Zweifel unterliegt.

In der *Kati-Flur*, die sich in der Nähe der Gemarkung von Hajdúböszörmény befindet, wurden Ziegel- und menschliche Kno-

chenbruchstücke auf einem rundem Hügelrücken im Laufe der Geländebegehung registriert. Der Ortshistoriker Péter Bocz sammelte hier die Münze Istváns III. bzw. auf dem südlich benachbarten Rücken árpádenzeitliche Scherben und er übergab diese Funde dem Déri-Museum. Auf dem eben aufgeackerten Feld waren die Reste eines Lehmgrundes zu sehen und der Grundriß einer kleinen romanischen Kirche mit halbkreisförmiger Apsis zeichnete sich ab. Im Laufe der Freilegung konnten die Lehmgründe des Schiffes und des Triumphbogens vollkommen und die der Apsis nur teilweise beobachtet werden. Die Innenweite des Schiffes beträgt ca. 5x6 m und die Breite des Grundes schwankte zwischen 60 und 75 cm. Die Kirche wurde aus Ziegel gebaut. Im westlichen Teil des Schiffes wurden ziemlich viele Profilziegel von abgerundeter Seite gefunden, die zum Eingang gehört haben dürften. 120–130 cm weit von der westlichen Wand zog sich ein 70 cm breiter Mörtelstreifen in der Breite der Kirche. In dem um die Kirche befindlichen Gräberfeld wurden 18 Gräber bei der Apsis und an der südlichen und westlichen Seite des Schiffes freigelegt. Der Großteil der mehrschichtigen Bestattungen bestand aus Ziegelgräbern. In einem der Gräber kam das Gepräge Gézas II. vor und das macht zweifellos, daß die Kirche um die Mitte des 12. Jahrhunderts gebaut werden könnte und sie im Tatarensturm zerstört wurde. Ein Suchgraben wurde südlich der Kirche, entlang des Feldweges gegraben, aber hier kamen – außer einigen árpádenzeitlichen Gefäßbruchstücken – Siedlungsobjekte nicht vor.

István Fodor

47. *Ibrány, Esbó-halom* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXI). Die Freilegung des Gräberfeldes aus den 10. und 11. Jahrhunderten wurde fortgesetzt. Inbegriffen auch die in diesem Jahr erschlossenen Gräber wurden insgesamt 230 Bestattungen, unter ihnen ein Reitergrab und das Grab eines Mädchens mit zwei Zopfscheiben, in diesem Gräberfeld bis jetzt freigelegt. Sargreste konnten bei mehreren Gräbern beobachtet werden. Heuer kamen Keramikbeigaben zum erstenmal vor. (In zwei Gräbern – davon das eine mit umgekehrter Orientierung – wurden drei Gefäße gefunden.) Außer den Haar- und Fingerringen, Armbändern, Messern und Hirtenbeuteln sind ein Nadelbehälter, ein Spatenbeschlag, ein awarischer Beschlag und eine römische Bronzemünze erwähnenswert.

An der Ausgrabung nahmen Frau P. Szinyéri (Restauratorin), Zsolt Benke (Graphiker), Katalin Almássy und László Iván (Studenten) teil.

Eszter Istvánovits

48. *Ikervár, Virágu.* (Kom. Vas) (XXXV). Bei der Notgrabung wurden die Gräber Nr. 77–118. des Gräberfeldes aus den 10. und 11. Jahrhunderten 1989 freigelegt. Je eine Strecke des östlichen, westlichen und südlichen Randes des Gräberfeldes konnte bestimmt werden. Von den Funden sind eine Münze (80), eine Lunula (97) und Hemdkragenbeschläge (102, 117) erwähnenswert. Im Grab 116 kamen Kranzbeschläge mit Anhänger und ein Armband mit schlangenkopfförmigem Ende bzw. im Grab 112 eine durchbohrte Münze und ein Kreuz aus Bleilegierung zum Vorschein. Im Spiegel der neuesten Freilegungen ist es feststellbar, daß man das Gräberfeld gleichzeitig an mehreren Stellen anfangs belegt zu haben.

Erika Hajmási-Gábor Kiss

Kiskunfélegyháza-Páka-Dósa-tanya (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 6.

49. *Ópusztaszer* (Kom. Csongrád) (XXIX). Auf einer großen Oberfläche wurden mehrere, zu der Siedlung aus dem 11. Jahrhundert gehörende Gräben und ein zeitgleicher, aus Ziegel im Freien gebauter Ofen freigelegt. Auch die, sich den Klostergebäuden aus

den 12. und 13. Jahrhunderten anschließenden Laufhorizonte konnten in mehreren Quadranten erschlossen werden. Die im Quadranten Nr. 86 registrierte Strecke eines Fahrweges und die Reste einer Steinmetzwerkstatt in den Quadranten Nr. 86(4–86)7 sind erwähnenswert. Auf dem Niveau des in das 14. Jahrhundert datierten Oppidums wurden die Teile eines mehrmals erneuerten bzw. umgebauten großen Gebäudes mit Grundgraben in diesem Jahr freigelegt.

Teilnehmer: Ferenc Horváth (SzMF), Lajos Matyi (Ausgrabungstechniker, SzMF).

Katalin Vályi

Örménykút, Fo. 13. (Kom. Békés), s. Nr. 8.

Polgár-Kenderföld (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 10.

50. *Sorkifalud-Zalak* (Kom. Vas) (XXXV). Die Freilegung des, aufgrund von Luftaufnahmen auf dem Überschwemmungsgebiet der Sorok entdeckten kleinen árpádenzeitlichen Erdwalles wurde fortgesetzt. Mit Hilfe eines 50 m langen Suchgrabens konnten die einzelnen Bauperiode des Erdwalles geklärt werden. Keramik- und Metallfunde kamen in großer Menge vor. Im Graben des Erdwalles kamen meist behaute Holzbalken in ziemlich gutem Zustand zum Vorschein. Der eine mit Holznägeln wies auch Zapfungsspuren auf.

Gábor Kiss–Endre Tóth

51. *Székesfehérvár-Feketehegy, Körösi dűlő* (Kom. Fejér) (XXX). Im Laufe der im Herbst 1988 und im Frühling 1989 durchgeführten Geländebegehungen wurden Scherben aus den 12. und 13. Jahrhunderten in großer Menge auf diesem Fundort und in der Umgebung gesammelt. Da wurden wir auf die runde, sich von der umgebenden – einst sumpfigen – Ebene abhebende Schanze, auf den Graben bzw. auf die, zwischen dem Dorf und dem Erdwall liegende, von denen durch einen Graben bzw. eine Schanze getrennte Vorburg aufmerksam.

Im Laufe der Freilegungen kamen ziemlich viele Scherben aus den 12. und 13. Jahrhunderten zum Vorschein, die die Zeit der Errichtung der bei den Ausgrabungen vorgekommenen Gräben und Schanzen bestätigen. Der einstige kleine Bach, der jetzt im Hosszúéri-Kanal fließt, mündete in das Sumpfgebiet westlich von Fehérvár. Das Dorf, welches sich vom Zentrum des mittelalterlichen Fehérvár nur 5 km weit befand, lag am Ufer des Sumpfes bzw. an dem des kleinen Baches. Das Dorf zog sich 200–300 m lang auf einem Hügelrücken. Davon wurde die ca. 90 m lange Vorburg, deren Gebiet fast dreieckförmig war, durch eine 100 m lange Schanze und durch einen Graben getrennt. Der Erdwall und der dazu gehörende Graben waren kreisförmig. Er war vom Osten, wo sich der Eingang befand, durch einen Graben nicht verteidigt. Das war der Fall auch bei dem östlichen Eingang der Vorburg. Der Durchmesser des Erdwalles und seines Grabens betrug im allgemeinen 40 oder 41 m. Die Gräben waren durchschnittlich 4 oder 5 m breit. Innerhalb des Erdwalles und in der Vorburg kamen Spuren von Gebäuden in den Suchgräben nicht vor.

Gábor Fancsalszky–Gábor Hatházy–
Gyula Siklósi–Attila Zsarnóczky

Szigetszentmiklós-Üdülősor (Kom. Pest), s. Nr. 12/1.

52. *Visegrád-Várkert* (Kom. Pest) (V). In der árpádenzeitlichen Siedlung wurde die Freilegung des Friedhofes um die Kirche fortgesetzt. Fast das ganze Gebiet des Quadranten, in dem 19 Gräber (Nr. 288–306) freigelegt wurden, war rigolt. In den erschlossenen Gräbern kamen Funde aus den 11., 12. und 13. Jahrhunderten

(Haarringe mit S-Ende, Haarringe mit Tüllenende, Siegelringe und eine Münze aus dem 12. Jahrhundert) zum Vorschein.

Júlia Kovalovszki

Zalavár-Rezes (Kom. Zala), s. Nr. 40/1.

53. *Zamárdi-Réti földek* (Kom. Somogy) (XIV). In der Gemarkung der Gemeinde, westlich der nach Balatonendréd führenden Straße (ca. 500 m weit vom westlichen Rand des awarischen Gräberfeldes und davon südwestlich) befindet sich ein Gräberfeld des árpádenzeitlichen gemeinen Volkes unter dem Weingarten der LPG. Beim Grabenziehen für eine Wasserleitung wurde das Gebiet durch einen 4 m tiefen Graben durchgeschnitten. Das Gräberfeld bestand höchstwahrscheinlich aus fünf oder sechs, N-S-orientierten Grabreihen; es war nur die Rettung insgesamt von zwei W-O-orientierten Gräbern ohne Sarg möglich. Im Grab Nr. 2 kam ein gegossener Bronzering mit gekerbtem Rand vor. (Dieser Typ ist in das 11. Jahrhundert zu datieren.) An der rechten Hand lag ein offener Bronzering.

Dieser Bestattungsort kann vermutlich mit dem, aus Grabreihen bestehenden Gräberfeld des gemeinen Volkes von Zamárdi aus den 11. und 12. Jahrhunderten identifiziert werden.

Mitarbeiter: Frau G. Ferencz (Graphiker, SMMI), Zoltán Gál (Administrator der Dokumentationsabteilung, SMMI), János Tólos (Graphiker, SMMI).

Edith Bárdos

Zamárdi-Kút völgyi-dűlő (Kom. Somogy), s. Nr. 35/1.

Zsámbék-Ruinen des Prämonstratenserklösters (Kom. Pest), s. Nr. 69.

MITTELALTER UND NEUZEIT (Auf der Karte: Nr. 54–69)

Árpás-Dombföld (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 20/2.

54. *Babócsa-Nárciszos* (Basakert) (Kom. Somogy) (XIV). Die Schanze der von uns für mittelalterlich gehaltenen Befestigung in Nárciszos-Basakert wurde 1989 durchgeschnitten. Die Spur der Balkenkonstruktion konnte sowohl an der östlichen äußeren als auch an der inneren Schanze registriert werden. Daraus geht es hervor, daß die zwischen den zwei Balkenreihen befindliche Erdaufschüttung selbst als Verteidigungssystem funktionierte. Dieses Verfahren war in der Zeitspanne zwischen den 15. und 17. Jahrhunderten charakteristisch.

Bei dem Durchschneiden konnten die Gräben vor und hinter der Schanze beobachtet werden. Sie waren durchschnittlich 3 oder 4 m tief und ihr Querschnitt wies eine, nach unten spitz zulaufende Form auf. Im Inneren der Lehmaufschüttung der Schanzen befindet sich eine senkrechte Pfostenreihe, die zur inneren Steifung der Erdaufschüttung diente.

Am östlichen Ende des Friedhofes der St. Ägidius-Kirche wurden die Forschungen 1989 fortgesetzt. Hier kamen die Ziegel- und Steinreste eines großen Gebäudes vor, dessen Grundfläche mindestens 30x15–20 m war. Letzten Endes gelang es, eine gotische Kirche aus dem Zeitabschnitt vom 14. bis zu dem 17. Jahrhundert und auch das dazu gehörende Pilgerhaus vollkommen freizulegen.

Die Probegrabungen begannen auch bei den Siedlungsobjekten des Oppidums. Im westlichen Teil des Erdwalles in Nárciszos, westlich der gegenwärtigen Straße befand sich wahrscheinlich ein zusammenhängender Siedlungsteil, also die Straßen- und Häuserreihen eines Dorfes bzw. die der späteren Stadt (vom 14. bis zum 17. Jahrhundert).

In der Mitte der Fundstelle in Náciszös kamen die Reste eines türkenzeitlichen, 35x10–15 m großen Gebäudes östlich des türkischen Bades bzw. nordöstlich der gotischen Kirche zum Vorschein. Das mit Hilfe von Suchgräben und Quadrantenreihen erschlossene Gebäude könnte das Haus, d.h. der Palast eines Türken von Rang und Stand gewesen sein.

Auch ein türkenzeitlicher Keramikbrennofen konnte freigelegt werden.

Kálmán Magyar

55/1. Budapest, I. Budavári Palota-Csikós-udvar (III). Die in der Nähe des sog. Arányi-Tores begonnenen Ausgrabungen wurden 1989 fortgesetzt. Entlang der, das Tor in sich fassenden Teilungswand, nördlich davon wurden die Aufschüttungsschichten des Hofes durchgeschnitten. Da der Berghang vom Osten nach Westen stark fällt, bildeten sich hier ziemlich dicke Aufschüttungsschichten aus: Am westlichen Ende des Grabens stieß man auf den gewachsenen Boden in einer Tiefe von 6,80 m noch nicht. (Es bestand die Bruchgefahr, darum arbeitete man hier nicht weiter.) Ziemlich tief in der Aufschüttung kam noch ein verhältnismäßig spätes Fundmaterial aus den 15., 16. und 17. Jahrhunderten vor. Südöstlich von dem Arányi-Tor sollen die Forschungen weitergeführt werden.

Am nördlichen Ende des Hofes, entlang der inneren Seite der Abschlußmauer wurde ein ebenfalls O-W-orientierter Suchgraben geöffnet. In der Mitte konnte eine kleine Grube aus der Türkenzeit freigelegt werden. Am östlichen Ende des Grabens kam eine Strecke des árpádenzeitlichen, sich in N-S-Richtung ziehenden Grabens vor, aus dem weitere Strecken südlicher schon registriert wurden.

Mitarbeiter: András Grynaeus (Student), Christine Oelsner (DDR).

Károly Magyar

55/2. Budapest, III. Fő tér 1. (III). Den Umbauarbeiten des Zichy-Schlusses und der Umgebung vorangehend wurden archäologische Freilegungen auf den Höfen durchgeführt. Teile des Friedhofes der Propstei kamen vor, wo die Bestattungen eine dicke, zerstörte Grabschicht ausgeben.

Im nordwestlichen Teil des Hofes kamen Baureste zum Vorschein, die höchstwahrscheinlich zu der ersten Propstei gehörten.

Unter der Grabschicht konnten spätrömerzeitliche Niveaus beobachtet werden.

Im östlichen Teil des Hofes kamen die Spuren des mittelalterlichen Einbaus vor.

Julianna Almann-Margit Németh

55/3. Budapest, I. Kapisztrán tér 2–4. (III). Auf dem Hof des Kriegsgeschichtlichen Institutes und Museums kamen die Reste einer Bronze gießerei vermutlich aus dem 13. Jahrhundert, südlich der gleichzeitigen Stadtmauer vor. Die in die Zeit des Königs Béla IV datierbare Stadtmauer und der Hufeisenturm wurden renoviert und die anderen, früher freigelegten Teile des Hofes zugeschüttet.

Zoltán Bencze

55/4. Budapest, II. Budakeszi út 91–95. (III). Auf dem Territorium des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc wurden die Freilegungen 1989 nördlich der dreischiffigen Kirche und westlich der im vorigen Jahr erschlossenen Fläche durchgeführt. Es scheint, daß das eckige Bauobjekt entweder eine kleine Kirche (die keinesfalls so groß war, wie es früher angenommen wurde) oder eine Kapelle war. Auch die vollkommene Größe der frühen Kirche mit polygonalem Abschluß wurde bestimmt. Die westliche Abschlußmauer zog sich nicht in N-S-Richtung, sondern sie hat eine N-NW-Orientierung. Als die frühe Kirche mit polygonalem Abschluß gegen En-

de des 14. Jahrhunderts zu einer Kapelle umgebaut wurde, blieb nicht nur der Chor, sondern auch ein Teil des Schiffes erhalten, der mit einer N-S-orientierten Mauer abgeschlossen wurde. Von dieser Mauer zweigt sich eine andere, gleichzeitig gebaute Mauer nach Norden ab. So entstand ein, in die Kapelle führender Durchgang an der nördlichen Seite der nördlichen Abschlußmauer der dreischiffigen Kirche. Die anderen Teile der frühen Kirche mit polygonalem Abschluß wurden gegen Ende des 14. Jahrhunderts weggerissen. Infolge dessen bildete sich ein kleiner Hof westlich der N-S-orientierten Mauer aus. In diesem Jahr wurden 30 Gräber freigelegt.

Auch die Renovierung wurde fortgesetzt.

Mitarbeiterin: Dorottya Nyékelyi (Studentin).

Zoltán Bencze

55/5. Budapest, XI. Balatoni út 148/4. „Abtei von Kána" (III). Westlich des Klosters wurde das Feld 1989 mit einem N-S-orientierten und mit einem O-W-orientierten Graben, die einander kreuzten, durchgeschnitten. Im nördlichen Teil des N-S-orientierten Grabens wurden Gräber gefunden, sonst konnte das, mit einer Schotterschicht dünn bedeckte mittelalterliche Niveau überall beobachtet werden.

Am westlichen Ende des O-W-orientierten Grabens wurde ein altes, aufgeschüttetes Bachbett registriert. Die Länge der Gräben betrug 30 m.

Die NW-Ecke der Kirche wurde freigelegt. Hier kam ein Turm mit Wendeltreppenhaus vor. Der Turm wurde an der Nordseite der westlichen Front gebaut. Der in den Turm führende Eingang öffnete sich unter dem Chor der Kirche. An der nördlichen Wand des Schiffes tauchte der einzige „in situ"-Fund auf: der Sockel eines Mauerpfilers und die Basis eines Traggpfilers des Chores kamen vor. Auch der Keller des früher gefundenen kleinen romanischen Steinhauses wurde erschlossen. Er hatte ein Steingewölbe und die Mauer wurden mit Quadersteinen bedeckt. Im östlichen Teil des größeren Steingebäudes, unter dem sich ein Keller befand, wurde die Scheidewand eines Treppenhauses freigelegt. Römerzeitliche und romanische bearbeitete Steine wurden zutage gefördert. In der Zeitschrift „Archaeologiai Értesítő" wird ein Vorbericht über dieses Thema 1989 veröffentlicht.

Katalin H. Gyürky

55/6. Budapest, XX. Millenium-telep, Strand der Kolbenfabrik (III). Auf diesem Gebiet wurde eine Plangrabung von den Mitarbeitern des Historischen Museums der Stadt Budapest durchgeführt. Das Ziel der Grabung war, die Baureste der römerzeitlichen Befestigung und die der mittelalterlichen, von Marsigli am Anfang des 18. Jahrhunderts aufgenommenen Kirche St. Dienes, zu lokalisieren. Im Laufe der anderthalb Monate lang dauernden Forschungen wurde die östliche Abschlußmauer der von Flóris Römer aufgezeichneten mittelalterlichen Kirche entdeckt und östlich davon, nach der Donau kamen die Mauerreste einiger mittelalterlichen Bauwerke von unbekannter Funktion vor.

Man wollte die Stelle der römerzeitlichen Befestigung mit Hilfe der Ausschlußmethode bestimmen, aber Baureste keines einzigen römerzeitlichen Gebäudes konnten beobachtet werden. Nur einige römerzeitliche Keramikbruchstücke kamen zum Vorschein. Dieses Gebiet wurde in den vorigen Jahren stark zerstört.

Mária Pető

56/1. Eger, Dózsa György tér 1. – Bad der Sultanin Valide (Kom. Heves) (IX). 1989 versuchten wir in erster Linie einige Detailprobleme zu klären. Im Laufe dessen wurde die äußere Ebene der Quadermauer auf der nördlichen Strecke der westlichen Hauptwand des Bades freigelegt und es konnte ihre Beziehung zu der westlichen Mauer der Vorhalle geklärt werden. Wir strebten nach der Bestimmung der Niveaus in der, den südlichen Teil des Bades

bildenden Heizkammer bzw. an deren äußeren Strecke, ferner nach der Untersuchung des Mauergrundes dieses Raumes. Das äußere Niveau der gemeinsamen westlichen Hauptmauer der Heizkammer und des Kesselraumes, die auf dieser Seite von dem, zur weiteren Strecke der Fassade gehörenden türkenzeitlichen Niveau kaum abweicht, konnte bestimmt werden. In der Heizkammer wurden ein Teil des angetretenen türkenzeitlichen inneren Niveaus und die Reste der, die Mauer verstärkenden Holzbalkenkonstruktion stellenweise erschlossen. Ein ähnlicher Grund von Holzbalkenkonstruktion wurde früher auch bei der südwestlichen Eckkammer des Caldariums gefunden. In der SO-Ecke der Heizkammer kamen sich in zwei Reihen ziehende Pfostenlöcher unter dem rekonstruierbaren türkenzeitlichen Niveau in einer Tiefe von 80 cm vor. Am westlichen Ende des Grabens stieß man auf die Reste eines neuzeitlichen Brunnens kleinen Durchchnittes, der durch in den Schlamm gelegte Steine ausgemauert wurde. In der Mauer des Brunnens fand man einen sekundär eingemauerten türkischen turbanförmigen Grabstein. Sowohl in dem Suchgraben als auch in dem Brunnen kamen die neuzeitlichen Keramikfunde und die sonstigen kleineren Gegenstände in großer Menge vor.

Vor dem Eingang der Vorhalle des Bades wurde eine kleine Strecke entweder eines Weges, der aus in Lehm gelegten Steinen bestand oder eines Mauergrundes freigelegt.

Mitarbeiter: László Fodor (Dobó-István-Burgmuseum).

Győző Gerő

56/2. *Eger, die Mauer der äußeren Burg* (Kom. Heves) (IX). Das Gebiet der äußeren Burg befindet sich in einem, auch heute noch bewohnten Stadtteil von Eger, der von den örtlichen Bewohnern „Sánc“ (Schanze) genannt wurde. Das Exekutivkomitee des Stadtrates Eger ließ das technische Büro VÁTI einen Regelungsplan machen. In diesem Plan wurde die Lage der Mauern der hiesigen damaligen äußeren Burg bestimmt, obwohl sie nur in den sog. Baldigara-Plänen bekannt sind. Nach der Auflösung des Bauverbotes kamen die Mauerreste an einigen Stellen zum Vorschein. So wurde es klar, daß sie sich nicht in jedem Fall auf der bis jetzt bekannten Spurlinie befinden. Zweimal wurden identifizierende Ausgrabungen, die die genaue Bestimmung der Lage dieser Mauern bezweckten, 1989 auf dem behandelten Gebiet durchgeführt. Dazu wurde der finanzielle Grund durch das Exekutivkomitee des Stadtrates Eger gesichert.

In erster Linie wurden die Details der Mauern der „Ó-kapu“-Bastei in der Umgebung des Hauses Nr. 5 in der Gárdonyi-Straße durch die Freilegungen geklärt. Einige erhalten gebliebene Details des, bei der Wiedereroberung stark beschädigten Tores wurden dokumentiert. Auf dem Gebiet von zwei Höfen (Andrásbíró-Str. 2-4) konnte auch die südliche Mauer der äußeren Burg bestimmt werden und es stellte sich heraus, daß sich diese Wand etwa 10 m nördlicher zieht.

Im nächsten Jahr möchten wir die Stelle der Eckteile und die Spurlinie der östlichen Mauer klären.

László Fodor

57. *Esztergom-Burg* (Kom. Komárom) (X).

a) *Vitéz-Schloß*: Hier wurde die Freilegung des großen, erdgeschossigen, gewölbten Raumes im westlichen Trakt des Schlosses fortgeführt. Unter dem gebrannten Gehboden aus dem 15. Jahrhundert kamen Keramikfunde (überwiegend Ofenkachelbruchstücke aus den 14. und 15. Jahrhunderten) in großer Menge und Fragmente von Fresken aus den 13. und 14. Jahrhunderten vor. In der Vorhalle des einstigen großen Raumes wurde der Abdruck des einstigen, abgetragenen Steinbodens auf einer, einige m² großen Fläche beobachtet.

Mitarbeiterin: Beatrix Romhányi.

b) Auf dem Berghang unterhalb des Schlosses setzten wir fort, das Gebiet vom Schutt abzuräumen und die Einfüllung der früher entdeckten Höhle zu fördern. Aus der, den Eingang der Höhle abschließenden Steinmauer stammen gotische Steinmetzarbeiten, die (und die aus den 16. und 17. Jahrhunderten stammenden Schichtungen der Höhle) darauf hinweisen, daß die Höhle entweder in dem 15. oder in dem 16. Jahrhundert zugemauert wurde. Am Anfang des 20. Jahrhunderts wurde ein Loch auf dieser Mauer gemacht und die Höhle durch dieses Loch mit Schutt aufgefüllt.

Mitarbeiterin: Etelka Kövecses Varga.

c) *Zugbrücke*: Bei den, durch das Landesamt für Denkmalpflege durchgeführten Renovierungsarbeiten wurden die, wahrscheinlich im 17. Jahrhundert gebauten Steinpfeiler abgerissen, da mittelalterliche Steinmetzarbeiten in ihnen eingebaut waren. Folgende Steinmetzarbeiten sind erwähnenswert: Konsole aus Kalkstein, die in der Vitéz-Loggia vorkam, ferner Gewölberippen usw. Aus dem gleichen Steinmaterial, den gleichen Größen und Detailsformen ist es darauf zu schließen, daß ein Teil der Steinmetzarbeiten: Gewölbeschlusssteine mit einigen, dazu gehörenden Rippen, bzw. ein Teil je eines ziemlich großen Bogen- und Zahnfrieses und große Quadersteine, aus den Ruinen der Zisterzienserabtei zu Pilis nach Esztergom gelangt sein dürfte. Unter den Steinpfeilern wurden weitere Teile der Balkenkonstruktion freigelegt, die früher auch von László Zolnay und Emese Nagy beobachtet wurde. Es wurde klar, daß sie als das Sohlenbalkenwerk der Brücke diente, die ursprünglich eine Holzkonstruktion hatte. Darauf wurde die östliche Wand des „Budaer Turm“-es teilweise gebaut. Aufgrund der freigelegten Reste ist die Konstruktion der Holzbrücke prinzipiell rekonstruierbar.

d) *Das Wachtgebäude*: Die der Renovierung dieses Gebäudes vorangehende Forschung wurde fortgesetzt. Am unteren Teil der Schutzmauer wurde das Detail einer, mit ziegelstaubhaltigem Mörtel verputzten Mauer entdeckt, auf der das Detail eines Freskos aus dem 14. Jahrhundert (welches mit dem in der königlichen Burgkapelle befindlichen übereinstimmt) zu sehen ist. Es wird 1990 vollkommen erschlossen.

István Horváth

58. *Mázasszászvár-Szászvár-Burg, röm.-kath. Pfarre* (Kom. Bácskány) (XXIV). 1989 wurde die Freilegung der mittelalterlichen Burg auf dem, östlich des einstigen Pfarrgebäudes befindlichen Hof fortgeführt. Mit Hilfe eines Suchgrabens wurde das, die östliche Grenzmauer des Grundstückes bildende Schulgebäude untersucht, um zu klären, ob es auf mittelalterlichen Gründen steht. Mit Hilfe eines N-S-orientierten Suchgrabens vor dem östlichen Turm des Pfarrgebäudes – des mittelalterlichen Schloßflügels – und der östlichen Fassade des N-Traktes des Gebäudes wurden die Zusammenhänge der früher vorgekommenen mittelalterlichen Mauerreste nördlich des Turmes geforscht. Im östlichen Teil des Hofes tauchte das mittelalterliche Steinpflaster des Burghofes in einem ziemlich guten Zustand durchschnittlich in einer Tiefe von 1,70 m in den Suchgräben auf. Dieses Steinpflaster setzt sich stellenweise unter der Mauer des Schulgebäudes fort.

In der Nähe der nordöstlichen Ecke des derzeitigen Hofes kam der mittelalterliche Brunnen der Burg vor, dessen innerer Durchschnitt nur 1,20 m betrug. Die Grundsteinreihe des Brunnenkranzes blieb teilweise „in situ“ erhalten, aber bei anderen Teilen ist ein türkenzeitlicher Umbau feststellbar. Der Brunnen, dessen Füllung aus Bruchstein gemauert war, konnte nur bis eine Tiefe von etwa 3,0 m freigelegt werden. Hier kam ein einziges Brunnenkranzbruchstück zum Vorschein. Dieser Brunnen dürfte ursprünglich der Zierbrunnen des Burghofes gewesen sein, worauf sowohl seine Größe als auch seine fragmentarisch erhalten gebliebene Ausbildung hinweisen. Vor der nördlichen Fassade des schon erwähnten östlichen Turmes des Schloßflügels wurde ein anderer Brunnen gefunden, der viel größer als der oben behandelte war. In

diesem Brunnen wurde die Tiefe von 1,50 m erreicht. Sein Durchmesser war 2,20 m und die Füllung wurde aus Stein gemauert.

Östlich des größeren Brunnens, auf dem Hof bis zum Schulgebäude wurde es klar, daß auch ein nördlicher Trakt zu dem heutzutage dreistöckigen westlichen Schloßflügel in einer seinen gotischen Bauperioden gehörte. Die südliche Fassade dieses Gebäudetrakts, dessen Mauern an mehreren Stellen eine Höhe zwischen 1,20 m und 1,60 m betragen, konnte erschlossen werden. Vom Süden wurde die Fassade durch, voneinander in regelmäßiger Weite stehende Stützpfiler verstärkt, deren Sockel aus abgeschrägten Quadern besteht. Zwischen den Pfeilern kamen die „in situ“-Reste von steinernen Türrahmen zum Vorschein. Von ihnen blieb der westlich am weitesten vorgekommene in einem ziemlich guten Zustand erhalten.

Der neulich vorgekommene nördliche Flügel setzte sich ursprünglich in östlicher Richtung fort, da ihre Reste auf dieser Strecke unter dem, zum Schulgebäude später zugebauten Anbau vorhanden sind. Der schon behandelte Zierbrunnen und der neulich vorgekommene nördliche Flügel können darauf hinweisen, daß die innere Burg über einen geschlossenen Hof verfügte.

Auf dem Ausgrabungsgebiet wurden ziemlich wenige, überwiegend spätmittelalterliche Funde und einige türkische Kleinfunde – in erster Linie Keramik – gefunden.

Technische Mitarbeiterin: Frau Róbert Füzér.

Mária G. Sándor–Győző Gerő

59. Ónod-Burg (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im Rahmen der seit 1985 durchgeführten Ausgrabungen wurde der südöstliche Teil der inneren Burg in diesem Jahr freigelegt. Man stieß auf die teils unterkellerten Reste des südlichen Teils des Schloßflügels, wo auch einige, vermutlich während des Feuerbrandes 1688 hineingestürzte im Renaissancestil gehaute Steine zutage gefördert wurden. Das Gebäude wurde im 16. Jahrhundert teils mit der Anwendung der Gründe aus dem 14. Jahrhundert (die zum Schloß von Péter Czudar gehörten) gebaut. Einige unbestimmte Mauerreste vor der Burg könnten zu der hier gestandenen Kirche gehört haben. Dafür sprechen auch die, in den nicht unterkellerten Räumen vorgekommenen Gräber des Friedhofes um die Kirche.

In diesen Gräbern kam ein Haarring mit S-Ende als die einzige Beigabe vor.

László Révész

60. Ozora-Burgkastell (Kom. Tolna) (XXXI). Im 9. Jahr der Forschung wurde das Gebiet zwischen dem Schloß und der Burgmauer im Osten und Norden freigelegt und im Westen die Auffüllung des Burggrabens weggeschafft. Auf der östlichen Seite, ein bißchen weiter von der Fassade kamen die Pfostenlochreihen einer, mit der Fassade parallel laufenden Doppelplanke vor. Dieses Bauwerk wurde in nördlicher und weiter in südlicher Richtung mit späteren Eingrabungen vernichtet. Auf der nördlichen Seite wurden die Reste von mehreren türkenzeitlichen Öfen und Gruben freigelegt. Hier kam noch ein Stück der niedergestürzten Krönung des mittelalterlichen Schlosses zum Vorschein. Auf der nördlichen Seite war es möglich, in Beziehung mit der Plankenbefestigungen neue Beobachtungen zu machen. Von den, nach der Zerstörung der Plankenbefestigungen zustande gekommenen Bauobjekten ist ein großer, gewellter Backofen, der erschlossen wurde, erwähnenswert. Im westlichen Burggraben wurde einer der Pfeiler der westlichen Brücke vollkommen freigelegt.

Der Großteil des Fundmaterials ist türkenzeitlich, obwohl spätmittelalterliche Keramikfunde in der Umgebung des, zum Doppelabort gehörenden Schachtes in großer Menge zutage gebracht wurden.

Mitarbeiter: Tibor Koppány

István Feld–Ibolya Geregyes–László Gere

61/1. Pécs, Ágoston tér-Pfarrgarten (Kom. Baranya) (XXIV). In einem Schurfgraben stieß man auf die Baureste der Augustinerkirche bzw. auf mittelalterliche Gräber.

Gábor Kárpáti

61/2. Pécs, Citrom u. 6. (Kom. Baranya) (XXIV). Bei den Grundbauten des Hotels wurden ein mittelalterlicher Kalkbrennofen und 17 Brunnen ohne Wandung außer den römischen Objekten freigelegt.

Gábor Kárpáti

61/3. Pécs, Munkácsy u. 8. (Kom. Baranya) (XXIV). Die Plangrabung wurde fortgesetzt. Die Szent Vér-(St. Blut-)Kapelle wurde erschlossen und der Lettner geklärt.

Gábor Kárpáti–György Székér

61/4. Pécs, Perczel u. 16. (Kom. Baranya) (XXIV). Im Graben einer Niederschlagsrinne wurde ein, wahrscheinlich zu dem Grabfeld am Ferhad-Pascha-Dschami gehörendes Grab freigelegt.

Gábor Kárpáti

61/5a. Pécs, N-Garten der Bischofsburg (Kom. Baranya) (XXIV). 1989 arbeiteten wir nördlich des Domes an zwei Arbeitsstellen. Die eine befand sich zwischen der östlichen Abschlußmauer der Universität und der östlichen Burgmauer, die andere dagegen war eigentlich an der nördlichen Kapellenreihe der Goldenen Maria-Kapelle. Im östlichen Teil des N-Gartens wurden die Zusammenhänge der, östlich der Ostmauer der Universität vorgekommenen romanischen Mauerreste weiter geforscht. Die N-S-orientierte romanische Mauer konnte längelang bzw. bis zur südlichen Unterstützungsmauer des Gartens freigelegt werden. Der Boden des Mauergrundes wurde an mehreren Stellen freigelegt und die, zur Mauer gehörenden äußeren und inneren Niveaus konnten bestimmt werden. Zwei Bauperioden der N-S-orientierten romanischen Wand wurden registriert.

An der westlichen Seite der östlichen Burgmauer wurden die innere Mauerfläche der mittelalterlichen und türkenzeitlichen Burgmauer und die Sohle des mittelalterlichen Burgmauergrundes auf einer längeren Strecke erschlossen. Hier wurde auch der, zur Burgmauer gehörende mittelalterliche Laufhorizont auf einer längeren Strecke erschlossen. Im N-Zwinger wurde ein Schacht in der Achse des zugemauerten mittleren geschossigen Fensters geöffnet. Im Schacht war es möglich, eine weitere, kurze Strecke der O-W-orientierten romanischen Mauer freizulegen. Auf dem erschlossenen Teil der nördlichen Mauerfläche der Universität kam ein kleiner Teil des „in situ“ gefundenen Steinrahmens der Fensteröffnung vor.

Die Freilegung des N-Traktes der Goldenen Maria-Kapelle machte die Klärung des vollkommenen Grundrisses der Kapelle möglich. Der Grundriß der Seitenkapellen war gut bestimmbar. Auf dieser nördlichen Strecke kamen auch Mauerreste zum Vorschein, die älter als die der Kapelle sind. An der NO-Ecke der Kapelle wurden die Grundmauern der Sakristei viereckförmigen Grundrisses freigelegt. Auf den Abschluß der Sakristei wies die Stelle der ausgehobenen Mauer hin.

Nordwestlich der Goldenen Maria-Kapelle stieß man auf jüngere, später zu bestimmende Mauerreste und auf Abfallgruben mit ziemlich vielen türkischen Kleinfunden (überwiegend mit Kera-

mik). Abfallgruben mit ähnlichem Material wurden bei der Freilegung des N-Teiles der Kapelle ebenfalls gefunden.

Mária G. Sándor–Győző Gerő

61/5b. *Pécs, Bischofsburg-östlicher Burggraben (Lapidarium des Domes)* (Kom. Baranya) (XXIV). In Beziehung mit den Bauarbeiten des Lapidariums des Domes wurden große Erdarbeiten mit Maschinen im November und Dezember 1989 in dem einstigen östlichen Burggraben durchgeführt. In Beziehung damit bedingen wir die Möglichkeit einer Notgrabung aus.

Auf einer größeren Strecke kamen die Mauerreste der *contrascarpa* des Burggrabens vor. Östlich des südlichen Teiles der *contrascarpa* kamen die, aus in Mörtel gelegten Bruchsteinen bestehenden kleineren Mauerreste eines größeren Gebäudes vor. Aufgrund der gegenwärtig zur Verfügung stehenden Reste kann das Gebäude als spätmittelalterlich – eventuell als türkenzeitlich – bestimmt werden. Nach der Klärung des Grundrisses wird es genauer datierbar.

Die in der Auffüllung in großer Menge vorgekommenen Keramikfunde sind in die Zeitspanne zwischen den 11. und 12. Jahrhunderten zu datieren.

Gábor Kárpáti–Mária G. Sándor–Győző Gerő

61/6. *Pécs, Zrínyi u. 3.* (Kom. Baranya) (XXIV). Auf einem, bis jetzt unbebauten Grundstück wurden Bauarbeiten durchgeführt. Hier wurde ein mittelalterlicher Brotback- bzw. Darrofen freigelegt.

Gábor Kárpáti

62/1. *Sárospatak, Hospital* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). In der Ispóty-Straße, auf dem Grundstück Nr. 5, am Hochufer der Bodrog steht dieses mittelalterliche Gebäude. Das Grundstück wurde von dem ersten Direktor der reformierten Schule Gábor Perényi István Kopácsi geschenkt und er ließ hier ein Haus bauen. Sein Schwiegersohn, der Pastor Ferenc Czeglédy erbt dieses Haus 1568. Er hinterließ es der reformierten Kirche als Erbschaft und hier wurde ein Hospital für die Alten angelegt. Nach ihrer Rekatholisierung übergab Zsófia Báthory das Hospital der katholischen Kirche und es blieb im Besitz dieser Kirche bis zum Ende der 50er Jahre unseres Jahrhunderts, als es in Privateigentum gelangte. 1968 wurde es durch das Landesamt für Denkmalpflege (OMF) für den Stadtrat zurückgekauft. Im Laufe der mit Katalin Dankó zusammen durchgeführten Forschungen wurden die Bauperioden geklärt. Das von István Kopácsi in den 60er Jahren des 16. Jahrhunderts gebaute Haus bestand aus drei Räumen und auch die Grenzmauern des heutigen viereckigen Baublocks stammen im Grunde genommen aus diesem Zeitalter. Ein großer Umbau fand am Ende des 16. oder am Anfang des 17. Jahrhunderts statt, als der heutige Grundriß und die innere Anordnung ausgestaltet wurden. Im Laufe der Forschung konnte der Grundriß dem Inventar aus dem Jahr 1685 entsprechend bestimmt werden: In der Mitte befindet sich ein langer Gang, woher sich je zwei Zimmer in beiden Richtungen öffneten. Der (heutzutage zugemauerte) Haupteingang befand sich auf der W-Seite und auf der Ostseite wurde eine, auf den Hof gehende Tür so ausgebildet, daß eine Öffnung in der SO-Ecke des Ganges und auch in der Wand ausgebrochen wurde. An der SO-Ecke des Gebäudes ist die 1685 erwähnte kleine Kammer zu finden und an der NO-Ecke die große. An der SW-Wand des Zimmers wurde eine unbeschädigte mittelalterliche Fensteröffnung mit Steinrahmen entdeckt. Die anderen Fenster wurden umgebaut. Das Heizungssystem des Hauses konnte geklärt werden, da die Gründe der Feuerstelle in der Ecke neben dem östlichen Eingang des Ganges zum Vorschein kamen. Sie hatte keinen selbständigen Schornstein und der Rauch strömte durch die Tür frei aus. Man kochte auf dieser Feuerstelle. Die Zimmer wurden

durch den Gang geheizt. Zwei Heizöffnungen mit Steinrahmen wurden gefunden. Zwei Räume im S-Flügel verfügten über einen gemeinsamen Ofen, dessen Gründe freigelegt wurden. Zwei Schornsteine, wodurch der Rauch weggeleitet wurde, stützten sich auf beide Wände des Ganges. Auch die Giebelmauer des Hauses stammen aus dem Mittelalter. Darunter befindet sich ein mehrperiodiger, gewölbter Keller schönen Raumes, der sich unter den beiden Kammern nicht fortsetzt. Die Dicke der Auffüllung im Keller beträgt etwa 40 cm. Der Kellerhals blieb auf der N-Seite in seiner ursprünglichen Form erhalten.

Das vorgekommene archäologische Fundmaterial ist in die 16. und 17. Jahrhunderte zu datieren und es stimmt mit den Bauperioden und Angaben der schriftlichen Quellen überein.

Katalin J. Dankó–Ilona Váler

62/2. *Sárospatak-Szél domb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Auf dem Grundstück Nr. 66 in der Dobó F.-Straße wurde der vermutete Eingang des Herrenhauses Pálóczi geklärt. Im westlichen Vorraum der NW-Eckbastei wurden die Reste der Wolfsgrube freigelegt. Die nördliche Mauer, die aus in kalkigen Mörtel gelegten Bruchsteinen besteht, wurde 4 m lang, während die westliche nur 2 m lang erschlossen. Der Grund der Mauer lag auf einer urzeitlichen Schicht in einer Tiefe von 220 cm, wo er eine Breite zwischen 80 cm und 96 cm hatte. Die nordwestliche Mauerecke bestimmte die Breite der Grube in 5,5 m. Vor der W-Wand der Wolfsgrube wurde eine Strecke einer 230 cm breiten Steinmauer 70 cm weit entfernt von der Grube, in einer Tiefe von 150 cm erschlossen. Sie könnte zu der äußersten Verteidigungslinie gehört haben. Im Keller unter der NW-Eckbastei wurde die Gründung der westlichen Mauer freigelegt. Das ursprüngliche Niveau befindet sich 90–100 cm tief unter dem gegenwärtigen.

Katalin J. Dankó

62/3. *Sárospatak-Roter Turm* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVI). Im 4. Jahr der denkmalpflegerischen Restaurierungen beim Roten Turm machten die aufgestellten Baugerüste die baugeschichtliche Forschung der N- bzw. W-Mauern möglich. Die einzelnen Bauperioden konnten bestimmt werden. Die Umbaute im 16. Jahrhundert, am Ende des 16. Jahrhunderts, im 17. und im 19. Jahrhundert können voneinander eindeutig getrennt werden. Die westlichen und nördlichen zugemauerten Schießscharten des, sich in der Decke des Rittersaales ziehenden Ganges wurden geklärt. An der nördlichen Fassade wurden die äußere Mauerstrecke und die NO-Ecke des Ganges freigelegt. Es wurde klar, daß die Vermauerung des Ganges an der beschädigten äußeren Mauer der Fassade zu sehen ist. Im Turminnen wurden die ursprünglichen Mauerflächen nach der Wegschaffung des Bewurfes untersucht und der Luftloch und Sitznische freigelegt.

Mitarbeiter: Csaba László.

Architekt: Judit M. Anda.

Katalin J. Dankó

63/1. *Székesfehérvár, Jókai u. 2.* (Bad des Paschas Güzeldze Rüstzem) (Kom. Fejér) (XXX). Am Ende der Freilegungen 1988 stieß man in der Erweiterung des Quadranten Nr. 9 auf die, bis jetzt fehlende Strecke des zum Bad führenden Kanals und auf die, beim Bau des Kanals und der Mauer des Bades niedergerissenen mittelalterlichen Mauerreste. Der N-S-Kanalzweig mündete in einem O-W-Kanalzweig bei der NW-Ecke des Bades. Das Ende des in drei Richtungen ausführenden Kanalsystems ist unbekannt. Der aus Stein gebaute Kanal war mit großen Steinplatten bedeckt. Im Laufe der, vor der Fassade des Hauses Nr. 2. in der Jókai-Straße bei der Errichtung von öffentlichen Werken durchgeführten Rettungsgrabung erwies es sich, daß dieses Gebäude aus den Steinen des

türkischen Bades gebaut wurde. Die Steine der hiesigen St.-Bertalan(Bartholomäus)-Kirche, die auch beim Bau des Bades angewandt wurden, kamen im Grund des heutigen Hauses ebenfalls vor. Auch ein Stein mit Steinmetzzeichen wurde gefunden.

Gyula Siklósi

63/2. *Székesfehérvár-Königliche Basilika* (Kom. Fejér) (XXX). Auf dem, durch die in den 19. und 20. Jahrhunderten angelegten öffentlichen Werke zerstörten Gebiet konnten die folgenden Ausgrabungsergebnisse erzielt werden.

1. Die 1967 aufgestellte Hypothese, wonach ein Stützpfiler (15. Jh.?) auf der Spurlinie des Triumphbogens der königlichen Basilika, die sich vor der westlichen Abschlußmauer der Grabkapelle Nr. I und damit parallel gezogen habe, an der südlichen Mauer der Basilika gebaut worden sei, verstärkte sich. Die Grundreste blieben bis zum Grundwasserspiegel erhalten.

Die kleinsten Ausmaße sind: L: 4 m, Br: min. 2,5 m. Das bedeutet auch soviel, daß die Grabkapelle in diesem Zeitalter keinen westlichen Eingang gehabt haben könnte.

2. In der südöstlich befindlichen Sakristei blieb ein Terrazzoboden in einem Streifen von 3x0,25 m „in situ“ erhalten. H: 109,74 cm (adriatisch!).

Eine, sich im O-W-Richtung ziehende, aus kleinen Sandsteinen bestehende Quaderreihe wurde darauf, der inneren rekonstruierbaren Spurlinie der südlichen Abschlußmauer eng angepaßt stellenweise beobachtet. (Steinreihe am Rand eines Grabes? Unterteil einer Stufe?)

3. In dem nördlichen, inneren Fundament der südlichen Abschlußmauer der südöstlichen Sakristei wurden zwei bzw. drei „in situ“ gefundene Kalksteinschichten bis zum Grundwasserspiegel gegründet dokumentiert.

4. Der unterste, aus großen Kalksteinen bestehende Teil des östlichen Mauergrundes der südöstlichen Sakristei, der zuerst 1882 bekannt wurde, kam zum Vorschein. Sie wurden bei den Bauarbeiten des Schmutzkanals 1912 von ihrer ursprünglichen Stelle gerückt und dann zurückgelegt, aber nicht auf die ursprüngliche Stelle.

5. Über die, 1882 bekannt gewordene Terrazzoschicht wurde ein Schutzraum auf dem Gebiet der südöstlichen Sakristei gebaut. Die Oberfläche des Terrazzobodens ging teils schon zugrunde. Bei seinem Durchschneiden wurde es klar, daß sich eine, aus kleinen Sandsteinen bestehende Quaderreihe darunter befindet, deren Funktion und Alter aber nach dem Abriß des Schutzgebäudes zu bestimmen sind.

6. Die teils „in situ“ erhalten gebliebene, teils aber weggeschaffte äußere, südliche Spurlinie des Grundes der östlichen Erweiterung während des Königs Matthias bewies, daß sie das Spiegelbild der, an der nördlichen Seite auch heute auffindbaren nördlichen, äußeren Spurlinie ist. Der Boden seines Grundes reichte fast bis zum Grundwasserspiegel hinab.

An der Ausgrabung nahmen Gyula Fülöp (Archäolog) und Ágnes Vári (Graphiker) teil.

Alán Kralóvánszky-Gyula Fülöp

64. *Szentkirály-Templomdűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (XLVII). Die Freilegung des spätmittelalterlichen Dorfes Szentkirály wurde von den Mitarbeitern des Ungarischen Landwirtschaftlichen Museums 1988 und 1989 fortgesetzt. Die Ausgrabungen wurden südwestlich der reformierten Kirche, auf dem Gebiet einer neuen Gewanne durchgeführt. In der oberen Schicht wurde ein, aus drei Räumen bestehendes und am Anfang des 17. Jahrhunderts zerstörtes Wohnhaus (Gebäude Nr. 22) erschlossen. Die darunter gefundene Brandschicht bedeckte die Reste eines zweiräumigen Wohnhauses aus dem 15. Jahrhundert (Gebäude Nr. 25). Es verfügte über einen runden Ofen an der hinteren Wand der Küche und

über einen Kachelofen im Zimmer. Zum Ende beider Gebäude wurden schuppenartige Bauobjekte zugebaut. Außer den Wohnhäusern wurden mehrere Wirtschaftsgebäude, Pferche und Speichergruben freigelegt und auf demselben Grundstück begann auch die Einschließung eines anderen Wohnhauses mit Kachelofen (Gebäude Nr. 29). Im Gräberfeld um die mittelalterliche Kirche wurden 409 Gräber bis jetzt freigelegt.

Mitarbeiter: Márta Ferencz (Anthropologe), István Takács (Archäozoolog), Tibor Sabján (Architekt).

András Pálóczi Horváth

65. *Szigetmonostor-Horány* (Kom. Pest) (XXXII). Auf der Szentendrei-Insel wurde eine, eine Woche lang dauernde Notgrabung in der Nähe des Fährhauses von Alsógöd auf einem Grundstück (Parzellenzahl 950/4), auf dem vermuteten Benediktinerklosters von Szigetszentmiklós durchgeführt. István Erdélyi machte hier schon eine kleine Rettungsgrabung, da aber hier neue Parzellen abgesteckt wurden, wurde es nötig, dieses Gebiet mit einem, sich in O-W-Richtung ziehenden Suchgraben durchzuschneiden. In diesem Graben kamen keine Baureste vor, aber man stieß auf gebrannte Fläche und verschiedene Abfallgruben, die Funde – überwiegend Scherben und eine, mit Kupfernetzen verzierte, an einem Gürtel angewandte Knochenplatte – aus dem Zeitabschnitt zwischen den 14. und 16. Jahrhunderten enthielten. Die zum Kloster gehörenden Gebäude dürften südwestlich vom erforschten Gebiet, auf dem schon bebauten Territorium gestanden haben.

Szuszsa Lovag

66. *Szigetszentmiklós-Vízműtelep* (Kom. Pest) (III). Auf dem Standort der Budapester Wasserwerke in Szigetszentmiklós wurde eine Rettungsgrabung östlich der Straße Nr. 6 auf einer 600 m² großen Fläche, auf dem Gebiet des mittelalterlichen Dorfes Szőlös durchgeführt. Die mittelalterlichen Laufhorizonte wurden durch die Erdarbeiten schon zerstört und nur die untersten Schichten der in die Erde getieften Bauwerke konnten freigelegt werden. Auf der Ausgrabungsfläche kamen Objekte vor, die in die Zeitspanne zwischen der Árpádenzeit und dem Anfang des 17. Jahrhunderts datierbar sind. (Zu einer genaueren Datierung gab es in vielen Fällen keine Möglichkeit.)

Speichergruben mit árpádenzeitlichen Scherben, Speichergruben ohne das und Feuerstellen wurden freigelegt. Auch der Boden und die Feuerstellen von zwei, in die Erde getieften Häusern kamen vor. Von den mittelalterlichen Gebäuderesten mit Balkenkonstruktion, die aber von ungewissenem Alter sind, kann ein Wohnhaus rekonstruiert werden. Um dieses Haus wurden spätmittelalterliche Abfallgruben freigelegt. Im nördlichen Teil des Ausgrabungsgebietes konnte eine ziemlich einheitliche Bebauung aus dem 14. Jahrhundert beobachtet werden. Hier kamen mehrere Feuerstellen im Freien, Darr- und Trockengruben bzw. Speichergruben zum Vorschein.

Die unter den mittelalterlichen Bauobjekten vorgekommenen Gräber stammen vom Anfang des 17. Jahrhunderts. Auch die, bis zum letzten Stein abgerissene Kirche wurde höchstwahrscheinlich zu dieser Zeit gebaut.

Katalin Frás-Melis

Szigetszentmiklós-Vízműtelep (Kom. Pest), s. Nr. 12/2.

67. *Tapolca-Templomdomb* (Kom. Veszprém) (XLVIII). 1989 wurde die im vorigen Jahr begonnene Freilegung des Kastells aus dem 15. Jahrhundert und die des NW-Verteidigungssystems des „Burgkastells“ aus dem 17. Jahrhundert auf dem Hof der Grund-

schule Nr. 2 fortgesetzt. Es wurde klar, daß der, im Vorjahr vorgekommene und spätgotisch (15. Jh.) gehaltene Keller – aller Wahrscheinlichkeit nach – zu einem árpádenzeitlichen, vom Anfang des 13. Jahrhunderts stammenden Herrenhaus (curia) gehört haben dürfte. Das Gebäude, dessen Keller über einen mehr als 100 m² großen benutzbaren inneren Raum verfügte, wurde wahrscheinlich zur Zeit der, in Beziehung mit der Krönung von Róbert Károly wütenden Parteienkämpfe zerstört. Es wurde um die Wende der 14. und 15. Jahrhunderte von den neuen Besitzern der Siedlung, also durch den Kartäuserorden von Városlőd (Leveld) im spätgotischen Stil neugebaut. Dieses Gebäude diente als Kern beim Ausbau des Kastells in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, welches in der Mitte des 16. Jahrhunderts zerstört wurde. Als das bischöfliche Burgtastell in der Mitte des 17. Jahrhunderts gebaut wurde, spielte es dieselbe Rolle. Die Konservierungsarbeiten der Baureste sind im Sommer 1990 geplant.

Im Pfarrgarten, der sich an den Templom-Hügel südlich anschließt, wurde die Freilegung der ur- und römischerzeitlichen Fundstelle beendet. Die Bearbeitung des Fundmaterials ist im Gang.

In diesem Jahr wurde eine wichtige Notgrabung in *Tapolca-Diszel* bei den Erneuerungsarbeiten der römisch-katholischen Pfarrkirche durchgeführt. Es konnte festgestellt werden, daß die bis jetzt für barock gehaltene Kirche aus der Árpádenzeit (13. Jh.?) stammt.

Konsultant: Károly Sági.

Zoltán Törőcsik

68. *Veszprém-Burg* (Kom. Veszprém) (XXXVIII). In dem, an der S-Seite der Domkirche geöffneten Suchgraben, der sich vom Tor der Franziskanerkirche bis zum Tor des Hauses des Großpropstes zog (Vár-Straße 18) konnten mehrere Mauern beobachtet werden. In einer der Mauern fand man das Bruchstück eines sekundär eingebauten römischerzeitlichen Grabsteines. An dem Schiff des Domes wurde eine gebrannte, holzkohlehaltige Zerstörungsschicht in demselben Graben gefunden, in der Scherben, gebrannte Getreidekörner und grün glasierte Ofenkachelbruchstücke mit Doppeladlerverzierung vorkamen. Auf der Strecke des Grabens zwischen der Dreifaltigkeit-Statue und dem Hause des Großpropstes kamen mehrere zerstörte, zum Friedhof der Hauptkirche gehörende Gräber zum Vorschein.

Vor der NW-Fassade des Hauses des Großpropstes konnte die armierte SO-Ecke eines NW-SO-orientierten Gebäudes, welches sich ein bißchen unter das Haus des Großpropstes streckt, beobachtet werden.

Auf dem Sz. Háromság-Platz, etwa in der Linie des Tores des Hauses Nr. 31 in der Vár-Straße kam das 1,30 m lange Bruchstück eines Säulenschaftes vor, dessen Durchmesser 60 cm war und der vermutlich aus dem romanischen Dom stammt und hier sekundär angewandt wurde. Der Sockel dieser Säule wurde aus Bruchstein mit Mörtel gemacht. Nördlich der Säule wurde eine NW-SO-orientierte, mit der W-Fassade des im Barockstil gebauten Bischofspalastes parallel laufende Mauerstrecke registriert.

Im südlichen Teil des Straßenhofes des einstigen Piaristengymnasiums (Vár-Str. 10) kam eine breite, sich in N-S-Richtung ziehende Steinmauer (die eventuell die mittelalterliche O-Mauer der Burg sein kann) und an der O-Seite dieser Mauer zwei Kanäle aus dem 18. Jahrhundert zum Vorschein.

Auf dem unteren Hof des Hauses Nr. 23 in der Vár-Straße stieß man bei dem Ausgraben des Schachtes für eine Abfangerinne überall auf eine Auffüllungsschicht aus dem 18. Jahrhundert.

Auf dem Hof des Hauses Nr. 29 in der Vár-Straße, wo ein Quadrant neben dem Tor geöffnet war, kamen einige römischerzeitliche Keramikbruchstücke zum Vorschein.

Zalavár-Rezes (Kom. Zala), s. Nr. 40/2.

69. *Zsámbék-Ruinen des Prämonstratenserklösters* (Kom. Pest) (XXXVII). Auf dem Gebiet des Klosters wurden die 1986 begonnenen Freilegungen fortgesetzt. Auf dem Grundriß von Lux aus dem Jahre 1939 sind ein kleines Gebäude viereckigen Grundrisses und ein größeres Gebäude von rechteckigem Grundriß östlich des O-Flügels des Klosters zu sehen. Mit Hilfe eines Suchgrabens entdeckten wir die Mauern des kleineren Gebäudes und dann legten wir es vollkommen frei. In den Schichten kamen Keramikbruchstücke aus dem Zeitabschnitt zwischen den 13. und 15. Jahrhunderten, ferner Schlackenreste zum Vorschein. An der äußeren NW-Ecke des Gebäudes wurde eine Feuerstelle dokumentiert. Die hier gefundenen Schlackenreste weisen auf den industriellen Charakter des kleinen Gebäudes hin: Es könnte irgendeine Werkstatt gewesen sein. Man stieß auf die Gründung des anderen, größeren Gebäudes nicht. In den Gräben kamen formlose Steinstücke ohne Mörtel vor. Auch auf der S-Seite, außerhalb des Zaunes wurden zwei Suchgräben gegraben. Hier befand sich eine ziemlich dicke Auffüllung, aber weder Mauer- noch Bestattungsspuren konnten beobachtet werden. In der O-Richtung schließt sich der mittelalterliche Friedhof etwa in der Linie des heutigen Zaunes ab.

Die Freilegung des Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Es wurden 85 Gräber teils noch auf dem Kreuzgang, teils aber an der O-Seite des S-Flügels und des N-Nebenchores erschlossen. In sieben Gräbern wurden Haarringe mit S-Ende, großenteils aus Silber, gefunden. Silberne Drahringe und Fingerringe kamen ebenfalls vor. Im Grab Nr. 192 kam die Silbermünze des Königs Kolomans des Bücherfreunden in den Mund eines toten Kindes gelegt zum Vorschein. Ein Teil der Gräber war mit unregelmäßigen Steinen, auch mit einigen bearbeiteten Quadern, umgeben. Einige Gräber wurden tief in den Löß gegraben. In diesen ziemlich schmalen und tiefen Gräbern konnten keine Sargreste beobachtet werden. Die Knochen wiesen Abnormitäten in vielen Fällen an: Zeichen der Hüftgelenkverrenkung und der englischen Krankheit, schlecht verwachsene Schien- und Armbeine bzw. stark säbelbeinige Individuen konnten beobachtet werden.

Imre Lengyel untersuchte die Blutgruppen. Dementsprechend stehen die zu der Blutgruppe B gehörenden Individuen der frühen Gesellschaft mit den Mitgliedern der landnahmezeitlichen Gräberfeldern, bei denen die Blutgruppe B dominiert, in Beziehung. Die phänotypische Teilung der hiesigen Blutgruppe A verfügt dagegen über westeuropäische – genauer französische – verwandte Züge. Viele Männer, die vermutlich Mönche waren, können genetisch keiner dieser Gruppen zugeordnet werden. Imre Lengyel ist der Meinung, daß die frühen, zu der Blutgruppe B gehörenden Mitglieder – bestimmt man die ersten Bestattungen im Zeitpunkt O – etwa 60 Jahre lang diesen Bestattungsort selbst benutzten. Die Mitglieder der Blutgruppe A fingen an, diesen Bestattungsort erst ab diesen Zeitpunkt zu benutzen. Sie könnten den Friedhof gemeinsam etwa 40 Jahre lang belegt haben, dann verschwand die frühere Gruppe. Nach den Rechnungen von I. Lengyel begann das Zusammenleben der zwei Gruppen um 1100 und es dauerte bis ca. 1150. Die frühere Gruppe begann hier also die Bestattungen um 1040. Die Mitglieder der zwei Gruppen, die etwa 40 Jahre lang den Friedhof miteinander parallel benutzten, verehelichten sich untereinander und das hatte eine genetische Vermischung zur Folge.

Im östlichen Teil wurde das Grab Nr. 177 freigelegt. In diesem Grab lag ein ca. 10 Jahre altes Mädchen, auf dessen Kopf der schöne gotische Perlenkranz erhalten blieb. Mit Hilfe von Restauratoren wurde dieser Fund unbeschädigt aufgeräumt.

Der Friedhof setzt sich in SO-Richtung fort. Die endgültige Auswertung erfolgt nach der vollständigen Freilegung.

Ilona Valter

Pál Rainer

VORKOMMENDE ABKÜRZUNGEN

BTM	Historisches Museum der Stadt Budapest
ELTE	Eötvös-Loránd-Universität (Budapest)
ELGI	Eötvös-Loránd-Geophysikalisches Institut
JATE	József-Attila-Universität (Szeged)
JPM	Janus-Pannonius-Museum (Pécs)
MÁFI	Ungarisches Staatliches Geologisches Institut
METROBER	Investitionsunternehmung für Metrobau
MGTSz	Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft
MFM	Móra-Ferenc-Museum (Szeged)
MNM	Ungarisches Nationalmuseum, Budapest
MRT	Archäologische Topographie Ungarns
MTA-RI	Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften
OMF	Landesamt für Denkmalpflege

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I.	Baja, Türr-István-Museum
II.	Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum
III.	Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
IV.	Budapest, Sammlung der Ungarischen Staatlichen Geologischen Institute
V.	Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
VI.	Cegléd, Kossuth-Museum
VII.	Csongrád, Csongráder Museum
VIII.	Debrecen, Déri-Museum
IX.	Eger, Dobó-István-Burgmuseum
X.	Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
XI.	Győr, Xantus-János-Museum
XII.	Gyula, Erkel-Ferenc-Museum
XIII.	Hódmezővásárhely, Tornyai-János-Museum
XIV.	Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XV.	Kecskemét, Katona-József-Museum
XVI.	Keszthely, Balaton-Museum
XVII.	Miskolc, Herman-Ottó-Museum
XVIII.	Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
XIX.	Nagykanizsa, Thúry-György-Museum
XX.	Nagykőrös, Arany-János-Museum
XXI.	Nyíregyháza, Jósa-András-Museum
XXII.	Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
XXIII.	Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXIV.	Pécs, Janus-Pannonius-Museum
XXV.	Salgótarján, Nógrádi-Sándor-Museum
XXVI.	Sárospatak, Rákóczi-Museum
XXVII.	Sopron, Liszt-Ferenc-Museum
XXVIII.	Szécsény, Kubinyi-Ferenc-Museum
XXIX.	Szeged, Móra-Ferenc-Museum
XXX.	Székesfehérvár, István- király-Museum
XXXI.	Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
XXXII.	Szentendre, Ferenczy-Museum
XXXIII.	Szentes, Koszta-József-Museum
XXXIV.	Szolnok, Damjanich-Museum
XXXV.	Szombathely, Savaria-Museum
XXXVI.	Tata, Kuny-Domokos-Museum
XXXVII.	Vác, Vak-Bottyán-Museum
XXXVIII.	Veszprém, Bakony-Museum
XXXIX.	Visegrád, Mátyás- király-Museum
XL.	Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XLI.	Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XLII.	Dunaújváros, Intercisa-Museum
XLIII.	Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum
XLIV.	Szob, Börzsöny-Museum
XLV.	Aszód, Petőfi-Museum
XLVI.	Kőszeg, Jurisich-Museum
XLVII.	Budapest, Ungarisches Landwirtschaftliches Museum
XLVIII.	Tapolca, Lokalhistorisches Museum
XLIX.	Kiskunhalas, Thorma-János-Museum
L.	Százhalmobatta, Matrica Museum

Herausgegeben von Ilona Czeglédy

Komárom megye története, I. kötet. Szerkesztette Bíró Endre és Szatmári Sarolta, lektorálták tizenketten, az előszót írta a Komárom megyei MSZMP Bizottság első titkára, magát a szöveget írták Barkóczy László, Bíró Endre, Dobosi Viola, Haas János (földtörténet), Horváth István, H. Kelemen Márta, Kralovánszky Alán, Ortutay András (Esztergom és környéke a török korban), Szatmári Sarolta, V. Vadász Éva, Vékony Gábor. Megjelent kilátásba helyezett 431 o. terjedelemben, képekkel és rajzokkal illusztrálva.

A nem jó minőségű papírra csúnyán nyomott kötet egy három részből álló sorozat első darabja (a kezdetektől a 18. századig). Az Előszó sorait olvasva több mint valószínű, hogy a II. és III. kötet nem fog megjelenni, vagy ha mégis, akkor szemléletváltozással. Vagy mégsem?! Hiszen az Előszó 5. oldalán kilátásba helyezett „marxista szemlélet”-nek az I. kötetben nyomát sem találni. Szűkség volt a munkára, mert mint kiderül, 1907 és 1938 óta nem jelent meg Komárom és Esztergom megyékről ilyen jellegű munka.

Lelőhelyek (Vértesszőlős, Tata, a Szelim- és a Jankovich-barlangok, Pilismarót, Neszmély, Süttő-Sáncföldség, Tokod, Brigetio, Almásfüzitő, Esztergom), nevezetes leletek, hadi és más események, népek, kiváló személyek (Marcus Aurelius, Valentinianus, Géza fejedelem és István király, Hunyadi Mátyás és Vitéz János, Bakócz Tamás) ármádiája kapcsolódik ehhez a megyéhez, amelyek közül számunkra bizonyára a magyar államalapítás színhelye a legfontosabb. Akár azt is mondhatnánk, hogy az országnak nincs még egy másik zuga, ahol ennyire sűrűsödne a régmúlt és a történeti múlt emlékei. Mint említettük már, a kiváló szakemberek tollából való tanulmányoknak csak a nyomdai kivitele nem méltó a színhe-lyekhez és az eseményekhez, a lényege igen. Ettől függetlenül egyetlennel, amelyet jórészt a szerkesztés rovására kell írunk. Akad közöttük, amely csak a felhasznált irodalom jegyzékét adja (40.), egy másik szabályos jegyzeteket (57–58.), egy harmadik csak irodalmi tájékoztatót (77.), egy negyedik tudományosan is korrekt és teljes apparátust (91–95). Van cikk, amely hoz képeket és rajzokat (ez a többség!), van, amely mellőzi ezt a kérdést (65–77.) Azok a szerzők jártak jobban, akik rajzokat adtak a szerkesztőknek (akik szemmel láthatóan nem tudtak mit kezdeni az őskor két külön részben közölt, de mégis azonos fejezetével), hiszen a fényképes táblák minősége igen gyatra lett. Kár, mert némelyik cikk országos igényt is ki kell hogy elégítsen, hiszen jószerint itt található ma az egyetlen korszerű, magyar nyelvű ismertetés Vértesszőlősről vagy a süttői tumulusokról, vagy a brigetói üvegmesterségről. De van tanulmány, amely fontos ásatások első közlésének számít (ha nem tévedünk), Kralovánszky Alántól a dunaalmási és tatai honfoglalás kori és Árpád-kori településrészeket. Kedves szándék volt közölni a dunaalmási temető helyét megörökítő tábla fényképét. Felirata: „Szent ez a hely, ahol most állsz, honfoglaló őseink temetője ez”. Megemlítjük, hogy a nevezetességre szert tett *okarina* egészen pontos lelőhelyét nem Kralovánszky térképén (276. 16. ábra), hanem Szatmári Sarolta térképén (368., 1. kép) találni meg.

A specialista kutatás számára ezernyi fontos adatot tartalmazó kötetnek tudásanyagához méltatlan a kivitele. Ennek ellenére reméljük, megtalálja útját azokhoz is, akik nem egy-egy kőkori,

bronzkori, római kori vagy középkori adata kíváncsiak, csupán szűkebb hazájuk történetére.

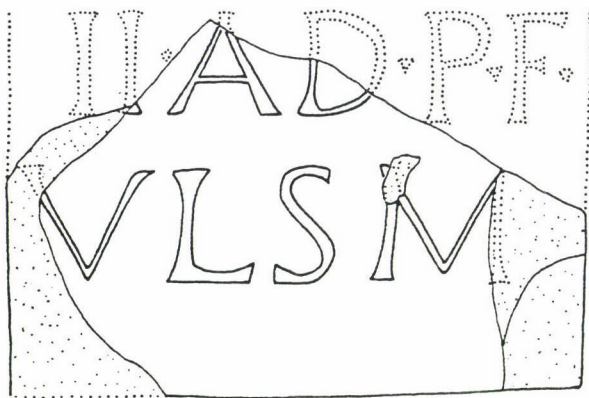
Makkay János

J. Fitz, Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU). 5. Lieferung: Intercisa. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn-Kultura International, Budapest 1991. 251 oldal + 228 kép.

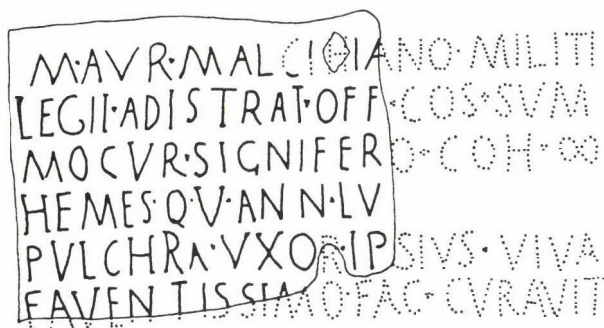
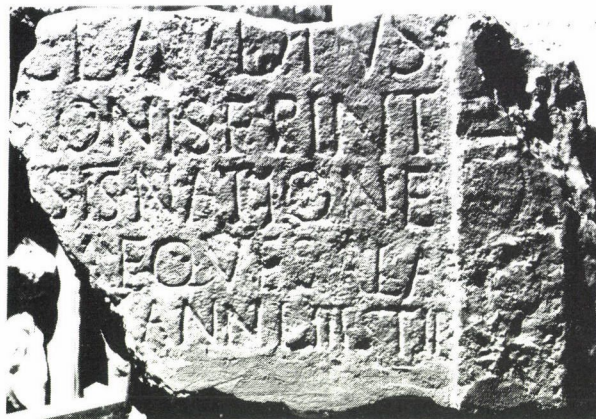
A magyarországi római feliratok corpusának új kötete, amely Intercisa anyagát (247 felirat) tartalmazza, a 4. után 7 évvel jelent meg. A hosszadalmas várakozásról a szerző, *Fitz Jenő* tehet a legkevésbé, mivel ő már 1984/1985-ben (tehát nem sokkal a 4. kötet megjelenése után) átadta a kéziratot az Akadémiai Kiadónak (vö. Alba Regia 23, 1987, 274.). A Kultura International érdeme (a művet 1990-ben vette át), hogy a kötet 1991-ben megjelenhetett. A mű beosztása a korábbi kötetekét követi, tehát egy rövid bevezető (11–15.) után a feliratok közlése következik (16–247.) Ezek után következnek a konkordancia-táblázatok, amelyeket a CIL és – a korábbi kötetektől eltérően – a L'Année Épigraphique szerint állított össze a szerző. Igen sajnálatos, hogy ez az Intercisa-monográfia (és felirat összeállításának folytatásai) szerint nem készült el, mivel ennek hiányát ezek kevert felsorolása a táblázatokban nem pótolja. A kötetet a képek zárják. Itt 228 felirat fotója szerepel.

A kötettel kapcsolatban az általános megjegyzéseink a következők: 1.) a mű beosztása (az oltárok istenek szerint alfabetikus sorrendben: 1051–1121, építési feliratok császárok szerint időrendi sorrendben: 1122–1144, a sírfeliratok az élen szereplők szerint alfabetikus sorrendben: 1146–1265, és végül a töredékek: 1266–1297) megkönnyíti használatát. Természetesen az *indices*t nem pótolja, de a tájékozódást a kötetben nagyban elősegíti. 2.) a feliratok döntő többségénél a szerző teljes feloldást, illetve kiegészítést is közöl, amely az esetek jó részénél helytálló (az olvasatokkal kapcsolatos megjegyzéseinket l. lentebb). 3.) Sajnálatos, hogy a kézirat 1984/1985. évi lezárása miatt a későbbi publikációkat csak részben vette figyelembe a szerző (pl. az 1985-ben közölt feliratokat [B. *Lőrincz*, Neue Inschriften aus Intercisa. In: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz (Wien 1985) 393–401. (Nr. 493–497)] pótlólag be lehetett volna venni a kötetbe, (vö. ehhez RIU 737 bis). Ezenkívül még több tanulmány megjelent, amelyek részben Intercisa történetére, részben az egyes feliratokra vonatkoznak (l. ezekhez lentebb).

A bevezetőben közöltek több ponton módosításra szorulnak. Így az Intercisa kezdetéről írott részben (11.) azt olvashatjuk, hogy „die frühesten Spuren stammen aus der Mitte des 1. Jahrhunderts (ein Denar des Nero) von dem Gelände Papsziget”. Az kétségtelen, hogy a település e része a jelenlegi ismereteink alapján – itt P6-vidéki terra sigillaták [E. B. *Vágó*, ActaArchHung 29 (1977) 95–97. Abb. 8], illetve néhány korai érem (FMRU I. 135 Nr. 1–6.) kerültek elő – a legkorábban lakott. A Nero-denarius azonban az auxiliáris tábor területén került elő [l. B. *Lőrincz*–Zs. *Vízy*, Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. In: Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71 (Oxford 1980) 695 Münzen

1. kép. A RIU 1119 felirat kiegészítése.

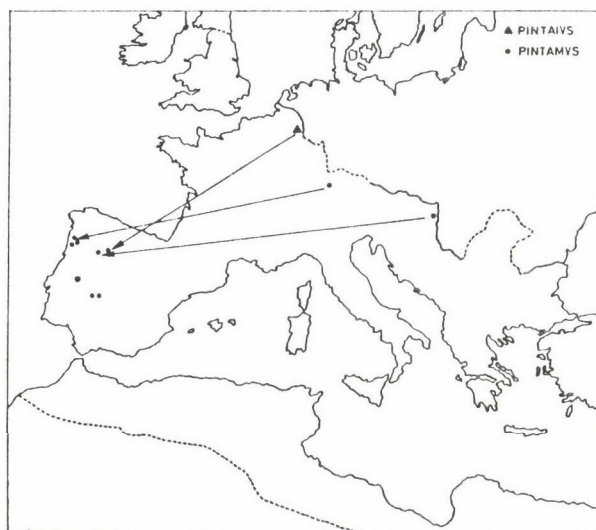
2. kép. A RIU 1189 felirat kiegészítése.

4 a-b. kép. A RIU 1216 felirat fotója és kiegészítése.

3. kép. A RIU 1207 felirat rajza.

5. kép. A *Pintamus*/*Pintaius* nevek elterjedése.

1 = FMRU I. 54 Nr. 4]. Egyébként korai érmék a későbbi tábor (FMRU I. 54 Nr. 1–8.), illetve a vicus más részéről is ismertek (uo. 95–96. Nr. 1–21). Bár az ismert tábor létesítésének időpontját valószínűleg Antoninus Pius korára kell tennünk (vö. *B. Lőrincz-K. Szabó*, *Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa* (1983–1984). In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. RLÖ 36 (Wien 1990) 741., az itteni adatok azóta némileg módosultak, (vö. FMRU I. 54–55 Nr. 1–59, 93 Nr. 1–6), azonban a Flaviusoktól kezdve Intercisában helyőrséggel kell számolnunk [1207, 1216, i. ezekhez *Lőrincz B.*, in: *Pannonia régészeti kézikönyve* (Budapest 1990) 73]. A helyőrségekről írtakat ki kell egészítenünk *Vísy Zs.* megfigyelésével, aki a katonai diplomákon lévő kriptotopográfiai elv alapján feltételezte, hogy Antoninus Pius – Marcus Aurelius uralkodása idején Intercisában az *ala I civium Romanorum* állomásozott [Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. In: *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle* (Köln Wien 1986) 510–515.] Ezt egy felirat is megerősíti (1284).

Kérdéses a feliratok elhurcolásának kérdése is (12). A szerző mintegy 40 felirat esetében számol ezzel a lehetőséggel. A lelőhelyek alapján valószínűbb az, hogy a kövek jó része vagy Intercisából, vagy annak közvetlen környékéről származik (vö. *ACIDeBr* 29 [1993] s.a.). Az egyes feliratokhoz az újabb irodalom a következő: 1073: *J. Fitz*, *Epigraphica* 36 (1974) 103–106.; *M. P. Speidel*, in: *ANRW II* 3 (Berlin–New York 1975) 229. = *Roman Army Studies I* (Amsterdam 1984) 146.

1107: *Zs. Vísy*, in: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für A. Betz* (Wien 1985) 632. Nr. 3.

1119: *Lőrincz B.*, *Vezető a Dunaújvárosi Múzeum római kőtárában* (Dunaújváros 1975) Nr. 58 (eltérő kiegészítéssel). Ennek alapján a felirat olvasata a következő (1. kép): --- leg(ionis) / [I]ad(itutricis) [p(iae) f(idelis)] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

1169: *Zs. Vísy*, i. m. (l. 1107-nél) 631. Nr. 1.

1175: uo. 631–632. Nr. 2.

1189: *A. Mócsy*, *ActaArchHung* 29 (1977) 383. Anm. 198, amely alapján teljesen más a felirat kiegészítése (2. kép): M. Aur(elio) Malci[h]ia[no, militi] / leg(ionis) II adi(utricis), strat(ori) off(ici) [co(n)s(ularis), sum]mo cur(atori), signifer[o coh(ortis) (milliarie)] / Hemes(enorum), q(ui) v(ixit) ann(is) LV[- - -] /⁵ Puchra, uxo[r] ip[s]ius viva? / f(aventissim[o] fac(i)endum curavit).

1207: *P. A. Holder*, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*. BAR Int. Ser. 70 (Oxford 1980) 266. Nr. 133. A felirat RIU-ban közölt rajza több ponton módosítandó (3. kép). 1212: *L. Balla*, *ACUD* 16 (1980) 69–70.

1216: *P. A. Holder*, i. m. 266. Nr. 134. E felirat olvasatát és kiegészítését a következőképpen kell módosítanunk (4. kép): [Ti.] Claudius / [- - -]onis f(ilius) Pint[am]us, (sesquiplicarius), natione / [Zoel]a, eques alae /⁵ [Astur(um) I]l, ann(or)um LIII, stip(endiorum) / [- - -].

Az elhunyt cognomenéhez vö. *A. Mócsy–R. Feldmann–E. Marton–M. Szilágyi*, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*. DissPann III : 1 (Budapest 1983) 224. és *CIL* XIII. 8098., illetve *CIL* II. 441., 2378., *EE* IX. 264., *HAE* 745., 772., 1151., 1160.; *AEp* 1973., 297., valamint *AEp* 1972, 359. A két lehetőség – *Pintamus* vagy *Pintaius* – közül a kiegészítésnél inkább az első jön számításba. Ez alapján bizonyos, hogy ő hispaniai származású volt (5. kép). Ennek figyelembevételével a katonai csak *natione* / [Zoel]a lehetett, vö. *R. Grosse*, *Zoelae*. *RE* X^A (München 1972) 709–710., további irodalommal. Az 5. sorban a csapat számának töredéke olvasható.

1244: *E. Tóth*, *FolArch* 37 (1986) 167–168. Abb. 2. Végezetül meg kell említenünk, hogy a görög feliratokat (l. ezekhez legutóbb *I. Bilkei*, *Alba Regia* 17, 1979, 30–31. Nr. 18–19, további irodalommal) nem vette fel a szerző a kötetbe.

Természetesen a fentiek nem csökkentik a mű értékét. *Fitz Jenő* Intercisa feliratainak összeállításával munkásságának egy jelentős fejezetét (Intercisa történetének problémái, illetve az ottani

feliratok egész sora olvasatának helyesbítése és történeti kommentálása) összegezte. E műve fontos segédeszköze lesz a további kutatásnak.*

Lőrincz Barnabás

T. Bezeczyk, *Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia*. BAR International Series 386. Oxford 1987. pp. 135 Fig. 37, Plate 13.

Amíg Pannonia történetének kutatói mindig is világosan látták, hogy a római kultúra térhódítása, a romanizáció hosszú, évszázados folyamat eredménye, addig szervezeti keretének kezdetét, a katonai hódítást és a közigazgatás bevezetését statikusan fogták fel és írták le. A Kr. e. 10 körül elkezdődő hódító háborúval a Szávától a Dunáig húzódó terület egységes katonai megszállását és azzal egyidejű tartományszervezést tételeztek fel. Mintha Augustus uralkodása idején az egész terület egy csapásra vált volna polgári igazgatású tartománnyá. E szemlélet egyrészt a források szűkszárvúságán, másrészt a régészeti feltárások és leletfeldolgozások hiányában gyökerezett. A berendezkedés, szervezés sokkal hét-köznapibb esemény, mintsem feljegyzésre méltó lett volna. Ezért a történeti forrásokban nem vagy alig tükröződnek azok a kevésbé látványos, ám fontos intézkedések, amelyek során a császárság a Rajnáig és Dunáig nyúló területet a Kr. u. 1. század első felében kormányozhatóvá tette, azaz a katonai igazgatás helyett fokozatosan bevezette a polgári igazgatást és mindazt, ami azzal együtt járt.

Az írott források szűkösége, szerzőik szemlélete, sőt esetenként szemfényvesztő ábrázolásai miatt, ami alól Tacitus sem kivétel, a nem háborúval végbevitt katonai megszállás a tartományszervezés és berendezkedés folyamatának megismerésében különösen fontosak a spontán keletkezett szövegek (feliratok) és más régészeti leletek biztonsága. Csak az utóbbi két évtizedben vált nyilvánvalóvá, hogy Augustus hadserege csak Pannonia déli felét, a Dráváig szállta meg. A Dunántúl jó része évtizedek múltán vált birodalomrészé, és csupán Claudius uralkodása idején lett a birodalmi határ a teljes Duna-vonal (a Rajnával együtt). Ehhez és az ezt követő fél évszázad megismeréséhez vezetnek közel az ásatási eredmények, leletfeldolgozások, amelyek a részletek bemutatását, kinyomozását segítik.

Mivel a feliratok ebben a korai periódusban felettébb kis számúak és sokszor még bizonytalanul keltezhetők, elsősorban azok a nagyobb számban előkerülő használati tárgyak vizsgálhatók, amelyek jól keltezhetők, és amelyek egyértelműen kapcsolhatók a római katonaság megjelenéséhez, mivel a megszállás első évtizedeiben csakis a rómaiak igényéhez elégítették ki. Ilyen leletek a terra sigillaták, amelyek kronológiai és területi egyeztetésével jól kirajzolódott a fokozatos katonai megszállás. Most Bezeczyk Tamás egy másik, szóba jöhető – talán még egyedül szóba jöhető – leletcsoport, az amphorák feldolgozásának megkezdésével egy, az Illyricum területén mindeddig alig vizsgált emlékeinek összegyűjtésével, tipológiai rendszerezésével, maghatározásával és kronológiai feldolgozásával ért el fontos új eredményeket. A szerző könyvében a Borostyánkő-út menti települések amphora-leleteit gyűjtötte össze. A terület kiválasztása hasznosnak bizonyult. A Borostyánkő-út körzete volt az a terület, ahol egyrészt a római behatolás észak felé először érte el a Duna-vonalat, másrészt az évtizedes ásatások a legnagyobb számú leletet produkálták, ami elegendő vizsgálati anyagot biztosított. B. T. mintegy 450 amphora-töredéket emelt ki az ismeretlenségből, és Nyugat-Európában és a mediterráneumban már kellő eredményeket elért feldolgozásokat a pannoniai leletekre alkalmazva új és fontos forráscsoport feltárását kezdte meg. A leletcsoport kiválasztása

* Ezúton mondunk köszönetet *Kuczogi Zsuzsannának* a rajzok és *Kardos Juditnak* a fotó elkészítéséért.

szerencsés volt; a forma, a bélyegek és az anyagösszetétel, valamint a tartalom alapján sokoldalú információt eredményezhet.

A most megjelent könyv remélhetőleg egy hosszabb munkafolyamat kezdete, és elvezet a tartomány összes amphorájának komplex feldolgozásához. Ezzel nemcsak egy új és jól keltezhető tárgytípust kapott a pannoni régió, hanem több információ-szerzésre is lehetőség nyílik. Hiszen az amphora nem csupán kerámiatípus. Az edényekben típusonként meghatározható élelmiszert: bort, olajat, olajbogyót és halmártásokat szállítottak. E leletek vizsgálatával egyúttal lehetőség nyílik a kereskedelmi kapcsolatok feltárására is. Mivel pedig ezek az élelmiszerek, különösen az első században, szinte kizárólag az itáliai származású, elsősorban katonai, kismértékben civil társadalomhoz köthetők, a leletek földrajzi és kronológiai értékelésével nyomom követhető a megszállás menete, a dunai limeshez való felzárkózás, valamint a belső területeken és a civil településeken történő terjedésével a romanizáló mentéshez újabb régészeti bizonyítékokat nyerünk. A szerző mindennek megfelelően a feldolgozását a lehető legnagyobb komplexitással végezte. Az anyaggyűjtés és tipológiai-kronológiai értékelés mellett nemcsak a kerámiafajtára volt figyelemmel, hanem a tárolt élelmiszere is. Különösen nagy munkát jelentett az anyagvizsgálatok megszervezése és végrehajtása. A meghatározható gyártási helyű darabok vizsgálatával így olyan adatokat kapott, ami kis töredékek esetében is lehetővé fogja tenni ha nem is a műhely, de műhelycsoportok, az eredet, a gyártási körzet elkülönítését.

B. T. munkájában a hagyományosnak tekinthető Dressel-féle osztályozást használja; eszerint ismerteti a Borostyánkő-út menti leleteket, a geológiai és időrendi megfigyeléseket együtt. Összefoglalja a típusba tartozó műhelyeket és bélyegeket, valamint, ha lehetőség volt rá, a festett feliratokat. Megállapítja, hogy Pannoniában elsősorban olyan műhelyek amphoráiban szállítottak élelmiszert, amelyek Észak-Itáliában és Istriában működtek. Ezeknek a műhelyeknek (pl. Laecanius Bassus, Crispinilla stb.) a szállítási körzete elsősorban Észak-Itália, Noricum és Dalmatia nyugati fele, valamint Pannonia volt. Megállapítja, hogy a köztársaságkori Dressel 1-es amphora eddig még nem került elő Pannoniában; ezeket az amphorák a köztársaságkor legvégén már nem gyártották. A boros amphoráknak mintegy a fele a Dressel 2–4. típusba tartozik. Ezekben a 2. század első negyedéig szállítottak. A további Dressel-típusok földrajzi szóródása alapján megállapítható az edények fokozatos északra jutása. A későbbi keltezésű, de Kr. u. 1. század közepén, második felében egyre északabbra fordulnak elő a Borostyánkő-út mentén, bizonyítva a hadsereg fokozatos északra hatolását. Arra következtet a szerző, hogy a Kr. u. 2. század elejétől az istriai olajtermelés és -szállítás hanyatlásával egyre inkább a hispániai olajat importálták Pannoniába. Sikertült az előkerült leletek alapján elkülöníteni az eddig ismeretlen loroni műhelyt. Különösen fontos és rávilágít az anyagvizsgálatok jelentőségére, hogy az egyik, eddig istriainak hitt amphora-típust nem ott készítették.

Az anyagvizsgálattal kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy egy olyan leletcsoport van Pannoniában a terra sigillaták és az amphorák mellett, ahol az anyagvizsgálat jelentős, és új eredményeket hozhat; ezek a katonai és a magántéglavetők termékei. Mivel a téglákat bélyegezték, az osztályozás jól elvégezhető, és a hagyományos feldolgozásnak ez is az alapja. A bélyegek miatt azonban az anyagvizsgálat segítségével esetleg azok a téglák is értékelhetők, amelyeken nincsen bélyeg. Ráadásul főként a 4. századi tégláégetés és -ellátás mindmáig szinte teljesen ismeretlen szervezetehez, a téglák előállításához és elosztásához is fontos adatokat lehetne kapni. Az ilyen vizsgálatok eredményességét az amphorák petrológiai értékelése kétségtelenné teszi.

A munkát 443 darabból álló katalógus és a leletek rajza, majd Józsa S., Szakmány Gy., Papp G., Weiburg T., és Iváncsics J. petrológiai analízisei egészítik ki. Sajnáljuk, hogy a munka gyors megjelentetése együtt járt azzal, hogy a magyar ékezeteket az angol kiadó nem tette ki. A 375. és 376. számú rajzok fel vannak cserélve.

Zárszóként csak azt kívánhatjuk, hogy a szerző nagyobb területen folytassa e fontos leletcsoport gyűjtését és feldolgozását.

Toth Endre

A. Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstecke Lussonium – Altinum. CSIR Band VII. Budapest 1991.

Nagy örömmel üdvözlhetjük a magyarországi CSIR elsőként megjelent kötetét, amely a tervezett sorrendben a VII. Először a képeket lapoztam át, így azonnal szembetűnt a fejjel lefelé állított fotó – 9. tábla 3 – és a képestáblák „gyászkerete”. Akár az egyiket, akár a másikat nem a szerzőn, hanem inkább a kiadói koncepción lehet számonkérni. Vajon a gyászkeret a többi CSIR kötet mintegy magában holt sorsát jelenti? A képek minősége sem az igazi. Jóllehet a fényképész/fényképészek nevét nem találtam meg a kötetben, de amennyire a régészeti tárgyakat fényképező fotósokat ismerem, mindegyik kényes arra, hogy közlésre kiváló minőségű fényképeket csináljon, amelyekről a kötetben messze jobb képek is születhettek volna.

A szerző nagy érdeme – azon túlmenően, hogy RIU 4¹ és a „Pécs római kori kőemlékei”² megjelentetése után – ezt a kötetet publikálatlan emlékek sokaságával (pl. Kat.–Nr. 1–3. 11–12 stb.) tette közzé. A 13. számú, a fonyódi villából származó oszlopfőt, bár az „unpubliziert” megjelölést viseli, már közölték korábban is: Edit B. Thomas: Römische Villen in Pannonien. Budapest 1964. 34. oldal, XI. tábla. De ettől a véletlen félrenézésről eltekintve is marad egy – számomra megoldhatatlan – kérdés, méghozzá az, hogy milyen rendszer alapján válogatta ki a szerző a hivatkozásra érdemesített és nem érdemesített korábbi irodalmat, pl. a szekszárdi szarkofág (Kat. Nr. 97) esetén, amelyet ő maga is a két legfontosabb darab közé sorol (die bedeutendsten 97, 101. p. 23), kihagyta az első közlőt: A. Kubinyi; Szekszárdi Altertümer. Pest 1857. Vagy 101. szarkofágnál G. Koch – H. Sichtermann, Römische Sarkophage. München 1982. 327–328. művét, ahol épp a műhely-kérdéssel foglalkoznak, ami B. A. számára is központi fontosságú. Ugyanígy kimaradt Nagy Tibor munkája: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. Budapest Régiségei XXII. 1971, 103–160. Talán még akkor sem kellett volna kihagyni, ha az amúgy idézett Burger A. Római szarkofág a pécsi Aranyhegyről. ArchÉrt 100 (1973) 42–49. cikkben a szerző részletesen foglalkozott Nagy Tibornak a megállapításával, amelyek részben a lelőhely bizonytalanságához,³ részben pedig a műhely kérdéséhez kapcsolódtak.

A szekszárdi szarkofágon (97) elvégzett petrográfiai vizsgálat kimutatta, hogy a szarkofág alja és fedele más anyagból készült; az alja tiszta márvány a fedél pedig „ein stark verschmutzter Marmor” (62). Ez a vizsgálati eredmény azért olyan nagyon érdekes, mert Koch–Sichtermann főntebbi könyvükben a következőt írták (327): „Er (ti. szarkofág) dürfte in zweiter Verwendung mit dem Deckel verbunden worden sein, der vier zu gross für den Kas-ten ist. ...könnte noch im 2. Jh oder um 200 n. Chr. entstanden sein.” Talán érdemes lett volna határozottan állást foglalni abban a kérdésben is, hogy vajon ókeresztény-e vagy nem, hiszen az ókeresz-

¹ Sz. Burger A.–Fülep F., RIU 4. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstecke Lussonium – Altinum. Budapest–Bonn 1984.

² Fülep F.–Sz. Burger A., Pécs római kori kőemlékei (Dunántúli Dolgozatok 7.) (Pécs 1974)

³ Nagy T., BudRég 22 (1971) 130. 111. j.

ténységről vallott rege még a Propyläen Kunstgeschichtébe is bekerült.⁴

Ezek a megjegyzések természetesen mit sem vonnak le annak a törekvésnek az érdeméből, hogy az ábrázolás pontos ismertetésén túl határozzuk meg annak jelentését is, ami végső fokon a CSIR igazi feladata. Jóllehet a jelenetek, ábrázolások pontos leírása és számbavétele nagyon lényeges, hiszen ennek segítségével tudunk megállapítani műhelycsoportokat, időbeli eltéréseket, ez a dolog sem mindig könnyű, mert néha a kő állapota olyan, hogy az ábrázolás csak sejlik, máskor meg a mester ügyetlensége viszi félre ítéletünket. Ebből a szempontból példa az 50. kő. Nemcsak kopott, hanem szétért, és darabjai elvesztek. Így az eredetinek csak mintegy egyharmada áll a jelenlegi meghatározás rendelkezésére. Mindenesetre annyi látható, hogy a férfi baljában nem ostort tart. Az ostornak nézett dolog kígyó, amely a férfi melle előtt nagy kanyart téve érinti annak bal kézfejét. A nyugodt ábrázolási módból inkább arra gondolhattunk, hogy a kígyó a jelenlévőkhöz rituálisan tartozik. Más sírkövön a kígyó táplálását látjuk.⁵ A nőnek a jobbát – aki eredetileg a sírkövön közepén volt – a másik oldalon álló férfi jobbja fogja.

A sírszimbolika rejtélyeit fejtegetve egy szokatlan ötletet ír a szerző az áldozati jeleneteket és az ezekhez nem mindig indokkal kapcsolt ún. „Schwurgestus”-t illetően, méghozzá hogy ez a teljes római polgárjog birtoklásának fitogtatása lenne egy esti ünnepi lakomával összekötve. Kétségtelen, hogy a sírköveken találunk utalást foglalkozásra,⁶ katonai rangra,⁷ családi összetartozásra,⁸ amelyek ugyan születhettek dicsekvésből, hűségből vagy csupán a tények pontos rögzítéséből, mégsem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az ókori népek sokkal inkább a „homo religiosus”⁹ típusához tartoztak, mintsem a mai szekularizált világ pénzt, hatalmat titulátúrákat imádó profán emberéhez. Ezért sírszimbolikájukat az ő gondolatvilágukból kiindulva fogjuk tudni megérteni és megoldani. A napi élet egyéni vonatkozásait bemutató konkrét képektől világosan elválaszthatók azok a jelenetek, amelyeknek valóban szimbolikus tartalmat kell tulajdonítanunk. Ez utóbbiak közé tartozik az áldozati jelenet vagy az ún. Schwurgestus. Általában áldozati jeleneteknek nevezzük az alábbi jelenetet, jóllehet a szintén használatos „halotti lakoma”-megjelölés a jobb: közepén álló háromlábú asztalkán étel – kenyér, hús és többnyire pohár – látható. Tőle jobbra és balra szolgál, illetve szolgálólány. A szolgálta sok esetben jobbát magasba

emeli, kezében poharat tart. A szolgálólány tarthat kancsót, poharat, tálat étellel. Nálunk, Pannoniában a hús sokszor a disznófejet, a disznócomb, a sonkát jelenti. Nem pannoni sírköveken a háromlábú asztalka mellett még a halott is jelen van, aki bal karjára támaszkodva a klinén a szabvány étkezési testtartásban fekszik. Jobbját, amelyben általában koszorút vagy poharat tart, felemeli.¹⁰ Az ilyen típusú jelenethez eszmeileg kapcsolódik a sírba helyezett kancsó, pohár¹¹ vagy a freskókon megjelenő kancsó, pohár.¹² De ide sorolhatók a katakombafalakban megtalálható fondo d'oro üveg poharak aljai; ez utóbbiak pars pro toto fejezve ki a halotti lakomát, amely lényegét tekintve ünnep. Amikor a rokonok, barátok összejönnek, hogy a halotti lakomát megüljék, akkor asztalhoz ül a halott lelke is. Ezért készítene a számára is szék, klinét, ételt, italt, poharat. Amikor pedig a vendégek távoznak, mindegyik búcsút vesz a halottól.¹³ E lakomát a rómaiak silicerniumnak hívták.¹⁴ A szokást a keresztények is átvették a mögötte meghúzóddó hit miatt. A halotti lakoma ugyanis a személyes halhatatlanság ünnepe, a boldogok lakomája.¹⁵ A bor, a merum (sohasem vinum) az, amely a halott lelkét köszönti. Ez az örökkévalóság itala, az örök mámor itala, amely az Istennel való örök együttétet jelképezi.¹⁶ Ezért kerülnek a szarkofágra dionizikus jelenetek vagy műzsák, akiknek fia Orpheus, aki e tanokat hirdeti.¹⁷ Pannoni síremlékeken is előfordul Orpheus.¹⁸ Tanítását figyelembe véve érthetővé válik a koszorú, a virág¹⁹ vagy az üveg poharak felirata, amely poharaknak semmi közük a kereszténységhez, illetve ha van, akkor nem a felirat miatt van, hanem a rajtuk található keresztény, bibliai jelenetek miatt. A fondo d'orónál láthatjuk jól ezt a kettősséget; némelyiken a felirat mellett bibliai jelenetek is előfordulnak, más esetben a felirat mellett vallásilag semleges vagy éppen pogány jelenetek vannak.²⁰

A könyv olvasása ilyen és ehhez hasonló gondolatokat ébresztett, amelyeket azért mertem leírni, mert a recenzensnek egy nemzetközi és fontos adatokat közlő kiadványnál nem lehet más feladata, mint hogy a könyvet ajánlja minden szakember figyelmébe.

Gáspár Dorottya

L. Barkóczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn. Studia Archaeologica IX. Akadémiai Kiadó Budapest 1988. 223 lap, 117. tábla.

⁴ Brenk, B., Spätantike und frühes Christentum (Frankfurt am Main–Berlin–Wien 1980) 392. t. Fülep F.–Török Gy. cikkéhez. Nem fogja sem Nagy Lajos (Pannonia Sacra. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. 48–50.), sem mások tiszteletét csökkenteni, ha több mint 50 év kutatásainak eredményeképpen az általuk kimondott vélemény meg kell változtatni. Megtették ezt olyan szarkofágokkal is, amelyeket Joseph Wilpert mondott keresztényeknek (Himmelmann, H., Typologische Untersuchungen an römischen Sarkophagsreliefs des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr. Mainz am Rhein 1973. 31.); Wilpert tekintélye ettől a tényről nem lett kisebb.

⁵ Pfuhl, E.–Möbius, H., Die ostgriechische Grabreliefs (Mainz 1979) pl. nr. 1568, 1631.

⁶ Fava, A. S., Catalogo. Torino 1969. 34. 23. t. (nr. 39. 49c. I. Aquileia Museo Archeologico).

⁷ Maxfield, V. A., The military decorations of the Roman Army (London 1981) 73., 83., 89.

⁸ Die römische Steindenkmäler von Savaria (Budapest 1971) nr. 136; Barkóczi L., Brigetio (Budapest 1944) 37. X. t. 1.

⁹ Eliade, M., Szent és profán (Budapest 1987) 10–12.

¹⁰ Pfuhl–Möbius i. m. pl. 1535., 1537., 1570.; Collingwood, R. G.–Wright, R. P., The Roman Inscriptions of Britain. (Oxford 1965) nr. 688, 689, 769, 1064. Pannoniában egy klinésarkofág töredékéről tudunk: Kuzsinszky B., Aquincum (Budapest 1934) nr. 456. 140. kép; Nagy T. i. m. 133. 56. kép.

¹¹ Bónis É., BudRég 14 (1954) 567.

¹² Fülep F., Sophianae (Budapest 1984) 340. t.

¹³ Kirscher, K., Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (Giessen 1910) 56.

¹⁴ Klauser, Th., Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und christlichen Antike (Münster Westfale 1979) 54.

¹⁵ Kirscher i. m. 58.

¹⁶ Uo. 59.

¹⁷ Platón, Állam (Bibliotheca Classica, Platón összes művei II. Budapest 1984) 363. p. 95 ford. Szabó M. „Müszaios és fia még ezekben is egyszerűbb javakat juttatnak az istenek részéről az igazságos embereknek: képzeletben az Alvilágba vezetik, asztalhoz ültetik őket és egy istenfélő lakomáját rendeznek, s ezután minden időt koszorúval a fejükön mámorban töltenek velük, mintha bizony az erény legszebb jutalma az örökös mámor volna. Mások még ennél is hosszabbra nyújtják az istenektől nyert jutalmak részletezését: elmondják, hogy a jámbor s esküjét megtartó ember gyermekeinek gyermekei és nemzetsége nemvész ki... Ezzel szemben az istenteleneket és az igazságtalanokat az Alvilágban sárba ássák be, szítával vizet hordatnak velük...”

¹⁸ Erdélyi G., Intercisa I. (Budapest 1954) 62. t. 1.

¹⁹ Adamik T., ArchÉrt 100 (1983) 3–9.

²⁰ Vopel, H., Die altchristlichen Goldgläser. Ein Beitrag zur altchristlichen Kunst- und Kulturgeschichte (Freiburg–Leipzig–Tübingen 1899).

Az ókori régészeti és művészeti emléanyagban sajátos helyet foglal el az üvegművesség. Külföldi és magyar kutatók több ízben idézték Martialis egyik epigrammájának sorait (XII.70):

„O quantum diatreta valent et quinque comati!
Tunc, cum pauper erat, non sitiebat Aper”

J. J. Winckelmann alapvető művében (*Geschichte der Kunst des Altertums*. 1764. I. Theil, I. Kap. VIII. §) hangsúlyozza, hogy az antik üvegművészet mennyire magasabbrendű volt mint korának ilyen alkotása. Nálunk az üvegek jelentőségére a régészeti emléanyagban főként a szekszárdi szarkofág leletei kapcsán figyelt fel a kutatás. Ne feledkezzünk meg a Magyar Nemzeti Múzeum egykori nagyérdemű igazgatójának, Kubinyi Ágostonnak a „Szezsárdi régiségek” című 1857-ben megjelent munkájáról, amelyben a korabeli szakirodalom alapján igyekszik a kőkoporsóban talált üvegeket, különösképpen a vas diatretumot értékelni.

A kutatás természetesen nem zökkenőmentesen haladt: A. Deville „Histoire de l'art de la verrerie dans l'antiquité” című 1873-ban megjelent, gazdag képanyaggal ellátott összefoglalását pl. nagyon alaposan megbírálta H. Dütschke (BJ 1877, 136–144.). Ám végül A. Kisa műve: „Das Glas im Altertum”, Leipzig 1908 megalapozta az ókori üvegek valóban módszeres kutatását.

Nálunk főként a két világháború közti ásatások nyomán előkerült üvegek vizsgálata, elsősorban Paulovics István intercisai és Nagy Lajos aquincumi kutatásai lehetővé tették a szakmai feltételeket egy összefoglaló monográfia elkészítésére. A munka megírását az Alföldi András professzor által irányított „Dissertationes Pannonicae” keretében doktori értekezésként Benkő Andrea vállalta, ám a II. világháború kitörése következtében a munka félbeszakadt, csupán töredéke jelenhetett meg 1962-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gondozásában, Burger Alice közreműködésével.

A második világháború után új lendülettel megindult régészeti kutatásunk az üvegművesség terén is számos összefoglalást eredményezett, melyek a hasonló tárgyú külföldi munkák eredményeivel és módszerével kiegészítve lehetővé tették, hogy végre elkészülhessen Barkóczy László alapvető összefoglalása.

Barkóczy monográfiája a rövid kutatástörténeti bevezetést követően az idézett irodalom rövidítését és felsorolását adja. Sajnos a kézirat hosszú nyomdai átfutása következtében az 1980 utáni publikációk már nem szerepelhetnek az irodalom között, azt pedig éppenséggel nem kívánhatjuk, hogy a Donald B. Harden által szerkesztett s 1988 márciusában kinyomtatott „Glas der Caesaren” című, gazdag anyagot tartalmazó üvegekatalógus eredményeit a szerző értékesíthesse.

Az irodalomjegyzéket követően az üvegleletek korhatározásáról olvashatunk (17–26.). A szerző az üvegek keletkezésében az alapvető formai változások figyelembevételével öt periódust különböztet meg. Ezek a következők: a) 1–2. század a markomannkvád–szarmata háborúk kitöréséig, vagyis 167-ig; b) a markomannkvád–szarmata háborúk kitörésétől c) kb. 270-től kb. 330-ig (Constantinopolis birodalmi fővárossá emelkedésig); d) kb. 330–380-ig (a theodosiusi korszak kezdetéig); végül e) kb. 380-tól az 5. század első feléig (Pannonia feladásáig).

A szerző az egyes periódusok jellegzetes tárgytípusait a katalógus megfelelő számaira hivatkozva sorolja fel. Az első periódus vizsgálata kapcsán kiemeli, hogy ez két részre osztható. Az I.–II. rész határán, az 1. század végén és a 2. század kezdetén megszűnik az itáliai behozatal, s helyét a limes-menti városok kialakulásával egyidejűleg a tartományban megtelepedett italikusok által alapított műhelyek veszik át az üvegipar irányítását. A korai periódusban az üvegek elsősorban a limes-vidéki városok leletanyagából kerülnek elő. A 2. században az itáliai hatás mellett dalmáciai és dél-galliai befolyás is kimutatható, a keleti üvegek is megjelennek. Az első periódus II. szakaszában jelentkeznek a germániai eredetű üvegek. 167-től a Marcus Aurelius idején kitört háborúk következtében az üvegipar és -behozatal a század végéig pang.

A második periódus – mint erre fentebb utaltunk – Marcus Aurelius dunai háborúinak végétől kezdődik, Septimius Severus trónra lépése – 193 – után Pannonia gazdasági fellendülésének be-következtével. Ez a viszonylag hosszú korszak nagyon változatos formákat teremtett a tartomány üvegművességében. A különféle alakú edénytípusok közt nagyon jellemző erre a periódusra az állat-alakos edények megjelenése. Egyébként is jellemző erre a 270 tájáig tartó időszakra, hogy az üvegipar formavilága új típusokkal gazdagodik. A tartomány egyes vidékein fontos szerephez jutnak az üvegiparban a keleti eredetű formák.

A harmadik periódusban, amely a 4. század első harmadával végződik, szintén új formák jelentkeznek a szóban forgó művességben. Az új üvegformák – s ez jellemző erre a korszakra – nagyobb méretűkkel tűnnek ki. Különösen jellemzőek erre a korra a nagyméretű, kétfülű, karcsú nyakú, hengeres testű edények, bekarcolt díszítéssel. Az üveganyag ebben az időszakban főként sírleletekből származik. Ez a periódus, pontosabban a 3. század első fele a pannoniai üvegművesség fénykora.

A negyedik periódusban, a 4. század harmincas éveiben a pannoniai üvegipar és üvegkereskedelem teljesen új korszaka köszönt be. Különösen jellegzetesek a kis, golyó alakú, kónikus és körte alakú edények. Ám a művészi színvonal szempontjából a hátlósedények (*vasa diatreta*) a legkiemelkedőbbek, továbbá a két pohártöredék alakos ábrázolással, ún. „fondo d'oro” technikával. A finom, vékony falú, jó anyagból készült üvegek jellemzőek erre az időszakra.

Még az utolsó, az ötödik periódusban – 380 tájától az 5. század első feléig tartó időszakban – is jelentkeznek új formák a pannoniai üvegművességben. A nagyszámú, új formákat mutató illatszeres üvegcsék mellett főként a kagyló alakú csészék megjelenése figyelemre méltó.

A szerző a továbbiakban külön fejezetet szentel az egyes városokhoz kapcsolódó műhelyek vizsgálatának (27–38.) Köztük az aquincumi műhelyek mellett különösen kiemelkedőek az intercisaiak. Az utóbbi városban, ahol a helyi műhelyek szerepe jóval nagyobb, mint az importárúkból származó készítményeké, a késői időkben mégis jelentkezik egy nagyon sajátos emlékcsoport, amely a Fekete-tenger vidéki műhelyekben készült üvegedényekkel mutat rokonságot. Úgy tűnik, hogy a hunok előretörésével számos üvegekészítő menekült az említett vidékről a dunai tartományokba.

Rövid, de igen figyelemreméltó fejezetet (39–43.) szentel a szerző az üvegkereskedelemnek. Különösen hangsúlyozza a kölni eredetű üvegáruk fontosságát a nyugati kereskedelemben, amelynek útvonalát a Duna jelentette. A *cives Transalpinæ Agrippinensis* említése egy aquincumi feliraton is megerősíti ezt a nézetet. Pannoniának a Drávától északra elterülő területén az üvegáruk elterjedését – a szerző szerint – négy meghatározó tényező hatásaként állapíthatjuk meg. Ezek a következők: a) a borostyánkő-út szerepe; b) a Dráva–Száva közti terület átmeneti kereskedelmi voltának jelentősége, a Dalmatiával, a Kelettel, sőt a Fekete-tengerrel való kapcsolatok; c) fontos tényezők a nyugati és déli kapcsolatok szempontjából a pannoniai limes; d) végül pedig a 2. század végétől a keleti eredetű katonaság és polgári népesség éppúgy, mint a különféle expedíciók mint közvetlen tényezők fontos szerephez jutnak az üvegművességben s az üvegkereskedelemben.

Az első tényezővel kapcsolatosan a szerző nyomatékosan hangsúlyozza az itáliai, főként Aquileiából származó üvegáruk szerepét a korai periódus folyamán; köztük igen jelentősek a temetkezési célokat szolgáló üvegurnák. Fontos, hogy a borostyánkő-út közvetítő szerepe a későbbi időkben sem szűnik meg: a késő antik *vasa diatreta* és a fondo d'oro-jellegű emléktárgyak ennek ékes bizonyítékai. Ami a második tényezőt illeti: a 3. század utolsó harmadában és a 4. században kiemelkedő szerep jut Sirmiumnak, az itteni üvegek – köztük a korszak – balkáni és keleti formákkal való kapcsolatokra utalnak. Lényeges, hogy a 3. század utolsó harmadától a kelet-pannoniai üveganyag formáinak lényeges különbségeket mutat a nyugat-pannoniaiaktól, s ez főként az említett Sirmiumnak

köszönhető. Ami a harmadik tényezőt illeti: a Rajna–Duna–limes-vonal különös fontosságú a nyugati kereskedelem szempontjából. Ám a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a kimondottan kölni eredetű áruk csak a különleges formák megjelenésével bizonyíthatók. A negyedik tényezővel kapcsolatosan szó esik arról, hogy a keleti üvegek közt számos olyan típus jelentkezik, amely Észak-Itáliában, továbbá Pannónia és a keleti tartományok közti területen is előfordul. Megváltozik a helyzet Marcus Aurelius háborúi után, mikor a Drávától északra jelentős számú katonaság és polgári lakosság települ be Keletről. Ez idő tájt a keletre irányuló katonai expedíciók révén is közvetlenül kerülhetnek orientális készítésű üvegek Pannoniába. Ilyen üvegeknek fontos szerep jut a pannoni 3. századi üveganyagban. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a 3. század második felében ebben a provinciában kimutatható zsidó diaszpórának is szerep jutott a keleti üvegek behozatalában, sőt az az oescusi felirat, amelyen egy Pannoniából odakerült zsidó neve szerepel, arra utal, hogy ez a kereskedelmi hálózat az egész Duna-vidékre kiterjedhetett. Ami a későbbi helyzetet illeti, egyes olyan edénytípusok, mint pl. a kagyló alakú üvegdedény, amely 380 után tűnik fel Pannoniában, szintén a keleti kereskedelem hatására utalnak.

Az egyes edénytípusok és leletanyagok jegyzéke előtt még fel-tűnően rövid fejezetben (44–47.) a szóban forgó területre vonatkozó edénykészítés történetét foglalja össze. A fejezet rövidségét az is indokolja, hogy – mint már fentebb említettük – a szerző munkája elején viszonylag hosszabb fejezetben vizsgálja az edények korhatározásának kérdéseit. Ez a fejezet részben az ott elmondottaknak ismételése, részben pedig néhány szemponttal való kiegészítése. Így pl. a kései üveganyaggal kapcsolatosan kifejti, hogy a 380 utáni és a 5. század első feléig tartó periódus a sírmezők datálása alapján két fázisra osztható. Ennek a periódusnak kezdetén a 379–380-ban a tartományba betelepített hun–gót–alán *foederati* révén idekerült sajátos, „barbár”-jellegű üvegeket készítő kézművesek tevékenységével kell számolnunk. Ezzel egyidejűleg viszont az itáliai és a balkáni kereskedelmi kapcsolatokkal is számolnunk kell.

Barkóczi László monográfiájának magától értetődően a legterjedelmesebb része a katalógus (49–220) és a hozzá kapcsolódó illusztrációs anyag (197 tábla!). A katalógus négy nagy csoportra osztja az üvegeket: a) csészék és tálak (Nr. 1–28.); b) serlegek és kelyhek (29–80.); c) palackok 81–140.); d) egy- és kétfülvű palackok, korsók, kannák és egyéb edények (141–197.). Természetesen az egyes csoportokon belül számos típus jelenik meg, összesen közel kétszázat különböztet meg a szerző. Az egyes üvegek száma meghaladja a félezeret. Minden egyes darab leírásánál a szerző megadja a pontos lelőhelyet, a múzeumi leltári számát, a leírást követően a legfontosabb irodalmat. Ez kitűnően egészíti ki az egyes tárgyakat bemutató vonalas rajzok, illetve fényképek (sajnos az utóbbiak a táblák gyenge papírmínósége miatt nem mindig tökéletesek). A katalógusban – s általában a munkában – való tájékozódást lelőhelyjegyzék segíti elő.

A szerző munkájának ez a része különleges értéket jelent a kutatás számára, hiszen ilyen teljes képet a pannoni emléktárhagy kevés csoportjáról kaphatunk. Minthogy a szerző kimondottan az egykori Pannónia magyarországi részére kénytelen korlátozni anyagát, magától értetődő, hogy a hazánkon kívül eső területek anyagára csak az összefoglaló részekben utalhat. A „Barbaricum” antik jellegű üvegtárgyait sem vizsgálja, így pl. a szabadszállási feliratos késő antik üveg pohár is kiesik a monográfia köréből (az emlékről l.: E. H. Tóth, Ein spätantiker Glasbecherfund aus Szabadszállás, *Acta ArchHung*, 23 (1971) 115–138., XIII–XXII. t.).

Természetesen a munka értékét nemcsak a katalógus adja meg, hanem a szerző szintézisreemtő képessége, biztos történeti érzéke, amely a bevezető részekben mindenütt határozottan érvényesül. Ismertetésünkben is főként ezt emeltük ki, az egyes edényformák leírását mellőzve, hiszen ezek igazán csak a képek segítségével válhatnak a teljes értékű ismeret forrásává.

Barkóczi László monográfiája magától értetődőleg nélkülözhetetlen segítséget nyújt nemcsak a Pannónia-kutatás – beleértve e

tartománynak hazánk jelenlegi területén kívül eső részének vizsgálatát – számára, hanem a többi dunai tartományok üveganyagának kutatóinak is. Sőt, a számos orientális vonatkozása folytán a Birodalom keleti tartományai gazdag üveganyagának feldolgozói is nagy haszonnal forgathatják (a görög–orientális vonatkozások miatt talán nem lett volna felesleges az edényeken szereplő feliratokat egy rövid „excursus” erejéig külön is értékelni, bár ezeket nemrégiben Bilkei Irén összefoglalása vizsgálta).

Kádár Zoltán

L. Kovács, Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989. 188. p. 29. t.

A *Fontes ArchHung* új kötete a 10. századi magyar sírokból talált hiteles és szórványosan előkerült pénzeket tartalmazza. A Szerző célkitűzése ugyan az volt, hogy az érmeinek a 10. századi időrendben való felhasználhatóságát ellenőrizze (11.), de ezen a téren nem tudott újat hozni (168.). Helyette a pénzeknek mint sírleleteknek az elemzését kapjuk, s ezáltal a 10. századi leleteink közül a legnagyobb apparátussal és legteljesebb gyűjtéssel feldolgozott leletfajta monográfiáját vehetjük kézbe.

A bevezetésben a célkitűzésen kívül részletes és alapos kutatástörténeti összefoglalást olvashatunk a sírleletekben levő pénzek egykori és mai megítéléséről beszerzésüket, felhasználhatóságukat és keltezésüket illetően. A Szerző a korábbi irodalom (Huszár, Gedai) eredményeit és számos előtanulmányát beolvasztva azzal a konklúzióval zárja könyvét, hogy a 10. század első két harmadán belül a sírokból lelt pénzekkel nem sikerült az időrendet finomítani. Felfogását valószínűleg erőteljesen befolyásolta Bálint Cs. nézete. Bálint a pénzek keltező értékét vitatva inkább Dienest követte a honfoglalók első nemzedékének körülhatárolásában: egyes magyarországi leletek orszországi hasonmái alapján kísérelt meg eredményt elérni. Ezt a munkát szisztematikusan magam igyekeztem elvégezni a kiadott anyag alapján. Így külső érvekkel jutottam arra a megállapításra, hogy az első nemzedék temetkezéseire jellemző szamanida dirhemek és Berengár pénzei után Provence-i Hugó és Lothar pénzei már a második nemzedéket jelzik. Ez azt jelenti, hogy nagyobb határok között, de mégis van keltező értéke a 10. századi, sírokból lelt pénzeknek.

A Szerző sokoldalúan járja körül a pénz mint sírlelet problémáját. A könyv szerkezete azonos Huszár L. korábbi munkájával (*ActaArchHung* 5 (1955) 61–109). A lelőhelyeket római számmal, ezeken belül a sírleleteket latin kis betűvel, majd az egyes érmeiket arab számjeggyel jelölte. Az összesen 1138 érme számában benne van a 400 tételt számláló huszti lelet és az összes szórvány is. Végül is 91 hiteles sírből 276 érme volt értékelhető. A pénzeket származási helyük szerint csoportosítva tagolta, a nyugati érmeiken belül elkülönítve az itáliai, a francia és német pénzeket, és önálló csoportokban a bizánci, az arab és a római érmeiket. Fáradhatatlan munkával gyűjtötte össze a kiadott és kiadatlan leletek sorát, bel- és külföldieket egyaránt. Nem rajta múltak a gyűjtés hiányosságai (Erdély vagy a Délvidék). Számtalan adatot közölt, hibát javított. Feltehetően hasznos, hogy a pénzeket a sírok egyéb tárgyaival együtt írja le, kiadatlan leletek esetében is. Végül is ezek a kiadatlan leletek megghiúsították volna tárgytörténeti-tipológiai vizsgálódásait, hiszen számuk jelentős, nem is szólva arról, hogy éppen ezek a hiteles leletek. A pénzek eredetét tekintve a rendszeres évi adókat tekintve a fő beszerzési forrásnak, amivel szemben a talált pénzek száma elenyészően kevés. Nyilvánvaló, hogy a zsákmányból eredő és adóban kapott pénzeket, nemesfémeket beolvasztották e néhány 100 darab kivételével. A pénzekből a Szerző szerint nem képeztek kincseket, a mégis kincsként értékelhető öt lelet nem számottevő (162.) Ebből azt a tanulságot vonja le, hogy fizetőeszköz értelemben nem volt pénzforgalom a 10. századi magyaroknál. A sírokból lelt pénzek néhány kivételtől eltekintve a lószerszám vagy ruházat felvarrt díszei

voltak. Viszont, újra csak néhány kivételtől eltekintve, a sírobusként adott pénzek is át voltak lyukasztva egy vagy két helyen (pl. karosi II. temető 52. sírjának dirhemje). Még meglepőbb, hogy 11. századi magyar pénzeket is átlukasztva használtak fel obolusnak (165.). Ezek az adatok arra vallanak, hogy valamilyen füzérekben, felfűzve is tárolhatták eleink a pénzüket, s egyesek mégis használták fizetőszközként e pénzeket. A huszti lelet mindenképpen arra utal, hogy a keleti országrészben létezett valamilyen pénzforgalom.

A Szerző a pénzeletes sírokból nyugvók statisztikája alapján arra az eredményre jut, hogy döntő többségében fegyveres sírokból, másodsorban gyermekek sírjaiból kerültek elő a pénzek. Ez azonban szerintünk nem jelenti feltétlenül azt, hogy hivatásos harcosok voltak a pénzek megszerzői. A kora középkori kereskedők karavánjai nem jámbor szerzetesekből, hanem felfegyverzett emberekből álltak. A vikingek is egy személyben voltak harcosok és kereskedők. Hasonlóak lehettek a prágai és perejaszlaveczi vásárookra eljáró magyar kereskedők is, eladásra felkínált ezüstjük pedig súlyra mért ezüst is lehetett.

Az a kérdés, hogy a kalandozások során mikor és milyen pénzeket zsákmányolhattak a magyarok, a 10. század első évtizedeinek nyugati éremleteiből is megválaszolható. Ez egyúttal óvatosságra int abban a tekintetben, hogy a 9. századi pénzeket hol és mikor szerezték meg eleink.

Kovács L. munkája több irányban is folytatható és folytatandó. Egyrészt a nem keltező értékű pénzek kiszűrésével meg lehet határozni azt a kisebb kört, amely már felhasználható e célra. Másrészt a gyűjtés kiterjeszthető a 11. századi sírokból lelt pénzekre. Harmadsorban tovább bővíthetők azok a szempontok, amikor mint sírlelet érdekesek a feldolgozásban, pl. a pénzeknek a sírokból levő helyzete, elhelyezése nemcsak obolus voltukat jelezheti, hanem a halotti szemfedőn való elhelyezésüket is igazolja, és így egy ősi szokás átalakulásának lehetünk tanúi. Csak sajnálhatjuk, hogy nagy munkája a kiadatlan leletek nagy száma miatt csak korlátozott mértékben segít a továbblépésben.

Mesterházy Károly

Towns in Medieval Hungary. Edited by L. Gerevich. (Városok a középkori Magyarországon. Szerk. Gerevich László.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1990, 151. lap.

Nehéz meghatározni a kötet műfaját. Találunk benne új kutatási eredményeket, korábbi, évtizedes munkák elemző összefoglalóit és a részletek iránt kevésbé érdeklődő külföldi szakemberek számára írott sommás „kalauzt” is. Ehhez képest a cím kissé sokat ígérő, hiszen csak a hazai középkori városfejlődés egy-egy elemének felvillantására vállalkozhat. Őt tanulmányt tartalmaz, melyekben egy-egy középkori város kutatási eredményeinek összefoglalásait, illetve egyes, rokon vonásokat mutató várostípusok elemzését találhatjuk. A szerkesztői előszó a Kárpát-medence római kori és középkori várostopográfiája közötti hasonlóságokra és a magyar középkori városszerkezet római kori előzményeire hívja fel a figyelmet. Gerevich L. szerint a kétségtelen diszkontinuitás ellenére a dunántúli és a Duna-menti korai várak és városok a római városok helyén jöttek létre, topográfiai értelemben tehát létezett kontinuitás. A régészeti feltárások is bizonyították a római épületek és építőanyag másodlagos felhasználását.

Az első tanulmányban Gabler Dénes, Szőnyi Eszter és Tomka Péter Arrabona és a középkori Győr településtörténetét foglalja össze. Az ásatások nyomán tudjuk, hogy a Káptalandombon kelta, majd római erőd volt, a kettő közötti kontinuitásra azonban nincs bizonyíték.

A feltárások során nemcsak az erődöt sikerült rekonstruálni, hanem a környéken lévő több kisebb, villa-méretű település néme-lyikét is lokalizálni lehetett. A kontinuitás megtörésének legvaló-

szerűbb dátuma 568, a langobard betörés. A Káptalandomb stratigráfiája nem mutat kontinuitást, a korai honfoglalás kori telepnyomok közvetlenül a korai népvándorlás kori réteg felett vannak. Következésképpen nem számolhatunk avar kori központtal Győr belvárosában.

A középkori Győr történetét az utóbbi húsz év ásatásai helyezték új megvilágításba. A 10. század végére, Géza fejedelem korára keltezhető település körül, a Káptalandombon épült az ispáni vár, mely körül – a temetők tanúsága szerint – apró telepek laza hálózata volt. Szent István alatt a váralja településszerkezete még nem változott: 1–2 km-es körzetben különálló telepecskék vették körül a központot. Győr a források szerint már a 12. században jelentős kereskedelmi központ volt, a szerzetesrendek is sorra építették rendházait. Városi rangot 1271-ben nyert.

A második tanulmányban (A Duna-menti magyar városok felemelkedése) Gerevich L. tömören összefoglalja a korábbi kutatási eredményeket. A szerző a római tradíciók mellett a Duna helyzeti energiáját emeli ki mint ami jelentős befolyással volt a középkori városok kialakulására. Kétségtelen tény, hogy korai városaink zöme vagy a Duna mentén települt, vagy valamilyen formában kapcsolódott hozzá. A római analógiával ellentétben azonban már nem elsősorban stratégiai, hanem inkább kereskedelmi szerepe volt ekkor a folyamnak. Ennek illusztrálására a két legnagyobb város, Esztergom és Buda történetéből hoz adatokat. Eszerint Pestnél már 1046-ban, Esztergomonál pedig 1050-ben fontos, a kelet–nyugati kereskedelmi utakhoz kapcsolódó átkelőhely működött. Esztergomonál ez az átkelőhely egy fontos észak–déli irányú nemzetközi kereskedelmi úthoz kapcsolódott, ugyanakkor a folyó a nyugat–keleti közlekedés legfontosabb eszköze volt. Az első palotát, majd később az első várfalakat Géza fejedelem építette, azonban Szent István király tette valóságos királyi székhellyé.

Ezután a Buda-környéki korai települések kialakulását veszi sorra Gerevich L. Pest a római castrum maradványainak felhasználásával jött létre, falait csak a 13. században nőtte ki. A budai Várhegy a római kortól kezdve fontos és forgalmas utak kereszteződését őrizte. A városi fejlődésre azonban nincsenek adatok a palota építkezései (13. század) előtt. Sokkal inkább lehetséges ez az Óbudától délre állt Hévíz esetében, mely már I. Gézától vásártartási jogot kapott. Gerevich L. szerint a középkori magyar városok kialakulásának egyik legfontosabb tényezője az átkelőhelyek védelme, mely az őskorig visszavezethető hagyomány. A várak szerkezete kettős: egyszerre egyházi és világi központok, a két rész azonban határozottan elkülöníthető ugyanúgy, mint a hozzájuk tartozó városrészek, suburbiumok.

Kralovszky Alán Veszprém és Székesfehérvár korai fejlődését és településtörténetét hasonlította össze. A honfoglaló magyarok nem találtak egyetlen olyan épen maradt várost sem, mely a folyamatos városfejlődést igazolná. A városok környékén talált temetők, illetve a velük összefüggésbe hozható települések a későbbi városmagokon kívül, más helyütt találhatók. Ez a távolság a néhány száz métertől a 2 km-ig terjed. Mindhárom fontos város (Esztergom, Fehérvár és Veszprém) a Megyer törzs településterületére, valamint egykori római utak közelébe esik. A történeti források és a régészeti rekonstrukciók azt látszanak igazolni, hogy mindhárom székváros mesterséges úton, megfontolt telepítési politika eredményeként jött létre a 10. század utolsó évtizedeiben.

Kralovszky nem tartja egyértelműen a mindenkor királyné székhelyének Veszprémet, noha kétségtelen, hogy a székesegyházat Gizella királyné alapította, és a szoros kapcsolat évszázadokon át nyilvánvaló. Ami biztos: püspöki és ispáni székhely volt, és a legnagyobb földesúr a püspök és a káptalan, de fejlődéséhez gazdasági helyzete is hozzájárult. Fontos kereskedelmi útvonalak keresztezték itt egymást, melyek jelentős vámbevételt is jelentettek. Veszprém-ben viszonylag vékony iparos-kereskedő réteggel számolhatunk, nem találunk jelentős számú latin és germán kereskedőt sem. A fejlődést jelentősen hátráltatta, hogy a város a püspöké volt, aki fokozatosan a világi (ispáni) hatalmat is megszerezte. Annak ellenére,

hogy püspöke a 15. században még pénzverési jogot is kapott, a 14 egyházmegyei székhely között jövedelmezőség tekintetében csak a 7. helyet foglalta el.

Székesfehérvár adminisztratív központ státusát egészen Buda felemelkedéséig, vagyis a 13. század közepéig megőrizte. A magyar törzsnévi települések 10 km-es körzetben veszik körül a korai város-magot, ugyanakkor a 10–11 század fordulójára keltezhető tíz temetőmaradvány pedig 2–3 km-es körzetben található. Ez a kettős kör Kralovánszky szerint semmi esetre sem lehet véletlen. A 10. század végén a kb. 4 m magas, 150 x 100 méteres kiemelkedés képezte az erősített városmagot, ahol a Szt. Péter-templom épült. A királyi bazilika és már korai épületek ásatási eredményeinek részletekbe menő leírása után rövid összefoglalót olvashatunk a város középkori fejlődéséről. Fehérváron a középkori utcanevek 90%-a fennmaradt, a középkori vár és város árokkal volt körülvéve. Ezenkívül voltak suburbiumok, szám szerint 5, melyeket palánkerítés övezett. Kralovánszky szerint Veszprém és Fehérvár összehasonlítása Fehérvár elsőbbségét igazolta, és a további régészeti kutatások kétségkívül új eredményekkel szolgálhatnak majd.

Holl Imre Sopron városát ismertette, mely nem hasonlítható azoknak a középkori magyar városoknak a fejlődéséhez, melyek királyi és/vagy püspöki centrumokból, valamint kereskedő- és iparos-telepekből jöttek létre. Azonban itt is egy római város volt az előzmény, Scarbantia, mely az 5. században pusztult el. A népvándorlás korból eddig nem találtak településnyomot a város területén, *castrum Suprun* ispáni székhelye a 11. században épült, a kazettás-gerendavázas földvár a római városfalakra támaszkodott. A váron kívül halászházak és kovácsok kicsiny telepeit lehet feltételezni a helynevek alapján. Nem kétséges, hogy az ispáni vár telepítésének legfőbb indoka a topográfiai adottság volt. A 13. században indult meg a vártól független középkori város gyors fejlődése. Városi jogot 1277-ben nyert, és gyorsan gazdagodó polgárai adományokkal és királyi bevételek növekedésével segítették a városfalak kiépítését. Fontos körülmény, hogy új szerkezetű városrészek telepítése helyett a városmag megőrzésére törekedtek, és így vált a római alapokra épült ispáni vár a középkori belvárossá.

Kubinyi András a közép-kelet-magyarországi városfejlődést elemzi, mely több jelentős vonásban eltér a dunántúli modelltől. A magyar Alföldön a középkorban ugyanis nem a találunk olyan városokat, mint a Dunántúlon. Egyedül Szeged ért el királyi városi rangot, a többi egy sajátos alföldi várostípusba tartozott, melynek eredetét sokan a nomád városokban keresik.

A korai városok között Eger Szt. István alapította püspöki székhely. A város területén hat 10–11. századi lelőhelyet ismerünk, és a tatárjárás előtt a város 2 km-es körzetében kilenc templom volt. Az utcanevekkel is jelzett városrészek azonban csak a 15. század végére alakultak ki. Kubinyi különálló típusnak tartja a várost, amennyiben az egyházi központ agglomerációja a késő középkorra vált csak városias településsé.

A másik püspöki székhely Vác, ugyancsak Szent István-i alapítás. A *suburbium* a püspöki palotától, illetve a székesegyháztól északabbra helyezkedett el (Magyarváros), és ettől északra a tatárjárás után újabb városrész, a Németváros jött létre.

Egerrel és Váccal ellentétben Szeged nem volt püspöki székhely. Gazdasági jelentősége földrajzi helyzetének köszönhető, az Erdélyből érkező só központi elosztóhelye, és a Bizáncba vezető egyik fő kereskedelmi út is itt haladt keresztül. Az egyházi intézmények (Szent Demeter-, Szt. György-plébániatemplom, Szt. Miklós domonkos kolostor, premontrei nővérház, a ferencesek Szt. Erzsébet-monostora) körül különböző városrészek (Palánk, Felszeged, Alszeged, Tápé) alakultak ki. Ez a gazdag, sűrűn lakott, kb. 8000 lelket számláló, védművek nélküli település inkább hasonlított falura, mint városa.

A fent ismertetett három városnak egész sor közös jellemzője van. A városhoz értendő nemcsak a városmag, hanem a *suburbium*

is, amely esetenként több városmagból áll, így a városnak is több központja lett, melyek rendszerint templom körül jöttek létre. Egy-egy városá válásuk a 15. század közepén ment végbe. Egyik városnak sem volt a 16. század közepéig kőfala, az épületek többsége falusi kinézetű volt. Kubinyi véleménye szerint a városrészek különállása nem magyarázható csak a tulajdonosok különbözőségével, és a földrajzi elhelyezkedéssel. Külföldi hospesek sem minden városban voltak. A kis városmagokból lassan, évszázadok alatt integrálódó város azonban nemcsak alföldi sajátosság, a Dunántúlon is találunk hasonlókat. Kubinyi szerint a folyamat lassúsága elsősorban a különböző földesurak eltérő érdekeivel magyarázható. A 13. századi nagy urbanizációs hullám, mely jogilag egyesített városokat eredményezett, elsősorban a Dunántúlt, az északi hegyvidéket és Erdélyt érintette. Az Alföldön Szeged az egyedüli kivétel.

A magyar városfejlődés másik fontos elemét az oppidumok, mezővárosok jelentik, melyek több-kevesebb városi szabadságjoggal felruházott települések. A szakirodalom több ismertetést rögzített, melyek alapján a városok (*civitas*) és a mezővárosok (*oppidum*) egymástól elkülöníthetők.

Gyöngyös, Miskolc és Ráckeve esetét vizsgálva Kubinyi megállapítja, hogy Gyöngyös a tipikus alföldi mezőváros, ahol a négyzethálós utcák kereszteződésében van a plébániatemplom, városfal nincs. A 15–16. században indult meg a nagyarányú fejlődés, a kézműiparosok számát tekintve Pest után Gyöngyös volt a második legnagyobb város.

Nyírbátor nemzeti birtokközpont és a Báthori család ősi fészke (*possessio principalis et capitalis*). A rekonstruálható utcahálózat egy olyan településtípust tár elénk, ami a Tiszántúlon eléggé gyakori, nevezetesen hogy a településmagból sugaras irányban terjeszkedik.

Miskolc magánbirtok volt egészen 1364-ig, amikor a király elfoglalta és Diósgyőr alá rendelte. A város kétségtelenül a 14. század második felében indult fejlődésnek, ekkor alakult ki új utcahálózata és az egészen a modern időkig nyomon követhető telekhatárok. A város részei Ómiskolc és Újváros: mindkettőnek külön tanácsa volt. A városiakok valamennyien földtulajdonos jobbágyságok voltak, míg a föld nélküli zsellérek külön városnegyedben éltek négy utcában. A különböző időpontban és különböző funkcióval létrehozott városrészek alapításával a földesúr célja az volt, hogy csak korlátozott önkormányzatot biztosítson és a városrészeket egymás közt megoszthassa. Ráckeve mindvégig királyi, illetve királynéi birtok volt, és így jogállása inkább a szabad királyi városokéhoz volt hasonló. Fontos révátkelőhely mellett települt, 3 km-re északra a mai várostól. A Dunával párhuzamos nagy utcából és a főtérből sugarasan kiinduló kisebb utcákból állt. Kubinyi szerint Ráckeve azért nem nevezhető igazi mezővárosnak, mert több piaca volt, és az utcahálózat is urbanizált településre vall.

Összefoglalva az eredményeket, Kubinyi András megállapítja, hogy a királyi városok az államalapításig vezethetők vissza, míg a mezővárosi fejlődés három évszázaddal később kezdődött. Az előbbieknél urbanizációs foka kétségtelenül magasabb, de Kelet-Magyarországon mindkét típus a 15–16. században virágzott. A 13–14. század a stagnálás időszaka, amelynek oka lehet a tatár és a kun betörés éppúgy, mint Bizánc eleste (1204) következtében a kereskedelmi kapcsolatok megváltozása. A fellendülést az élőállat- és borexport hozta meg.

Az 1981-ben lezárt kézirat 10 évet késétt megjelentése közben sok fontos munka látott napvilágot (pl. Szeged története), a Vác belvárosában végzett régészeti kutatások is jelentős eredményekkel szolgáltattak, azonban Kubinyi A. zárszavában méltán jegyezheti meg, hogy megállapításait ezek csak részletkérdésekben módosították.

A kötet értékét nagyban emelik a kitűnő összesítő és elemző térképek.

Jankovich B. Dénes

The Epigravettian Site of Grubgraben, Lower Austria: The 1986 and 1987 Excavations. ERAUL 40, Liège 1991., 171 lap, 80 kép. Szerk.: A. Montet-White (régészeti) Közreműködők: P. Haeserts (geomorfológia), B. Logan (fauna), M. Pawlikowski (ásvány- és kőzet), M. Urbanek (kutatóstörténet), D. West (nyersanyag-felhasználás).

Kissé értetlenül, de nagy örömmel üdvözlöm a Grubgraben-kötetet. Értetlenségem abból fakad, hogy dacára a kitűnő lehetőségeknek, a felső paleolitikum kutatása Ausztriában az utóbbi időben háttérbe szorult. Ezt a munkát nemzetközi team élén amerikai régész vezette, a publikáció Belgiumban jelent meg. Örömem oka, hogy az ERAUL sorozattól megszokott – és elvárt – gyorsasággal és jó színvonalon publikálták a két ásatási szezon eredményeit.

A lelőhely a dél-morva dombvidék északnyugati sarkában, a Dunától északra 15 km-re van, a kis baloldali mellékfolyót, a Kam-pot kísérő, 200–260 méter magas dombok egyik kis aszóvölgyében. A széles folyóvölgy északkeleti peremén, lankás dombok által védve, jó kilátás nyílik a kitáguló síkságra: elméletileg is ideális táborhely, topográfiai körülményei egyeznek számos más felsőpaleolitikus telep helyzetével. A lelőhelyet a kis aszóvölgyet elsimító löszlepelbe bevágódó mélyút „tárta fel”. Először 1879-ben említik mint fosszilis csontok és kőeszközök gyűjtőhelyét. 1918-ban már helyszínrajz és leletlista is készül. Azóta számos említés történik róla. A kansasi (USA) egyetem tanára, A. Montet-White olyan lelőhelyet keresett és talált meg itt, amely a Willendorfból hiányzó késő-würmi időszakot képviseli. (Az ásatást számos neves alapítvány támogatta.) A többször megismételt radiokarbon datálások szerint az utolsó glaciális hidegsúcsának megfelelő időszakban 18 200 és 18 980 között volt lakott a telep. Ez az időszak megfelel a „középső gravetti” legnépesebb betelepülési hullámnak Magyarországon.

A lelőhely szűkebb környékén számos löszfeltárás van, amelyek elemzése összekapcsolódott a klasszikus felsőpaleolitikus lelőhelyekével: pl. Göttweig és Paudorf. Az a periódus azonban, amelyet Grubgraben képvisel, csaknem valamennyi löszprofilban szegényesen dokumentált. A mikrosztratigráfiai vizsgálatok öt különböző löszös üledéket s azokat elválasztó talajszintet mutattak ki. A lelőhely jól párhuzamosítható a morvaországi és magyarországi profilokkal.

A fauna 506 koponyából és 505 testrégióból származó maradvány, a fajmegoszlás: rén, ló, kőszáli kecske, őstulok, mamut, sarki róka, rozsomák. Az általános késő-jégkori sztyeppafauna mellett a kőszáli kecske érdemel külön említést: a távolabbi (de még 40 km-en belüli) környék 1000 méteren felüli hegyeiből (Wachau) könnyen leereszkezhettek a dombvidékekre egy-egy különösen kemény télen. A csontanyag elemzéséből a szerző téli szállásra következtet, s az állatok feldarabolásának módját is rekonstruálja.

A felhasznált kőeszköz-nyersanyagokat Pawlikowski nem találta meg a lelőhely közvetlen környékén: a geológiai források 80–300 km-re vannak a teleptől. A grubgrabeni pattintott kőeszközök nyersanyagát a morvaországi Stranska Skala környékén, az Oderamenti Saale glaciális végmorénáiból, a radiolaritokat a Vág völgyéből gyűjtötték.

A 3185 db, csaknem 10 kg pattintott kőeszköz rétegenkénti – típusonkénti – nyersanyag szerinti megoszlásának vizsgálatából az a törvényszerűség olvasható ki, hogy mind a négy települési időszakban az F4 jelű fehér tűzkőt kedvelték legjobban.

A löszminták ásványtani értékelésével legalább két löszképződési fázis különíthető el: egy nedvesebb és egy szárazabb időszak, ez utóbbi az emberi megtelepedés időszaka.

Az öt kultúrreget a leletek: eszközök, faunamaradványok, manuportok, települési jelenségek koncentrációja jelezte. Az 1986/87-es ásatás a (felülről számított) 1–4 kultúrreget vizsgálatát tűzte ki célul, az 5. réteg szórványos leletei csak a kutatóárok legalján voltak észlelhetők. Bár a megtelepedés intenzitása változó volt, a kultúrretek átlag 10–20 cm vastagok s több bontási szintre oszthatók voltak.

A legfigyelemreméltóbb települési jelenség/struktúra a 2. kultúrreget kőpakolása. Egymáshoz illesztett nagyméretű görgetegek borítják be a felszínt több mint 3,6 méter szélességben. A kőpakolás négyszögleteshez közelítő alakú, lekerekített sarkokkal s helyenként 2–3 rétegű. A lakóstruktúra kővel nem fedett sarkai a tűzhelyek helyei lehettek. Különösen a déli, külső tűzhely környékét borították az élelem előkészítésének és elfogyasztásának maradványai.

A 3. kultúrreget leletes szintje a 2. kultúrreget kőpakolásától 2–3 cm (!) vastag steril lösszel volt elválasztva. Hazai ásatási tapasztalataim és az illusztrációk alapján nagyon körülményesen megfoghatónak vélem ezt a 2–3 cm steril réteget. Egy-egy ferdén beágyazódott csont, kő, állkapocs vagy éppen a kőpakolás nagy kavicsai olykor többször 2 cm-en keresztül is a felszínbe mélyedhetnek. Érdekes ásatási módszertani kérdés, hogy ez a 2 cm vastag steril löszréteg egy ideális vízszinteshez képest követhető leletmentes szint vagy minden egyes lelet alatt van egy 2 cm vastag steril löszréteg. Ebben az esetben a teljességgel elképzelhetetlen, folyamatos szuperpozíciót kellene feltételeznünk. Ha viszont egy-egy települési szinten a bontás során előkerült minden egyes tárgy első megjelenési pozíciójának összességét értjük (azaz nem bontunk bárára), akkor egyrészt a valóságban nem létező, mert nem létezhető felszínt kapunk, másrészt, azt hiszem, az ilyen ásatás technikailag is kivihetetlen. Aggályaim nem adadályozhatnak azonban abban, hogy a feltáró módszerét elfogadjam.

A feltáró A. Montet-White szerint a négy kultúrreget azt bizonyítja, hogy Grubgraben kedvező topográfiai helyen, viszonylag kedvező éghajlati-ökológiai körülmények között, kedvező vadászati lehetőségekkel, könnyen beszerezhető, jó minőségű nyersanyagok birtokában egy későpleniglaciális bázistelep volt.

Az eszközkészlet mennyiségben és minőségben hasonlít a hazaiakhoz. A típuslista a nyugat-európaihoz képest szegényes és hiányos. A négy vizsgált települési szinten a vakarók és árvésők arányának változása figyelhető meg.

Összefoglalásként: Grubgraben földrajzilag és kulturálisan is összekötő kapocs három terület: Wachau, Morvaország és a Kárpát-medence között, BP. 18 500 körül, s mint ilyen, figyelmünkre feltétlenül érdemes lelőhely. Ami a monográfiában bírálható, az a következő: néhány lelőhely rossz ortográfiája, téves képhivatkozás, az eszközrajzok egyenetlen színvonal.

Végezetül egy személyes megjegyzés: a recenzensen eluralkodik kissé a hiábavalóság érzése. A Közép-Duna-medence felsőpaleolitikumát Magyarországról a térképen mindössze Ságvár, a szövegben még egy lelőhely: Pilismarót képviseli. Recenzióm írása idején ünnepeltük a honi paleolitikus kutatás 100. évfordulóját. Száz év munkával már ennél egy kissé előbbre tartunk.

T. Dobosi Viola

M. Novotná, Die Bronzegefäße in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung II, 11. Band (Stuttgart 1991.) 85 l., 20 tábla.

Általánosan elismert, hogy a Kárpát-medence bronzkori bronzműves-mesterei vezérszerepet játszottak a bronzedények készítése terén Közép-Európában. Nagyszámú, különböző alakú és rendeltetésű termékeikkel nemcsak a helybeli törzseket látták el; jutott belőlük a Kárpátokon kívüli, sőt messze fekvő területekre is, ahol azután stimulálólag hatottak az ottani bronzedény-művesség fejlődésére.

A nagy sikerű Prähistorische Bronzefunde (PBF)-sorozat jóvoltából immár a második kötet ismerteti meg a kutatókkal éppen ennek a bronzedény-művesség szempontjából kulcsfontosságú területnek helyben talált emlékéanyagát. A magyarországi anyag bemutatása után ugyanis most szlovákiai leleteket szemléltető kötet

látott napvilágot a szlovákiai őskori bronzművesség legjobb ismerőjének, Mária Novotnának tollából.

Bevezetőjében a szerző előbb rövid áttekintést nyújt a szlovákiai anyag kutatástörténetéről, természetesen nem kerülve el Hampel munkásságát sem, hiszen az ő korában nem voltak még országokat elválasztó vonalak a geográfiai egységet alkotó Kárpát-medencén belül. Megemlékezik azonban nagy vonásokban az európai kutatásnak e témával kapcsolatban az 1930-as években megindult tevékenységéről, akárcsak az újabb csehországi és szlovákiai kutatásokról is. A leletek számbavétele során a lelőköri körülmények szerint is rendezi azokat, majd tüzetesen tárgyalja az egyes típusok kulturális és időrendi hovatartozását; utóbbit a bevezetés végén listászerűen össze is foglalja.

Mint minden PBF-kötetben, a munka gerincét a leletanyag részletes bemutatása képezi. Ez az egyes típusok jellemzőinek meghatározásából, a megfelelő típusba tartozó lelettárgyak leírásából, valamint időrendjük és elterjedésük meghatározásából áll. Ezt Novotná legtöbbször a típus használatának, rendeltetésének megtárgyalásával, a jenišovicei típusú csészekkel kapcsolatban a díszítésük beható elemzésével, az A típusú bográcsok esetében pedig néhány sorban a készítmények taglalásával oldja meg.

Szlovákia nem bővelkedik bronzedényekben. Igaz, a területe sem nagy; annak is településre alkalmatlan egy része. Mindössze 76 tárgyat sorol fel a munka. Ezek azonban néhány etruszk import kivételével szinte mind késő bronzkoriak; igazi korai vaskori (azaz Ha C–D kori) darab nincs közöttük. Ezen azonban a Kárpát-medence viszonyainak ismeretében nem is csodálkozhatunk. Annál figyelemreméltóbb viszont – amit különben Novotná többször is említ – hogy a késő bronzkor végének leletei az erdélyi bronzművességgel lehetnek kapcsolatban.

A közölt anyag igen nagy formagazdagságot tüntet fel. Szinte mindegyik Magyarországon előforduló bronzkori edénytípus Szlovákiában is fellelhető, azonban ez ideig a blatnicai és a jenišovicei típusú (és utóbbiak továbbfejlődött változatai) kivételével csak egy-két példánnyal. Figyelemre méltó viszont egy töredék (1. sz.), amely feltehetőleg abból az időből, a Bóna István terminológiája szerinti középső bronzkorból származik, amelyből hazánk területéről eddig még nem ismerünk bronzedényeket, és amely a mykénei kultúrkörrel állhat kapcsolatban.

A szövegrészt a rövidítések, az irodalom, tárgyakat őrző gyűjtemények jegyzéke és helynévmutató követi.

A közölt tárgyak ábrázolásai 16 táblát töltenek ki. A rajzok a PBF-sorozat hírnevéhez méltóan kiváló minőségűek. Ezek után 5 elterjedési térkép, majd 3, kronológiai szempontból jelentős leletegyüttes bemutatása, valamint – ugyancsak a PBF-sorozat hagyományainak megfelelően – egy rajzos tipológiai-kronológiai táblázat zárja le e nagy fontosságú munkát.

A magyarországi kutatás számára valóban nagy jelentőségű e munka, hiszen földrajzilag a két terület nem választható el egymástól. A Kárpát-medence bronzkorának vizsgálata csakis akkor lehet teljes, ha az egész terület leletanyaga egyaránt ismertté válik előttünk. Így a bronzedény-művesség esetében is hasznosan kiegészíti egymást a PBF-sorozatban megjelent magyarországi és szlovákiai kötet.

Éppen azért, mivel számunkra jelentős munkáról van szó, úgy érzem, egy-két kérdéssel részletesebben és egy szabványos könyvismertetést meghaladó mértékben is szükséges foglalkoznunk. Mielőtt azonban ezt megteszük, ki kell tennünk a bronzkori bronzedények tipológiai terminológiájára. Tudnunk kell, hogy – mivel a PBF számára több, ezen témakört érintő kötet volt egyszerre készülben – A. Jockenhövel professzor 1986-ban a szerzőket egy értekezletre hívta össze egy egységes terminológia megalkotása végett. Ennek pozitív eredményeként a megjelenésre váró kötetekben az egyes típusok tüvetezeten ugyanazon névvel lesznek jelölve. Így nyert elsőbbséget a „Kirkendrup típus” ellenében a „Jenišovice típus”, a „Handlova”, illetve „Satteldorf” helyett pedig a „Blatnica”; a „Hajdúsámsón” helyett a „Spišska Bela típus” elnevezést fo-

gadták el! (Itt jegyezhetem meg, hogy Novotná azon véleménye, (14.), miszerint a Handlováról származó példány viselné magán a kérdéses típus minden ismérvét és képviselné legjobban azt, kétségbe vonható, ugyanis a függőleges szalagfüle éppen nem jellemző a típusra.) Bár Novotná munkájának kézírata készen volt már ezen értekezlet előtt, azt az elfogadott terminológiának megfelelően átdolgozta. Ennek ellenére néhány jegyzetben változtatlanul „Kirkendrup”, valamint „Hajdúsámsón” típusról történik említés (16., 7. j.; 23., 10. j.).

Egy lelet típusba sorolása mindig szubjektív tevékenység. A tudomány mindig rendszerezésre törekszik, viszont a természet nem tűri a korlátokat. Márpedig a bronzedények emberek – individuumok – készítményei, akiknek munkájában egyéni – tudatos vagy tudat alatti – kezdeményezések is megnyilvánulnak. Ha követni is akarták a kor vagy a vidék divatját, nemegyszer akarva vagy önkéntelenül is módosítottak azon. Nemcsak változatok jöttek így létre, hanem olyan formák is, amelyek hovatartozását a kutatók különféle képpen ítélik meg. Ennek ellenére nem tudok egyetérteni Novotnával, amikor az általa analógiaként említett egyeki 5. sz. csészt¹ és keszöhidegkúti töredéket² a Spišska Bela-típusba sorolja (23. és 52.). Az utóbbinak teljes alakja ugyan nem határozható meg pontosan, mégis a hasának feltehetőleg gömbölyded és magasabb volta ellentétes a Spišska Bela-típusba tartozó csészek karakterisztikumával, azaz a viszonylag magas vállú, valamint élesen megtört, igen lapos hasú profiljával. Az egyeki csésze is ugyancsak magas és egyáltalában nem élesen megtört hasánál fogva merőben különbözik például a hajdúsámsóni II. lelet 5. sz. csészéjétől,³ amely utóbbi a Spišska Bela típusúak legépebben fennmaradt példánya, és (a szarvált fülének kivételével) leghívebben magán viseli azok jellegzetességeit. Olyannyira, hogy Novotná eredetileg erről a példányról óhajtott a típust elnevezni.⁴ (Egyidejűleg itt kívánom megjegyezni, hogy tévedésen alapszik, miszerint magam e csészt eredetileg jenišovicei típusúnak véltem volna – 23.⁵)

A hajdúsámsóni II. leletet Novotná helyesen a jenišovicei típusú csészek megjelenésének idejére keltezi. De az egyeki leletet is – az 5. sz. csészéjének fent említett tipológiai besorolásából adódóan – vele egyidejűnek tekinti (23.). Ezt viszont nem fogadhatjuk el, mivel a lelet egésze (a karperecek, felsőállású szárnyasbalta, bogrács csavart kengyelfüle erősen felfelgádosodó végekkel)⁶ ennek egyértelműen ellentmond, és azt a hajdúsámsóninál jóval fiatalabbnak határozza meg. Ebből kifolyólag az egyeki lelet jenišovicei típusú csészéi sem tekinthetők a típus legkorábbi példányainak (32.). Akárcsak az sem, hogy a legidősebb ikerasztós bográcsoktól nem esik túlságosan messze (ti. időbelileg) a csavart kengyelfülek fellépése (54.).

Megítélésünk szerint a hajdúsámsóni II. lelet időrendjének azon meghatározása, hogy az a fuchsstadti típusú csészek végleges eltűnésének idejéből származna (23.), ugyancsak ellentmondásos a fentebb említettekkel. Jellegzetes fuchsstadti típusú csésze található ugyanis az érsekvadkerti leletben,⁷ amelyet Novotná sem a jeni-

¹ Patay P., Die Bronzegefäße in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde. II. 10. (München 1990) 39. t. 86.

² Patay P., i. m. 45. t. 114.

³ Patay P., i. m. 39. t. 84.

⁴ Mivel a hajdúsámsóni II. leletben más típusú csészek is vannak (Patay P., i. m. 42. t. 100–101.) tévedések elkerülése végett ezt az elnevezést a hivatkozott értekezlet elvetette.

⁵ Patay P., Utóbronzkori bronzedények. ArchÉrt 95 (1968) 74. – A Novotná által hivatkozott (23. 9. j.) 73 f. oldalon a lelet 6. sz. csészéjéről van szó. ezt említettem ott is, de a PBF kötetben is jenišovicei típusúnak.

⁶ Sőregi J., Jelentés Debrecen sz. kir. város Déri Múzeuma 1935. évi működéséről és állapotáról. DJ 1936. 18–19. kép. – Patay P., PBF 26.

⁷ Patay P., PBF 40. t. 87.

šovicei csészek megjelenésének, hanem virágkorának idejére keltez (32.) – helyesen. Egyébként éppen ez a lelet cáfolja meg Novotná-nak azt a véleményét is, hogy a fuchstadi típusú csészek teljesen hiányoznak a Kárpát-medencéből (4.).

Nem értek egyet a Zádielske Dvorníky csésze (6. sz.) tipológiai besorolásával sem. Nem viseli ugyanis magán a blatnicai típus alapvető jellegzetességeit. Nincs vízszintes állású rúdfüle (helyette függőleges szalagfüle van), a hasa is viszonylag magas (nem terült, lapos) és öble éppen csak hogy valamivel haladja meg a nyakának átmérőjét.

Novotná a B1 típusú borgrácsok korai példányának tekinti – többek között – a Szentés-nagyhegyi II. leletben találhatóakat, annak alapján, hogy a 3. számúnak ikerakasztóit 4-4 és nem 5-5 szegecs tartja (52.) Nem veszi azonban figyelembe, hogy a perem alatti díszítése, akárcsak a vele együtt talált 2. számúé, már a C típusú borgrácsokon jelentkező mintákra emlékeztet,⁸ mint amire már G. v. Merhart is rámutatott.⁹ Így ez, valamint a lelet egyéb tárgyai (karpercek, felső állású szárnyas balta) már előrehaladottabb időről tanúskodnak.

A szerző szerint az egyik breznóbányai (Brezno nad Hronom) csészén (27. sz.) a díszítés alsó gyöngysora a fül kisszélesedő lemezénél végződik. Ebből arra következtet, hogy „a díszítést csak akkor alakították ki (vagy fejezték be), amikor a fül már szilárdan ült” (ti. az edényen – 29–30.).

Véleményének alátámasztására olyan csészeket sorol fel, amelyek díszítését az edénynek készítés közben bekövetkezett repedése, illetve ismeretlen ok miatt félbehagyták. Ugyanakkor elismeri, hogy más csészekben a díszítés a fül felerősítése előtt történt már meg. A 27. sz. breznói csészén azonban a rajz (4. t. 27.) szerint a pontsorok a fül alatt nem szakadnak meg, így – véleményünk szerint – ezek is csak a fül felrakása előtt voltak kialakíthatók.¹⁰ Ezt egyébként több magyarországi csésze esetében is módunkban volt megállapítani.¹¹

Novotná azonban a Krasná nad Hornadom-i borgrács (49. sz.) trébelt díszítéséről is azt véli, hogy az is csak az akasztók felerősítése után készülhetett el, és ezt véli felismerni a máriapócsi, bardóci (Bradut) és rohodi borgrács esetében is. Sőt szerinte a kívülről alkalmazott szegecs-alátétlemezek is ezt igazolják, minthogy különben az utólagos trébelés az akasztók felerősítését veszélyeztette volna (53.). Néhány sorral lejjebb viszont arról számol be, hogy a Krasná nad Hornadom-i borgrácson és az egyeki töredékes példányon „a díszítés nem látszik megszakítottnak (ti. az akasztóknál) és elkülönítettnek, bár lefutásuk arra utal, hogy mindkét edényben ... az akasztók felerősítése előtt trébelték ki” (53.). Sajnos sem ez, sem amit a továbbiakban az akasztók és a díszítés viszonyáról mond, az ábráról (9. t. 49.) nem olvasható le, így azt nem tudjuk ellenőrizni. Mindenesetre nem vitás, hogy az egyeki borgrács díszítése az akasztóknál megszakad,¹² a rohodi borgrács estében pedig az egyik akasztó mindkét szára fedi a száraz közötti díszítés szélét.¹³ (Egyébként téves Novotná azon megjegyzése, hogy az egyeki borgrács pereme díszítetlen¹⁴ – 53.)

A szegecs-alátétlemezeknek „kívülről” való felerősítéséről is kell szólnunk. Erről az egyik nagybobróci (Bobrovec) borgráctöredék (46. sz.) esetében Novotná többször is tesz említést (44., 53.). Itt azonban tévedésről van szó. Nem alátétlemez van ugyanis az edény fala és a szegecs feje között, hanem a letörött, alul nyitott háromszög alakú akasztó töve, amely a szegecs feje alatt az eredeti helyén maradt.¹⁵ A magyarországi borgrácsokon egyetlen esetben sem

találtunk a szegecs feje alá helyezett lemezkét, akárcsak más edényeken sem. Alátétlemezeket egyébként csészekben, különösen blatnicai típusúakban alkalmaztak gyakrabban, de ezek mindig a szegecs elkalapált vége alatt vannak, és a tatabányai csésze kivételével mindig az edény belső oldalán találhatók. Utóbbin azonban a fül „külső állású” (azaz a felső vége az edény külső oldalához simul), aminek következtében itt is a szegecs keskenyebb, elkalapált vége fogja az edényfalhoz.¹⁶

A leleteket szemléltető táblák rajzai – amint már mondtuk – a PBF-sorozathoz méltóan magas szintűek. Azt azonban sajnálattal tapasztaljuk, hogy azok eléggé különböző szempontok szerint készültek. Az természetes, hogy a csak a szakirodalomból ismert példányok, amelyek ma már nem találhatók fel, csak az ott közölt ábra alapján mutathatók be. Az azonban feltétlenül a kötet előnyére vált volna, ha legalább az egyazon jellegű edényekről, mint pl. a csészekről vagy borgrácsokról azonos elveket követő rajzok születtek volna. És nem mint a somotori lelet esetében, amelynek négy csészéje közül kettőről (29. és 32. sz.) rajzot (több nézetből), egy harmadikról (30. sz.) két, a negyedikről (31. sz.) pedig egyetlen fényképet mutatnak be.

Néhány esetben ugyanarról az edényről a különböző nézetből készült rajzok részletei között eltérések tapasztalhatók. Így pl. a kopcanyi csészéről (43. sz.) készült oldalnézeti rajzon csak a nyakán látható pontdíszítés, míg az alulnézeti a fenék körüli hornyokból (ezek sem láthatók az oldalnézeti rajzon) pontsorok indulnak ki, amelyek között íves pontsorok foglalnak helyet. Ugyanez tapasztalható mind a 37., mind a 38. sz. csésze oldal-, illetve alulnézeti rajzain is. Néhál a leírás és a rajz között is van eltérés. A Liptovsky Mikuláš–Ondrašovce-i borgrács (52. sz.) különálló akasztóit a leírás szerint 3-3 szegecs fogja az edény falához, míg a részletrajzok szerint az egyiket csak kettő.

Végeredményben mind Mária Novotnának, mind a PBF szerkesztőségének köszönettel tartozunk e kötet megrászáért és megjelentetéséért, amely nagyban hozzásegít bennünket a Kárpát-medence leleteinek alapos megismeréséhez. Ugyanakkor a sok fáradságot igénylő munkájuk egyben az egyetemes európai őskor-kutatás számára is szilárd alapot nyújt.

Patay Pál

Aigner-Foresti, L.: Zeugnisse etruskischer Kultur im Nordwesten Italiens und in Südfrankreich. Zur Geschichte der Ausbreitung etruskischer Einflüsse und der etruskisch-griechischen Auseinandersetzung. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 507. Bd.) 312 lap, ebből: 11 térkép és 8 rajzos tábla. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs 1988.

Az ismert osztrák etruszkológus témaválasztása telitalálat: a címben meghatározott földrajzi térségre vonatkozó újabb kutatások eredményei az ide irányuló etruszk kulturális hatások összefoglaló feldolgozását és értelmezését sürgetően aktuális feladattá tették. Ennek megfelelően a feldolgozás külső mozgatóerőit hosszasan lehetne részletezni, de elégedjünk meg ehelyütt két tény megemlégtetésével. Az első a dél-franciaországi területek jelentőségét húzza alá: a Saint-Blaise-ben felfedezett település az eddig előkerült kb. 3000 bucchero-cserép révén a legjelentősebb Etrúrián kívüli „etruszk”

⁸ Patay P., PBF 26. 17. t. 24., 18. t. 25.

⁹ v. Merhart, G., Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. Festschrift des RGZM in Mainz. II. (Mainz 1952) 7.

¹⁰ A másik, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött breznóbányai csészének (26. sz.) díszítése megszakad a fülekénél.

¹¹ Patay P., PBF 15.

¹² Patay P., PBF 3. t. 6.

¹³ Patay P., PBF 16. t. 23.

¹⁴ Patay P., Der Bronzefund von Mezőkővesd. Acta Arch-Hung 21 (1969) 183., Tabele II. – uő. PBF 3. t. 6.

¹⁵ A másik nagybobróci töredéken (47. sz.) jól látható az akasztó lenyomata, amely szerint az alul nyitott háromszög volt, akárcsak a pilinyi töredéké (Patay P., PBF 2. t. 5.)

¹⁶ Patay P., PBF 59. t. 88A.

lelőhelynek minősíthető. (Feltárásában a 70-es évek végén, illetve a 80-as évek elején a budapesti Szépművészeti Múzeum és a szombathelyi Savaria Múzeum régészei is részt vettek. (Vö. Acta-AntHung 29, 1984, 228 skk.) A másik példa kutatástörténeti paradoxonként is felfogható: az archaikus etruszk tároló amphorák azonosítása, majd szisztematikus feldolgozása nem az itáliai, hanem – amint ezt az idevágó 1975. évi marseille-i konferencia anyaga tanúsítja – a dél-galliai kutatások következtében indult meg. Az Arno-tól a Pireneusokig húzódó tengerparti zóna etruszk leletanyagának vizsgálatát Aigner-Foresti régészeti és történeti módszerek alkalmazásával végezte. A munka első fele szól magukról a leletekről, beágyazva ezeket a térség geográfiai, etnikai és településtörténeti viszonyaiba, valamint a pun, a görög és az etruszk kultúrhatások tágabb összefüggéseibe. Az etruszk emléktárgyak tárgyalása három területi egységre oszlik: az Arno és a Magra közötti vidék, a Magra és a Var között húzódó ligur zóna, továbbá a dél-galliai Provence és Languedoc.

A könyv második fele tartalmazza az értékelést. A bevezető rész fontos módszertani kitekintés arra vonatkozóan, hogy milyen típusai lehetnek a különböző kultúrák közötti kapcsolatoknak, milyen mozgatóerők, illetve emberi kapcsolatok keresendők a kulturális javak terjedésének hátterében, milyen módon jöhetnek létre új hatalmi szférák, s milyen reakciókat, illetve válaszokat indukálhat a helyi lakosság körében egy idegen kultúra hordozóinak megjelenése.

Ami ezek után a mondandó lényegét illeti, le kell szögezni, hogy a vizsgálat tárgyául választott, földrajzi és történeti szempontból egységesnek tűnő terület az etruszk kultúrhatások szemszögéből nézve egyáltalán nem bizonyul annak. Mindenekelőtt lényeges az eltérés Északnyugat-Itália és Dél-Franciaország között, de az előző területen belül is különbséget kell tenni olyan, főleg liguriai lelőhelyek között, ahol az etruszk tárgyak jelenléte legfeljebb múltó divatként értékelhető, illetve olyanok között, mint pl. Chiavari vagy Genova, ahol kulturális elemek, jelenségek etruszk csoportok, kolónusok, kézművesek, esetleg kereskedők tartós megtelepedésére engednek következtetni. A dél-galliai szituáció az etruszk kereskedelmi monopóliumnak az i. e. 7. század második felére visszanyúló fokozatos kiterjesztésére utal, amely szükségszerűen a görögökkel megvívandó konkurenciaharcot váltotta ki, hogy azután Massalia/Marseille megalapítása és megerősödése az i. e. 6. század közepe után a mérközést az utóbbiak javára döntse el. Ezzel szemben Genova etruszkizálódásának kezdete, s megindulása a várossá fejlődés útján nem előzi meg az i. e. 6. század közepét; e folyamat csúcspontja az i. e. 5. század első felére tehető. Vagyis jogos az a feltevés, hogy az északnyugat-itáliai etruszk expanzió nem kis mértékben a dél-galliai piac elvesztése miatt bontakozott ki. Intenzív választ természetesen az etruszk thalasszokratia összeomlása is befolyásolta az i. e. 474. évi cumae-i csatában, végét pedig az ún. történeti kelta expanzió jelentette. (Más kérdés, hogy ligur határvidéken az i. e. 4–3. század elején számolni kell etruszk csoportokkal, ezek azonban a római foglалás előtt Dél-Etruriából menekültek el.)

Az érem másik oldalának bemutatása, vagyis annak feltárása, hogy mit jelentett az etruszk hatás a ligur castellarok vagy a dél-galliai „kelto-ligur” kultúrkör történetében, nyilvánvalóan nem lehetett a munka fő célkitűzése. Az mindenesetre világosnak tűnik, hogy az etruszk készítmények bennszülött környezetben általában luxuscikkeknek, presztízs-kelléknek értelmezendők, s csak ritkán mutatható ki etruszk hatás – mint pl. Chiavariban – a helyi kézművesség alkotásain, illetve a kultikus szféra tárgyi emlékein.

Aigner-Foresti munkája mindenekelőtt mint úttörő összefoglalás érdemel elismerést. Ezentúl fel kell hívni a figyelmet a téma módszertani szempontból roppant tanulságos megközelítésére, ami az etruszkizálódás formájának, mértékének pontos definiálására irányuló törekvésben nyilvánul meg. A kétségbenvonhatatlan érdemek nem állnak arányban azonban a monográfia tényleges forrásértékével. Nevezetesen a könyv használója hiába keresi benne a liguriai vagy a dél-galliai etruszk leletek teljességre törekvő össze-

állítását. Ez a hiány szükségszerűen következik abból a kutatási szituációból, hogy kulcsfontosságú ásatási anyagok – legyen szabad ehelyütt csupán a marseille-i feltárásokra utalni – vagy hozzáférhetetlenek, vagy csupán előzetes jelentésekből, nem kellően dokumentált részpublikációkból ismertek. Márpedig az etruszkológia immár a kultúra egyes központjaihoz kapcsolódó kézműves, illetve művészeti produkció pontos meghatározására törekszik, s ebből kiindulva Közép- és Észak-Itália, sőt a Földközi-tenger nyugati medencéjének történeti folyamataihoz forrásanyagot képes szolgáltatni. Így hát úgy fogalmazhatunk, hogy Aigner-Foresti elismerésre méltó teljesítménye nem feledteti azt a tényt, hogy egy másik könyv megírásával adósunk maradt. Ennek elkészülte esetén alighanem tisztábban látnánk a tekintetben, hogy az északnyugat-itáliai és a dél-franciaországi etruszk leletek hátterében az etruszk városállamok történetének milyen erővonalai, sőt konkrét fejleményei húzódnak meg.

Szabó Miklós

Z. Wozniak, Osada grupy tynieckiej w Podlezu, woj. Kraków (Die Siedlung der Tyniec-Gruppe, Woi. Kraków). Wrocław-Warszawa-Kraków 1990. Herausg. von Ossolineum. 165 o., 38 tábla, 30 kép. Bő német kivonattal.

A Visztulától délre fekvő Podleze területe már a múlt század óta ismert kelta lelőhely Krakkó körzetében. Intenzívebb munkálatok 1953 óta folytak itt, hat ásatási szezonban, 1979-ig, a szerző 1966 óta vett részt a feltárásokban. Podleze a Tyniec-csoport fiatalabb fázisának fontos lelőhelye, de korábbi korszakok (kora bronzkori sír, lausitzi kultúra telepmaradványai) emlékei is előkerültek, valamint a korai Przeworsk-kultúra leletei is. A lausitzi kultúra anyagát J. Rydzewski foglalta össze. (J. Rydzewski: Osada kultury luzyckiej w Podlezu, czesc I. Mat. Arch. NH, t. 13. S. 11–124)

A Tyniec-csoport Dél-Lengyelország későkelta (LT D1), periferikus kultúrájának elnevezése. A több mint 300 objektum (lakóházmaradványok, fazekaskemence, gödrök) feltárásából több ezer korongolt, ezen belül nagy számú festett, valamint kézzel formált kerámia s néhány fémtárgy került elő. Az állatcsontanyagot Danuta Makowicz-Poliszt vizsgálta, eredményeit függelékben kapjuk.

A település az i. e. 1. századra keltezhető, mintegy 100 éven keresztül állt fenn. Legjelentősebb lelete egy fazekaskemence maradványa (10. obj.), melyben jó minőségű festett kerámiát és keleti-kelta típusú tárolóedényeket készítettek. A szerző igen alapos tipológiai és technikai vizsgálatok alapján a leletanyagban három fázist tud elkülöníteni, s e precíz kronológia alapján a Tyniec-csoport eredetét is ismerteti.

A részleges anyagfeldolgozást a korongolt kerámia edényeivel kezdi, ezen belül 4 nagy csoportot állapít meg:

- I. grafitos edények (ezen belül kézzel formáltak is előfordulnak)
- II. festett edények
- III. tárolóedények
- IV. ún. „konyhaedények”

Ez ideig úgy tartotta a kutatás, hogy a grafitosedény és a szürke, korongolt kerámia jellemzi a Tyniec-csoport régebbi fázisát, de e mostani vizsgálatból kiderült, hogy ezen a tézisen módosítani kell. A szerző a grafitos kerámiában 2 csoportot különböztet meg, az I/a csoport korongolt, az agyagba belekevert grafittal készül. Vannak közöttük tipikus szitula-formák, vaskos peremmel, tál- és tárolóedény-törödékek. A 2. csoporthoz a kézzel formált edények tartoznak, anyagukban kis mennyiségű grafitröggel, vagy grafitos edény összetört keverékével. (M. Wierska-Parachoniak vizsgálata szerint) néha hasonló módon, mint ezt a Przeworsk-kultúra edényeinél találjuk. A grafitos edények egy része fésűs-, másik seprűdiszes. Az első csoport az idősebb, a második a fiatalabb. Ez utóbbi a keleti-kelta formákhoz és a Puchov-kultúrához kapcsolódik.

A festett kerámia igen nagy számban fordult elő, a korongolt edények 35,5%-ban. A festett anyag 2/3 része a fazekaskemencéből

származik. Technológiai szempontból az anyag két csoportra oszlik: mesterséges soványító anyag nélküliek és a finomszemcsés ásványi keverékes csoport, ez utóbbi a fazekaskemencéből való. Az anyagvizsgálat kimutatta, hogy az edények kevesebb természetes kovaföldet tartalmaznak, mint más kislengyelországi lelőhelyekről való edények, visszafojtott égetéssel készültek, valószínűleg faszénkeveréket tartalmaznak, és kb. 850–870 °C-on égették ki a darabokat. A fehér színt raetiai kaolinit agyaggal, a vörös színt hematittal kevert agyaggal érték el. Egészen kivételes dolog Podlezében a szürkés-kék szín, melyet korom, vagy faszén hozzáadásával értek el. A tipikus vörös-fehér sávós festésű edények mellett teljesen vörösre festett darabok is előfordulnak, valamint egy töredéken három színű (vörös-fehér-világosbarna csíkok) festésnyom. Előfordul fehér vagy vörös alapon fekete színű díszítés, ezek geometrikus minták, vízszintes és függőleges sávok, rácsminták, egy edényen szürkés-kék alapon fehér minta látható. Ez a díszítő motívumkincs hasonló más, a Tyniec-csoporthoz tartozó lelőhelyek anyagához, valamint a Kárpát-medencei festett kerámia mintáihoz. Az edények közt az öblös palack a legtipikusabb forma, melyhez analógiát találunk a Kárpát-medencében is.

Nagy számban kerültek elő Podlezében tálak, leginkább a tipikus bol Roanne, köztük vörös-fehér sávósak és egészen vörösre festettek is.

A podlezei festett edények főként a helyi műhely termékei. Krakkó környékéről 25 lelőhelyről ismert festett kerámia, 12 további Lengyelország más részéből. (L. a 6. ábra térképét.)

Korongolt kerámia és tárolóedény nagyobb része szintén a kemencéből, néhány a kunyhókából és gödrökből származik. Ebben a csoportban nagy számú, félgömb alakú, podlezei típusú tál van, melynek Lengyelországon kívül nincs analógiája, ezek gyakran facettált pereműek. A házikerámiában gyakoriak az S-formájú tálak, hasonlóak a békásmegyeri, általában a Kárpát-medencei formához.

A tárolóedények között gyakoriak a doliumok, melyek kapcsolatot mutatnak a Balkán-félszigettel és a budapesti anyaggal is.

A fazekaskemence a LT B óta elterjedt, lengyel területről a LTC óta ismert forma, felépítésében és méretében az ún. békásmegyerihez hasonló.

A kézzel formált kerámiában a Przeworsk-kultúra korai fázisához tartozó daraboktól egészen a Puchov-kultúráig keltezhető edények egyaránt megtalálhatók. (Többek közt az ún. dák füles csészék is.)

A fémanyag igen kevés, 2 db fibula (Almgren 65 és 91), bronztű, bronzgyűrű, vaspálcácska, a tipikus vaskés, egy rövidsarló mindössze, azonkívül néhány agyag orsókarika, agyagkorongok és dörzskő képviselik az egyéb anyagból készített munkaeszközöket.

A lakóház típusok 2 csoportba oszthatók: föld feletti cölöplukas építmények és félig földbe mélyített, négyszög alaprajzú kunyhók. Felépítésükben a közép-európai kelta kori házakhoz hasonlítanak.

Az életmódra utaló leletek (állatsontanyag, magleletek) vizsgálatából tudjuk, hogy az itt élő népesség mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, elsősorban szarvasmarhát tartott és gabonaféléket termesztett. Valószínűleg vassfeldolgozással és kovácsmesterséggel is foglalkoztak, az itt található, ártéri gyepterület dolgozhattak fel.

Kereskedelmi kapcsolatban állhattak a csehországi, morvaországi telepekkel, a Kárpát-medencével, különösen a zempléni centrummal, ez utóbbi kapcsolatot a szerző olyan jelentősnek tartja, hogy feltételezi a Kárpát-medencéből bevándorló fazekasmester működését Podlezében.

A kötetet ásatási évenként és objektumonként rendezett anyagkatalógus, bibliográfia, német nyelvű kivonat és az állatsontanyag vizsgálati eredményei zárják.

A feldolgozás igen jól reprezentálja a késő kelta korszak középkel-európai lelőhelyeinek kapcsolatát, többek közt ezért is a hazai kutatók figyelmébe ajánlhatjuk e munkát.

Pető Mária

La ceramica invetriata tardoromana e alto medievale. Atti del Convegno—Como 14. 3. 1981. Archeologia dell'Italia settentrionale 2. Museo Civico Archaeologico „Giovio”. Como 1985. New Press kiadó. 108 oldal, számos képpel.

A comói konferencia actájának megjelenése a pannoniai kutatás számára különös jelentőséggel bír. Míg általában a késő római mázas kerámiát pannoniainak tekintették, a comói konferencia előadásai is tágabbra nyitják a horizontot, és számos eddig nem ismert gyártási helyre hívják fel a figyelmet. Már maga az is üdvözlendő törekvés, hogy külön konferenciát hívtak össze a mázas kerámia kutatására. Négy tanulmány foglalkozik a római kori, elsősorban késő római mázas kerámiával. K. Roth, Die glasierte Keramik der Spätantike in der Schweiz; C. Maccabruni, Tipologia della ceramica invetriata dell' eta romana nell'area del Ticino; P. Arthur, Apunti sulla ceramica invetriata tardoromana; I. Nobile, Il materiale invetriato proveniente del Triangolo Lariano. Ugyancsak négy tanulmány a késő római és kora középkori mázas leleteket mutatja be. S. Lusuardi Siena—M. Sannazaro, Ceramica invetriata del Bresciano; G. P. Brogiolo, Materiali invetriati del Bresciano; M. G. Maioli, Ceramica invetriata tardo-antica e alto medievale in Romagna; M. C. La Rocca, La ceramica invetriata in Piemonte fra IV e VII secolo.

A pannoniai anyaghoz a legközelebb áll K. Roth tanulmánya, amely elsősorban a svájci leleteket – főleg a dörzsolótálakat mutatja be. Kiemelkedő az illzachi műhely szerepe. C. Maccabruni Hochuli-Gysel 1977-ben megjelent monográfiájának (Kleinasiatische Bleiglasurkeramik) nyomdokain haladva a hellenisztikus edénművességben gyökerező kora császárkori mázas típusokat tárgyalja. Észak-Itáliában kevés a kis-ázsiai–tarsosi importáru, a helyi utánzatokat készítő műhelyek egyelőre nem lokalizálhatók. Maccabruni a helyi gyártmányok készítését a 2. század elejéig felviszi. A középső császárkori termelési periódus áthidalásával foglalkozik M. G. Maioli tanulmánya is azzal, hogy a helyi romagnai gyártás kezdetét a 2. század közepétől számítja. A mázas kerámia itáliai csoportjait ismertették S. Lusuardi Siena—M. Sannazaro (Castelseprio); G. P. Brogiolo (Bresciano); E. Gareri Caniati (Ticinetto); M. G. Maioli (Ravenna környéke); ezeken alapult az itáliai késő római mázas kerámiagyártás. S. Lusuardi Siena és M. Sannazaro anyagukat vékonycsiszolatok mikroszkópi petrográfiai vizsgálatai alapján is osztályozták. A többek által is bizonyított üveg- és fémedényformák hatása mellett kimutatható a terra sigillata chiara típusokkal való kapcsolat a 3. század végén és a 4. században (G. P. Gorgiolo; M. G. Maioli).

A különböző tanulmányok a késő római mázas kerámia időrendjére nézve megerősítik a korábbi kutatások eredményeit. A késő mázas kerámia a 3. század végén tűnt fel, elterjedése a 4. századra tehető, gyártása belenyúlik az 5. századba is (G. P. Brogiolo, M. C. La Rocca; M. G. Maioli véleménye szerint). P. Arthur Észak-Itália egyes körzeteiben a 6. században is feltételez mázaskerámia-gyártást, míg a félsziget többi részén ez a kerámiafajta sokkal ritkább. A késő római és kora középkori mázaskerámia-gyártás közötti kapcsolat nem egyértelműen igazolható, különválnak egy italo-bizánci csoport (Forum Ware). A különböző előadások a 7–12. századig mutatták be a mázas kerámia itáliai fejlődését.

Reméljük, hogy a comói összefüggésnek folytatása is lesz és még többet tudunk meg a pannoniai régió kutatása szempontjából olyan fontos itáliai mázas kerámiáról.

B. Bónis Éva

Ugrin, E. Le trésor de Zalésie. Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain – LI. Aurifex 6, édité par Tony Hackens. Louvain-la Neuve 1987, 126 oldal, 46 kép.

Öröndöztünk, hogy a steppe népvándorlás kori archaeológiájának megismertetésében ismét nemcsak idehaza jeleskedünk. A Szerző (a továbbiakban U. E. is) tanulmányait a Louvain-i Egyetemen végezte, e munkát 1980-ban ott fejezte be, s hét évvel később ugyanott nyílt alkalma megjelentetni. A zaleszjei kincset elődei nyomdokain haladva újból megkísérelte beilleszteni a keletre nyugatra tartó népvándorlások két fókuszát, az ázsiai steppék és a Kárpát-medence közé, mégpedig – elméletileg – úgy, ahogyan azt kell: a délről szomszédos magaskultúrák, Bizánc és Irán művelődési határait is figyelve. Könyve figyelemre méltó abban a nyugati világban, amelyben a Kelet az elmúlt évtizedekben egyre idegenebbé vált – ezzel komoly szolgálatot tett a mi világunknak.

Kérdés azonban, hogy mond-e újat a mi világunk számára is a 145 évvel ezelőtt már közzétett ezüstkincs ismételt feldolgozása. Különösen, ha tudjuk, hogy a kincs modern publikációja (1951) az eurázsiai népvándorlás kori régészet olyan nagymesterétől származik, mint Fettich Nándor. Ez még akkor is így van, ha közismert, hogy a szóban forgó Fettich-monográfia a nagy tudós ijesztő hanyatlásának az emlékműve, könyve különböző korú és nemű leletek soha nem létezett közös nevezőre hozásának különös kísérlete. Közismert azonban az is, hogy Fettich fő erőssége a leletek gyakorlati ötvörsre való szakszerű technikái leírása volt, általa készített mintaszerű fényképekkel kísérve. 1941 januárjában, amikor a zaleszjei tárgyakat eredetiben tanulmányozta, leírta és lefényképezgette, e képességei még töretlenek voltak. Ezért Fettich olyan felülmúlhatatlan teljesítményeire emlékezve, mint a szilágysomlyói II. kincs technikai módszerű feldolgozása, még hanyatló korszaka kezdeteire gondolva is merészség volt az ő túlszárnyalására vállalkozni.

Amiben mégis lehetőség lett volna túlszárnyalni, azok Fettich ismert gyengéi. Első helyen a kincs kutatástörténete, lelőkörményei, lelőhelye. Már a Fettich-monográfia I. lapjának I. jegyzete elárulja, hogy az alapforrás nem volt a kezében: „Seidl könyve” ugyanis nem könyv, hanem beszámoló az Österreichische Blätter für Literatur und Kunst Nr. 19. III. Jahrgang, Wien, 12 Februar 1846, 21–23. lapján, amely az egész Seidl-Berichtből készült különnyomat füzetben is szerepel. Mulasztását azzal palástolja, hogy Seidl – valóban szakszerűtlen, de 1846-ban vagyunk! – tárgyleírásait lepecskondiázza. A kincsre vonatkozó további irodalmat – nem is tagadta, meg is köszönte – Fritz Eichler bocsátotta rendelkezésére; ezt úgy közölte a 2. jegyzetben, hogy ügyet sem vetett rá. Sajnos az új feldolgozás sem, amely a kutatástörténetben Fettichet „kivonatolja” (beleértve Seidl önálló „könyvének” feltüntetését az irodalomjegyzékben), ráadásul hibásan. A kincset ugyanis 1838-ban találták s nem 1830-ban, Arneth 1850. évi első publikációjának táblalajzései is „egyszerűsítette” U. E. („pl. VIII–X”), amivel elárulja, hogy neki sem volt a kezében Arneth albuma. Abban ugyanis G. és S. jelzésű táblák vannak, a zaleszjei kincs az S. VIII–X. táblán szerepel (Fettichnél, hála Eichlernek, ez helyesen van),¹ a G. VIII–X. táblán nagyszentmiklósi és osztrópatai leletek láthatók. Nem a magyar monográfusok bűne viszont, hanem az osztrák kutatásé, hogy soha nem jártak utána a lelőhely-körülményeknek. A cserépedényben elásott kincsből ugyanis eredetileg 28–30 tárgy volt. Ma sem tudni, mik voltak azok a nagyobb darabok (edények, nyakperek?), amelyekre a kincset találó munkások először rábukkantak és amelyeket elrejtettek. Ezeket hivatalos úton sem sikerült utóbb megszerezni, ám mibenlétükre az egykorú hivatalos aktákból, esetleg a korabeli bécsi és lengyeli lapokból adatokat lehetne nyerni. Erre kitűnő magyarországi példánk van. Kevésbé érdekelte

Fettichet a leletek egykori állapota. Erre nem a korabeli dokumentumból, hanem saját vizsgálataiból (törés, utólagos jó vagy rossz összeszerelés) igyekezett fényt deríteni. Szóban forgó könyve IV. fejezetében, a bakodpusztai leletek „kritikai feldolgozásában” is elmulasztotta ellenőrizni J. Arneth első publikációját (1860) és Fr. Kenner 1859–1861. (1863.) évi Berichtjét Bakodpusztáról, holott a kalocsai érsekségtől megküldött adatokat és leleteket először Bécsben publikálták, ahol még olyasmiket is tudtak a sírokról (pl. a vázák tájolását), amelyek a magyar leltári adatokban már nem szerepelnek. E bírálat írásakor nincs módomban ellenőrizni a zaleszjei leletek első közlését. Pedig egyes leletek töredékessége miatt fontos lenne összevetni az 1846-ban Bécsbe került tárgyakról azon melegeben készült rajzokat a leletek 1941. évi állapotával. Csak egyetlen példát: a nagyszentmiklósi 1. és 3. számú korszórt 1826/27-ben készült rajzokon (Arneth 1850, G. VIII. t. 11. és 30.) még fülcsonkok láthatók. Az előzőt esztétikai okokból utóbb eltávolították, az utóbbit pedig egy másik korszórt nyomán készült modern másolattal helyettesítették. E korántsem lényegtelen fülcsonkokról ma már R. Noll katalógusa sem akar tudni, nem szólva a kincssel foglalkozó egész kutatásról. Fettich megbocsáthatatlan tévedése, hogy a zaleszjei kincs lelőhelyét a Bug folyóhoz helyezte át (mi több, egy nem létező Bug folyóhoz, az Északi- és Déli-Bugot egyetlen folyónak ábrázoló térképen, könyve 93. oldalán). Tévedése az új monográfia második sorában eszkalálódik („sur le cours supérieur du fleuve Boug”). A lelőhely a valóságban a Dnyeszter felső folyásába balról beömlő egyik Szeret nevű mellékfolyó jobb partján van, ami óriási különbség. Egyetlen szerző sem tisztázta, mi a valódi neve a lelőhelynek, az 1846-os osztrák-lengyel Zalesie nevet ismételtetik, amelyet a magyar szakma „Zalezie”-nek (betűhíven), a német nyelvű „Caleszi”-nek ejt ki, ehhez most a francia Zalesie talánya járul. A gyakoribb Zales’je (Zaleszje) falunévről van szó, a magyar helyesírással Csörtkov, ukránul Cortkov, lengyelül Czortkow nevű városkától délre (ma: Ukrán Köztársaság, ternopoli terület).

Fettich gyengéje volt az is, hogy tümeményes technikai leírása-ihoz nem adott súlyadatokat – különös, hogy gyakorló ötvösként erre nem gondolt –, s Zaleszje esetében nem adott leltári számokat sem. U. E. művében a kincs 23 tárgyából 17-nél grammal megadott, tizednyi pontosságú súlyadatokat kapunk. Ezek azonban nem a Szerző mérései, hanem átvételek Rudolf Noll katalógusából, ezért csak annál a 17 tárgynál van feltüntetve a súly, amely Noll (ebben az összefüggésben nem idézett) katalógusában szerepel. A hiányzó 6 tárgyat lemérhette volna U. E. is, ezzel lenne teljes az új publikáció. Nolltól veszi át a 17 szóban forgó tárgy milliméterben adott méreteit is, Fettich mindig centiméterben adta a méreteket. Az egyetlen, amit U. E. valóban pótol, a hiányzó hat leltári szám.

Az új munka Fettich kilenc tábláját ismétli meg, e táblákat – szó volt róla – maga Fettich állította össze. Elvei szerint lehetőleg természetes méretben közölte őket (erre az album alakú régi ArchHung-ban még lehetőség volt), csak a IV–VI. és IX. táblákat kellett némileg kicsinyíteni. Az új monográfia valamennyi ábrája – már a könyv méreténél fogva is – kicsinyített, tehát a jó klisék ellenére sem helyettesíti az alapközlést. Meg azért sem, mivel Noll saját tábláin Fettich beszámolta a tárgyakat, míg U. E. beszámolatlan 12, 13, 14, 15, 17, 19 képen komoly feladat kitalálni, hogy melyik tárgy melyik tételhez tartozik. Az új könyv néhány többlete is régi fotó, Noll 58. katalógusképe és E. Cruikshank Dodd könyvében szereplő, számára készült részletfotók.

A sok negatívum ellenére azt kell mondani, a Szerző jól, a mai elveknek megfelelően írta le újból a zaleszjei leleteket (I. fejezet). Egyik jelentős többlete (mint László Gyulának a nagyszentmiklósi kincs új közlésében) az ötvöstechnikailag legfontosabb tárgyakról, a nyaklánc granulált csüngőiről, a kazettás karperec zárószervezetéről, a 9. és 12. nyakperecről készített saját elemző rajzok. Másik többlete az ezüst finomságának jelzése a kincs valamennyi darabjánál. Fettich a tekercselt huzalkarperek rossz anyagára tett megjegyzésen kívül csak a lemezek eltérő vastagságát említi. Pedig az ezüstök eltérő finomsága és összetétele fontos iránymutató egy ve-

¹ Hiányosan adta meg viszont már Eichler Sacken-Kenner 1866. évi katalógusának (Die Sammlungen des k.k. Kunst- und Antiken-Cabinetes) tételszámai, a 32. és 210. tétel kimaradt, tehát kimaradt Fettichnél is. Az itt tárgyalt munkában a „Sacken-Kenner” még az irodalmi jegyzékben sem szerepel, holott a leírások esetenként fontosak lehetnek a leletek 1866. évi állapotához.

gyes kincs összekerülésére nézve, így pl. a kazettás karperecek eltérő ezüstminősége akár a fényképeken is kivehető. Ugyanezt erősíti most meg U. E. vizsgálata. Valamennyi tárgynál jelzi az ezüst minőségét, ebből tudtuk meg, hogy a csésze, a kehely, a nyakék és két nyakperek különlegesen jó ezüstje révén is elválják a lelet csupán ezüst vagy éppen rossz ezüst (huzalkarperecek) anyagától. Mindez önmagában véve is három-négy összetevőre, műhelyre utal. A valóságos különbségeket tükröző anyagvizsgálatokat a múzeumtól váránk. Végül, de nem utolsósorban, U. E. valamennyi tárgynál vizsgálja a jelenlegi állapotot, beleértve a restaurálás nyomait vagy azok hiányát.

A felsorolt erények U. E. könyvét mégiscsak a zaleszjei leletek ma elérhető legjobb ismertetésévé avatnák. Feltéve, ha nem takarított volna meg egy apróságot. Az európai és magyar hagyományok egyaránt megkövetelik, hogy egy több ízben közölt ismert kincs egy-egy tárgyának leírása után minden esetben szerepeljen az alapközlésekre való hivatkozás. Ha nem is az Arnethéra – amit Noll szerint is a múltba utalt Fettich könyve – de Fettich tábláira és Noll katalógusára; az utóbbi a leíró fejezetben egy mellékes kérdés kapcsán először s egyedül a 38. lap 7. jegyzetében említődik, lapszámhivatkozás nélkül. A jelen közlési módból ugyanis a gyanútlan belga, francia vagy angol kutató akarva-akaratlan „első közlésre” fog gondolni, ami aligha lehetett a Szerző szándéka. Amikor Fettich 1951. évi könyvére, egy ízben a leíró I. fejezetben, néhányszor a II–III. fejezetben hivatkozik, akkor egy francia nyelvű könyvben a monográfia párhuzamos német szövegére kellett volna hivatkoznia s nem a Nyugat számára érthetetlen magyarra. Ugyanez kifogásolható jó néhány más műnél is, Fettich Nándor, László Gyula, Czeglédy Károly, Bóna István, Kovács Éva teljes egészében párhuzamos idegen nyelvű vagy éppen önálló német, angol, francia nyelvű kötetben is megjelent művei helyett a magyar nyelvű közlések magyar lapszámaira hivatkozik, ezáltal az idézett megállapítások a külföld számára ellenőrizhetetlenné válnak. Sajnos e meglehetősen gyakori hibás gyakorlatot nem korrigálták – mint elvárhatnánk – a Szerző külföldi tanulmányai.

Mivel a munka az Aurifex (Aranyműves) sorozatban jelent meg, a Szerző nyilván kiadói kíváncsalmnak tett eleget azzal, hogy a II. fejezetet Technológia címmel írta meg. Ebben becsülettel igyekszik felsorolni mindazt, amit a népvándorlás kori kovácsokról-ötvösökről a számára elérhető szakirodalomban (elsősorban mégis Pallai Sándor két magyar nyelvű ötvös-könyvében, amelyekre 18 ízben hivatkozik) talált. Engedtesse meg, hogy ne szóljak hozzá a fejezethez. Csak reméljük, hogy tragikus hirtelenséggel elhunyt barátunk, Hayo Vierck alapvető műve, amely helyszíni anyagfelvételek nyomán a népvándorlás kori Európa valamennyi kovács- és ötvösleletét, szerszámát, öntőmintáit (természetesen az avarokét is!) tartalmazza, egyszer mégis megjelenik. Ha nem, szegényebbek leszünk...

A III. (leghosszabb) fejezet a Datálás címet viseli – ez a tulajdonképpeni elemző értékelés. A fettichi „értékelést” nem volt nehéz túlszárnyalni, hiszen az a cadjavicai avar kori sírlelettel² való fontos, Fettich által felfedezett, Alföldi András által is megtárgyalt rokonságot leszámítva, tévedések sorozata. Mint pl. a bakodpusztai

² Félék, U. E. nem tanulmányozta kellő mélységgel Fettich Cadjavica-tanulmányát sem, amely a VHAD XXII–XXIII, 1942–1943 (és nem 1951–52, illetve 1941–42, mint a 154. j.-ben) évfolyamának 55–61. oldalain olvasható, és a III–V. tábla tartozik hozzá. E munka felületes ismerete azért sajnálatos, mivel a dolgozat egyúttal a zaleszjei lelet (akkorra már kész!) feldolgozásának mintegy összefoglalása vagy kivonata. Beleértve az „550 körüli” keltezés is, amely mellett – Nemesvarbókat kitagadva a rokonság köréből! – Fettich Svoboda ellenében is kitartott (1972). Egyáltalán: a döntő fontosságú Cadavica–Zales’je összefüggések nagyobb része U. E. számára mintha nem lenne lényeges, az eredeti publikáció részleteire, tábláira nem hivatkozik, forrásra (a nyakperek kapcsán) Alföldi 1934. évi rövid reflexiója.

150–200 évvel korábbi aranyakkal „kielemzett” technikai összefüggések (a zaleszjei kincs „késői hun” minősítésének alapja). Avagy az ezüstművesség végletekbe vesző téves megítélése, egyik oldalról sok száz éves „dák” előzményekkel, a másikkól a 11. századi darufalvi ékszerkincset 6. századi „hun hercegnői sírleletnek” minősítő baklövessel. A korszak bizantinomániájában gyökerezik az ezüstcsésze és madáremblémája közvetlen konstantinápolyi származtatása, azaz a fettichi kiegészítéssel, hogy ornamentikáját a Pontuson utólag egy (nem létező!) „északi geometrikus” körítéssel látták volna el. Végül az egész kincs túl korai keltezése, a csésze öt levéldíszén bizánci császári pecsétmaradványnak vélt értelmetlen díszítmények nyomán: 520–550 közé.

Ez a datálás és értékelés alig két évet élt. A Nemesvarbóki (Zemiansky Vrbovok) kincs közlésekor Bedrich Svoboda revízió alá vette a zaleszjei kincset (PamArch 44, 1953), s ennek során a csészt és a nyakperecek jó részét újraközölte. Ami a két kincslelet valóságos régészeti összefüggéseit és tényleges korát illeti, Svoboda Közép- és Kelet-Európában jól ismert és sokat idézett munkája új, máig érvényes végeredményre jutott. Fontosabb eredményei: a zaleszjei pecsételt díszű nyakperecek helyes összefüggésének felismerése a szentendre típusú, jórészt jól datálható pecsételt karperecekkel (Szentendre, Cserkút, Pécs-Köztető, Nemesvarbók – a közvetlen velemi és nagybecskereki példányokról is tudott –), a lemezes nyakperecek, illetve a nyakperecek lemezes részének összefüggése Cadjavicával (újraközölte!) és Nemesvarbókkal, az ún. csillagdíszes fülbevalók összefüggésrendszerének helyes felvázolása Cosoveni-de-Jostól és Marosombástól Cadjavicán, Cserkúton (újraközölte!) és ismeretlen magyarországi leleteken át Szicíliáig. Svoboda felismerése, hogy az avar fejedelmi kelyhek a szászánida formájú és díszítésű ezüstkelyheknek (Zaleszje, Perescsepino) csak utánérzései, s még későbbi, távoli utánzataik az ozorai–nemesvarbóki típusú csésze-kelyhek, s végül annak a jó megérzése, hogy a zaleszjei és nemesvarbóki csészetalak díszítményei szászánida előképeket utánoznak. Az egyes lelettipusok datálása a felsorolt párhuzamokból amúgy is egyértelmű, ezért a nemesvarbóki friss vetretű bizánci ezüstpénzeket helyesen terminus ante quem nonként értelmezte a 670-es években történt elrejtéshez képest. Végeredménye: „Der Schatz von Zalesie muss gleichartig (helyesen: gleichaltrig) oder nur weniger älter sein” (104.) ti. mint Nemesvarbók. Más kérdés, hogy az akkori magyar Pannonia-kutatás „kontinuitás”-fantazmagóriáit a kívülálló gyanútlanásával elfogadva, az avar korban is virágzó római Sopianae-t véli az általa körülhatárolt ezüstművesség központjának (minden bizonnyal Fettich Nándor hasonló gyökerű „pécsi műhelyének” ismeretében, amely csak posztumusz működést vált ismertté, 1972-ben). Innen a 668 utáni években (tévesen 568-ként idézi Bálint Csánád, Archäologie der Steppe, Wien–Köln 1989, 104 – sajnálatos időrendi következményekkel) egy római-bizánci „ötvös” Nemesvarbókra, egy másik Zaleszjébe menekülne, hogy végzetük ott érje utol őket. E merő romantikát – amely még mindig jobb Klement Benda bolgárok elől „Szlovákiába” menekülő „aldunai utazó ötvösénél” – ma már bocsánatos bűnnek tekintve, Svoboda eredményeihez ma is keveset lehet hozzátenni. Ezek után nehéz megérteni, hogy U. E. új feldolgozása miért hallgat Svobodáról szinte mindenütt, ahol őt említeni kellene. A leleteket módszeresen újrakelemző, Svoboda eredményeit nyilvánvalóan kiaknázó III. fejezet 21. lapján (!), 55. jegyzetként (= 124 j.) bukkan csak fel „B. Svoboda op. cit.” formában, ami a könyv legvégén található könyvészetre való utalás, s ott is csak azért szerepel, mivel a Szerző mintegy „felfedezte” Zaleszje Nemesvarbók rokonságát! Amihez kénytelen P. Radomerskynek a nemesvarbóki kincs pénzéről írott, a datáláshoz alapvető fontosságú numizmatikai tanulmányát idézni. Ez azonban nem egyéb, mint a Svoboda-mű numizmatikai függeléke, illetve kiegészítése, melyhez Svobodát is említeni kellett: „B. Svoboda op. cit.”.

A valóságban a Szerző hosszadalmas és benyomult konológiai vizsgálatait távolról sem ezzel a régen kielemezett, kézenfekvő összefüggéssel kezdi, hanem à la Fettich a zaleszjei csészetalon lévő állí-

tólagos bizánci hivatalos pecsétek legutolsó vizsgálatával, vagyis Erica Cruikshank Dodd könyvével. Nyilvánvalóan önálló, új megoldás keresése céljából a pecsétek ügyét Ádámnál-Évánál kezdi ismertetni. Egy olasz munka nyomán az élen „a Magyar Nemzeti Múzeum római aranyrúdjai” állnak. Úgy, mintha a Kraszna-üveg-hután, a Bodza-szorosban 1887. október 6-án talált 6 kilónyi aranyrudat sose közzölték és elemezték volna: az azonnali publikációk (Finály Henrik-Téglás Gábor 1887, Resch Adolf 1887) után olyan nevek, mint Nagy Géza (1887), Alfred Domaszewski (1888), Friedrich Kenner (1888), Hampel József (1888, 1905), Fröhlich Róbert (1888), Theodor Mommsen (1888), Pulszky Ferenc (1897) – hogy csak a legelsőket említem a hosszú sorból. Mintha e kiválóságok nem állapították volna meg már 1888-ban, hogy a DDD NNN pecsét a sirmiumi verében három császárra vagy I. Valentinianus-Valens-Gratianusra, tehát legkésőbb 375-re, vagy Valensre-II. Valentinianusra-Gratianusra, tehát legeslegkésőbb 383-ra utal, mivel későbbi nem lehet; a sirmiumi verde 383-ban vagy már előtte bezárt. Ezek helyett egyetlen forrása spekulációját átvéve, U. E. 396-re „datálja” a pecséteket.³ Érthetetlen, miért értekezni ráadásul magyarírástól stílusban olyasmikről, amelyekkel maga soha nem foglalkozott. Ezekből az aranyrudakból ugyanis 16 db került elő s nem 5 db, az U. E. által „1. számú pecsétnek” nevezett QVIRILLVS ET DIONISVS pecsét ezek közül 2 rúdon van meg, a „2. számú pecsétfelirat” a LVCIANVS (így, s nem Lucianus!) egyenesen 15 rúdon jön elő, SIRM(IVM) női megszemélyesítő figurája is 5 rúdon megtalálható, a császárféjek 8 rúdon, köztük két rúdon kétszer is és így tovább. A példát azért részleteztem, hogy a Szerző munkamódszerét bemutassam: nagy szorgalommal elolvasott mindent, amihez hozzájutott, hiányzik azonban nála a régészetből az a módszeres alapképzés, amelyet a Kárpát-medence és a Kelet kutatása terén a hazai iskolák nyújtanak, beleértve a kritikai szellemet is. Ha U. E. hazai képzést kapott volna, akkor a vrapí (albán) kincset nem tartaná 6. századinak, a gloszoi sírleletet 7. század végének vagy 8. század elejének, a csengelei rangos avar sírról nem írná, hogy „bizánci pénz alapján” álcátja 668–685 közé keltezendő, mivel a száz évvel korábbi sírban sem pénz, sem álcát nem volt, az igari I. sírt sem ajándékozná meg (kivált Garam Évára hivatkozva) IV. Konstantin pénzével, a tépei kincsleletet nem tartaná kagán-sírnak („tombe d'un khan”) s Tépénél tartva tudná, hogyan viselték az álcátot, tudná, hogy a csepeli rangos avar úrnak nem szabályja („sabre”) volt, hanem aranyveretes kardja (épée), s hogy ez igen nagy különbség; hasznos lett volna ismernie a szentendrei karperecpárnak legalább Hampelnál olvasható lelőkörlményeit (1980-ban még nem volt más) s nem holmi „Comitat de Pest, Hongrie”

leletként idézni egy kis művészeti könyv nyomán. Hazai iskolázottságú népvándorlaskorász nem követne el olyan hibákat, mint a „Bácska Petrovo Cela” lelőhelynév (Backa Petrovo Selo=Péterréve), a sokat idézett ukrainai lelet: Kelegej/Kelegeji/Kelegejskie hutor (Herszoni terület) sem „Kelegeisko, region de Kertch” formára torzulva szerepelne, nem szólva arról, hogy Kercs és Herszon nem azonos.

A zaleszjei kincs datálásának szentelt hosszas fejtegetések lényege a 88. oldalon olvasható: „n o u s p o u v o n s d a t e r l e t r é s o r d e Z a l é s i e d e l a m ê m e é p o q u e q u e l e s c o u p e s d e Z e m i a n s k y V r b o v o k (6 6 8 – 6 8 5 .) ” , B. Svoboda fentebb idézett datálására való hivatkozás nélkül. Ugyanez ismétlődik meg a könyv 99., 105., 106. és 116. oldalain, hiszen a kurrens bizánci ezüstpénzekkel keltezett nemesvarbóki lelet majd minden darabja (csészétál, kehely, nyakperek törődék, pecsételt karperecpár, csillagdiszes fülbevaló) összefügg valamiképpen a zaleszjei leletekkel; hallgassuk csak ismét B. Svobodát: „Die Funde von Zalesie und Zemiansky Vrbovok sind in ihrem Wesen eng miteinander verwandt”. Ha ez így van – márpedig így van –, akkor nem szükséges megismételni mindazt, amit amúgy is tudunk. Nem így – sajnos – a Szerző. Az általa nagybecsült igazi szakértő szerteágazó munkásságára támaszkodva (akinek 1982-ben megjelent – tehát saját könyve 1980. évi lezárásához képest tragikusan megkészt – könyvét az előszóban úgy mutatja be, mintha legfőbb támaszától esett volna el, holott a francia címmel idézett, a valóságban csak magyar nyelvű könyvben a zaleszjei leletről egy betű sem olvasható, a neve sem) mintegy kénytelen Zaleszje legjobban ismert párhuzamait: Pécsét, Cserkútot, Szentendrét, Cadjavicát, Nemesvarbókot újból felfedezni. Haladjunk e felfedezések sorrendjében.

A zaleszjei kincs kétségtől legfontosabb darabja az emblémás csészétál. Saját eredményei nyomán a Szerzőnek elsőként lett volna lehetősége rájönni, hogy bizánci, kivált konstantinápolyi származtatás, amely a bizantinománias időszakban Fettihtől Svobodán és Nollon át Cruikshank Doddig ívelődött és sajnos Bálint Csanádnál is lecsapódott, (i. m. i. h.), ma már tarthatatlan. A csészétál iráni stílusú, iráni hatású készítmény, a levél-diszímények egy részén látható olvashatatlan bepecsételések nem bizánci császári bélyegzők maradványai, tehát a tállal kapcsolatos bőséges bizánci „analógiák” feleslegesek és haszontalanok. Ezzel szemben a Szerző által talált és bemutatott párhuzamok közt döntő fontosságúak vannak. Első helyen az Ermitage 6–7. századi szászánida ezüsttálja, gyöngykoszorúval övezett kerek emblémájában fácán alakjával – igaz, ugyanott a zaleszjei emblémához lényegesen jobb párhuzamok is akadtak volna, pl. egy 7. századi ezüstkorsó, amely gyöngykoszorúba foglalt gyöngytyúkot és fácánt ábrázoló medalionokkal van díszítve, avagy egy másik madárábrázolásos csésze és egy pohár is jobb párhuzamot kínált volna, de ezen most ne akadunk fel. A következő jó párhuzam egy varakhsai falfestménytörődék gyöngykoszorús madár-emblémával (pontosabban: festett textilornaments törödéke a keleti terem déli faláról). Végül a harmadik a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum két préselt ezüst lószerszámdíszé a perzsiai Amleshből, mindkettő gyöngykeretbe foglalt gyöngytyúk-figura. Az utóbbiak a zaleszjei embléma kitűnő párhuzamai; korban is, K. Weidemann biztosan datálta őket a 7. századra (Das frühe Mittelalter, Mainz 1972, 44.). – Sajátos, hogy éppen ez a két kerek medalion szerepel a „futottak még” kategóriában. Ha nem így lenne, a Szerző nem elégedett volna meg ennyivel, hiszen a gyöngykeretes gyöngytyúkmotívum stukkódíszként is ismert a perzsa királyok ktesiphoni palotájából (7. század), a zaleszjei fogolymadár-típusok épületfrízként sorakoznak Varakhsában: fácán-, gyöngytyúk-, fogoly-emblémák kerek gyöngykoszorúban vagy anélkül, festett selyemruháknak motívumai afrazsábi falfestményeken (természetesen mindezek az eredeti publikációkban láthatók), sőt, gyöngykoszorús keretbe foglalt madárábrázolásokat a ránk maradt néhány igazi szászánida textiltörödéken is ismerünk, az utóbbiakhoz hasonlóak a kelet-turkesztáni híres kizili falfestmények textilábrázolásai. Visszakanyarodva a fémművességhez: az isztambuli Ottomán

³ Ez nyilván a Fröhlich-féle elhibázott 393–395 közti datálás valamiféle „korrigált” változata. – Jóval a fenti ismertetés megírása után jelent meg Fl. Curta, Zu den chronologischen Problemen der römischen Goldbarrenschätze aus Crasna (Kr. Covasna) und Földioara (Kr. Brasov) című új, „revíziós” hozzászólása a krasznai és földvári aranyrudakhoz (Dacia 34, 1990, 269–284.) A munka burkoltan a kontinuitás szolgálatában áll, új datálási javaslatával (407. esztendő) ugyanis kionja a kincseket a vizigót katasztrófa bizonyítékai közül, s a hunok tevékenységéhez igyekszik kötni őket. Csakhogy ezzel az elrejtés motívumát kérdőjelezi meg, illetve szünteti meg. Az Al-Duna-vidéken 400–412 között győztesen operáló hunok ugyanis miért rejtették volna el – mint kutya a csontot – frissen zsákmányolt aranykincseiket, s miért éppen Erdély hegyei közt rejtették volna el őket? Erre nyilván azért kényszerítetnek, mivel az elrejtés vidékén az újabb bukaresti kutatás egy nem létező „szabad” dák-római népesség (Caucones) létezését bizonygatja, s ha „dolgozat nem is is mondja ki, nyilván rájuk is gondol. A három császárt ábrázoló pecséteket a munka torzíva rajzolja át. Az eredeti darabokon és fényképeken kitűnően látható, hogy két felnőt és egy gyermekifjú császárról van szó. Amint azt már Th. Mommsen felismerte, legkésőbb I. Theodosius-Gratianus-II. Valentinianus koráról.

Múzeum 1531. számú, Tiranából származó (újabbán a vrapi kincs-hez sorolt) 6–7. századi orientális aranycsészéjén nem kevesebb mint nyolc gyöngykoszorús medalionban találhatók madárábrázolások, köztük is van a zaleszjeivel kapcsolatba hozható. Tévedések elkerülése végett: a szóban forgó aranycsészét az alászerezelt talppal *utólag* alakították át bizánci egyházi kehellyé.

Az amleshi és a többi felsorolt gyöngykoszorús madáremblémák nem az egyedüli keleti párhuzamok a zaleszjei csészéhez. A csészétől kereszt alakban komponált pálmaleveleit is viszontlátjuk Balalik-Tepén és Afrasziában, fontosabbak azonban ezeknél a Fettich számára olyannyira megfejthetetlennek bizonyult rejtélyes zaleszjei zárt palmettadíszek. Kitűnő előképei a Szamarkand közelében, Csilekben talált szászánida ezüstitálon tűnnek fel.⁴ Steppei összefüggésekben gondolkodó kutató számára magától értendő, hogy a zaleszjei és nemesvarbóki ezüstsészék nem állnak messze egymástól. Az utóbbi gyöngykoszorús emblémájának meglepő rokonságával egy másik csileki ezüstitál emblémájához már a keleti ezüstökkel foglalkozó szakirodalom is foglalkozott – ezt a nyomot is követni lehetett volna varakhsai stukkókon és balalik-tepei falfestményeken.

Bár a zaleszjei és nemesvarbóki kincssel egykorú perescsepini sírleletben szép számmal található eredeti szászánida kancsó és kehely (mint meglátjuk, perescsepinió párja nyomán ezek közé kell sorolni a zaleszjei kehelyt is), éppen ismeretükben kizárható, hogy a két kincs ezüst csészétálja is eredeti szogd vagy perzsa készítmény lenne. Annál szembetűnőbb mindkettőnél a szászánida-szogd ezüstművesség *hatása*, amelyet részletesen vizsgálni kellett volna. E hatásokat a Szerző vagy észrevette, vagy nem. Az amleshi madaraknak szentelt rész ugyanis a 78. oldal 3. sora után megszakad (úgy látszik, ilyesmi egy belga nyomdában is előfordulhat), s így sajnos nem derül ki, mi a Szerző véleménye. Annyi mégis szembetűnő, hogy az amleshi madarak a párhuzamok sorában, mint fentebb jeleztem, egyszer csak elvesznek, s mivel a Szerző nem követi a nyomot, következtetést sem vonhatott le.

Nem jár jobban a zaleszjei kehely sem. Nem volt nehéz újból felfedeznie egyedüli jól „ülő” párhuzamait, a perescsepinió kehelyeket, ám ezután ugyanúgy mellékvágányra fut, mint Svoboda. Akinél azonban ez érthető volt, mivel ő nem a zaleszjei, hanem a nemesvarbóki kehely párhuzamait nyomozta. Zaleszje esetében nem volt szükség megvilágítani az avar orientális kehelyeket (Bócsa, Tépe), illetve az Ozorától Nemesvarbókra át a nagyszentmiklósi talpascseszéig ívelődő másik vonalat, mivel nem ide tartoznak. Háttér elemzésre sem volt szükség, így – az U. E.-től mindenkor szekunder irodalom nyomán idézett – Varakhsa, Balalik-Tepe, Afrasziáb, Pendzsikent kehelyábrázolásos falfestményeire sem. Sajnos a Szerző folyamatosan e mellékutakon közlekedik fel s alá. Visszakanyarodik az avarokhoz, ennek során koronás pajzsának, valószínű címernek véli a fordítva közölt tépei álcsatot. Ezen át útja Bócsához, Perescsepinóhoz, Glodoszihoz vezet, onnan Ázsiáig, majd ismét vissza. A kitérők során még Fettich „bakodpusztai gyökereit” is eljut.

A további elemzéseket egyetlen példával érzékeltetem. A többi is hasonló módon bizonytalanokodó, így pl. a nyakéké, amelyet párhuzam híján (valóban nincs párhuzama!) közép-avar mellboglárók ismertetésével helyettesít. A példa a következő. Látszólag bővebben tárgyalja a darabokra szétesett (részben összeilleszthető! – erre eddig nem történt kísérlet) zaleszjei ezüst fülbevalók kapcsolatait. De csak látszólag. B. Svoboda párhuzamaiból (Cosovenii-de-Jos, Marosgombás – valójában bronz utánzat, Nemesvarbók,

Cadjavica, Cserkút, valamint a két prototípus: Szadovec és Szcília) az első kettő kimaradt, mivel irodalmukat valószínűleg nem tudta elérni, Cserkutat pedig Kiss Attila új Baranya-monográfiája nyomán idézi, amitől persze az sem új nem lett, sem jobb. Először vonja be viszont a körbe Kiss Attila ásatásából a Pécs-Köztemető 59. sír pompás fülbevalóit, amelyek a leletegyüttes révén (együtt került elő pecsételt díszl ezüst kürtös karpereccel) valóban döntő fontosságúak. Ugyancsak elsőként szerepelteti a pasztiirskojei és harivkai (az utóbbit az orosz-ukrán szakirodalom háromféleképpen írja: Harivka, Harevka, Harjevka) kincsek korábbi, még 7. századi csillagdíszes fülbevalóit. Az utóbbiakat azonban egy képeskönyvből reprodukálta, Pasztiirskoje-ra és „Sadovcé”-ra (helyesen: Szadovec) sem ad irodalmat, emiatt az utóbbi jelentőségét nem ismerheti fel. Irodalmi többlete a még közöletlen pókaszepteki csillagdíszes fülbevalókra való utalás, anélkül, hogy ásatójára hivatkozna. Kifejezetten baklövés volt az alsópáhoki késői bronzöntvényt reprodukálni, késői utánzatok a 9. századig tucatjával fordulnak elő, nincs köztük a réges-régen elrejtett zaleszjei kincshez. A legnagyobb hiba, hogy a Szerző nem ismeri s nem használja Hampel összefoglaló monográfiáit (a felesleges, egyszer sem idézett, sőt dilettáns művek címétől terhes, ugyanakkor a témával kapcsolatban gyakran hiányos irodalmi jegyzékben sem szerepel Hampel József). Emiatt nem ismerheti a zaleszjei karika-csüngős fülbevaló legjobb párhuzamát, a szajki ezüst-párost (Hampel műveiben ismeretlen magyarországi lelőhellyel szerepelnek, de attól még léteznek) és a csillagdíszes fülbevalók eredeti bizánci alaptípusait: a szadoveci ezüst prototípusokhoz kapcsolódó gácsi csillagdíszes arany fülbevalókat (Hampel-nél ezek is lelőhely nélkül szerepelnek, de mégiscsak szerepelnek). Az utóbbi kis kincslelet utóbb feltűnik a munkában, de különös módon. A nyaklánc tárgyalásakor Garam Évára hivatkozva említi a gácsi nyaklánc fényképét. Ismeretlen lelőhelyű bizánci ékszerként, amelyhez a Garam munkája 215. oldalán szereplő 30. jegyzetelre érte (a Garamtól közölt leltári számot „újraközzölve”) *közöletlen* párhuzamként hivatkozik („cf. encore”) *ugyanarra* a gácsi nyakláncra. Vagyis egy leletből kettőt csinál. Ugyanezt a hibát követi el a Walters Art Gallery gránátdíszes karperecpárjával (57, 1080–1081.). A leletet eredetileg publikáló kitűnő M. C. Ross a baltimore-i karperecek hun kori voltát a szudzsai egyik nyakpereccel kívánta igazolni, ezt a szudzsai (Bolšov Kamenec) kincset a moszkvai Kreml-kincstár (Oruzsennaja Palata) őrzi. A párhuzamból U. E.-nél ismét két lelet lesz, egy hasonló karperec-pár (?) a moszkvai Kreml-kincstárban és egy másik karperec (?) „a été trouvé dans la région du fleuve Soudza”. Tanulság: a hun kor-avar kor régészeti vel nehéz dolog népvándorlás kori régészeti előképzettség nélkül foglalkozni.⁵

U. E. végeredménye korábbi vélekedések sajátos egyvelege. A zaleszjei kincs a 7. századi avar ötvösség készítménye, amely őrzi az ázsiai eredetű, a hun korból öröklődő polikrómia elemeit, az utóbbi késői hun hagyomány reneszánszát éppen az avar hatalom teszi lehetővé. Ugyanakkor a kincs a 7. századi antik stílus és a steppei művészet szintézise, az iráni technika és a klasszikus stílus ötvözte. Az ezüst csészétál a bizánci-nomád-határzónában készült bizánci provinciális alkotás, műhelye azonban császári kontroll alatt állott („pecsétek”). A nyaklánc antik előképeket követ, a később jórészt szintelenné vált hun polikróm-stílusban kivitelezve. A torques mint ékszer hun tradíció, a karperecek, fülbevalók pedig a Kárpát-medencei 7–8. századi ötvösség termékei. – Nyilvánvaló, hogy a Szerző

⁴ Mivel a bírálatnak nem lehet célja a Szerző helyett elvégezni bizonyos részlet-elemzéseket, a keleti ezüstök terebélyes és jól hozzáférhető összefoglaló irodalmára itt nem hivatkozhatom. Csak az általam a bírálat írásakor mintegy kézikönyvként használt két újabb összefoglalást említem: B. Marschak, Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität (Leipzig 1986) és K. V. Trever–V. G. Lukonin, Sasanidskoe serebro. Hudozestvennaja kul'tura Irana III–VIII vekov. Moskva 1987.

⁵ Ehhez még annyit, hogy a könyvben tárgyalt egyik legfontosabb leletípus, a kürtös-végű pecsételt-díszes ezüst karperec három összefoglaló méltatásából: [Márkiné Poll Katalin (1934), Otto Kleemann (1951), Fettich Nándor (1972)] az első kettő még az irodalmi jegyzékben sem szerepel.

nem tudott szabadulni Fethichtől, de titokban Svobodától sem, az utóbbitól származik a korrigált datálás.

A jelenlegi legutolsó hozzászólásban Bálint Csanád (i. m. 104.) a kincs bizánci eredetét és 6. vagy 7. századi keltezését valószínűsíti, ez Noll álláspontjához áll közel. Egyiket sem oszthatom, éppúgy, mint a Szerző eredményeit. A kutatás pozitív elemeire támaszkodó saját véleményem az alábbiakban foglalhatom össze:

A zaleszjei *kehely eredeti szászánida-szög készítmény*. Kitűnő párhuzamait, nem is keveset, Perescsepínóról ismerjük. Ezeket egy bizantinomán korszak tartotta „bizáncinak”, olyan időszakban, amikor a korabeli valódi bizánci kelyhek még jóformán ismeretlenek voltak. Az utóbbiak ismertté válása óta tudjuk, hogy a két leletcsoportnak nem sok köze van egymáshoz. A korabeli bizánci kelyhek olyanok, mint a feliratos példány révén biztosan a 7. századra keltezett vrapai kelyhek, mint a szíriai Hamában és Rihában talált 6. századi kelyhek, mint az aleppói kelyhek, mint az itáliai galagnanói kincs 4 db különböző méretű 6–7. századi italo-bizánci ezüst kelyhe. A steppei kincsek összetétele és keltezése szempontjából fontos, hogy „rihai-típusú” kehely volt egykor a velikij kucsurovi (Kuczurmare) kincsben is, de a talpa letörött és elveszett, és „rihai-típusú” kehely változata a martinovkai kincsben szereplő, szokatlanul alacsony talpon álló öblös ezüstkelyhe is. Vagyis e steppei leletekben éppen eredeti bizánci kelyhek igazolják, hogy a perescsepino-zaleszjei típusú kelyhek nem bizánciak!

A zaleszjei és nemesvarbóki ezüst csészetalak a szászánida-szög művészetben gyökereznek. Nincs közülük a bizánci ötvösséghez, bizánci állami pecsét nem fordul elő a zaleszjei tálon. Az előképekkel összevetve az is nyilvánvaló, hogy egyik sem közép-ázsiai készítmény. Valószínűleg a Kuvrat-féle onogur-bolgár birodalom területén működő közép-ázsiai ötvös(ök) alkotása(i). Ugyanakkor mégis feleltébb valószínű, hogy az alapanyagul szolgáló ezüstsészék bizánci sorozatkészítmények. Ugyan hasonló alakú és méretű, sima, díszítetlen 7 ezüstsészé van az 1814-ben Bécsbe került s ott mindmáig „kuczurmarei” ezüstkincsként számontartott leletben. A ma Velikij Kucsurov nevű bukovinai falu (Csernovici terület, sztorozinyeci járás) alig 60 km-re délre van Zaleszjéhez, a két lelőhely összetartozásához, egykorúságához nem sok kétség fér. A kucsurovi csészékészlet egy valóban Konstantinápolyban készült, Herakleiosz császár 613–629 között használt bélygzójével keltezett, mitológiai domborművekkel díszített nagy vödörben került elő, az egész kincs bizánci eredete kézenfekvőnek látszik. Különös, hogy a két egymás mellett kiállított, egykorú, egymáshoz közel talált ezüstkincs összetartozása-kapcsolata eddig fel sem merült. A „kuczurmarei” kincs fontos összekötő a perescsepinoi sírban talált számos igazi bizánci tál, korsó és egyéb készítmény felé is. Nem kevésbé a nemesvarbóki kincs felé, amelyben a közismert és sokszor megítárgyalt díszített ezüst csészétállal együtt egy azonos méretű és alakú díszítetlen ezüstsészé is előkerült. Az utóbbi csak az első közleményben szerepel, igénytelensége miatt egyetlen későbbi munka sem reprodukálta, nem is nagyon említette. Pedig döntő bizonyíték arra, hogy „Kuczurmare”, Zaleszje és Nemesvarbók a feltételezettnél is szorosabban kapcsolódnak egymáshoz.

A zaleszjei kincs egyetlen *eredeti bizánci készítménye* az anyagára és technikai kivitelére is egyedülálló „kazettás” karperecpár. Előzményei a Római Birodalomból jól ismert erszéyes karperecek, tehát római előképek késő antik-bizánci továbbfejlődései. Nem tudni, hogy a 7. században is pénz tartottak-e bennük vagy mást, pl. ereklyét, azt viszont tudjuk, hogy eredetüket, rendeltetésüket az eddigi publikációk nem ismerték fel. Legalább annyira nem ismerték fel *technikai* párdarabját, a cadjavicai ezüst karperec-párt, ezek a karperecek jó elvi és formai párhuzamok tanúsága szerint szintén eredeti bizánci készítmények. Csak újabb leletek nyomán lehet majd világosabban látni a zaleszjei nyakperecek és a pecsételt díszítésű ezüst kürtőskarperecek közelebbi összefüggését. Az összefüggés azonban máris több mint szembetűnő, nem is szólva azokról a leletekről (Cadjavica, Cosoveni – ahogyan ma nevezik – és Nemesvarbók), ahol pecsételt karperecek és nyakperecek együtt for-

dulnak elő. A legkorábbi keltezhető karperec a szentendrei 2. sírból ismert, ennek alapján kimondható, hogy a stílus és a műhely-kör aligha alakult ki 600-nál korábban. Virágkora a 7. század első fele, legkésőbbi keltezhető előfordulásai a nemesvarbóki kincsben és a gyenesdiási temetőben a 7. század utolsó harmadáig nyúlnak.

Míg a karperecek műhelye teljesen bizonytalan, addig a nyakpereceké a Kárpát-medencén kívül valószínűsíthető, a műhelyek-műhelykörök (függetlenül attól, hogy hol voltak) bizánci provinciális jellegűek, amire egymástól meglehetősen távol előkerült leletek meglepő rokonságából lehet következtetni. Sajnos a Szerző e kérdésben nem ismerte vagy nem használta Csallány Dezső egyik fontos munkáját (A kuturgur-bolgárok régészeti hagyatékának meghatározása, ArchÉrt 90, 1963, 23–25.), amely az elavult cím mögött fontos régészeti összefüggéseket tárt fel. A zaleszjei VII. A. 40. nyakperek sajátos, sávozott kettős-szarvacska mintájához (Csallány i. m. 4. kép 5) kiváló párhuzamokat vonultatott fel: a megtisztított kabai ezüst szíjvéget (uo. 1–2. kép) és a cikói 51. sír ezüst szíjvégét (uo. 3. kép 2), e párhuzamok – s a Csallánytól nem említett cadjavicai párhuzam – alapján problémamentes a motívum keltezése a 7. század első felére. Ugyanez a körbe – tudtommal – eddig be nem vont itáliai langobard Ascoli Piceno-i szarvacska mintás szíjvég kora. A sajátos és ritka motívum egyidejű kelet-európai, Kárpát-medencei és itáliai jelentkezése az előjáróban hangsúlyozott bizánci provinciális hatások szétszórását bizonyítja. Valószínűleg ugyanebből a bizánci-provinciális művészeti-technikai körből származnak a különféle csillagdíszes ezüst fülbevalók vagy legalább arany-ezüst előképek (mint Gács, Szajk és Szadovec). Hosszú utóéletük és túlságosan is tágas kelet-európai elterjedésük azonban még magyarázatra szorul.

Az egész zaleszjei kincs legidegenebb darabja a csüngődíszes nyaklánc. Se nem „hun” (a bakod-pusztai „előzmény” képtelenség), se nem bizánci, se nem orientális. Kétségtelen rokoni szálak fűzik viszont Glodoszihoz, Perescsepínóhoz s más pontusi-steppei leletek részleteihez, többek között a 2. mádarai lelethez (= III. halom 5. sír) is. Ezekkel nyilván egykorú, s valószínűleg sajátos onogur ékszer. Műhelye(i) nem azonos(ak) a Fethich Nándortól meghatározó jelentőségűnek vélt, de valójában korábbi gyökerű, martinovkai kincsel és körével.

A zaleszjei kincs 600–650 között gyűlhetett össze, a leletben szereplő tárgyak már a találáskor kopottak, törtek voltak. Egybekerültek után egy darabig még tovább használták őket. Elrejtésükre a kuczurmarei és nemesvarbóki kincsel nagyjából egy időben kerülhetett sor, mégpedig azonos történelmi esemény hatására. Ez pedig aligha volt más, mint a dunai bolgárok nyugatra költözése, az avar birodalom belső átalakulása s mindezek mögött a kazár birodalom kialakulása körüli általános zűrzavar. A zaleszjei kincs összetevői közt lényegesen több iráni hatású steppei elem sejtethető, mint azt korábban vélni lehetett. A további részletek vizsgálata azonban a jövő feladata. Ugrin Emese könyve jelentős lépés e vizsgálatok irányában, kétségtelen érdeme, hogy a figyelmet újból ráirányította a zaleszjei kincseire.

Bóna István

Pätzold, A. Der Akathystos-Himnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie. 16. Bd.) Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GMBH Stuttgart 1989. 168 old., 114 kép.

A 13–14. század fordulóján a bizánci festészet történetének egy jelentős korszaka kezdődik, mely a 14. század 80-as éveig tart. Ebben az időszakban megújul a stílus és az ikonográfia, s jelentősen megnő az a terület, amelyen a bizánci művészet érvényesül. A 14. századi bizánci falfestészet egyik jellemző vonása a liturgia, továbbá a szertartásokon elhangzó imák, himnuszok stb. megjelenítése.

Ezek sorából a 24 versszakból álló Akathystos-himnusz ábrázolása emelkedik ki. Két okból is különös ez a képsor. Egyrészt azért, mert a rendkívül hosszú liturgikus ének mindegyik versszakához készült egy kép, a 24 képből álló ciklus pedig ritka. Másrészt azért, mert míg a himnusz első fele történeti tárgyú, a második fele dogmatikus tartalmú, s az ilyen tartalmú témákból a középkorban nemigen formáltak képsort.

A Pätzold kötete az Akathystos-himnusz legkorábbi, 14. századi falfestészeti emlékeivel foglalkozik. A hét – Görögország és Szerbia területén – fennmaradt falképegyüttest a himnusznak a liturgiában betöltött szerepe, az egyes ciklusok speciális vonásai, valamint a festészettörténetben, különösen az ikonográfiában kimutatható helyük szerint elemzi. A ciklus kialakulásában a kor-szak vallási-egyházi, politikai-társadalmi mozgalmait látja döntőnek, s az egyes képeken vagy azok részletein többek között Konstantinápoly korabeli hatalmi pozíciójának, keresztényeknek a muzulmánok elleni harcának az ábrázolását, a hézúkhaszták tanainak a megnyilvánulásait ismeri fel. A témaválasztás és a komplex feldolgozás indokolt, hiszen az Akathystos-himnusz falképi ábrázolásainak eddig csupán kisebb részlettanulmányokat szenteltek.

A sokoldalú feldolgozás igényével készült kötet rendkívül tagolt. A tagoltság olykor az olvashatóság rovására megy, illetve jelentősen növeli a terjedelmet. Ez a helyzet áll fenn a fennmaradt emlékek leírása, a 24 versszak illusztrációja a falképeken és a szöveg részek viszonyának elemzése esetében. A teljesség igényének azonban előnyei is vannak, s ezek dominálnak a könyvben. A fenti sorokból kiolvasható eredményeken túl – amiket a kitűnő „Schutzbemerkung” fejezet is összegez, s amit a bizantinológusok által kedvelt francia vagy angol verzióban is érdemes lett volna rezümé formájában közölni – dicséretes a könyv apparátusa: a bőséges jegyzetanyag, az olvasó munkáját megkönnyítő sok ábra (a falképeknek a templomon belüli helyét mutatják, a fényképeken kivehetetlen jelenetek vonalrajzait tartalmazzák).

A jelen kötet is bizonyítja: a tekintélyes könyvsorozat mind a feldolgozott téma fontossága, mind a műtudományos-szakmai igényessége és nem utolsósorban a kiadvány külalakjának színvonala szempontjából immár 30 éve tartja magát! A témaválasztás bővült: a nyugati kereszténység művészetével foglalkozó kötetek között újabban a keleti kereszténység művészetének szentelt kötetek jelentek meg, pl. a jelen recenzió tárgyát képező.

Wehler Tünde

F. Valdés Fernández, (La Alcazaba de Badajoz) [I. Hallazgos Islamicos (1977–1982) y testar de la Puerta Pilar.] Excavaciones Arqueológicas en España. 1985. Madrid. 383 old. 161 ábra, 13 tábla.

Badajoz város Extremadura egyik tartományának székhelye. A város alatt folyik a Gaudiana-folyó, amelynek meredeken leszáradó partoldala, valamint a Rivillas-patak és dombok a vidék stratégiai diszpozícióját emelik ki. A város jelentőségét jelzi, hogy az nemcsak a Portugáliával összeköttetést biztosító Gaudiana völgyét, hanem a közelében lévő igen fontos közlekedési csomópontot is ellenőrzése alatt tartotta. Stratégiai szempontból teljesen érthető, hogy a folyót kísérő egyik dombon idővel egy fallal erősített település jött létre. A Gaudiana-folyó és Rivillas-patak találkozásánál lévő domb keleti felén húzódik a fallal övezett település, amelynek észak-kelet felől egyrészt a domboldal természetes meredeksége, másrészt pedig a folyó, illetve a patak szintén meredek partoldalai kiváló védelmet biztosítottak. Ezzel szemben a badajozói „Alcazaba” olyan együttesként jelenik meg előttünk, melynek középkori kerítőfalának egyes szakaszait többször átépítették, bővítették, illetve a kor követelményeire igazodó védművekkel látták el.

Az erődített település övezőfala – amely jelenlegi formáját és kiterjedését a 12–13. század során érte el – a nagyjából vízszintes

plató szélére épült. A település virágkorát arra az időre tehetjük, amikor a város az Almohadák birodalmának nemcsak integráns részévé vált, hanem a Portugál és León királyságaival szemben kiépült védelmi vonal egyik legfontosabb láncszemét alkotta. E stratégiai pozíció a védelme állandó megerősítését és megújítását követelte meg, amely nemcsak hatalmas építkezéseket és védelmi rendszerek falhalmozását jelentette, hanem jelentős mennyiségű föld mozgásával és esetenként deponálásával járt együtt. E mellett a hely állandó lakottsága szintén feltételezi az építkezési tevékenység folyamatosságát, melynek során nemcsak új házak épültek, hanem a régieket felújították, bővítették, esetleg átépítették. Az említett építkezések eredményeként jelentős mennyiségű földréteg keletkezett.

Az „Alcazaba” területét magába foglaló falakat tört kőből emelték. A szabálytalan ovális alakú, tört vonalvezetésű falakat külső tornyok tagolják. A szerző e alapvető megállapításokon túl nem foglalkozik a települést övező falakkal, hiszen azoknak kutatását, illetve felmérését még nem volt alkalmá elvégezni. A három régészeti kampány során (1977, 1981, 1982) elvégzett kutatások tulajdonképpen két, aránylag szűk területre korlátozódtak. Az egyik kuttási terület az egykori barbakán környéke volt, amelynek során eddig nem ismert – az objektum védelmi rendszeréhez tartozó – részleteket tártak fel. A másik feltárt felület pedig a keleti oldalon, a falon túl húzódik. A kutatás során bebizonyosodott, hogy itt egy sűrűn lakott – az övező falon kívül létesült – településsel („barrio” = kerület) kell számolni. A feltárás során előkerült kevés kerámia, valamint fémeszköz, továbbá az építkezési tevékenység (felújítások, bővítések, átalakítások), majd ennek teljes hiánya arra utalt, hogy a települést rövid ideig használták. A köalapozású házak felmenő részeit vertfalakból vagy vályogtéglából alakították ki. Lakóik kézművesek és kereskedők voltak, akiknek jelenléte egy, az „Alcazabán” kívül létrejött településen természetes. A kerámia, valamint a rendelkezésre álló források elemzése és összevetése nyomán a szerző úgy véli, hogy ez a falon túli település valamikor a 10. század végén jött létre, és a 11–12. század fordulóján, illetve első évtizedében hagyták el lakói. A település akkor jött létre, amikor a cordobai kalifátus bukása után Badajoz városa fontos politikai és gazdasági hatalommá vált. Azl-Idisi által is említett („Geografía de España.”) Spanyolra ford. E. Saavedra és A. Blázquez Valencia. 1974.) település lassú, folyamatos elhagyása minden bizonnyal összefüggésben áll az „aftasi” dinasztia utolsó tagjának, Umar al-Mutawakkil 1094. évi kivégzése után kitört zavargásokkal.

Juan Cabello

Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter. (Wien 1988) 263 lap, 39 kép. – **Materielle Kultur und Religiöse Stiftung im Spätmittelalter.** (Wien 1990) 272 lap, 31 kép. – **Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.** (Wien 1990) 454 lap, 35 kép. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreich, Nr. 11–12–13. Verlag der österreichischen Akademie d. W.

A kremsi kongresszusok 11. kötetében a kézművesség és a „tárgyi kultúra” kérdéseit tárgyalják különböző megközelítésekkel. R. Spandel a késő középkori fejlődés tükröződését 14–16. századi krónikák alapján tárgyalja. A haditechnika területén főleg a reprezentációs érdekeket emeli ki; a tűzfegyverek alkalmazásáról csodálattal (és tűzásokkal) írtak. Az építkezéseknél is főleg a rendkívüli értékelték (kivételes hosszúságú fahidak), vagy a sikertelenséget jegyzik fel. (Szerintem nem hangsúlyozza, hogy ezek a források mennyire egyoldalúak, „szenzációhajszok”, kivételes esetekre koncentrációk.) – G. Jaritz a minőség védelmének kérdését vizsgálja, ehhez a legfontosabb források a városi céhszabályzatok. „J. M. Barari az amszterdami ásatások alapján a textil- és fémfeldolgozásról ír; a kovácsmesterség speciális ágának megjelenése a 14–17. század-

ban a mesterjegyek alapján is érzékelhető. 13–14. századi házak textil- és olomplomba-leletei alapján feldolgozásokról kaptak új adatokat (írási források csak későbből maradtak). – *S. Schütte* már az egész ÉNy-i Németország eredményeit foglalja össze ugyane kérdésekben, kibővítve az építőiparral. *W. Meyer* egy svájci vár ásatásából a vasolvasztást 1100–1250 között tárgyalja. – *W. Stromer* a fémfeldolgozáshoz szükséges „gépek” szerkezetek fejlődését és az újításokat (pl. dróthúzó, eszterga stb.) mutatja be, késő középkori illusztrációkkal. Kiemeli néhány német régió különleges szerepét. – *E. Kislinger* írott források alapján a késői bizánci kézművességről ír. – *P. Feischmann*, valamint *R. S. Elkar* az építőipar szervezeti kérdéseit egy-egy konkrét példával mutatják be. A textilipar és a városi építkezés kapcsolatát *H. Bräuer* vizsgálja – a textildolgozás különböző anyagainak régi elnevezéseit *Endrei W.* mutatja be. – *H. Kühnel* az előadások összefoglalását adja, kiemelve módszertani sokrétűségüket.

A 12. kötet már témája alapján is az írási forrásokra támaszkodik, hisz „az anyagi kultúra és a vallásos alapítványok” a tárgy; a legtöbben a végrendeletekben (Augsburg, Köln, Plzen, Loire-vidék) foglalt kegyes célú adományok fajtáit dolgozták fel. Nyugaton az ilyen források bősége lehetővé teszi, hogy statisztikai módszerekkel vizsgálják, átlagos képet kapjunk arról, mi az adomány tárgya (ruhanemű, ékszer stb.), milyen célra (egyház, kórház, szegények), illetve ezen belül hogyan kell felhasználni. Az egész kérdéskör elméleti kidolgozását *G. Jaritz* tanulmánya adja (tovább bővítve ez irányú korábbi feldolgozásait). Statisztikái grafikusán ábrázolják 8 osztrák forrás (12–15. század) adatait, ezek főleg kolostoroknak tett adományok különféle fajtái. – Érdekes és sajnáljuk, hogy e témán belül nem nagyon tartják fontosnak tovább vizsgálni azt, hogy az adományozott tárgyak (ötvöstárgyak, háztartási felszerelés stb.) esetenként pontosabban megadott leírása milyen képet nyújthat a korszak és az adományozó egykori tulajdonáról (azaz a szűken vett anyagi kultúráról), pedig ez jelentősen bővíthetné ismereteinket. (*G. Jaritz* korábban már adott ilyenfajta, sajnos csak sommás értékelést bécsi végrendeletek alapján 1980-ban; Szende K. viszont így dolgozta fel a soproni végrendeleteket.)¹ – *U. Knefelkamp* a nürnbergi Szt. Lélek Kórház alapítását és tevékenységét tárgyalja; *C. E. Janouta* pedig bajor és osztrák zarándokhelyeket és az itt szokásos motívtárgyakat ismerteti. *E. Vavra* és *W. Schmid* az egyházi műalkotások (oltárképek, üvegablakok) készítésére tett adományokat dolgozza fel; előbbi konkrét adatokkal, képekkel, utóbbi statisztikai értékeléssel. Itt látható, hogy a különböző megközelítések mennyire másfajta lehetnek; az egyik a művészet- és kultúrtörténet, a másik inkább a társadalomtörténet számára hasznosítható. *I. Herklotz* az olasz városok 14–15. századi szabad téren felállított síremlékeit értékeli mint nyilvános reprezentációs alkotásokat – egy antik szokás megújulását. *H. Kühnel* bevezetése az egész kérdéskör értelmezését, a középkori gondolkodás változását mutatja be; kegyes célt felváltja a reprezentációs igény, a személy megörökítése (ábrázolása, címere).

A 13. kötet témáját (alcím: Élet – mindennapok – kultúra) véleményem szerint túlságosan tágra tűzték ki, ami magával hozza az általánosságokat tartalmazó vagy már filozófiai jellegű tárgyalását pl. annak, mi tartozik a „mindennapi élet” körébe? (Már a 6. kötet

is ennek módszertanával foglalkozott.) Konstatálják, hogy a medievisztikai kutatásban, múzeumi kiállításokban és katalógusaikban e kérdéskör az utóbbi évtizedben divatos lett (hozzátehetnénk, a középkori régészet jentős segítségével – ez magyarázza, hogy számos nagy átfogó kiállítás kölcsönöz pl. magyar múzeumoktól tárgyakat!). – A középkor mindennapjai a középkori életet jelenti alapvető megnyilatkozásaikban, vizsgálatához jó kiindulópontot adnak a régészet által feltárt tárgyak és az emberi tevékenység nyomai (*R. Delort*).

Számos tanulmány a középkori anyagi kultúra kutatásának állásáról tudósít: *A. Klonder* (Varsó) a lengyel, olasz, szicíliai, angliai stb. vállalkozásokról (de csak szűkebb értelemben, nem az egész középkori régészetet idevéve!); *J. M. Pesez* már régészeti oldalával együtt az itáliai és franciaországi példákat említve – és hangsúlyozva az archaeologia egyoldalúságát, interpretációinak törekvését. *A. L. Jastrejkaja* a szovjet medievisztika utolsó 2 évének eredményeit jellemzi. – Sok feldolgozás egy-egy szűk témakör részletesebb kifejtésével gazdagítja a képet: például Szellemi élet – anyagi élet, Reformáció és mindennapi élet, Viselet és divat, Mindennapi élet és az elit (*Klaniczai T.*) stb. *U. Dirlmeier* a nürnbergi patríciusháztartások számadáskönyvei alapján rajzol plasztikus képet a 16. századi életükről. – *J. P. Sosson* számos 15–16. századi németalföldi kalendárium ábrázolásai alapján a vetés és az aratás ikonográfiáját közli, s egyben az illusztrációs anyag korlátjaira is rámutat (tipizálás, ismétlés).

Az új szemléletű középkorkutatás csak részben fedi a régebbi kultúrtörténet területét, annál jóval tágabb; anyagi és szellemi struktúrák, életforma kérdéseitől nem szakítható el, csak a régi felfogású politikai történettől áll távol. Nem vizsgálhatja csak a politikai elit, sem ellentétképpen csak a „kisember” életét; külön-külön kell tárgyalnia pl. a papság, a szerzetesek, a nemesek, a parasztok, a polgárok csoportjait! *H. W. Goetz* a módszertan körvonalazását adva (itt kapjuk a legrészletesebb irodalomjegyzéket) hangsúlyozza az interdiszciplináris együttműködés fontosságát (ahogy már a kremsi 6. kötet, 1984-ben is); kiemeli a forráskritika szükségességét – hisz az írott forrásoknak számos hátrányuk van (egyoldalúság, csupán egy részlet az egészből, a kivételes leírása).

Ami a régészeket illeti, több megjegyzésből tűnik ki, hogy a történész nem nagyon tud mit kezdeni feldolgozásaikkal. Számomra kérdéses, hogy csupán a publikációinkban „túltengő technikai leírások” riasztják el őket (*J. M. Pesez*, 49. old.) elolvasásuktól, vagy a mesterségesnek tűnő anyag-osztályozás és tipologizálás az egyes leltérfajtáknál. Hisz ezek nem is a történész számára készülnek, hanem a további régészeti kutatás segítésére. Egy terjedelmes feldolgozás mindenképpen kell hogy tartalmazzon értékelő összefoglalást, s ez már mások számára is érthető. Amikor úgy látják, a kerámiakutatás fellendülése túl nagy teret igényel (pl. Franciaország) és ezen belül kevés a funkció vizsgálata, nem veszik észre, hogy ez a régészet számára alapvető anyag, amit nem lehet megkerülni, bár túldimenzionálni sem szabad. Értékelése viszont a további kronológiai segítség mellett számos új kereskedelmi és kulturális adatot hoz!

Holl Imre

¹ Szende K., A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. Aetas 1990. 3. sz. 69–123. Itt nem csak a kegyes célú adományok szerepelnek.

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM – BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
1989–1991

FOLYÓIRATOK – PERIODICA
Hazaiak – Hungarica

- ACIDeBr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen 25 (1989); 26 (1990 [1991]); 27 (1991 [1992])
- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 31 (1985–1988 [1989]); 32 (1989 [1992])
- ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 40 (1988); 41 (1989); 42 (1990); 43 (1991)
- ActaOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 42 (1988:2–3); 43 (1989:1)
- Agria = Agria. Annales Musei Agrensis, Eger 24 (1988); 25–26 (1989–1990)
- AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények, Bp. 32 (1989–1990)
- ARegia = Alba Regia, Székesfehérvár 24 (1990)
- Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp. 17–18 (1988–1989); 19–20 (1990–1991)
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő, Bp. 116 (1989); 117 (1990)
- AT = Antik Tanulmányok, Bp. 33 (1988:2 [1990]); 34 (1989–1990); 35 (1991 [1992])
- Arrabona, Győr 24–25 (1988 [1990]); 26–30 (1991)
- Ars Decorativa, Bp. 9 (1989); 10 (1991)
- Ars Hungarica, Bp. 17 (1989); 18 (1990:1)
- Balácai Közlemények, Veszprém 1 (1989)
- Békési Élet, Békéscsaba 24 (1989:1–4); 25 (1990:1–4)
- BMHB = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, Bp. 70–71 (1989); 72 (1990); 73 (1990); 74 (1991)
- BMMK = Békés megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba 14 (1989)
- BpR = Budapest Régiségei, Bp. 27 (1991); 28 (1991)
- ComAH = Communicationes Archaeologici Hungariae, Bp. 1988; 1989; 1990
- Cumania, Kecskemét 12 (1990)
- DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen 1987 (1988); 1988 (1990); 1989–1990 (1992)
- DRK = Cumania, Kecskemét 12 (1990)
- Dunai Régészeti Közlemények, Bp. 1989
- Dunatáj, Szekszárd 13 (1990) 1, 4
- Esztergom Évtapjai, Esztergom 1988; 1990
- Ethnographia 99 (1988); 100 (1989); 101 (1990)
- Életünk, Szombathely 27 (1989); 28 (1990); 29 (1991)
- Építés-Építészettudomány, Bp. 20 (1989); 21 (1990)
- Az Érem, Bp. 44 (1988); 45 (1989); 46 (1990); 47 (1991)
- Fejér megyei Történeti Évkönyv, Székesfehérvár 19 (1989); 20 (1989); 21 (1990)
- FA = Folia Archaeologica, Bp. 39 (1988); 40 (1989); 41 (1990); 42 (1991)
- HBMMK = Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, Debrecen 50 (1990)
- HK = Hadtörténelmi Közlemények, Bp. 102 (1989); 103 (1990); 104 (1991)
- HMÉ = Hajdúsági Múzeum Évkönyve, Hajdúböszörmény 7 (1990)
- HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc 27 (1988)
- JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza 21–23 (1978–1980 [1988]); 24–26 (1981–1983 [1989]); 27–29 (1984–1986 [1990])
- JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs 33 (1988 [1989]); 34 (1989 [1990]); 35 (1990 [1991])
- KMK = A Komárom-Esztergom megyei Múzeumok Közleményei, Tata 3 (1989); 4 (1991)
- Magyar Építőművészet, Bp. 80 (1989); 81 (1990); 82 (1991)
- MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1987–1 (1988); 1988–1 (1989); 1984/85–2 (1991)
- MHOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, Miskolc 26 (1989)
- MKBKM = Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében, Kecskemét 1988 (1990)
- MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Bp. 1988–1989 (1990)
- MNTÉ = A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve, Bp. 1981–82 (1991)
- Magyar Tudomány, Bp. 34 (1989); 35 (1990); 36 (1991)
- Művéd = Műemlékvédelem, Bp. 33 (1989); 34 (1990); 35 (1991)
- Műemlékvédelmi Szemle, Bp. 1991/1
- Műtárgyvédelem, Bp. 20 (1991)
- NK = Numizmatikai Közöny, Bp. 88–89 (1989–1990)
- NMMÉ = A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, Salgótarján 15 (1989); 16 (1990); 17 (1991)
- Örökség, Pécs 1989–1990
- Pavilon, Bp. 1 (é. n.); 2–3 (1990); 4 (1990); 5 (1991); 6 (1991)
- PMÉ = Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa 2 (1989)
- PMMH = Pest megyei Múzeumi Híradó, Szentendre 14 (1987); 15 (1988); 16 (1989)
- Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely 17–18 (1983–1984 [1989]); 19/1–2 (1990); 20/1 (1991)
- Specimina = Specimina Nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae, Pécs 1988:1; 1989:1; 6 (1990:1 [1992])
- SSz = Soproni Szemle, Sopron 43 (1989); 44 (1990); 45 (1991)
- SzSzSz = Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza 24 (1989); 25 (1990); 26 (1991)
- Századok, Bp. 123 (1989)
- SzMMÉ = A Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok 7 (1990)
- TVMK = A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei – Mitteilungen des Tapolcaer Städtischen Museums, Tapolca 1 (1989 [1990])

- VSz = Tiszatáj, Szeged 43 (1989); 44 (1990); 45 (1991)
 = Vasi Szemle, Szombathely 43 (1989); 44 (1990); 45 (1991)
 WMMÉ = Veszprémi Történelmi Tár, Veszprém 1989/1–2; 1990/1–2
 = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd 15 (1990)
 = Zalai Múzeum, Zalaegerszeg 2 (1990); 3 (1991)

Külföldiek – Externae

- AMN = Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca 24–25 (1985–1988 [1992])
 AJA = American Journal of Archaeology, Boston 93 (1989); 94 (1990); 95 (1991)
 AKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz 18 (1988); 19 (1989); 20 (1990); 21 (1991)
 = L'Antiquité Classique, Bruxelles 58 (1989); 59 (1990); 60 (1991)
 = Antiquity, Oxford 63 (1989); 64 (1990); 65 (1991)
 APA = Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin 21 (1989); 22 (1990); 23 (1991)
 = Archaeologia Austriaca, Wien 73 (1989); 74 (1990); 75 (1991)
 AR = Archeologické rozhledy, Praha 41 (1989); 42 (1990); 43 (1991)
 = Arheologija, Sofia 31 (1989) 1–4; 32 (1990) 1–4; 33 (1991) 1–4
 AV = Arheološki Vestnik, Ljubljana 39–40 (1988–1989); 41 (1990); 42 (1991)
 BJ = Bonner Jahrbücher 189 (1989); 190 (1990)
 BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz am Rhein 68 (1987); 69 (1988); 70 (1989); 71 (1990); 72 (1991)
 BVBI = Bayerische Vorgeschichtsblätter, München 53 (1988); 54 (1989); 55 (1990); 56 (1991)
 = Byzantinische Zeitschrift, München 83 (1990)
 = Carnuntum Jahrbuch, Wien 1988 (1989); 1989 (1990); 1990 (1991)
 = Dacia, Bucuresti N. S. 32 (1988); 33 (1989)
 = Études Celtiques, Paris 25 (1988 [1989]); 27 (1990 [1991])
 JMV = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte (Halle-Saale), Berlin 72 (1989); 73 (1990); 74 (1991)
 JRS = The Journal of Roman Studies, London 69 (1989); 70 (1990); 71 (1991)
 = Klio, Berlin 71 (1989); 72 (1990); 73 (1991)
 KJb = Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Berlin 24 (1991)
 = Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles 48 (1989); 49 (1990); 50 (1991)
 MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien 118/119 (1988/89); 120 (1990)
 PZ = Prähistorische Zeitschrift, Berlin 64 (1989); 65 (1990); 66 (1991)
 RCRF Acta = Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Augst 25–26 (1987); 27–28 (1990)
 SIA = Slovenská Archeologia, Bratislava 37 (1989); 38 (1990); 39 (1991)
 = Slovenská Numizmatika, Bratislava 10 (1989); 11 (1990)
 TZ = Trierer Zeitschrift, Trier 52 (1989); 53 (1990); 54 (1991)
 = Tyche, Wien 4 (1989); 5 (1990); 6 (1991)
 ZfA = Zeitschrift für Archäologie, Berlin 23 (1989); 24 (1990); 25 (1991)
 ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn 76–79 (1989); 80–84 (1990); 85–89 (1991)

ÁLTALÁNOSAK ÉS VEGYESEK – GENERALIA ET VARIA

- ActaArchHung 36 (1984), 37 (1985), 38 (1986) = Rec. Makkay János: ArchÉrt 117 (1990) 142–143.
 Asztalos István: Tapasztalatcsere az aaleni Limes-museumban. = PMMH 15 (1988:3–4); 39–43., ill.
 Ágostházi László: Gerő László az alkotó építész. = Művéd 33 (1989) 242–249., ill.
 Bakay Kornél: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Bp. 1989. 359 l., ill.
 Rec.: Erdélyi István: Magyar Tudomány 35 (1990) 1504.
 Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 139 l., ill. Rec.: Kovalovszki Júlia: Békési Élet 25 (1990:1) 128–129.
 Bartucz Lajos: (szerk.) Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. köt. (1944–1945). = Rec. Belényesi Márta: Századok 123 (1989) 513–514.
 Bálint Csanád: A szegedi Régészeti kiállításról. = ComAH 1990, 221–226.
 Bárdos István: Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat megalakulása és működése (1894–1948) – Die Gründung und Tätigkeit der „Archäologischen und Historischen Gesellschaft von Esztergom.“ = Esztergom Évtapjai 1988, 52–99, 397., ill.
 Belényesi Márta → Bartucz Lajos
 Bíró-Sey Katalin: Huszár Lajos (1906–1987). = FA 39 (1988) 7–9.
 Bíró-Sey Katalin–T. Németh Annamária: „Pogány pénzes” edények. Bp. 1990. = Rec. Kőhegyi Mihály: Az Érem 46 (1990:2) 20.
 Bodó Sándor: Lehetőségek a múzeumok regionális együttműködésére – Möglichkeiten für die regionale Zusammenarbeit der Museen. = MHOMK 26 (1989) 23–25.
 Borhy László → Kiss I.–Tamási J.
 Bóna István: Dunapentele története a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig ismert, valamint újonnan bevont adatok alapján. Dunaújváros 1991. 52 l., ill.
 Bóna I.: Szabó János Győző (1929–1986). = Agria 25–26 (1989–1990) 5–15.
 Bóna I.: Ünnepi megemlékezés Banner János századik születésnapján, a hódmezővásárhelyi Banner utcában elhelyezett emléktábla felavatásakor. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 86–90., ill.
 Bóna I.: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. Bírálat Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséről. = Ethnographia 99 (1988) 401–411.
 Bóna, István: Rec. Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 214–215.
 B. Bónis Éva: Sellye Ibolya köszöntése. = ArchÉrt 116 (1989) 123.
 Czeglédy, Ilona: (hrsg.) Archäologische Forschungen im Jahre 1987. = ArchÉrt 117 (1990) 117–141.
 Czeglédy I.: (szerk.) Az 1988. év régészeti kutatásai. = Régészeti Füzetek I:42. Bp. 1991. 112 l.+ térkép.

- Czeglédy I.: (szerk.) Az 1989. év régészeti kutatásai. = Régészeti Füzetek I:43. Bp. 1991. 921.+ térkép.
- A. Czéthy Piroska: Hagyománytisztelő és műemlékvédelem. = Építés-Építészettudomány 20 (1989) 58–60.
- Császár László: Gerő László 80 éves. = Magyar Építőművészet 80 (1989:3) 58.
- Cséby Géza→Sági Károly
- Csizmadia Sándorné: A centenáriumi Banner-emlékkiállítás megnyitója és a Banner János pályázat eredményhirdetése. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 84–86., ill.
- Csóka Gáspár: Rómer Flóris győri évei – Die Győrer Jahre von Flóris Rómer. = Arrabona 26–30 (1991) 217–219., 246–247.
- Dankó Imre: Banner János és a Békés megyei múzeumügy. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 14–24., ill.
- Dénes József: Régészeti kutatások Vas megyében: 1952–1987 – Archäologische Forschungen im Komitat Vas. = VSz 45 (1991) 331–334., ill.
- Dienes István: Búcsúbeszéd Szabó János Győző koporsója fölött. = Agria 25–26 (1989–1990) 713–717.
- Dinnyés István: Nagy Árpád 1945–1989. = ArchÉrt 117 (1990) 259–260.
- T. Dobosi Viola→Erdélyi István
- Entz Géza: Gerő László köszöntése. = Művéd 33 (1989) 241.
- Erdélyi István–T. Dobosi Viola: Konferencia a régészet aktuális filozófiai és módszertani kérdéseiről Nitra–Nove Vozokanyban 1987-ben. = ArchÉrt 116 (1989) 129–130.
- Erdélyi István–Sugár Lajos: Embert keresünk. Bp. 1985. = Rec. Kádár, Z.: ActaArchHung 40 (1988) 324.
- Erdélyi István→Bakay Kornél, Rádai Ödön
- Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo–Nagymaros. Nitra 1990. 131 l., ill.
- Éry Kinga: Nemeskéri János szakirodalmi munkásságának jegyzéke – Bibliography of Prof. J. Nemeskéri. = AnthrKözl 32 (1989–1990) 239–246.
- Éry, Kinga: Rec. van Vark, G. N.–Howells, W. W.: (eds) Multivariate Statistical in Physical Anthropology. Dordrecht–Boston–Lancaster 1984. = ActaArchHung 43 (1991) 484.
- Fejér, Mária: Bibliography of Á. Salamon's works. = ActaArchHung 40 (1988) 320–322.
- Fitz Jenő: Rómer Flóris emlékezete. = ArchÉrt 117 (1990) 103–104., ill.
- Fitz, J.: Ágnes Salamon (1923–1986). = ActaArchHung 40 (1988) 319–320.
- Fitz, J.: Ágnes Salamon (1923–1986). = ARegia 24 (1990) 155.
- Fitz, J.: Edit B. Thomas (1923–1986). = ARegia 24 (1990) 155.
- Fodor István: (szerk.) Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára. Szeged 1990. 116 l.
- Fodor István: Megemlékezések Banner Jánosról, születésének századik évfordulóján. = ArchÉrt 117 (1990) 104.
- Fodor I.: Száz éve született id. Fehér Géza – Id. Fehér Géza irodalmi munkássága. = ArchÉrt 117 (1990) 256–259.
- Fodor I.: Tanácskozás a honfoglalás koráról Szegeden 1988-ban. = ArchÉrt 117 (1990) 114–115.
- Fodor I.: Tisztelegés Banner János emléke előtt. = Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára. Szeged 1990. 5–8.
- Fülöp Gyula: Fejér megye régészeti emlékei a honfoglalás koráig. = Művéd 33 (1989) 149–153., ill.
- Fülöp Gyula: Régészeti kutatások – Archäologische Forschungen. = ARegia 24 (1990) 215–223., ill.
- Gabler Dénes: Nagy Tibor 80 éves. = BpR 28 (1991) 3–4.
- Gabrieli Gabriella: A Storno család régészeti tevékenysége – The archaeological activity of the Storno family. = Arrabona 24–25 (1988) 63–78., ill.
- Gazda László: Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi szervezet 1987. évi munkájáról. = DMÉ 1987, 383–401.
- Gazda L.: Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi szervezet 1988. évi munkájáról. = DMÉ 1988, 409–424.
- Gazda L.: Jelentés a Déri Múzeum és a megyei múzeumi szervezet 1989. évi munkájáról. = DMÉ 1989–1990, 551–572.
- Gyulai Ferenc: Rec. Körber–Grohne, U.: Nutzpflanzen in Deutschland. Kulturgeschichte und Biologie. Stuttgart 1987. = ArchÉrt 116 (1989) 137–138.
- Gyuricza Anna: Garády Sándor hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. = A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp. 1991. 88–100., ill.
- Gyuricza A.: Nagy László hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. = A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp. 1991. 131–135., ill.
- Gyuricza Anna–D. Matúz Edit–Schwarcz Katalin–Szabó Klára–K. Véghe Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése – Die Darlegung der Bibliothek und der Archäologischen Dokumentationsabteilung des Budapester Historischen Museums. Pest–Budai Hirmondó 3. Bp. 1991. 168 l., 16 kép.
- H. Gyürky Katalin→Topál Judit
- Hajdú Zsigmond: Megjegyzések régészetünk helyzetéről – Einige Bemerkungen über den heutigen Stand der Archäologie. = MFMÉ 1984/85-2, 697–706.
- Hajnóczy Gyula: Kiss Ákos köszöntése. = ArchÉrt 116 (1989) 126–127.
- Határozat és javaslat a bős-nagymarosi vízépcső miatt veszélyeztetett régészeti emlékek megmentésére. = Magyar Tudomány 34 (1989) 326–330.
- Hegy A.: (szerk.) Algyő és népe. Tanulmányok. Szeged 1987. = Rec. Korek József: ArchÉrt 117 (1990) 144–145.
- B. Hellebrandt Magdolna: Régészeti tanácskozás Miskolcon – Beratung der Altertumsforschung in Miskolc. = MHOMK 26 (1989) 219–220., ill.
- B. Hellebrandt M.: Rómer Flóris emlékezete – Erinnerung an Flóris Rómer. = MHOMK 26 (1989) 238–239.
- Horváth Attila: Az M/5 autópálya leletmentései Lajosmizse határában. = MKBKM 1988, 16–21.
- Horváth Attila–H. Tóth Elvira–V. Székely György: Elődeink a Duna–Tisza közén. A Kiskunság és környéke története a régészeti leletek tükrében – Unsere Vorfahren in dem Donau–Theiß–Zwischenstromland. Die Geschichte von Kleinkumanien und seiner Umgebung aufgrund der archäologischen Funde. Kecs-kemét 1988. 88 l., ill.
- T. Horváth Ildikó: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1986. = DMÉ 1987, 375–381.
- T. Horváth I.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája. = DMÉ 1988, 401–407.
- T. Horváth I.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1988. = DMÉ 1989–1990, 535–541.
- T. Horváth I.: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok munkatársainak bibliográfiája 1989. = DMÉ 1989–1990, 543–559.
- Horváth Tibor–Töröcsik Zoltán: A tapolcai gyógybarlang és romkert – Die Heilgrotte und der Ruinengarten von Tapolca. Tapolca 1989. 72 l., ill.
- Hrala, J.: Bándi Gábor (17. 8. 1939–26. 7. 1988). = AR 41 (1989) 91.
- Ilon Gábor: Elmélkedés a hazai régészet állapotáról – Meditation vom Zustand der ungarlandischen Archäologie. = VSz 45 (1991) 321–330., ill.
- Istvánfi Gyula: Egy történelmi emlékhely: Vésző-Mágorhalom kibontakozása – An historic memorial place: The development of Vésző-Mágorhalom. = Magyar Építőművészet 82 (1991:2) 12–16., ill.

- Istvánovits Eszter–Kurucz Katalin: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1987/88-ban. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 13–82., ill.
- Istvánovits E.–Kurucz K.: Válasz helyett. = SzSzSz 24 (1989) 306–308.
- Jakabffy, Imre: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von Edit B. Thomas = ActaArchHung 42 (1990) 333–335.
- Jankovich B. Dénes: Békés–Kolozsár–Jászberény–Szeged (Banner János emlékiratai 1945-ig). Sajtó alá rendezte — Gyula 1990. 201 l., ill.
- Jankovich B. D.: A régészet két nagy vállalkozása Békés megyében. = Békési Élet 24 (1989:1) 18–26.
- Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szöke Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás. = Gerevich László (főszerk.) Magyarország régészeti topográfiája 8. Bp. 1989. 501 l., 38 kép, 91 t.
- Kaba Melinda: Szentlélek Tyhamér 70 éves. = ArchÉrt 116 (1989) 128–129.
- Kajati Eleonóra–Mészáros Ágnes: A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos munkatársainak szakirodalmi tevékenysége 1984–1986-ban. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 359–371.
- Kalicz Nándor: Banner János tudományos életműve. = Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulóján. Szeged 1990. 80–95.
- Kalicz N.: Banner János tudományos pályája egy tanítvány emlékében. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 78–80., ill.
- Kalicz N.: Korek József 70 éves. = ArchÉrt 117 (1990) 261–262.
- Kaposvári Gyula: Szabó János muzeológusi évei Szolnokon (1954–1958). = Agria 25–26 (1989–1990) 17–29., ill.
- Kádár Zoltán: Száz éve született Géfin Gyula. = ArchÉrt 116 (1989) 120–121.
- Kádár Zoltán→Erdélyi István
- Kálnoki Kis Tamás: Kelemen Lajos településtörténeti és régészeti kalandozásai. = Tiszatáj 43 (1989:2) 91–95.
- Károlyi Mária: Miske Kálmán 1860–1943 – Kálmán Miske (1860–1943). = VSz 44 (1990) 389–407., 477., ill.
- Kárpáti Gábor: Régészeti feltárások és leletek. = Örökség 1989–1990, 76–77., ill.
- Kemeneczei Tibor: Stanczik Ilona (1943–1991). = FA 41 (1990) 7–8.
- Kiss Attila: Bándi Gábor (1939–1988). Bándi Gábor régészeti bibliográfiája – Die archäologische Bibliographie von G. Bándi. = JPMÉ 34 (1989) 305–309.
- Kiss, A.: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von G. Bándi. = ActaArchHung 42 (1990) 342–343.
- Kiss, I.–Vékony, Gábor (eds.) II. International Archaeological Student Conference Szeged 1980. Bp. 1981. = Rec. Borhy, László: ActaArchHung 40 (1988) 356.
- Kiss Gábor–Mayer László: A szombathelyi régiségtár őrei (1872–1942) – Die Kustos der Altertumssammlung in Szombathely. = VSz 45 (1991) 403–423., 479., ill.
- Kiss Péter: Gyűjtemények és múzeumok Egerben 1951-ig III. – Sammlungen und Museen in Eger bis 1951 (III). = Agria 24 (1988) 317–342., ill.
- S. Koós Judit: (szerk.) A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1987-ben = HOMÉ 27 (1988) 557–561., ill.
- Korek József: Banner János és a „szegedi régészeti iskola” (1922–1945). = Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulóján. Szeged 1990. 9–28.
- Korek J.: Banner János műveinek jegyzéke. = Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulóján. Szeged 1990. 96–114.
- Korek J.: Búcsú Csiszár Árpádtól (1912–1989). = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 7–10., ill.
- Korek J.: Villanások Banner János hódmezővásárhelyi ásatásaiból. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 74–77., ill.
- Korek József→Hegyi A.
- Kovalovszky Júlia: Doboz történetének vázata a legrégibb időktől a középkor végéig. = BMMK 14 (1989) 115–147., ill.
- Kovalovszky Júlia→Banner János
- Kovács László: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1987. évben. = ArchÉrt 116 (1989) 132.
- Kovács Péter: Jelentés a Fejér megyei múzeumok helyzetéről 1986–1987–1988 – Bericht zur Lage der Museen im Komitat Fejér. = ARegia 24 (1990) 211–215.
- Kovács, Tibor: Gábor Bándi (1939–1988). = ActaArchHung 42 (1990) 340–341.
- Kovács T.: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1987. évi tevékenysége. = ArchÉrt 116 (1989) 131–132.
- Kovács T.: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1988. évi tevékenysége. = ArchÉrt 117 (1990) 115–116.
- Kovács Tibor: Rec. Erdélyi története. Bp. 1986. = ComAH 1990, 230–231.; Magyarország régészeti topográfiája 7. Bp. 1986. = ComAH 1989, 221–222.
- Kövecses-Varga Etelka: Némethi Mária 1960–1988. = ArchÉrt 116 (1989) 119.
- Kőhegyi Mihály: Banner János magántanári képesítése (Erdélyi László és Horger Antal véleményes jelentése). = Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára. Szeged 1990. 29–34.
- Kőhegyi M.: Huszár Lajos (1906–1987). = Az Érem 44 (1988) 1–2.
- Kőhegyi Mihály→Bródy-Sey Katalin
- Kralovics Alán: In memoriam János Nemeskéri. = AnthrKöz 32 (1989–1990) 235–238.
- Kubinyi, András: Vorwort. = Kubinyi, A.–Laszlovsky, J. (hrsg.) Alltag und materielle Kultur im mittellalterlichen Ungarn. Krems 1991. 7–8.
- Kurucz Katalin→Istvánovits Eszter
- Laszlovsky József: Bevezetés. = Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 1–20.
- Laszlovsky, József–Siklodi, Csilla: Archaeological theory in Hungary since 1960: Theories without theoretical archaeology. = Hodder, I. (ed.) Archaeological theory in Europe. The last three decades. London–New York 1991. 272–298.
- Lévai Béla: Régészeti és településtörténeti adatok Józsa-ól – Archäologische und siedlungshistorische Angaben von Józsa. = HMÉ 7 (1990) 41–42.
- Lipp Vilmos: A Vas megyei Régészeti Egylet naplója és a tagok névjegyzéke – Das Tagebuch und die Liste der Mitglieder des archäologischen Vereins Komitates Vas (közli: Mayer László). = VSz 43 (1991) 425–446.
- Lőrincz, Barnabás: Wissenschaftliche Tätigkeit von Prof. A. Mócsy. = ActaArchHung 41 (1989) 9–15.
- Lővei Pál: Római és középkori kőfaragványok 18. századi rajzai a Ferences levéltárban – 18th century drawings of Roman and Medieval stone carvings in the Archives of the Hungarian Franciscan Order. = Pavilon 2–3 (1990) 8–11., ill.
- Lővei Pál→Soproni Sándor
- Madaras László→Tóth László
- Makkay, János: Gordon Childe (1892–1957). A Centenary Tribute. = The New Hungarian Quarterly 32 (1991) 107–114., ill.
- Makkay J.: Néhány – talán fontos – apróság Banner Jánosról. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 42–54., ill.
- Makkay János→Jankovich B. Dénes
- D. Matúz Edit: Római Flóris kézíratos hagyatékának Heves megyére vonatkozó adatai – Die sich auf das Komitat Heves beziehenden Daten im handschriftlichen Nachlaß von Flóris Rómer. = Agria 24 (1988) 89–105., ill.
- D. Matúz Edit→Gyuricza Anna
- Mayer László→Kiss Gábor, Lipp Vilmos

- Sz. Máthé Márta: Adatok Rómer Flóris tiszántúli éveiből (1877–1889). Megemlékezés halálának centenáriumán – Angaben zu den Jahren Flóris Rómers in der Transtheissgegend (1877–1889). Gedenken zu seinem hundertsten Todestag. = DMÉ 1989–1990, 485–499.
- Mészáros Ágnes→Kajati Eleonóra
- Moskovszky Éva: Rómer Flóris (1815–1889). = ArchÉrt 117 (1990) 104–106.
- Módy György: A debreceni Városi Múzeum. = HBMMK 50 (1990) 5–13.
- Müller Róbert: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő-vaskortól a török kor végéig I–II. Zalaegerszeg 1982. = Rec. Pető, Mária: ActaArchHung 43 (1991) 426–428.
- Müller, R.: (hrsg.) Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim 1989. 1271., ill.
- Müller, Róbert-Windl, Helmut: Vorwort. = Chronologische Fragen des 7–10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer, 15–16. 10. 1990. Zalai Múzeum 3 (1991) 7.
- Nagy Ádám: Numizmatikai lelőhelyek Csongrád megyében – Numismatische Fundorten im Komitat Csongrád. = MNTÉ 1981–1982, 169–176.
- Nagy, Mihály: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von Ferenc Fülöp. = ActaArchHung 40 (1988) 317–319.
- Nagy Tibor: rec. Magyar Múzeum II:2, III:1–2. Bp. 1946–1947. = Századok 123 (1989) 523–525.
- K. Palágyi Sylvia: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1988. évben. = ArchÉrt 117 (1990) 116–117.
- Pattanyús-Á. Miklós: Régészeti célú geofizikai kutatások Lepencén 1987-ben. = DRK 1989, 67–69., ill.
- Pető Mária: Dr. Wellner István (1924–1991). – Wellner István tudományos munkái. = BpR 28 (1991) 5.
- Pető Mária→Müller Róbert
- Póczy Klára: B. Bónis Éva köszöntése. = ArchÉrt 116 (1989) 125–126.
- Póczy K.: Gondolatok Rómer Flóris emléktáblájánál halálának 100. évfordulóján az Aquincumi Múzeumban – Gedanken vor der Gedenktafel von Flóris Rómer am 100. Jahrestag seines Todes im Museum von Aquincum. = BpR 27 (1991) 191–197., ill.
- Póczy K.: Hajnóczi Gyula köszöntése. = ArchÉrt 117 (1990) 263–264.
- Póczy, Klára: János Szilágyi (1907–1988). = ActaArchHung 42 (1990) 335–336.
- Póczy Klára→Szirmai Krisztina: Dr. Szilágyi János (1907–1988). – Szilágyi János megjelent művei. = BpR 27 (1991) 3–11., ill.
- Praznovszky Mihály: Előszó – Vorwort. = Balácai Közlemények 1 (1989) 7–9.
- Rádai Ödön: Régészek a víz alatt és a levegőben. Bp. 1990. 128 l., ill. Rec. Erdélyi István: Magyar Tudomány 36 (1991) 117–118.
- Redő, Ferenc: András Mócsy (1929–1987). = ActaArchHung 41 (1989) 3–7.
- Román András: Beszámoló az ICOMOS vezető testületeinek, valamint az Európa Tanács bizottságának 1989. novemberi üléseiről. = Művéd 34 (1990) 126–127.
- Román A.: Kivonat a beszámoló jelentés az ICOMOS Lausanneban 1990. október 6–11. között tartott IX. közgyűléséről és kollokviumáról. = Művéd 35 (1991) 72–74., 188–190.
- Román A.: Kivonat a beszámoló jelentés az ICOMOS konzultatív bizottságának üléséről (Párizs, 1988. nov. 17–18.). = Művéd 33 (1989) 59.
- Routler Ferenc: Rómer Flóris emlékezete – Erinnerungen an Flóris Rómer. = Arrabona 26–30 (1991) 193–200., 241–243.
- Rómer Flóris: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. ²Bp. 1990. 245 l., ill.
- Rómer Flóris (1815–1889). = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 11–12.
- Sági Károly→Cséby Géza: Marcali régészeti emlékei. Marcali 1989. 107 l., ill.
- Sági K.→Törőcsik Zoltán: A tapolcai romkert. Tapolca 1989. 62 l., ill.
- Schwarcz Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum kiadványai és munkatársainak szakirodalmi tevékenysége 1976–1987. Bp. 1989. 117 l., ill.
- Schwarcz Katalin→Gyuricza Anna
- Sedlmayer János: Kozák Károly 1920–1989. = Művéd 34 (1990) 249.
- Simon László: Régészeti kutatások Nagyöröskőn és Dabason. = PMMH 14 (1987:4) 22–25.
- Soproni Sándor: Barkóczi László 70 éves. = ArchÉrt 116 (1989) 124–125.
- Soproni Sándor→Lővei Pál→Szőke Mátyás: A visegrádi Mátyás Király Múzeum sírkögyűjteménye. Katalógus. = Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek 2. Visegrád 1991. 16 l., ill.
- Sosztaris Ottó: Magyar régészeti irodalom – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1986–1987. = ArchÉrt 116 (1989) 144–162.
- Sosztaris O.: Magyar régészeti irodalom – Bibliographia Archaeologica Hungarica 1988. = ArchÉrt 117 (1990) 281–293.
- Sosztaris O.: Rec. Melicher, J.: Bibliografia Slovenskej Archeológie za rok 1983. Nitra 1986. = ArchÉrt 117 (1990) 148.
- Szabó Ferenc: Néhány gondolat Banner Jánosról és munkásságáról – megnyitóként. = Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Békéscsaba–Szeged 1989. 10–13., ill.
- Szabó Klára: Nagy Lajos hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. = A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp. 1991. 117–131., ill.
- Szabó Kl.: György hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. = A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Bp. 1991. 135–138., ill.
- Szabó Klára→Gyuricza Anna, K. Végh Katalin
- Szabó Péter: Rómer, a régiségbúvár – Rómer, der Antiquitätenforscher. = Arrabona 26–30 (1991) 205–209., 244.
- Szenüteleky Tihamér→H. Vladár Ágnes: Savaria-Szombathely: püspöki központ az ókori város romjai felett. = Művéd 35 (1991) 118–128., ill.
- Szirmai, Krisztina: Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeit von J. Szilágyi. = ActaArchHung 42 (1990) 336–340.
- Szirmai Krisztina→Póczy Klára
- Szőke Béla Miklós→Jankovich B. Dénes
- Szőke Mátyás→Soproni Sándor
- T. Szőnyi Eszter: Megemlékezés Lovas Elemérről születésének 100. évfordulóján – Lovas Elemér régészeti irodalmi munkássága. = ArchÉrt 116 (1989) 121–123.
- T. Szőnyi E.: Rómer múzeuma és a régészeti gyűjtemény – Das Museum von Rómer und die archäologische Sammlung. = Arrabona 26–30 (1991) 201–204., 243–244.
- Tamási, J.→Vékony, Gábor: (hrsg.) III. Internationale Archäologische Studentenkonferenz Pécs 1982. Bp. 1983. = Rec. Borhy, László: ActaArchHung 40 (1988) 357–358.
- Tálas László→Madaras László: (szerk.) Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 384 l., ill.
- Tátrai, Vilmos: Le Musée des Beaux-Arts en 1985 – A Szépművészeti Múzeum 1985-ben. = BMHB 70–71 (1989) 109–125., 187–194., ill.
- Tettamanti Sarolta: Rómer Flórisra emlékezünk 1989-ben, halálának 100. évfordulóján. = PMMH 15 (1988:1–2) 23.
- Topál Judit→H. Gyürky Katalin→Vigh Annamária: Korok és üvegek. Kutatások és eredmények – Ages and Glasses. Researches and Results. Bp. 1991. 54 l., ill.
- H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun me-

- gyében (1949–1989) – Archäologische Forschungen von vier Jahrzehnten. = *Cumania* 12 (1990) 81–233., ill.
- Tóth, Endre: Ferenc Fülepi (1919–1986). = *ActaArchHung* 40 (1988) 315–317.
- Tóth, E.: Edit B. Thomas (1923–1988). = *ActaArchHung* 42 (1990) 331–332.
- Tóth E.: B. Thomas Edit (1923–1988). = *FA* 40 (1989) 7–10.
- Tóth László: A Győri Történelmi és Régészeti Füzetekről (1861–1868) – Über die Győrer Historischen und Archäologischen Hefte (1861–1868). = *Arrabona* 26–30 (1991) 210–215., 244–246.
- Törőcsik Zoltán: Sági Károly 70 éves – Károly Sági 70. Jahre alt. = *TVMK* 1 (1989) 9–19., ill.
- Törőcsik Zoltán→Horváth Tibor, Sági Károly
- Trogmayer Ottó: Banner János évei a szegedi múzeumban. = *Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára*. Szeged 1990. 35–42.
- Tulok Magdolna: 150 éve született Torma Zsófia. = *ArchÉrt* 117 (1990) 253–255.
- Uzsoki András: Sági Károly 70 éves. = *ArchÉrt* 116 (1989) 127–128.
- Újvári Jenő: A Baranya megyei Múzeumok 1988. évi munkája. = *JPMÉ* 34 (1989) 311–318.
- Újvári Zoltán: Az egyetemi oktatás és a múzeumok kapcsolatai – Verbindungen zwischen der Lehre an den Universitäten und den Museen. = *MHOMK* 26 (1989) 18–22.
- Vadas, Ferenc: Vorwort. = *Internationale Conference on Early Middle Ages – Internationale Konferenz über das Frühmittelalter*. WMMÉ 15 (1990) 7–9.
- K. Végh Katalin: Fehér Kálmán hagyatéka. = *A Budapesti Történeti Múzeum könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése*. Bp. 1991. 87–88.
- K. Végh K.: A Régészeti Adattár kialakulása, felépítése és tevékenysége. = *A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése*. Bp. 1991. 79–86.
- K. Végh K.–Szabó Kl.: Kuzsinszky Bálint hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. = *A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése*. Bp. 1991. 100–117., ill.
- K. Végh Katalin→Gyuricza Anna
- Villangó István: A magyar múzeumügy jelene és perspektívái – Gegenwart und Perspektiven des ungarischen Museumswesens. = *MHOMK* 26 (1989) 11–17.
- Végh Annamária→Topál Judit
- H. Vladár Ágnes: Köszöntjük a 70 éves Szentlélek Tihamért. = *VSz* 43 (1989) 439–440.
- H. Vladár Ágnes→Szentlélek Tihamér
- Wicker Erika: „Halasi Múzeum”. A „Halasi Múzeum” megalapításának 115. évfordulójára. *Kiskunhalas* 1990. 1181., ill.
- Zakariás János: Gerő László irodalmi munkássága 1979–1989. = *Művéd* 33 (1989) 250–251.

ŐSKOR – PRAEHIORICA

- Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú – Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 1601., ill.
- Bakos Miklós–Borszék János: Késő bronzkori fémleletek lézer-mikrospektrokémiai vizsgálatának eredményei – Ergebnisse laser-mikrospektrochemischer Untersuchungen spätbronzezeitlicher Metallfunde. = *PMÉ* 2 (1989) 33–37.
- Csongrádiné Balogh Éva: Őskori nyomok a Galga mentén. = *PMMH* 15 (1988:3–4) 30–34.
- Bartosiewicz, László: Species interferences and the interpretation of Neolithic animal exploitation. = *ActaArchHung* 42 (1990) 287–292.
- Bácskay Erzsébet: A lengyeli kultúra néhány DK-dunántúli lelőhelyének pattintott kőeszközei – Chipped stone implements in some localities of Lengyel culture in SE-Transdanubia. = *ComAH* 1989, 5–21., ill.
- Bácskay E.: A lengyeli kultúra pattintott kőeszközei a DK-Dunántúlon – The chipped stone industry of Lengyel culture in South-East Transdanubia II. = *ComAH* 190, 59–66., ill.
- Bácskay Erzsébet–Bihari Dániel: Paleolitikus leletek a Bakonyból – Paläolithische Steinwerkzeuge vom Bakony. = *TVMK* 1 (1989) 21–27., ill.
- Bánffy, Eszter: Continuity or Discontinuity? Some Questions on the Transition from the Neolithic to the Copper Age in the Carpathian Basin. = *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 23–32.
- Bánffy, Eszter: Rec. Manzanilla, L.: (ed.) Studies in the neolithic and urban revolutions. The V. G. Childe colloquium, Mexico 1986. *BAR Int. Ser.* 349. Oxford 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 440–442.; Yule, P.: Figuren, Schmuckformen und Tafelchen der Harappa-Kultur. *PBF* I:6. München 1985. = *ActaArchHung* 40 (1988) 324–325.
- Benkovsky-Pivovarová, Zoja–Gömöri János–Kaus, Karl: Az álsziget (Litzen-) kerámia kultúrájához tartozó sírleletek Nyugat-Magyarországon és Kelet-Ausztriában – Finds from Burials belonging to the Litzenkeramik Culture in Western Hungary and Eastern Austria. = *Arrabona* 24–25 (1988) 5–19., ill.
- Berecz Katalin: Rec. Guillaumet, Jean-Paul: Les fibules de Bibracte. Technique et typologie. Dijon 1984. = *ActaArchHung* 43 (1991) 471–472.
- Bihari Dániel→Bácskay Erzsébet
- T. Btró Katalin: Beszámoló az V. Nemzetközi tűzkő szimpózium munkájáról. Bordeaux, 1987. = *ArchÉrt* 116 (1989) 130–131.
- T. Btró, K.: Distribution of Lithic raw materials on Prehistoric sites. Interim report. = *ActaArchHung* 40 (1988) 251–274., ill.
- T. Btró K.: A lengyeli kultúra dél-dunántúli pattintott kőeszközleletanyagának nyersanyagáról (I.) – On the raw material of the chipped stone industry of South-Transdanubian Lengyel culture sites I. = *ComAH* 1989, 22–30., ill.
- T. Btró K.: A kúp-egyesi neolitikus lelőhely kőeszközei – From stone artifacts of Neolithic place of occurrence of Kúp-egyes. = *Veszprémi Történelmi Tár* 1989/2, 34–41., ill.
- T. Btró K.: A lengyeli kultúra dél-dunántúli pattintott kőeszközeinek nyersanyagáról II. – On the raw material of the chipped stone industry of South-Transdanubian Lengyel culture sites Part II. = *ComAH* 1990, 66–76., ill.
- T. Btró, K.: The Problem of Continuity in the Prehistoric Utilization of Raw Materials. = *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 41–50., ill.
- T. Btró, Katalin: rec. Atlas préhistorique de la Tunisie 3, 5–6. Rome 1981. = *ActaArchHung* 42 (1990) 352–353.
- T. Btró, Katalin–T. Dobosi, Viola: Lithotheca. Comparative Raw Material Collection of the Hungarian National Museum. Bp. 1991. 2681., 3 térkép.
- Btró Katalin–K. Palágyi Sylvia–Regenye Judit: Technológiai megfigyelések a Nemesvámos, Balácsa pusztai őskori lelőhely kőeszközanyagán. = *Balácsai Közlemények* 1 (1989) 47–93., ill.
- Btró, Katalin–Regenye, Judit: Prehistoric Workshop and exploitation site at Szentgál-Tűzköveshegy. = *ActaArchHung* 43 (1991) 337–375., ill.

- Bíró-Sey, Katalin*: Bemerkungen zur keltischen Prägetechnik in Transdanubien. = Die Münze. Festschrift für Maria R.-Alföldi. Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1991. 41–50., ill.
- Bíró-Sey, K.*: Keltischer Bronzemünzfund vom Kapostaler Typ – Kapos-völgyi típusú kelta, bronz éremlelet. = FA 42 (1991) 69–94., ill.
- Bondár Mária*: A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon – Die Siedlung der Badener Kultur von Balatonmagyaród. = Zalai Múzeum 3 (1991) 137–153., ill.
- Bondár, M.*: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. = ComAH 1990, 77–91., ill.
- Bondár, M.*: Früh- und Mittelbronzezeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 30–36., ill.
- Bondár, M.*: Spätkupferzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 26–30., ill.
- Bondár, M.*: Thoughts on Continuity (The Baden Culture). = Antaeus 19–20 (1990–1991) 33–39.
- Bondár, Mária*: rec. Atlas préhistorique de la Tunisie 1–2, 7–8, 23. Rome 1985. = ActaArchHung 42 (1990) 353–354.; *Lichardus, J.–Lichardus-Iten, M.–Bailloud, G.–Cauvin, J.*: La protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique. Paris 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 439–440.
- Borszéki János* → *Bakos Miklós*
- Bóna István*: Pannonia, Dacia és ami közte van. Megjegyzések Makray János vitacikkére – Pannonien, Dazien und was dazwischen liegt. Bemerkungen zur Streitschrift von J. Makray. = TVMK 1 (1989) 243–256.
- B. Bónis Éva*: rec. *Krämer, Werner*: Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. Stuttgart 1985. = ArchÉrt 117 (1990) 276–277.
- Bökönyi, Sándor*: Animal husbandry of the Körös-Starcevo complex: its origin and development. = *Bökönyi, S.–Raczky, P.* (ed.) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 13–16.
- Bökönyi, S.*: L'élevage. = Les Celtes. Milano 1991. 429–435., ill.
- Bökönyi, S.*: Erster vorläufiger Bericht über die Tierknochenfunde der Karanovo-VI- und Karanovo-V-Besiedlung in Drama. = BRGK 70 (1989) 123–127.
- Bökönyi, S.–Raczky, Pál*: (ed.) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections (International Conference Szolnok–Szeged). Varia Archaeologica Hungarica. Bp. 1989. 316 l., ill.
- Bökönyi, S.*: Pferde- und Schafdomestikation bzw. -haltung in der frühen Kupferzeit Eurasiens. = *Lichardus, J.* (hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn 1991. 549–556., ill.
- Bökönyi, Sándor*: rec. *Prinz, B.*: Mesolithic adaptations on the Lower Danube. Vlasac and the Iron Gates. BAR Int. Ser. 330. Oxford 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 433–434.
- Buchsenschutz, Olivier–Cserményi, Vajk–Guillaumet, Jean-Paul–Szabó, Miklós*: La campagne franco-hongroise de fouilles des 1988 à Velemszentvid. = ActaArchHung 42 (1990) 45–54., ill.
- Buchsenschutz O.–Cserményi V.–Guillaumet J.–P.–Szabó M.*: Francia-magyar ásatás Velem-Szentviden (Előzetes jelentés az 1988/89. évi kutatásokról) – Fouilles franco-hongroises à Velemszentvid (Rapport biennal 1988–1989). = Savaria 19/2 (1990) 7–24., 31–37., ill.
- Cseh János*: Egy kelta lakóház a Közép-Tisza-vidékről (Tiszafüred–Tiszaszőlős). Adalék az alföldi késő-vaskori farmok ismeretéhez. = Jászok 36 (1990:6) 58–74., ill.
- Cserményi Vajk* → *Buchsenschutz, Olivier*
- T. Dobosi Viola*: Ásatás Tihany-Gödrösön – Excavations at Tihany-Gödrös. = ComAH 1990, 17–22., ill.
- T. Dobosi, V.*: Data on the Relationship between the Middle and Upper Paleolithic in Hungary. = Anthropologie/Brno 27 (1989) 231–245.
- T. Dobosi V.*: Kontinuitás és diszkontinuitás az ember fejlődésében az őstársadalom kialakulásáig. Wittenberg, 1988. = ArchÉrt 117 (1990) 271.
- T. Dobosi, V.*: Remarks on K. Simán's Paper. = Antaeus 19–20 (1990–1991) 19–21.
- T. Dobosi Viola–Homola István*: Tipológiai-technikai megfigyelések pattintott kőeszközökön – Typologisch-technische Beobachtungen abgesprengter Steinwerkzeuge. = FA 40 (1989) 37–53., ill.
- T. Dobosi, Viola–Jungbert, Béla–Ringer, Árpád–Vörös, István*: Palaeolithic settlement in Nadap – Őskőkori telep Nadapon. = FA 39 (1988) 13–40., ill.
- T. Dobosi, Viola–Kövecses-Varga, Etelka*: Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. An archaeological analysis. = ActaArchHung 43 (1991) 233–255., ill.
- T. Dobosi Viola*: Rec. *Hahn, J.*: Das Geissenklösterle I. Die Geissenklösterle-Höhle im Aichtal bei Blaubeuren I. Stuttgart 1988. = ArchÉrt 117 (1990) 146–147.; *Ripoll López, S.*: El solutrense de Cueva de Ambrosio Velez-Blanco, Almería. Campana de 1963. Madrid 1986. = ArchÉrt 117 (1990) 146.
- T. Dobosi Viola* → *T. Bíró Katalin, Kretzoi Miklós*
- Ecsegy István*: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyen II. A kora bronzkori település leletei – Excavations at Szigetcsép-Tangazdaság II. The Early Bronze age settlement. = ComAH 1988, 5–18., ill.
- Ecsegy István* → *Patay Pál*
- Endrődi Anna*: Újabb adatok a badeni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén – Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest. = BpR 28 (1991) 59–82., ill.
- Erdélyi Balázs–Kása Imre*: A tapolcai Templom-domb (Plébánia-kert) neolitikus településrétegének termolumineszcens korhatározása – Thermolumineszenz-Altersbestimmung der neolithischen Siedlungsschichten im Tapolcaer Pfarrgarten auf dem Templomdomb. TVMK 1 (1989) 131–134., ill.
- Farkas Gyula–Marcsik Anónia*: Dél-magyarországi késő neolitikus emberi csontvázak (Gorza, Deszk) – Einige menschliche Skelette aus dem Spätneolithikum in Südungarn (Gorza, Deszk). = MFMÉ 1987-1, 51–67., ill.
- Fekete Mária*: Késő-Hallstatt kori lakóház leletmentése Csöngén – Rettungsgrabung eines späthallstattzeitlichen Wohnhauses bei Csöngé. = Savaria 17–18 (1983–1984) 123–138., ill.
- Füzes Miklós*: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeo-botanikai vázlat) – Die Pflanzenfunden in Ungarn der anfänglichen Entwicklungsphase des Ackerbaues (Neolithicum und Kupferzeit). Archaeobotanische Skizze. = TVMK 1 (1989) 139–238., ill.
- Gábori Miklós*: A paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon – Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn. = BpR 27 (1991) 15–22.
- Gábori-Csánk Veronika*: Európa legrégebbi bányászati emléke Farkasréten. = Magyar Tudomány 34 (1989) 13–21., ill.
- Gábori-Csánk, Veronika*: (Rec.) *Freund, Gisela*: Das Paläolithikum der Oberneder Höhle, Landkreis Kelheim/Donau. = PZ 66 (1991) 240; *Valoch, Karel*: Die Erforschung der Kulna-Höhle 1961–1976. Brno 1988. = PZ 66 (1991) 241–242.
- Gläser Roland–Regenye Judit*: A vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra telepe Kúpon – Siedlung der Linienbandkeramik und der Lengyel-Kultur in Kúp. = Veszprémi Történelmi Tár 1989/2, 18–33., ill.
- Gömöri, János*: The Earliest Use of Metals in Hungary. = The Beginning of the use of metals and alloys. Cambridge/Mass. 1988. 80–91.
- Gróh, Dániel*: Schweinekult in der Urnenfelderkultur – Sertésskultusz a késő bronzkorban. = Die Ergebnisse der archäologi-

- schen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 29–35., ill.
- Hajdú Zsiond:* Újabb javaréz kori „rézcsákányok” a Déri Múzeum régészeti gyűjteményében – Neuere kupferzeitliche Äxte aus der Hochkupferzeit in der Archäologischen Sammlung des Déri-Museums. = DMÉ 1988, 87–92., ill.
- Hanny Erzsébet:* Rec. Hicke, Wilfrid: Hügel- und Flachgräber der Frühbronzezeit aus Jois und Oggau. Eisenstadt 1987. = BpR 28 (1991) 303.
- Harmatta János:* Venetica II. = AT 33 (1988) 104–113., ill.
- Harmatta J.:* Venetica III. = AT 34 (1989–1990) 1–9., ill.
- P. Hartyáni Borbála:* Növényletek a Battonya-paráztanyai neolitikus lakótelepen – Pflanzenfunde der neolithischen Wohnsiedlung bei Battonya-Parázs-Gehöft. = MMMK 1988–1989, 39–67., ill.
- Hegedűs, Katalin–Makkay, János:* Vésztő-Mágor. Un habitat de la culture de la Tisza. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 93–111., ill.
- B. Hellebrandt Magdolna:* A csobaji kelta sír és régészeti kapcsolatai – The Celtic grave in Csobaj and its Archaeological ties. = HOMÉ 27 (1988) 439–461., ill.
- B. Hellebrandt M.:* Az igrici kerámiadepot – Das Gefäßverwahr-fund von Igrici. = ComAH 1990, 95–111., ill.
- B. Hellebrandt, Magdolna:* Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. = ActaArchHung 41 (1989) 33–51., ill.
- Hellebrandt M.:* Nógrád megye kelta kori leletei – Funde des Komitats Nógrád aus Keltenzeit. = NMMÉ 17 (1991) 137–159., ill.
- B. Hellebrandt M.:* A pácin IV. lelet – Der IV. Bronzefund von Pácin. = ComAH 1989, 97–113., ill.
- Hertelendi, Ede:* Radiocarbon dating of a wood sample from an excavation near Esztergom-Gyurgyalag. = ActaArchHung 43 (1991) 272.
- Homola István* → T. Dobosi Viola
- Horváth Ernő:* Mikropaleontológiai vizsgálatok Velemszentviden. = Savaria 19/2 (1990) 39–43.
- Horváth, Ferenc:* Hódmezővásárhely-Gorza. Un habitat de la culture de la Tisza. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 33–49., ill.
- Horváth, F.:* A Survey on the Development of Neolithic Settlement Pattern and House Types in the Tisza Region. = Bökönyi, S.–Raczky, P. (ed.) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 85–101., ill.
- Horváth F.:* A Tisza-vidék újkőkori településrendszerének és háztípusainak áttekintése – Übersicht über das Siedlungssystem und die Haustypen der Theissgegend im Neolithikum. = MFMÉ 1988–I, 15–40., ill.
- Horváth, László:* Früheisenzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 45–46., ill.
- Horváth, L.:* Spätbronzezeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 36–45., ill.
- Horváth, L.:* Späteisenzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 47–50., ill.
- Horváth, László–H. Kelemen, Márta–Uzsoki, András–Vadász, Éva:* Corpus of Celtic Finds I: Transdanubia I. Bp. 1987. = Rec. B. Hellebrandt Magdolna: ArchÉrt 116 (1989) 134–135.; Lenerz-de Wilde, Majolie: ARegia 24 (1990) 151.; Maráz, Borbála: ComAH 1988, 170–172.; Nortmann, Hans: TZ 53 (1990) 371.; Peschel, Karl: ZfA 24 (1990) 279–281.; Vanderhoven, M.: Latomus 49 (1990) 766–767.; Waldhauser, Jiri: PZ 65 (1990) 107–108.
- Horváth, László András:* Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik). = ActaArchHung 42 (1990) 21–44., ill.
- Horváth L. A.:* Rézkori település Nagykapornakon – Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak. = Zalai Múzeum 3 (1991) 113–135., ill.
- Ilon Gábor:* Adatok az Északnyugat-Dunántúl késő bronzkorának bronzművességéhez. Előzetes jelentés a Némethánya-Felsődéi dőlő feltárásról – Angaben über das Bronzhandwerk aus der Spätbronzezeit nordwestlich jenseits der Donau. = PMÉ 2 (1989) 15–32., ill.
- Ilon G.:* Gőr-Káptalándomb régészeti kutatásának jelenlegi helyzete (1988–1990) – Bericht über die gegenwärtige Lage der archäologischen Forschung am Gőr-Káptalándomb (Gőr-Kapellenhügel) 1988–1990. = VSz 45 (1991) 340–361., 477–478., ill.
- Ilon G.:* Késő bronzkori kard Vaszarról. – Fröhurnenfelderzeitliches Schwert von Vaszar. = TVMK 1 (1989) 239–241., ill.
- Jerem, Erzsébet:* Le site de Sopron-Krautacker. = Les Celtes. Milano 1991. 379., ill.
- Juhász Irén:* Kelta sírok Orosháza-Gyopároson. = Békési Élet 25 (1990) 470–480., ill.
- Jungbert Béla* → T. Dobosi Viola
- Kacsó Károly:* Bronzkori féművesség Észak-Erdélyben: Kincsleletek a nagybányai, máramarosszigeti, szatmárnémeti és nagy-károlyi múzeumok gyűjteményeiből. Százhalombatta 1991. 23 l., ill.
- Kalicz, Nándor:* Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. = Lichardus, J. (hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn 1991. 347–387., ill.
- Kalicz, N.:* Chronologische und terminologische Probleme im spätneolithikum des Theißgebietes. = Bökönyi, S.–Raczky, P. (ed.) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 100–122., ill.
- Kalicz, N.:* Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IV. Bp. 1990. 164 l., 48 ill.
- Kalicz, N.:* The new results of the investigations on the Hungarian Copper Age. = Letà del rame in Europa. Congresso Internazionale, Viareggio 15–18. ottobre 1987. Firenze 1988. 75–103.
- Kalicz, Nándor–Raczky Pál:* Berettyóújfalú-Herpály. Un habitat de la culture de la Tisza. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 113–134., ill.
- Kalicz, N.–Raczky, P.:* Catalogue des objets exposés. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 135–149., ill.
- Kalicz, N.–Raczky, P.:* Données C14 comparatives et tableau chronologique pour le Néolithique récent en Hongrie. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 30–32.
- Kalicz, N.–Raczky, P.:* Le Néolithique récent de la région de la Tisza. Etat de la recherche actuelle, d'après les dernières fouilles archéologiques. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 11–29., ill.
- Kalicz-Schreiber Rózsa:* A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a kora bronzkorban – Die Vermitt-

- lungsrolle in süd-nord Richtung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit. = BpR 28 (1991) 9–43., ill.
- Kalicz-Schreiber, R.: Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn). = PZ 66 (1991) 161–196., ill.
- Kalicz-Schreiber, R.: Symbolic representations on Early Bronze Age vessels. = The Journal of Indo-European Studies 18 (1990) 59–107., ill.
- Sz. Kállay, Ágota: Die kupferzeitliche Ringanlage von Füzesabony. = JvM 73 (1990) 125–130., ill.
- Sz. Kállay Á.: Rézkori áldozati leletegyüttes Füzesabony határában – Kupferzeitlicher Opferfundkomplex in der Gemarkung von Füzesabony. = Agria 24 (1988) 21–50., ill.
- Kása Imre → Erdélyi Balázs
- H. Kelemen, Márta: Keltische Siedlungen in der Gemarkung von Esztergom – Kelta települések Esztergom határában. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 37–42., ill.
- Kemenczei, Tibor: Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet. = ComAH 1989, 73–96.
- Kemenczei T.: Kora vaskori sírleletek az Alföldről az Őskori Gyűjteményben – Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung. = FA 40 (1989) 55–74., ill.
- Kemenczei T.: A pécskai/Pecica második bronzlelet – Der zweite Depotfund von Pécska/Pecica. = FA 42 (1991) 27–48., ill.
- Kemenczei, T.: Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. = ActaArchHung 40 (1988) 65–81., ill.
- Kemenczei T.: A sarkadi bronz szobrocska – Die anthropomorphe Bronzestatuette von Sarkad. = FA 41 (1990) 29–42., ill.
- Kemenczei, T.: Die Schwerter in Ungarn I. PBF IV:6 München 1988. = Rec. Mania, Dietrich: JMV 74 (1991) 338–339.; Mozsolics, Amália: ActaArchHung 43 (1991) 211–213.
- Kemenczei, T.: Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter). Prähistorische Bronzefunde IV:9. Stuttgart 1991. 101 l., 90 t.
- Kemenczei, T.: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Bp. 1984. = Rec.: Horst, Fritz: ZfA 23 (1989) 268–269.; Palincas, Nona: Dacia N.S. 32 (1988) 242–243.; Pavlin, Primoz: AV 41 (1990) 747–748.
- Kemenczei T.: A terpesi és hatvani bronzleletek – Die Bronzefunde von Terpes und Hatvan. = Agria 25–26 (1989–1990) 53–60., ill.
- Kemenczei, T.: Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräber-Bronzezeit. = Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit I. Berlin–Nitra 1990. 207–228.
- Kemenczei, T.: Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theißraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit – A magyar Duna-Tisza-vidék és az Északnyugat-Balkán kapcsolatai a korai vaskorban. = FA 39 (1988) 93–113., ill.
- Kemenczei, Tibor–Genito, Bruno: The Late Bronze Age vessels from Gyoma 133. S.E. Hungary. = ComAH 1990, 113–125., ill.
- Kemenczei, Tibor: Rec. Kenk, R.: Grabfunde der Skythenzeit aus Tüva, Süd-Sibirien. München 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 359–360.; Kubach, W.: Die Stufe Wölfersheim im Rhein-Main Gebiet. PBF XXI:1. München 1984. = ActaArchHung 43 (1991) 215–216.
- Kemenczei Tibor → Mozsolics Amália
- Kocsis S. Gábor: Hódmezővásárhelyi Gorzsa-Czikor major újkőkori temető embertani anyagának fogantropológiai és patológiai leírása – Die anthropologische und pathologische Untersuchungen menschlicher Zähne aus dem Gräberfeld von Jungsteinzeit bei Hódmezővásárhely Gorzsa-Czikor major. = MFMÉ 1987–1, 69–79., ill.
- S. Koós Judit: Ritka bronzkori kardész a Herman Ottó Múzeumban – Ein seltenes bronzzeitliches Armband im Museum Herman Ottó in Miskolc = HOMÉ 27 (1988) 431–437., ill.
- S. Koós, J.: Der II. Bronzefund von Tiszaladány. = ComAH 1989, 31–43., ill.
- Korek, József: Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgebiet. – Lengyel, Imre: Über die Laboruntersuchungen von menschlichen Skelettresten aus dem Fundort von Kisköre-Damm. Inventaria Praehistorica Hungariae III. Bp. 1989. 136 l., 41+ 5 ill.
- Korek, J.: Szegvár-Tűzköves. Un habitat de la culture de la Tisza. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.) Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Öcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 51–64., ill.
- Kovács Tibor: adatok az Ipoly-Zagyva-vidék középső bronzkorához – Beiträge zur mittleren Bronzezeit der Eipel-Zagyva-gegend. = ArchÉrt 116 (1989) 3–21., ill.
- Kovács, T.: Das bronzezeitliche Goldarmband von Dunavecse – A dunavecsei bronzkori arany kartekercs. = FA 42 (1991) 7–25., ill.
- Kovács, T.: Eine bronzezeitliche Rarität: Askos mit menschlichem Gesicht von Tiszafüred und seine südöstlichen Beziehungen – Egy bronzkori ritkaság: a tiszafüredi emberarcú askos és délkeleti kapcsolatai. = FA 41 (1990) 9–27., ill.
- Kovács, T.: A face pot with dagger representation from Tőszeg – Arcosdedény Tőszegről tőrábrázolással. = FA 39 (1988) 81–92., ill.
- Kovács, T.: Menschen- und Tierdarstellungen an der bronzezeitlichen Siedlung von Füzesabony-Öregdomb – Ember- és állatábrázolások a Füzesabony-Öregdombi bronzkori telepen. = Agria 25–26 (1989–1990) 31–51., ill.
- Kovács, T.: Die verbliebenen Funde des bronzezeitlichen Gräberfeldes von Dunakeszi im Ungarischen Nationalmuseum. = ComAH 1989, 45–72., ill.
- Kozma, Géza: Poselenije kul'turü polej pogrebal'nüh urn na ostrove Helemba – Az urnasíros kultúra települése Helemba-szigeten. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros, Nitra 1990. 17–27., ill.
- Kövecses-Varga, Etelka: Grubenhäuser mit verschmiertem Boden in einer Siedlung der Badener (Pécser) Kultur – Tapasztott padlójú gödörházak a badeni-péceli kultúra egyik településén. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 11–15., ill.
- Kövecses-Varga Etelka → T. Dobosi Viola
- Kőhegyi Mihály: Glembay Károly levele Rómer Flórishoz rézkori aranyleletek (Orlovinyáki pusztá) ügyében – Der Brief von Károly Glembay an Flóris Rómer in der Sache kupferzeitliche Goldfunde (Orlovinyáki pusztá). = ComAH 1990, 7–16., ill.
- Kretzoi, Miklós–T. Dobosi, Viola: (eds) Vértesszőlős: Site, man and culture. Bp. 1990, 554 l., ill. Rec.: Fridrich, J.: AR 43 (1991) 490–492.
- Kriveczky Béla: A késő vaskori (kelta) telep. = Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 65–96., ill.
- Krolopp, Endre: Malacological analysis of the loess from the archaeological site at Esztergom-Gyurgyalag. = ActaArchHung 43 (1991) 257–259.
- Kurucz Katalin: A nyíri Mezőség neolitikuma. Nyíregyháza 1989. 170 l., ill.
- Lengyel Imre → Korek József
- Magyar, Imre: Palaeolithic trinkets in Esztergom-Gyurgyalag. = ActaArchHung 43 (1991) 265–266.
- Makkay, János: Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, II–IV. = ActaArchHung 40 (1988) 3–25., ill.
- Makkay, J.: V. G. Childe on Chronological Correlations between the

- Orient and Europe. = Bökönyi, S.–Raczky, P. (ed.) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 177–181.
- Makkay, J.: Einige Bemerkungen zur Deutung der Grabanlagen aus dem indogermanischen Sprachgebiet. = JMV 73 (1990) 471–490., ill.
- Makkay, J.: Entstehung, Blüte und Ende der Theiß-Kultur. = Li-chardus, J. (hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn 1991. 319–328., ill.
- Makkay, J.: Hittites sources and archaeological finds: a short review. = Türk Tarih Kurumu Bülteni. Ankara 1990. 531–538., ill.
- Makkay, J.: Knochen-, Geweih- und Eberzahngegenstände der früh-neolithischen Körös-Kultur. = ComAH 1990, 23–58., ill.
- Makkay, J.: The most ancient gold and silver in Central and South-East Europe. = Découverte du Métal. Paris 1991. 119–129., ill.
- Makkay J.: Pannonia vagy Dácia? Megjegyzések a magyar ősrégészeti múlt századi és jelenkori történetéhez – Pannonien oder Dazien? Bemerkungen zur Frage der hochkupferzeitlichen Goldfunde des Karpatenraumes. = Veszprémi Történelmi Tár 1989/1, 73–84.
- Makkay J.: Rézkori aranykorongok a későbbi Pannonia provincia területéről – Kupferzeitliche Goldscheiben aus dem Bereich der späteren Provinz Pannonien. = Savaria 17–18 (1983–1984) 91–121., ill.
- Makkay J.: A tartariai leletek. Bp. 1990. 186 l., ill.
- Makkay, J.: The Tiszazsólós Treasure. Studia Archaeologica X. Bp. 1989. 186 l. + 32 t. Rec.: Hood, Sinclair: Antiquity 64 (1990) 171–172.; Lauermann, Ernst: Archaeologia Austriaca 73 (1989) 227.; Nikolova, Nona: Arheologija Sofia 33 (1991:3) 49–50.
- Makkay, J.: Ein unveröffentlicht gebliebener Aufsatz von V. G. Childe. = PZ 66 (1991) 137–148., ill.
- Makkay, J.: Weitere Bemerkungen zu der Frage der Grabanlagen aufgrund des Rondells von Tesetice-Kyjovice. = ComAH 1989, 222–225.
- Makkay, János: Rec. Aslanis, I.: Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedonies 1975–1978. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde. Berlin 1985. – Hochstatter, A.: Kastanas. Die Kleinfunde. Berlin 1987. = ActaArchHung 42 (1990) 358–359.; Canby, J. V.–Porada, E.–Ridgway, B. S.–Stech, T. (eds.): Ancient Anatolia, aspects of change and cultural development. Essays in honour of Machteld J. Mellink. Madison 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 354–355.; Davies, J. L.: Keos vol. V. Ayia Irini: period V. Mainz 1986. – Georgiou, H. S.: Keos vol. VI. Ayia Irini: specialized domestic and industrial pottery. Mainz 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 446.; Harding, A. F.: The Mycenaeans and Europe. London. – Bouzek, J.: The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium B. C. Göteborg–Prague 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 447–448.; Korfmann, M.: Demircihüyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1978 Bd. I: Architektur, Stratigraphie und Befunde. Mainz 1983. = ActaArchHung 42 (1990) 355–358.; Liverini, M.–Palmieri, A.–Peroni, R.: (eds) Studi di paleontologia in onore di Salvatore M. Puglisi. Roma 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 432–433.; Negahban, E. O.: Metal vessels from Marlik. PBF II:3. München 1983. = ActaArchHung 40 (1988) 325–326.; Postgate, J. N. and al.: Abu Salabikh Excavations. Vol. I–II. London 1983, 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 445–446.; Renfrew, C.: Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins London 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 437–439.; Renfrew, C.–Gimbutas, M.–Elster, E. S.: (eds) Excavation at Sitagroi, a prehistoric village in North-east Greece vol. I. Los Angeles 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 443–445.
- Makkay János→Hegedűs Katalin, Tulok Magdolna
Maráz Borbála→Horváth László
Marcsik Anatólia→Farkas Gyula
Marosi-Sóós Ágnes: Kora bronzkori leletek a budai Várhegyről – Funde aus dem frühen Bronzezeitalter vom Schlossberg in Buda. = BpR 28 (1991) 83–89., ill.
- B. Marton Erzsébet: A Velem-szentvidi francia–magyar ásatás számítógépes adatfeldolgozása. = Savaria 19/2 (1990) 25–30.
- Mester Zolt: A Subalyuk-barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése – La réévaluation des industries du Paléolithique moyen de la grotte Subalyuk. = FA 40 (1989) 11–35., ill.
- Mozsolics, Amália: Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle. = ActaArchHung 40 (1988) 27–64., ill.
- Mozsolics, A.: Bronzefunde aus Ungarn. Depothorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Bp. 1985. = Rec.: Coblenz, Werner: ZfA 25 (1991) 252–253.; Fumánék, Václav: SIA 37 (1989) 237–238.; Kemenczei, Tibor: ActaArchHung 42 (1990) 303–312.; Palincas, Nona: Dacia N. S. 33 (1989) 268–270.
- Mozsolics, A.: Bronzezeitliche Goldohrringe von Dobrovitza. = MAG 118/119 (1988/89) 163–174., ill.
- Mozsolics, A.: Der jungbronzezeitliche Depotfund von Jászdózsza. = SzMMÉ 7 (1990) 9–11., ill.
- Mozsolics, Amália: Rec. Gallay, G.: Die mittel- und spätbronzezeitliche sowie ältereisenzeitlichen Bronzedolche in Frankreich und auf den britischen Inseln. PBF VI:7. München 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 448.; Primas, M.: Die Sichel in Mitteleuropa (Österreich, Schweiz, Süddeutschland). PBF XVIII:2. München 1986. = ActaArchHung 40 (1988) 331–332.; Szpunar, A.: Die Beile in Polen I (Flachbeile, Randleistenbeile, Randleistenmeißel). PBF IX:16. München = ActaArchHung 43 (1991) 449–450.
- Mozsolics Amália→Kemenczei Tibor
Mócsy, András–Vékony, Gábor: Das dakische Königreich. = Köpeczi, Béla (hrsg.) Kurze Geschichte Siebenbürgens. Bp. 1990. 16–28., 693., ill.
- Nováki, Gyula–Pető, Mária: Neuere Forschungen im späteltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. = ActaArchHung 40 (1988) 83–99., ill.
- Nováki Gy.–Skerletz Iván: Várvolgy-Kis-Láz-Hegy késő bronzkori földvár – Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvolgy – Kis-Láz-Berg. = Zalai Múzeum 3 (1991) 155–162., ill.
- Paksy László: Pácin IV. lelet Fe-tartalmának vizsgálata – Untersuchung des Fe-Gehaltes im Funde von Pácin IV. = ComAH 1989, 114–117.
- Patay, Pál: Beiträge zur Kunst der Kupferzeit. = MAG 118/119 (1988/89) 33–43., ill.
- Patay, P.: Die Bronzegefäße in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde II:10. München 1990. 109 l., 81 t.
- Patay, P.: Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde IX:15. München 1984. = Rec. Ecsedy István: ArchÉrt 116 (1989) 133–134.; Todorová, Henrieta: Germania 67 (1989) 198–200.
- Patay, P.: Die kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. = JMV 73 (1990) 131–135., ill.
- Patek Erzsébet: A Szabó János Győző által feltárt „preszkíta” síranyag. A Füzesabony-Mezőcsát típusú temetkezések újabb emlékei Heves megyében – Die von János Győző Szabó freigelegten „preskythischen” Grabfunde. Die neuen Denkmäler der Bestattungen des Typs Füzesabony-Mezőcsát im Komitat Heves. = Agria 25–26 (1989–1990) 61–118., ill.
- Patek, E.: Der Tumulus Nr. 177 von Sopron-Burgstall. = ActaArchHung 43 (1991) 273–298., ill.
- Pető Mária: Újabb fémleletek a gellérthegyi késő-vaskori oppidum területéről – Neuere Metallfunde vom Gebiet des Oppidums am Gellért-Berg aus der späten Eisenzeit. = BpR 27 (1991) 67–71., ill.
- Pető Mária→Nováki Gyula

- F. Petres, Éva: Die Bronzegefäße aus dem Depotfund von Nadap. = Patay, Pál: Die Bronzegefäße in Ungarn. Prähistorische Bronzefunde II:10. Berlin 1990. 87–93., ill.
- F. Petres, É.: The Problem of the Celtic Survival in Pannonia. = ARegia 24 (1990) 7–15., ill.
- Poroszlai Ildikó: Őskori lelőhelyek a Jászság nyugati felén (Jászberény, Jászfelsőszentgyörgy, Pusztamonostor). = SzMMÉ 7 (1990) 10–28., ill.
- Poroszlai I.: Preliminary report about the excavation at Nagykőrös-Földvár (Vatya culture): stratigraphical data and settlement structure. = ComAH 1988, 29–39., ill.
- Poroszlai I.: Vatyai urnatemető Százhalombattán – Urnengraberfeld aus der Vatya-Kultur in Százhalombatta. = ArchÉrt 117 (1990) 203–214., ill.
- Raczky, Pál: Chronological Framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region. = Bökönyi, S.–Raczky, P. (eds) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 233–251., ill.
- Raczky, P. (ed.): The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Excavations and their Findings. Bp. 1987. = Rec. O'Shea, John M.: AJA 93 (1989) 465.
- Raczky, P.: New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the „Bodrogeresztúr-Hunyadi halom” Complex. = Lichardus, J. (hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn 1991. 329–346., ill.
- Raczky, P.: Őcsöd-Kováshalom. Un habitat de la culture de la Tisza. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.) Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Őcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 69–92., ill.
- Raczky Pál→Bökönyi Sándor, Kalicz Nándor
Regenye Judit→Bíró Katalin, Gläser Roland
Ringer Árpád→T. Dobosi Viola
- Sági Károly→Törőcsik Zoltán: A dunántúli vonaldíszes kerámia „tapolcai csoportja” (Előzetes jelentés) – Die „Tapolca-Gruppe” der transdanubischen Linienbandkeramik. = TVMK 1 (1989) 29–129., ill.
- Siklódi Csilla: Az őskori leletanyag. = Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 21–63., ill.
- Simán, Katalin: Population fluctuation in the Carpathian Basin from 50 to 15 thousand years Bp. = ActaArchHung 42 (1990) 13–19., ill.
- Simán, K.: Some Features of Populational Fluctuations in Europe between 50 to 15 Thousand BP. = Antaeus 19–20 (1990–1991) 9–17., ill.
- Simán, Katalin: Rec. Allsworth-Jones, Ph.: The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. Oxford 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 351–352.; Kourtesi-Philippakis, G.: La Paléolithique de la Grece Continental. Paris 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 429–430.; Oue, Marcel: (ed.) L'Homme de Néandertal 6. La subsistance. Liège 1989. = ActaArchHung 43 (1991) 431–432.; Utrilla, P. et al.: La cueva de Pina Miel. Nieva de Cameros, la Rioja. Madrid 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 430–431.
- Skerletz Iván→Nováki Gyula
- Szabó, Miklós: Ad Iust. XXIV, 4, 1–4 (németül). = ActaAntHung 32 (1989) 55–61.
- Szabó M.: Ad Iust. XXIV, 4, 1–4 (magyarul). = AT 34 (1989–1990) 75–79.
- Szabó, M.: Beiträge zur Geschichte des keltischen Drachenpaarmotivs. = ComAH 1989, 119–128., ill.
- Szabó, M.: Les Celtes et leurs mouvements au IIIe siècle av. J.-C. = Les Celtes. Milano 1991. 303–319., ill.
- Szabó, M.: Contribution au probleme du style plastique laténien dans la cuvette des Karpates. = ActaArchHung 41 (1989) 17–32., ill.
- Szabó, M.: Mercenariat. = Les Celtes. Milano 1991. 333–336., ill.
- Szabó M.: Pannonia a római foglalás előtt (La Tène-kor). = Mócsy A.–Fitz J. (szerk.) Pannonia régészeti kézikönyve. Bp. 1990. 15–29., 285–291.
- Szabó, M.: La romanisation des pays danubiens. = Les Celtes. Milano 1991. 515–518., ill.
- Szabó, Miklós–Bujna, Jozef: Le bassin des Karpates. = Les Celtes. Milano 1991. 277–285., ill.
- Szabó, Miklós–Frey, Otto Hermann: Les Celtes et les Balkans. = Les Celtes. Milano 1991. 478–484., ill.
- Szabó M.: rec. Audouze, F.–Buchsenschutz, O.: Villes, villages et campagnes de l'Europe celtique. Paris 1989. = ActaArchHung 43 (1991) 465–467.; Dörig, J.: Les trésors d'orfèvrerie thrace. Roma 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 457–458.; Duval, P.-M.: Monnaies gauloises et mythes celtiques. Paris 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 464–465.; von Eles Masi, P.: Le fibule dell'Italia settentrionale. PBF XIV:5. München 1986. = Gergova, P.: Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. PBF XIV: 7. München 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 216–217.; Fischer, F.–Bouloumié, B.–Lagrang, Ch.: Hallstatt-Studien – Études Hallstattiennes. Weinheim 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 451–452.; Horst, F.–Schlette, F. (hrsg.) Frühe Völker in Mitteleuropa. Berlin 1988. = ArchÉrt 117 (1990) 277.; Kilian-Dirlmeier, I.: Nadeln der frühhellenischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes. PBF XIII:8. München 1984. = ActaArchHung 40 (1988) 329–330.; Krämer, W.: Die Grabfunde von Manching und die latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern. Stuttgart 1985. = ActaArchHung 40 (1988) 340–341.; Matthaus, H.: Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern. PBF II:8. München 1985. = ActaArchHung 40 (1988) 326–327.; Woods, P.–Hastings, St.: Rushden: The Early Fine Wares. Northamptonshire County Council 1984. = ActaArchHung 40 (1988) 341–342.
- Szabó Miklós→Buchsenschutz, Olivier
- Szathmári Ildikó: A dobozi késő bronzkori bronzlelet – Der spätbronzezeitliche Depotfund von Doboz. = FA 42 (1991) 49–68., ill.
- Szathmári I.: Korai títípusok a bronzkorban a Dunántúlon – Frühe Nadeltypen aus der Bronzezeit Transdanubiens. = FA 39 (1988) 59–80., ill.
- Szathmári, Ildikó: rec. Essen, R.: Die Nadeln in Polen II (Mittlere Bronzezeit). PBF XIII:9. München 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 450–451.; Gedl, M.: Die Nadeln in Polen I. PBF XIII:7. München 1983. = ActaArchHung 40 (1988) 327–328.; Rihovsky, J.: Die Nadeln in Westungarn I. PBF XIII:10. München 1983. = ActaArchHung 40 (1988) 330–331.
- Szathmári, László: The Mesolithic-Neolithic transition in the Yugoslavian Iron Gate. = AnthrKözl 32 (1989–1990) 9–15., ill.
- G. Szénászký Júlia: Arcos edényfedő Battonyáról – Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya. = ArchÉrt 117 (1990) 151–160., ill.
- Torbágyi, Melinda: Circulation of Thasian coins in the Carpathian basin. = Carradice, I. A. (ed.) Proceedings of the Xth International Congress of Numismatic, London 1986. London 1989. 23–26., ill.
- Torbágyi, M.: Griechischer Münzdauf im Karpatenbecken. = ActaArchHung 43 (1991) 25–55., ill.
- Törőcsik Zoltán→Sági Károly
- Trognayer, Ottó: Le dieu à la hache. Réflexions sur une statuette découverte récemment. = Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise (4000–3500 av. J.-C.). Fouilles de Hódmezővásárhely-Gorza, Szegvár-Tűzköves, Őcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalú-Herpály et trouvailles. Dijon 1991. 64–67., ill.

- Trogmayer, O.*: Frühneolithische Importgegenstände aus dem Marosmündungsgebiet. = *Bökönyi, S.–Raczky, P.* (eds) Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Bp. 1989. 311–316., ill.
- Tulok, Magdolna–Makkay, János*: Spuren von Grabenanlagen aus Bicske-Galagonyás. = *JMV* 73 (1990) 119–124, ill.
- Varga, István*: Mineralogical analysis of the Lithic material from the Palaeolithic site of Esztergom-Gyurgyalag. = *ActaArchHung* 43 (1991) 267–269.
- Varga I.*: A tapolcai Plébániakert koraneolitikus kerámialeletének természettudományos vizsgálata – Naturwissenschaftliche Untersuchung der im Tapolcaer Pfarrgarten freigelegten Keramikfunden aus dem frühen Neolithikum. = *TVMK* 1 (1989) 135–138., ill.
- Vékony, Gábor*: Die Urgeschichte Siebenbürgens. = *Köpeczi, Béla* (hrsg.) Kurze Geschichte Siebenbürgens. Bp. 1990. 3–16., 693., ill.
- Vékony Gábor→Mócsy András*
- M. Virág Zsuzsanna*: Jungsteinzeit (Neolithikum) und Frühhkupferzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 17–23., ill.
- M. Virág Zs.*: Mittelhkupferzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 23–26., ill.
- Vörös, István*: Large mammal remains from the Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. = *ActaArchHung* 43 (1991) 261–264., ill.
- Vörös, I.*: Middle Pleistocene Mammalian Fauna from the Solymár Cave – A Solymári barlang középső pleisztocén emlősfauája. = *FA* 39 (1988) 41–58., ill.
- Vörös I.*: A Szigetcsép-Tangazdasági őskori település állatsontleletei. = *ComAH* 1988, 19–28., ill.
- Vörös I.*: Újkőkori állatsontleletek a nyíri Mezőségről. = *Kurucz Katalin*: A nyíri Mezőség neolitikuma. Nyíregyháza 1989. 136–161.
- Vörös István→T. Dobosi Viola*
- Zalai-Gaál István*: A neolitikus körárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon – Die Erforschung der neolithischen Kreisgrabensysteme in SO-Transdanubien. = *ArchÉrt* 117 (1990) 3–23., ill.
- Zalai-Gaál, I.*: Die chronologische und soziale Bedeutung der Mitgabe von Steinäxten in den spätneolithischen Gräbern Südtransdanubien. = *Lichardus, J.* (hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche. Bonn 1991. 389–399., ill.
- K. Zoffmann Zsuzsanna*: Rec. *Felgenhauer, F.–Szilvássy, J.–Krischer, H.–Hauser, G.*: Stillfried. Archäologie – Anthropologie. Stillfried 1988. = *AnthrKözl* 32 (1989–1990) 256–257.

KLASSZIKUS ARCHAEOLOGIA ÉS AZ ÓKORI KELET – ARCHAEOLOGIA CLASSICA ET ORIENTALIA

- Bökönyi, Sándor*: Rec. *Boessneck, J.*: Die Tierwelt des Alten Ägypten, untersucht anhand kulturgeschichtlicher und zoologischer Quellen. Mainz 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 214–214.
- Gaboda, Péter*: Un scaraboïde de hérisson à inscription cryptographique – Sünkaraboid kriptografikus felirattal. = *BMHB* 73 (1990) 3–10., 85–92., ill.
- Gáspár, Dorottya*: Rec. *Gregory Warden, P.*: The metal finds from Poggio Civitate (Murlo) 1966–1978. Roma 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 380–381.
- Gesztehy, Tamás*: Über die gesellschaftliche Rolle der römischen Kunst. = *ACIDebr* 26 (1990) 63–75., ill.
- Gesztehy, T.*: Zur Frage der Darstellungen des Salomon-Urteils. = Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein 1990. 532–533., ill.
- Gesztehy, T.*: Zur Frage der Darstellungen des sog. Salomourteils. = *ACIDebr* 25 (1989) 73–84., ill.
- Gesztehy, T.*: Rec. *Philipp, H.*: Mira et magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen, Preussischer Kulturbesitz. Mainz 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 472–474.
- Györi, Hedvig*: Une amulette particulière du dieu Bes – Egy különleges Bes-amulett. = *BMHB* 70–71 (1989) 11–16., 131–135., ill.
- Kalla, Gábor*: Das ältere Mosaik des byzantinischen Klosters in Tall Bi‘a. = Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 123 (1991) 35–39., ill.
- Kádár, Zoltán*: Rec. *Yacoub, Mohamed*: Un trésor sous les mers. Tunis 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 463–464.
- Kákósy László*: Dzshutimesz sírja Thébában. Magyar ásatások Egyiptomban. Bp. 1989. 121 l., ill.
- Kákósy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Bp. 1978. = rec. *Luft, Ulrich*: *ActaArchHung* 42 (1990) 347–349.
- Kákósy, László*: Fifth preliminary report on the Hungarian excavation in Thebes, Tomb N° 32 (Season 1988). = *ActaArchHung* 43 (1991) 1–14., ill.
- Kákósy, L.*: Fourth preliminary report on the Hungarian excavation in Thebes, tomb N° 32 (season 1986–87). = *ActaArchHung* 42 (1990) 293–301., ill.
- Kákósy, L.*: From Fertility to Cosmic Symbolism. Outlines of the history of the cult of Apis. = *ACIDebr* 26 (1990) 3–7.
- Kákósy, L.*: Germanicus in Theben. = *ActaAntHung* 32 (1989) 129–136., ill.
- Kákósy, L.*: Sixth preliminary report on the Hungarian excavation in Thebes, tomb N° 32 (Season 1989). = *ActaArchHung* 43 (1991) 15–23., ill.
- Kákósy, L.*: Zauberei im alten Ägypten. Bp. 1989. 267 l., 33 kép.
- Kőhegyi, Mihály*: Rec. *Anochin, Vladilen Afanasjewitsch*: Monetnoe djelo Bospora. Kiev 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 220–221.; *Hackens, T.*: Le monnayage Byzantin. Emission, usage, message. Louvain-Le Neuve 1984. = *ActaArchHung* 43 (1991) 241–242.; *Sylloge nummorum Graecorum Deutschland*. Staatliche Münzsammlung München 6. Berlin 1980. = *ActaArchHung* 42 (1990) 381.; *Thompson, M.*: Alexander's drachm mints I: Sardes and Miletus. New York 1983. = *ActaArchHung* 42 (1990) 381.
- Luft, Ulrich*: Rec. *Fecundity, J. B.*: Figures Egyptian personifications and the iconology of a genre. Chicago 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 434–437.
- Luft Ulrich→Kákósy László*
- Nagy, Árpád Miklós*: Pilula crystallina. = *BMHB* 73 (1990) 11–19., 93–98., ill.
- Nagy, Á. M.*: Une statuette de Lare dans la Collection des Antiquités – Lar-szobor az Antik Gyűjteményben. = *BMHB* 70–71 (1989) 31–39., 145–150., ill.
- Nagy, Árpád Miklós*: rec. *Bruni, S.*: I lastroni a scala. Roma 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 461–462.; *Hanlein-Schäfer, H.*: Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers. Roma 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 470.; *Lippolis, E.*: La necropoli del Palazzone di Perugia. Ceramiche comuni e verniciate. Roma 1984. = *ActaArchHung* 43 (1991) 471.; *Merkelbach, R.*: Weihegrade und Seelenlehre der Mithrasmysterien. Opladen 1982. = *ActaArchHung* 43 (1991) 469–470.; *Pagnotta, W.*: L'Antiquarium di Castiglione di Lago.

- Roma 1984. = *ActaArchHung* 43 (1991) 461.; *Pekáry, T.*: Das römische Kaiserbildnis in Staat, Kult und Gesellschaft dargestellt anhand der Schriftquellen. Berlin 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 470–471.
- Nemes, Zoltán*: On the EM 7722 (IG II² 1211). = *ACIDeBr* 27 (1991) 15–21., ill.
- Nemes, Z.*: On the historical values of Deme-inscriptions. = *ACIDeBr* 25 (1989) 49–54.
- Németh, György*: Was sieht ein Epigraphiker? = *ACIDeBr* 27 (1991) 9–14.
- Ritoók, Zsigmond*: Rec. Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Association d'Études Classiques I–II. Bp. 1984. = *ActaArchHung* 42 (1990) 345–347.
- Szabó, Árpád*: Zeitbestimmung mit Schattenbeobachtung. = *ACIDeBr* 27 (1991) 31–41., ill.
- Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiotiában Bp. 1986. = Rec. *Szilágyi, János György*: *ActaArchHung* 43 (1991) 425–426.; *Ua.*: *ArchÉrt* 117 (1990) 143–144.
- Szabó, Miklós*: Rec. *Andreae, B.*–*Conticello, B.*: Skylla und Charybdis: zur Skylla-Gruppe von Sperlonga. Wiesbaden 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 221–222.; Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22–25. April 1985. Mainz 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 363–365.; *Bammer, A.*: Architektur und Gesellschaft in der Antike. Wien–Köln–Graz 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 454–455.; *Bammer, A.*: Ephesos. Stadt an Fluß und Meer. Graz 1988. = *ActaArchHung* 42 (1990) 368.; *Blome, P.*: Die figürliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode. Mainz 1982. = *ActaArchHung* 40 (1988) 332–333.; *Bohen, B.*: Die geometrischen Pyxiden Kerameikos 13. Berlin–New York 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 217–219.; *Brizzolara, A. M.*: Le sculture del Museo Civico Archeologico di Bologna: La Collezione Marili. Bologna 1986. – *Mandrioli Bizzari, A. R.*: La collezione di gemme del Museo Civico Archeologico di Bologna. Bologna 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 467–468.; *Brodbeck-Jucker, S.*: Mykenische Funde von Kephallenia im Archäologischen Museum Neuchâtel. Roma 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 362–363.; *Dintsis, P.*: Hellenistische Helme. Roma 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 455–457.; *Dörig, J.*: La frise Est de l'Héphaisteion. Mainz 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 366–367.; *Eidólopoiia*. Actes du colloque sur les problèmes de l'images méditerranéenne classique. Roma 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 360–361.; *Filgis, M. N.*–*Radt, W.*: Die Stadtgrabung Teil 1: Das Heroon. Altertümer von Pergamon XV:1. Berlin 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 368–369.; *Finster-Hotz, U.*: Der Bauschmuck des Athenatempels von Assos. Roma 1984. = *ActaArchHung* 40 (1988) 334–335.; Kanon. Festschrift Ernst Berger zum 60. Geburtstag am 26. Februar 1988. Basel 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 462–463.; *Laufer, B.*: Kaineus. Studien zur Ikonographie. Rom 1985. = *ActaArchHung* 40 (1988) 335.; *Meyer, H.*: Medeia und die Peliaden. Eine attische Novelle und ihre Entstehung. Roma 1980. = *ActaArchHung* 40 (1988) 333–334.; *Mingazzini, P.*: Scritti vari. Roma 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 369–370.; *Pfrommer, M.*: Studien zu alexandrinischer und großgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. Berlin 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 219–220.; *Pilali-Papasteriou, A.*: Die bronzenen Tierfiguren aus Kreta. PBF I:3. München 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 361–362.; *Seiler, F.*: Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion kunstmässiger Rundbauten. Mainz 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 455.; *Tölle-Kastenbein, R.*: Frühklassische Peplosfiguren. Originale. Mainz 1980. = *ActaArchHung* 40 (1988) 335–337.; *Ulbert, G.*: Cáceres el Viejo. Ein späterepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura. Mainz 1984. = *ActaArchHung* 40 (1988) 342–343.; *Walter-Karydi, E.*: Die Äginetische Bildhauerschule. Werke und schriftliche Quellen. Mainz 1987. = *ActaArchHung* 42 (1990) 365–366.
- Szilágyi, János György*: Campano-Corinthian Figured Vase-painting: The Pontecagnano School. = *Descœudres, J.-P.* (ed.) *Eümusia*. Ceramic and Iconographic Studies in honour of Alexander Cambitoglou. Sidney 1990. 141–146., ill.
- Szilágyi, J. Gy.*: Echo Lysippea. = Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein 1990. 345., ill.
- Szilágyi, J. Gy.*: Echo Lysippea. = *BMHB* 70–71 (1989) 17–30., 137–144., ill.
- Szilágyi, J. Gy.*: Le legs d'András Alföldi – Alföldi András hagyatéka. = *BMHB* 74 (1991) 71–76., 115–118., ill.
- Szilágyi, J. Gy.*: Le monde des étrusques – Az etruszkok világa. = *BMHB* 73 (1990) 65–69., 123–125.
- Szilágyi, János György*: Rec. *Cimino, L.*: La collezione Mieli nel Museo Archeologico di Siena. Roma 1986. = *ActaArchHung* 43 (1991) 460–461.; *Dohrn, T.*: Die etruskische Kunst im Zeitalter der griechischen Klassik. Die Interimsperiode. Mainz 1982. = *ActaArchHung* 40 (1988) 339–340.; Greek Art: Archaic into Classical. A symposium held at the University of Cincinnati, Classical Studies. Leiden 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 452–454.; *Hayes, J. W.*: Greek and Italian Black-Gloss Wares and Related Wares in the Royal Ontario Museum. A Catalogue. Toronto 1984. – *Hayes, J. W.*: Etruscan and Italic Pottery in the Royal Ontario Museum. A Catalogue. Toronto 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 458–460.; *Hemelrijk, J. M.*: Caeretan Hydriae. Mainz 1984. = *ActaArchHung* 40 (1988) 337–339.; *Stopponi, S.*: La tomba delle „Scrofa Nera”. Roma 1983. = *ActaArchHung* 42 (1990) 370–372.
- Szilágyi János György*–*Szabó Miklós*
- Torbágyi, Melinda*: Circulation of Thasian coins in the Carpathian basin. = *Carradice, I. A.* (ed.) *Proceedings of the Xth International Congress of Numismatic*, London 1989. 23–26., ill.
- Torbágyi M.*: Egy ismeretlen lelőhelyű dyrrhachiumi éremkincs Magyarországról – Ein dyrrhachiumer Münzschatz aus Ungarn mit unbekanntem Fundort. = *NK* 88–89 (1989–1990) 3–12., ill.
- Torbágyi, M.*: Griechischer Münzumschlag im Karpatenbecken. = *ActaArchHung* 43 (1991) 25–55., ill.
- Torbágyi M.*: Nagy Sándor pénzverése – Münzprägung Alexanders des Grossen. = *MNTÉ* 1981–82, 91–99.
- Török, László*: Abdallah Nirqui. = *The Coptic Encyclopedia* I. New York–Toronto 1991. 4–5.
- Török, L.*: Additional Remarks to: R. Updegraff, A Study of the Blemmyes. = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 10.1. Berlin–New York 1988. 97–106.
- Török, L.*: Augustus and Meroe. = *Orientalia Suecana* 38/39 (1989–1990) 171–190.
- Török, L.*: Contribution of the Archaeology of the Sudan to the History of the Ancient World. = Ägypten im Afro-Orientalischen Kontext. Gedenkschrift Peter Behrens. Köln 1991. 399–403.
- Török, L.*: The Costume of the Ruler in Meroe. Remarks on its Origins and Significance. = *Archéologie du Nil Moyen* 4 (1990) 151–202., ill.
- Török, L.*: Geschichte Meroes. Ein Beitrag über die Quellenlage und den Forschungsstand. = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 10.1. Berlin–New York 1988. 107–341., ill.
- Török, L.*: Iconography and Mentality. Three Remarks on the Kushite Way of Thinking. = *Davies, W. K.* (ed.) *Egypt and Africa*. London 1991. 195–204.
- Török, L.*: Kush and the External World. = *Meroitica* 10 (1988) 49–215., 365–379.
- Török, L.*: Meroitic Art – Informations and Illusions. = *Meroitica* 10 (1988) 535–548.
- Török, L.*: Notes on the Chronology of Late Antique Stone Sculpture.

- ture in Egypt. = *Godlewski, W.* (ed.) Coptic Studies. Warsaw 1990. 437–484., ill.
- Török, L.*: Notes on the Kingdom of the Blemmyes. = *Studia Aegyptiaca* 12 (1989) 397–412.
- Török, L.*: Ahnas. = *The Coptic Encyclopedia* I. New York–Toronto 1991. 73–77.
- Török, László*: Rec. *Strouhal, E.*: Wadi Qitna and Kalabsha-South. Late Roman–Early Byzantine Tumuli Cemeteries in Egyptian Nubia I. Praha 1984. = *ActaArchHung* 43 (1991) 480–482.
- Varga, Edith*: Remarques sur les données généalogiques de la
- statuebloc de P(3)-WRM – Megjegyzések P(3)-WRM kockaszobrának genealógiai adataihoz = *BMHB* 70–71 (1989) 7–9., 129–130.
- Wessetzky, Vilmos*: Die ägyptische Sammlung der Familie Gothard aus Szombathely (dt. Steinamanger) im Museum Savaria. = *Savaria* 19/1 (1990) 7–16., ill.
- Wessetzky, V.*: La stèle de Noferhaout – Noferhaout emlékköve. = *BMHB* 74 (1991) 3–9., 77–80., ill.
- Wessetzky, V.*: Statuette d’Imhotep en bronze avec inscription – A Szépművészeti Múzeum feliratos bronz Imhotep szobrocskája. = *BMHB* 72 (1990) 3–14., 69–72., ill.

PROVINCIÁK ÉS BARBARICUM – PROVINCIALIA ET BARBARICUM

- Alföldy, Géza*: Ein cypriotischer Kaufmann in Pannonien. = *ZPE* 81 (1990) 207–212., ill.
- Alföldy, G.*: Ein Faustkampf um Faustianus? = *ZPE* 80 (1990) 185–188.
- Alföldy, G.*: Das Heer in der Sozialstruktur des römischen Kaiserreiches. = *ActaAntHung* 32 (1985–88) 169–186.
- Alföldy, G.*: Revidierte Inschriften aus der Gegend des Plattensees. = *Specimina* 6 (1990:1) 85–108., ill.
- Alföldy, G.*: Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985. *Mavors* III. Amsterdam 1987. = Rec. *Lőrincz, Barnabás*: *ActaArchHung* 42 (1990) 377.
- Bakos, Miklós–Bíró-Sey, Katalin–Fitz, Jenő–Lányi, Vera–Torbágyi, Melinda*: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn I: Komitat Fejér. Bonn–Budapest 1990. 448 l., 1 ill. + Taf. 8. = Rec. *Redő Ferenc*: *NK* 88–89 (1989–1990) 154–155.
- Balla Lajos*: A Brigetio-i Dolichenus-közösség. = *Sarkady János–Nemes Zoltán* (szerk.) *Közösség és közösségszervező erők az antikvitásban*. Debrecen 1991. 145–154.
- Balla, L.*: Contribution aux problèmes de l’histoire des Syriens et de leurs cultes dans la région danubienne. = *ACIDeBr* 25 (1989) 85–90.
- Balla L.*: Dacia romanizációjáról – Die Romanisation Dakien. = *HMÉ* 7 (1990) 33–40.
- Balla, L.*: Defensor negotiatorum (Surorum ?) in Dazien. = *ACIDeBr* 26 (1990) 87–89.
- Csongrádiné Balogh Éva*: Szarmata sír feltárása Turán. = *PMMH* 15 (1988:3–4) 35–36.
- Barkóczi, László*: Pannonische Glasfunde in Ungarn. *Studia Archaeologica* IX. Bp. 1988. 223 l. = Rec. *Brezinová, Gertrúda*: *SIA* 37 (1989) 475–476.; *Czurda-Ruth, Barbara*: *BJ* 190 (1990) 731–732.; *Follmann-Schulz, Anna-Barbara*: *Germania* 68 (1990) 655–658.; *Lazar, Irena*: *AV* 41 (1990) 752.; *Raepsaet, Georges*: *L’Antiquité Classique* 58 (1989) 577.; *Vanderhoven, M.*: *Latomus* 50 (1991) 239–240.; *Venclová, N.*: *AR* 41 (1989) 217–218.; *Welker, Edith*: *TZ* 53 (1990) 383–385.
- Barkóczi László–Bilkei Irén–B. Bónis Éva–Fitz Jenő–Gabler Dénes–Lányi Vera–Lőrincz Barnabás–Mócsy András–Szabó Klára–Szabó Miklós–Szilágyi Mária*: Pannonia régészeti kézikönyve. Bp. 1990. 386 l., 58+6 ill.
- Barkóczi, László–Soproni, Sándor*: Die Römischen Inschriften Ungarns. 3. Lieferung: Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Budapest–Bonn 1981. = Rec. *Dorotiu Boila, Emilia*: *Dacia N.S.* 33 (1989) 271–272.
- Bartosiewicz, László*: The natural environment of Ács-Vaspuszta. Faunal remains. = *Gabler, D.* (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. *BAR Int. Ser.* 531. Oxford 1989. 1–3., 391–411., 600–623., ill.
- Bartosiewicz, László–Choyke, Alice M.*: Animal remains from the 1970–1972 excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria. = *ActaArchHung* 43 (1991) 181–209., ill.
- Bánki, Zsuzsanna*: Bemerkungen zur gestempelten Keramik mit figuralem Dekor aus der Umgebung von Gorsium. = *Zum Gedenken an Edit B. Thomas RÖ* 17/18 (1989–1990) 21–30., ill.
- Bánki, Zsuzsanna–Fitz, Jenő–Jungberth, Béla–Lányi, Vera*: Forschungen in Gorsium in den Jahren 1985/86. = *AREgia* 24 (1990) 93–136., ill.
- Berez Katalin*: Római áru a szarmata Barbaricumban – Roman artifacts in the Sarmathian Barbaricum. = *MFME* 1984/85-2, 73–81.
- Berez K.*: Római kori fibulák Zala megyéből I. – Römische Fibeln aus dem Komitat Zala I. = *Zalai Múzeum* 3 (1991) 163–183., ill.
- Berez K.*: Römerzeitliche Fibeln aus Zalaövd. = *ActaArchHung* 42 (1990) 77–96., ill.
- Bezeczy Tamás*: Amphorák az adonyi (Vetus Salina) kora római táborból – Amphorae from the auxiliary fort of Adony (Vetus Salina). = *ArchÉrt* 117 (1990) 96–102., ill.
- Bezeczy, Tamás*: Amphorenstempel und -inschriften. = *Hainzmann, M.–Visy, Zs.* (Hrsg.) *Instrumenta Inscripta Latina*. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 27–30., ill.
- Bezeczy T.*: A tribuni laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legiotáborban. Amphorák – Das Haus der tribuni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum. = *BpR* 28 (1991), 133–134., 149., 155–156., 188–190., ill.
- Bilkei, Irén*: Die Instrumenta-Inschriften als Indiz für die Sprachkenntnis und den Sprachunterricht. = *Hainzmann, M.–Visy, Zs.* (hrsg.) *Instrumenta Inscripta Latina*. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 50–51.
- Bilkei I.*: A Keszthelyi Balatoni Múzeum római kőtára – Die römische Steinsammlung im Balatoni-Museum von Keszthely. = *Zalai Múzeum* 2 (1990) 117–145., ill.
- Bilkei Irén→Barkóczi László*
- Bíró-Sey Katalin*: Borsod megyei római éremleletek és szörmények – Römische Münzschatzfunde und Münzstreufunde aus dem Komitat Borsod. = *FA* 41 (1990) 61–72., ill.
- Bíró-Sey K.*: Pannoniai pénzverés. Bp. 1985. = Rec. *Kőhegyi, Mihály*: *ActaArchHung* 42 (1990) 350–351.
- Bíró-Sey K.*: Római pénzek egykorú hamisításai – Ehemalige Fälschungen römischer Münzen. = *Az Érem* 47 (1991:1) 1–6.
- Bíró-Sey K.*: Római pénzek egykorú hamisítványai a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában (II. rész) – Zeitgenössische Fälschungen römischer Münzen im Münzkabinett des

- Ungarischen Nationalmuseum. = NK 88–89 (1989–1990) 55–62., 2t.
- Bíró-Sey K.*: Római verődtő Aquincum polgárvárosából – Römischer Prägestock aus der Zivilstadt Aquincum. = MNTÉ 1981–82., 163–168.
- Bíró-Sey K.*: Az újabb balácai ásatások éremanyaga – Das Münzmaterial der neueren Ausgrabungen in Balácsa (1976–1987). = Balácsai Közlemények 1 (1989) 95–107.
- Bíró-Sey, Katalin–Lányi, Vera*: Fundmünzenbericht 1984. = ActaArchHung 41 (1989) 509–526., ill.
- Bíró-Sey, K.–Lányi, V.*: Fundmünzenbericht 1985–1986. = ActaArchHung 43 (1991) 377–397., ill.
- Bíró-Sey Katalin* → *Bakos Miklós*
- Borhy, László*: Ein eisernes Dosenortband mit Messingtauschierung aus Pannonien. = ComAH 1989, 129–140., ill.
- Borhy, L.*: Fragment d'une jambière de parade d'époque romaine – Római kori díszlábvert töredéke. = BMHB 75 (1991) 15–25., 91–97., ill.
- Borhy, L.*: The rank indicator role of the names Flavius and Iulius for prefects on the Tripolitanus limes (Remarks on the Late Roman Frontier defence in Tripolitania). = ActaArchHung 41 (1989) 151–157.
- Borhy, L.*: Schutz Waffeninschriften aus der römischen Zeit. = *Hainzmann, M.–Vás, Zs.* (hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 38–39.
- Borhy, L.*: Die Ziegelstempel der *legio I Noricorum* in einem spätrömischen Backofen (Eine unpublizierte Fundgruppe aus dem 19. Jh. in der Gemarkung von Rajka). = ActaArchHung 43 (1991) 299–313., ill.
- Borhy, L.*: Zwei neue Parade-Brustplatten im Ungarischen Nationalmuseum. = BVBI 55 (1990) 299–307., ill.
- Borhy, L.*: Rec. *Amy, R.–Gros, P.*: La maison Carrée de Nîmes. Paris 1979. = ActaArchHung 43 (1991) 223–225.
- Bóna, István*: Rec. *Gilles, K. J.*: Spätrömische Höhensiedlungen in Eifel und Hunsrück. Trier 1985. = ActaArchHung 40 (1988) 347–348.
- B. Bónis, Éva*: Coments on Dénes Gabler's papers. = Antaeus 19–20 (1990–1991) 71–73.
- B. Bónis, É.*: Glasierte Keramik der Spätrömerzeit aus Tokod. = ActaArchHung 43 (1991) 87–150., ill.
- B. Bónis, É.*: Griechisch-römische Traditionen im Sportleben Pannoniens. = Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein 1990. 609., ill.
- B. Bónis, É.*: A mázas kerámia Pannoniában. Előzmények és gyártási központok – Die glasierte Keramik in Pannonien. Entwicklungsgang und Erzeugungszentren. = ArchÉrt 117 (1990) 24–38., ill.
- B. Bónis, É.*: Eine norisch-pannonische emailierte Scheibenfibelgruppe. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. RÖ 17/18 (1989–1990) 37–44., ill.
- B. Bónis, É.*: A pannoniái halomsírok kutatása – Die Forschung der pannonischen Hügelgräber. = *K. Palágyi Sylvia* (szerk.) Noricum-pannoniái halomsírok. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai – Norisch-pannonische Hügelgräber. Vorträge der Várpalotaer Tagung vom 21. Oktober 1988. Veszprém 1990. 15–21.
- B. Bónis Éva–Sellye Ibohya*: Római kori emailmunkák. Bp. 1988. = Rec. *Lamiová-Schmiedlová, Mária*: SlA 37 (1989) 229–230.
- B. Bónis Éva* → *Barkóczi László*
- Bökönyi, Sándor*: Camel sacrifice in Roman Intercisa. = ActaArchHung 41 (1989) 399–404., ill.
- Bökönyi, S.*: Die Pferdeskelette des römischen Wagengraves von Kozármisleny. = *Kiss, Attila*: Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Régészeti Füzetek II: 25. Bp. 1989. 51–62., ill.
- Bökönyi, S.*: Rec. *Schibler, J.–Furger, A. R.*: Die Tierknochenfunde aus Augusta Raurica (Grabungen 1955–1974). Augst 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 243–244.
- T. Bruder Katalin*: A Bécsi úti római kori késtartó (théka) restaurálása – Restaurierung eines Messerbehalters (theke) aus der Römerzeit von der Bécsi Strasse. = BpR 27 (1991) 201–202.
- Buocz, Terézia*: Das Bruchstück eines Mercurius-Votivreliefs von Savaria. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provincialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991. 183–198., ill.
- Buocz T.*: A Járdányi Paulovics István Romkert helyreállítási és feltárási munkái (I–III. sz.) – Die Freilegungs- und Rekonstruktionsarbeiten des Járdányi Paulovics István Ruinengartens (I–III. Jh.). = Savaria 20/1 (1991) 13–25., ill.
- Sz. Burger, Alice*: Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn VII: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. Bp. 1991. 73 l., 3+ 56 ill. = Rec. S., V: AR 43 (1991) 484–485.
- Sz. Burger, Alice–Fülep, Ferenc*: Die Römischen Inschriften Ungarns. 4. Lieferung: Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. Budapest–Bonn 1984. = Rec. *Dorotiu Boila, Emilia*: Dacia N.S. 33 (1989) 272.; *Lőrincz Barnabás*: AT 33 (1987–88) 271–272.; *Šašel Kos, Marjeta*: AV 42 (1991) 249–250.
- Choyke, Alice M.*: Modified animal remains. = *Gabler, D.* (ed.) The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 412–416., 624–632., ill.
- Choyke, Alice M.* → *Bartosiewicz László*
- Cseh János*: A késő római kori (szarmata) telep. = Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 97–156., ill.
- Csizmádia, Gábor*: Der Glashandel zwischen Pannonien und dem Rheingebiet in der römischen Kaiserzeit. = Specimina 6 (1990:1) 29–42., ill.
- Dinnyés István*: Későszarmata csontfaragványok Jászkarajenő határából. = PMMH 14 (1987:1) 16–19., ill.
- Dinnyés I.*: Szarmata sírok a templom alatt – Sarmatengräber unter der Kirche. = A hévízgyörki középkori templom. Aszód 1989. 67–76., ill.
- Erdélyi, Balázs–Pattantyús Á., Miklós*: Prospecting of a Roman cast-iron in Sarmatia from the discovery to excavation. = Akten des XIII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein 1990. 619–625., ill.
- R. Facsády Annamária*: Venus torzó Óbudáról – Venustorso aus Óbuda (Altöfen). = BpR 27 (1991) 95–98., ill.
- Ferenczi, István*: La vallée de Maros et l'expédition militaire de Marcus Vinicius. = Specimina 1989:1, 3–19.
- Fitz Jenő*: Antoninianus éremlelet Nagyvenyimből – Ein Antoninianus-Münzfund aus Nagyvenyim. = NK 88–89 (1989–1990) 13–39., ill.
- Fitz, J.*: Der Archäologische Park Gorsium bei Tăc. = Carnuntum Jahrbuch 1989, 53–59., ill.
- Fitz, J.*: Epigraphica XIV. = ARegia 24 (1990) 163–164.
- Fitz, J.*: The Great Age of Pannonia (193–284). Bp. 1982. = Rec.: *Foucher, Louis*: Latomus 48 (1989) 931–932.
- Fitz, J.*: Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century. Bp.–Bonn 1983. = Rec.: *Šašel Kos, Marjeta*: AV 42 (1991) 248–249.
- Fitz, J.*: Neue Ergebnisse in der Limesforschung des Donaugebiets. = *Maxfield, V.A.–Dobson, M. J.* (eds) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 219–224.
- Fitz, J.*: Neue Ergebnisse in der Pannonia-Forschung. = ARegia 24 (1990) 157–160.
- Fitz, J.*: Noricum und Pannonien zur Zeit der römischen Okkupa-

- tion. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. RÖ 17/18 (1989–1990) 79–86., ill.
- Fitz, J.: Notes 25. Gouverneurs de la Pannonie. = *ARegia* 24 (1990) 165–167.
- Fitz, J.: Prastinae Messalini. = *ARegia* 24 (1990) 47–52., ill.
- Fitz, J.: The probable date of the Caesarea inscription in honor of L. Valerius Valerianus. = *ARegia* 24 (1990) 161–162.
- Fitz, J.: Prosopographia Pannonica II. (németül) = *ARegia* 24 (1990) 169–196.
- Fitz, J.: Prosopographische Bemerkungen zu den Inschriften aus dem Mithras-Heiligtum im Legionslager von Aquincum. = *ActaArchHung* 41 (1989) 93–98.
- Fitz, J.: Recherches sur la Pannonie 1980–1986. = *ActaArchHung* 41 (1989) 533–558.
- Fitz, J.: Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU). 5. Lieferung: Intercisa. Bonn–Budapest 1991. 392 l., ill.
- Fitz, J.: Standortwechsel der militärischen Einheiten in prosopographischer Hinsicht. = *Vetters, H.–Kandler, M.* (Hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 31–38.
- Fitz, J.: Steindenkmäler von Intercisa und Gorsium. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaftens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991. 53–62.
- Fitz, Jenő (Rec.) *Strobel, Karl*: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. *Antiquitas* I:33. Bonn 1984. = *Latomus* 50 (1991) 467–469.
- Fitz Jenő → Bakos Miklós, Bánki Zsuzsanna, Barkóczi László, Mócsy András
- Fodor, István: Spätkaiserzeitlicher bronzener Gefäßhenkel aus Hajdúdorog – Késő császárkori bronzedényfűl Hajdúdorogról. = *FA* 41 (1990) 53–60., ill.
- Fülep, Ferenc: Sopianae. The history of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the Late Roman population. Bp. 1984. 317 l. = *Rec. Nagy Tibor*: *AT* 33 (1987–88) 218–245.; *Süßenbach, Uwe*: *APA* 21 (1989) 142–145.
- Gaál Atila–Szabó Géza: Késő római erőd a bölskei Duna-mederben – Ein spätrömische Festung im Donaubett bei Bölske. = *ComAH* 1990, 127–131., ill.
- Gabler, Dénes: Anteil und Vertrieb der Sigillaten in Pannonien. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. RÖ 17/18 (1989–1990) 87–97., ill.
- Gabler, D.: Italische Sigillaten aus den Canabae Legionis in Carnuntum. = *Carnuntum Jahrbuch* 1990, 229–252., ill.
- Gabler, D.: The location of the fort. Excavations 1966–1972. Stone. Iron objects. Glass. Pottery. Bone comb. Structural sequence. The archaeological interpretation of charcoal remains. = *Gabler, D.* (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 5–120., 197–317., 387–390., 442–491., 571–599., 636–655., 779–784., ill.
- Gabler, D. (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. xiv + 876 p., 159+ 12 fig., 31+ 20 pl.
- Gabler, D.: The shaping of the life of the La Tène settlements in the Roman period. = *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 51–70.
- Gabler, D.: Die Sigillaten von Salla (Zalalövő) (Grabungen 1982–1983). = *ActaArchHung* 41 (1989) 435–475., ill.
- Gabler, D.: Spätantike Sigillaten in Pannonien. Ein Nachtrag zu den nordafrikanischen Sigillaten. = *Carnuntum Jahrbuch* 1988, 9–40., ill.
- Gabler, D.: Steinmetzkunst von Arrabona. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaftens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991) Veszprém 1991. 205–224., ill.
- Gabler, D.: The survival of late La Tène settlements in the Roman period. = *Maxfield, V.A.–Dobson, M. J.* (eds) *Roman Frontier Studies* 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 424–431., ill.
- Gabler, D.: Terra sigillata az inotai és a pannoniai halomsírokon – Die Terra sigillaten der Inotai und pannonischen Hügelgräber. = *K. Palágyi S.* (szerk.) *Noricum-pannoniai halomsírok*. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai – Norisch-pannonische Hügelgräber. Vorträge der Várpalotaer Tagung vom 21. Oktober 1988. Veszprém 1990. 149–162., ill.
- Gabler, D.: Töpferstempel auf Sigillaten. = *Hainzmann, M.–Visy, Zs.* (hrsg.) *Instrumenta Inscripta Latina*. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 23–24.
- Gabler, D.: A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legiótáborban. Terra sigillaták – Das Haus der tribuni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum. Terra sigillata. = *BpR* 28 (1991) 135–140., 149–151., 156., 191–195., ill.
- Gabler, Dénes–Lőrincz, Barnabás–Szabó, Klára: Deposits in the Roman fort at Ad Statuas. = *Gabler, D.* (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 807–854.
- Gabler Dénes–Otományi Katalin: Késő római házak Szakályban – Late Roman houses in Szakály. = *ArchÉrt* 117 (1990) 161–188., ill.
- Gabler Dénes–K. Palágyi Sylvia: A balácai terra sigillaták 1. – Terra Sigillaten aus Balácsa 1. = *Balácai Közlemények* 1 (1989) 109–134., ill.
- Gabler, Dénes–Redő Ferenc: Gli scavi della villa romana di San Potito di Ovindoli. = *Il Fucino e le aree limitrofe nell'antichità*. Atti del Convegno di Archeologia, Avezzano, 10–11. novembre 1989. [Avezzano] 1991. 478–500., ill.
- Gabler, Dénes–Szőnyi, Eszter–Tomka, Péter: The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. = *Gerevich, László* (ed.) *Towns in Medieval Hungary*. Bp. 1990. 9–25., ill.
- Gabler, Dénes–H. Vaday, Andrea: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Bp. 1986. = *Rec. Visy, Zsolt*: *ActaArchHung* 42 (1990) 349–350.
- Gabler, Dénes: *Rec. Easson, A. H.*: Central and East Gaulish Mould-decorated Samian ware in the Royal Ontario Museum. Toronto 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 479.; *Forschungen zur provinziäl-römischen Archäologie in Bayerisch-Schwaben*. Augsburg 1985. = *Germania* 67 (1989) 232–236.; *La ceramica invetriata tardoromana e alto medievale*. Atti del Convegno–Como, 14 marzo 1981. Como 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 382–385.
- Gabler Dénes → Barkóczi László
- Garam, Éva–H. Vaday, Andrea: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. = *ComAH* 1990, 171–219., ill.
- Gáspár, Dorotya: Eine griechische Fluchtafel aus Savaria. = *Tyche* 5 (1990) 13–16., ill.
- Gáspár, D.: Episcopi Pannoniae. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. RÖ 17/18 (1989–1990) 99–106.
- Gáspár, D.: Lituus vagy baculus vagy ...? – Lituus or baculus or ...? = *FA* 40 (1989) 103–111., ill.
- Gáspár, Dorotya: *Rec. Heger, N.*: Die Skulpturen der Stadtgebiete von Aguntum und von Brigantium. CSIR Österreich III:4. Wien 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 476.
- Geszteyi, Tamás: Pannonische Gorgoköpfe – Zur Frage der römisch-pannonischen Kunst. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaftens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991. 161–170., ill.
- Geszteyi, T.: Spätrömische Glasbullen. = *ACIDeBr* 27 (1991) 107–114., ill.
- Geszteyi, Tamás: *Rec. Megow, W.-R.*: Kameen von Augustus bis Alexander Severus. Berlin 1987. = *ArchÉrt* 116 (1989) 138–140.

- Hajnóczy, Gyula: Konservierung und Restaurierung antiker Architektur in Ungarn. = Carnuntum Jahrbuch 1989, 27–42., ill.
- Hajnóczy, Gy.: Versuch einer ideellen Rekonstruktion eines Siedlungsteils aus der Römerzeit. Die Südostecke der Zivilstadt von Carnuntum. = Carnuntum Jahrbuch 1988, 55–85., ill.
- Hajnóczy Gyula → Kiss Ákos
- Hainzmann, Manfred–Visy Zsolt (hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 184 l., 318 ill.
- Herczeg Ágnes: Római kori zománcos fibula restaurálása. = MKBKM 1988, 211–213.
- Horváth László: Római halomsírok Zalában – Die römischen Hügelgräber im Komitat Zala. = K. Palágyi S. (szerk.) Noricum-pannoniai halomsírok. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai – Norisch-pannonische Hügelgräber. Vorträge der Várpalotaer Tagung vom 21. Oktober 1988. Veszprém 1990. 47–63., ill.
- Istvánovits Eszter: Adatok A Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tisztadobi temető alapján – Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebiets in dem 4–5. Jahrhundert. = MFMÉ 1984/85–2, 29–54., ill.
- Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2–3. századi sírok Tiszavasváriból – The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region. 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 83–133., ill.
- Istvánovits Eszter → H. Váday Andrea
- Juhász Eitelka–Kiszely István: A sírokból származó csontvázak antropológiai összegzése. = ComAH 1988, 71–73.
- Jungberth Béla → Bánki Zsuzsanna
- Kaba, Melinda: Die rekonstruierten und restaurierten 'Thermae Maiores' der legio II adiutrix. = Maxfield, V. A.–Dobson, M. J. (eds.) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 232–236., ill.
- Kaba M.: Thermae maiores legionis II adiutricis. = Monumenta Historica Budapestinensia VII. Bp. 1991. 158 l., 101 kép.
- Kaba M.: Újabb kutatások az aquincumi orgona szerkezetére vonatkozólag – Neuere Forschungen zur Rekonstruktion der Orgel von Aquincum. = BpR 28 (1991) 259.
- Katona Győr, Zsuzsa: Inschriften auf Gläsern aus der Römerzeit. = Hainzmann, M.–Visy, Zs. (Hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 36–37.
- Katona Győr Zs.: A millefiori üvegek elterjedése és kronológiai helyzete Pannoniában – Verbreitung und chronologische Lage der Millefiorigläser in Pannonien. = JPMÉ 33 (1988) 69–76., ill.
- Kádár Zoltán: Konferencia a pannoni művészet kutatásának egyes újabb eredményeiről. = AT 34 (1989–1990) 105–107.
- Kelemen, Márta: Roman amphorae in Pannonia II. = ActaArchHung 40 (1988) 111–150., ill.
- Kérdő, Katalin: Forschungen im nördlichen Teil der Retentura des Legionslagers des 2–3. Jhs. von Aquincum in den Jahren 1983–1984. = Veters, H.–Kandler, M. (Hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 703–707., ill.
- Kis Varga Miklós → Költő László
- Kiss, Attila: Das römischezeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya). Régészeti Füzetek II:25. Bp. 1989. 143 l., 52+ 25 ill.
- Kiss Ákos: Észrevételek Kőhegyi Mihálynak Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn c. monográfiával kapcsolatos megjegyzéseire. = Művéd 35 (1991) 142–143.
- Kiss, Á.: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest 1987. = Rec. Dodge, Hazel: JRS 79 (1989) 242–243.; Hajnóczy Gyula: ArchÉrt 117 (1990) 145.; Harl, Ortolf: Archaeologia Austriaca 73 (1989) 233–234.; Kőhegyi Mihály: Művéd 33 (1989) 137–138.; Ua.: SSz 44 (1990) 83–84.; Kuzmová, Klára: SlA 37 (1989) 469–471.; Raepsaet, Georges: L'Antiquité Classique 58 (1989) 577.; Thür, Hilleke: Germania 68 (1990) 300–305.
- Kiszely István → Juhász Eitelka
- Kocsis, László: Inschriften aus dem Mithras-Heiligtum des Hauses des tribunus laticlavus im Legionslager von Aquincum aus dem 2–3. Jahrhundert. = ActaArchHung 41 (1989) 81–92., ill.
- Kocsis, L.: Instrumenta Inscripta Latina: arma. = Hainzmann, M.–Visy, Zs. (Hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 16.
- Kocsis L.: A tribunus laticlavusok háza az Aquincumi 2–3. sz-i legiótáborban (Előzetes jelentés) – Das Haus der tribuni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum (Vorläufiger Bericht). = BpR 28 (1991) 117–121., 141–149., 151–153., 159–178., 196–197., ill.
- Kocsis, L.: Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavus im Legionslager von Aquincum. = Veters, H.–Kandler, M. (Hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 709–714. ill.
- Korek József: A szarmata házkutatás a Bácskában – Die Forschung der sarmatischen Häuser in der Gegend „Batschka“. = Agria 25–26 (1989–1990) 159–173., ill.
- Költő, László–Kis Varga, Miklós: Analyse römischer Ringfibeln. = Savaria 19/1 (1990) 103–106.
- Kőhegyi Mihály: Római pénzletek a Kárpát-medence szarmatáinál. = DMÉ 1987, 69–78., ill.
- Kőhegyi, M.: Römische Münzfunde bei den Sarmaten Westkarpatenbeckens. = Carradice, I. A. (ed.) Proceedings of the Xth International Congress of Numismatic, London 1986. London 1989. 275–278., ill.
- Kőhegyi, Mihály: Rec. Banti, A.: Grandi bronzi imperiali. Firenze 1983. = ActaArchHung 43 (1991) 476–477.; Overbeck, B.: Rom und die Germanen. Das Zeugnis der Münzen. Aalen 1985. = ActaArchHung 42 (1990) 382.; The Roman Imperial Coinage. The Family of Constantine I. A. D. 337–364. London 1981. = ActaArchHung 42 (1990) 381–382.; Szaivert, W.: Die Münzprägungen der Kaiserzeit: Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161/192). Wien 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 226–227.
- Kőhegyi Mihály → Btró-Sey Katalin, Kiss Ákos, Visy Zsolt
- Kulcsár Valéria: Előzetes jelentés a lajosmizsei szarmata temető feltárásáról (Adatok a sír körülárkolás szokásának kialakulásához). = MKBKM 1988, 31–36.
- Kulcsár V.: A szarmata temetkezési rítus néhány jellegzetessége. A halmos temetők – Einige Merkmale der sarmatischen Bestattungssitte. Die Hügelgräberfelder. = MFMÉ 1984/85–2, 17–28., ill.
- Kulcsár Valéria → H. Váday Andrea
- Lányi, Vera: Coins. = Gabler, D. (ed.) The Roman Fort at Ács-Vaspuszt (Hungary) on the Danubian limes. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 166–175.
- Lányi Vera → Bakos Miklós, Barkóczi László, Bánki Zsuzsanna, Btró-Sey Katalin
- Lovász Emese: Újabb adatok a római és hun kori viselethez – Neue Angaben über die Kleidung der Römer- und Hunnenzeit. = HOMÉ 27 (1988) 501–512., ill.
- Lőrincz, Barnabás: Cohors quingenaria Maurorum (németül). = ActaArchHung 41 (1989) 257–263., ill.
- Lőrincz, B.: Pannonische Ziegelstempel und die militärischen Territorien. = Maxfield, V. A.–Dobson, M. J. (eds.) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 244–247., ill.
- Lőrincz, B.: Stamped tiles. Garrisons of the fort. = Gabler D. (ed.), The Roman Fort at Ács-Vaspuszt (Hungary) on the Danu-

- bian *limes*. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 121–164., 417–425., 633–635., ill.
- Lőrincz, B.: Zu den Verbindungen zwischen Pannonien und Barbaricum: die Verbreitung und Datierung der Ziegelstempel. = *Klio* 71 (1989) 96–106., ill.
- Lőrincz, B.: Zur Lesung und Ergänzung der pannonischen Militärdiplome. = *ACIDeBr* 27 (1991) 99–106.
- Lőrincz, Barnabás–Marton, Erzsébet–Redő, Ferenc: Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU), Registerband zu Lieferungen 1–4. Bonn–Budapest 1991. 136 l.
- Lőrincz, Barnabás–Szabó, Klára: Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa (1983–1984). = *Vetters, H.–Kandler, M.* (Hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 739–744., ill.
- Lőrincz, B.: Rec. Atti del Colloquio Internazionale AIEGL su Epigrafia e ordine senatorio I–II. Tituli 4–5. Roma 1982. = *ActaArchHung* 42 (1990) 375.; *Birley, Eric*: The Roman Army. Papers 1929–1986. Mavors IV. Amsterdam 1988. = *ActaArchHung* 43 (1991) 223.; *Fabre, Georges–Mayer, Marc–Rodà, Isabel*: Inscriptions Romaines de Catalogne II: Lérida. Paris 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 476.; *Gilliam, J. F.*: Roman Army Papers. Mavors II. Amsterdam 1986. = *ActaArchHung* 40 (1988) 345–346.; *Halfmann, Helmut*: Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich. HABES 2. Stuttgart 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 378–379.; *Hošek, Radislav*: Tituli Latini Pannoniae Superioris annis 1967–1982 in Slovacia reperti. Praha 1985. = *ActaArchHung* 40 (1988) 346.; Roma – via Imperiale. Scavi e scoperte (1937–1950) nella costruzione di via delle Terme di Caracalla e di via Cristoforo Colombo a cura di L. Avetta. Tituli 3. Roma 1985. = *ActaArchHung* 42 (1990) 378.; *Strobel, Karl*: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Antiquitas I:33. Bonn 1984. = *ActaArchHung* 42 (1990) 377–378.
- Lőrincz Barnabás–Alföldy Géza, Barkóczi László, Sz. Burger Alice, Gabler Dénes, Soproni Sándor
- Madaras László: Szarmata fakoporsó Szenttamás–Pozderkáról. = *Jászok* 36 (1990:3) 60–66., ill.
- Madarassy, Orsolya: Die bemalte Kultwand im Mithräum des Legionslagers von Aquincum. = *KJb* 24 (1991) 207–212., ill.
- Madarassy O.: A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. századi legiottáborban. A Mithraeum falfestménye – Das Haus der tribuni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum. Wandgemälde des Mithrasheiligtums. = *BpR* 28 (1991) 123–126., 154., 148–149., 165–168., ill.
- Maróti, Éva: Pannonische Glanztonware mit Stempelverzierung von Zalavőd. = *ActaArchHung* 42 (1990) 97–110., ill.
- Maróti É.: Terra sigillata motívum panonniai pecsételt edényeken – Terra sigillata-Motiv an pannonischen eingestempelten Gefäßen. = *ArchÉrt* 117 (1990) 215–222., ill.
- Marton, Erzsébet: Nomenclator provinciae Africae: Mauretania Tingitana. As a model and experiment. = *ActaArchHung* 41 (1989) 119–140.
- Marton Erzsébet–Lőrincz Barnabás
- Medgyesi Pál: Szarmata kori település Doboz–Homokgödöri táblán. = *BMMK* 14 (1989) 85–114., ill.
- Mesterházy, Károly: Etnische- und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit. = *Peregrinatio Gothica*. Lodz 1989. 185–202.
- Mesterházy, K.: Münzdatierter spätkaiserzeitlicher Gerätefund aus Tedej. = *AREgia* 24 (1990) 53–66., ill.
- Minárovics János: Miért volt az aquincumi tűzoltóság orgonája vízi-orgona? – Weshalb konnte die Orgel der Aquincumer Feuerwehr eine Wasserorgel gewesen sein? = *BpR* 28 (1991) 261–282., ill.
- Mithay Sándor: A Vinár–Cseraljai kora római temető – Frühromischer Friedhof in Vinár–Cseralja. = *PMÉ* 2 (1989) 49–75., ill.
- Mócsy, András: Der Grabstein einer romanisierten Familie in der Umgebung von Scarbantia. = *ActaArchHung* 40 (1988) 101–110., ill.
- Mócsy, A.: Moesia Superior. = *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1. Stuttgart 1990. 595–599.
- Mócsy, A.: Pannonia. = *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1. Stuttgart 1990. 581–594.
- Mócsy András–Fitz Jenő (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Bp. 1990. 386 l., 58+6 ill.
- Mócsy, András–Vékony, Gábor: Das dakische Königreich. = *Köpeczi, Béla* (hrsg.) Kurze Geschichte Siebenbürgens. Bp. 1990. 16–28., 693., ill.
- Mócsy András–Barkóczi László
- Müller, Róbert: Römerzeit. = *Sieben Jahrtausende am Balaton*. Mannheim 1989. 51–57., ill.
- Nagy, Mihály: Die nordpannonische Gruppe der mit sog. Asteralsymbolen verzierten Grabsteine. = *ComAH* 1988, 93–111., ill.
- Nagy, M.: Die nordpannonischen, sogenannten einheimischen Grabstelen und die römische „Militärkunst“. = *Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaßens*. Mitteilungen der Archaeologischen Gesellschaft Steiermark 3/4 (1989/90) 168–172., ill.
- Nagy, M.: Über einen Monopodiumtyp. Versuch zur Umwertung der sog. pannonischen frühchristlichen Reliquienaltäre – Egy monopodium-típusról. Kísérlet az ún. panonniai ökeresztény relikviaoltárok újraértelmezéséhez. = *FA* 39 (1988) 135–158., ill.
- Nagy, M.: Vitta, Licium, Taenia – Gammadion. Beiträge zur Interpretation des Gammadions und zur Geschichte seiner Entstehung. = *ComAH* 1988, 81–91.
- Nagy, Mihály–Tóth, Endre: The Seuso Treasure Mystery. = *The New Hungarian Quarterly* 32 (1991) No. 121., 35–45., ill.
- Nagy Tibor: A legio II adiutrix pia fidelis jelenleg nyilvántartható italikus lovagrendű tribunusai – Die derzeit registrierbaren italische ritterliche (sic) Offiziere der legio II adiutrix pia fidelis. = *BpR* 27 (1991) 23–43., ill.
- Nagy, T.: Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des regnum Vannianum. = *ActaArchHung* 41 (1989) 61–71.
- Nagy, T.: Die Okkupation Pannoniens durch die Römer in der Zeit des Augustus. = *ActaArchHung* 43 (1991) 57–85.
- Nagy T.: Quadilla Comonis liberta sírköve – Grabstein der Quadilla Comonis liberta. = *BpR* 28 (1991) 217–222., ill.
- Nagy T.: Sopiana. Egy új városmonográfia margójára. = *AT* 33 (1987–88) 218–245.
- Nagy, T.: Transfer of power in the last century of the Western Roman Empire. = *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 85–102.
- Nagy, T.: Rec. *Brewer, R. J.*: Corpus Signorum Imperii Romani, Great Britain I:5. Wales. Oxford 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 375–377.; *Kandler, M.–Vetters, H.* (hrsg.): Der römische Limes in Österreich. Ein Führer. Wien 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 379.; *Koppel, E. M.*: Die Römischen Skulpturen von Tarraco. Berlin 1985. = *ActaArchHung* 40 (1988) 343–345.; *Noll, R.*: Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung. 2. Auflage. Wien 1986. = *ActaArchHung* 42 (1990) 372–375.
- Németh Margit: Aquincum. Feltárások az 1981–1988 közötti időszakban – Aquincum. Erschließungen in den Jahren 1981–1988. = *BpR* 28 (1991) 91–105., ill.
- Németh, M.: Forschungen im Alenkastell von Aquincum. = *Vetters, H.–Kandler, M.* (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 675–681., ill.

- Németh, M.: Eine neue metrische Grabinschrift aus Aquincum. = *ActaArchHung* 41 (1989) 99–102., ill.
- Németh, M.: Ein Mithras-Sol Relief aus Aquincum. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). *Veszprém* 1991. 259–272., ill.
- Németh Margit–Topál Judit: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből – Beschrifteter Sarkophag mit mumifizierter Bestattung vom Gräberfeld an der Bécsi-Strasse. = *BpR* 27 (1991) 73–84., ill.
- Oikumene 5, Bp. 1986. = rec. Kipp, Godehard: Anzeiger für die Altertumswissenschaft 42 (1989) 264–266.
- Otományi, Katalin: Late Roman pottery. = Gabler, D. (ed.) *The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes*. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 318–386, 492–570., ill.
- Otományi Katalin→Gabler Dénes
- K. Palágyi Sylvia: Áttört zablafesztők Pannoniából – Varianten von durchbrochenen Trensenspannern aus Pannonien. = *ArchÉrt* 116 (1989) 77–83., ill.
- K. Palágyi S.: A balácai villagazdaság alaprajza az újabb megfigyelések tükrében – Grundriss der Balácaer Villenwirtschaft aufgrund neuester Beobachtungen. = *Balácai Közlemények* 1 (1989) 11–34., ill.
- K. Palágyi S.: Az inotai feltárások és a Veszprém megyei római kori halmok fémanyagának összehasonlítása – Die Ausgrabungen von Inota und Vergleich der Metallgegenstände aus der römischen Hügelgräbern im Komitat Veszprém. = K. Palágyi S. (szerk.) *Noricum-pannoniai halomsírok*. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai – Norisch-pannonische Hügelgräber. Vorträge der Várpalotaer Tagung vom 21 Oktober 1988. *Veszprém* 1990. 9–14.
- Palágyi, S.: Der Inotaer Grabstein – Der richtige Inhalt der Wagendarstellungen. = Akten des 1. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Graz, 27–30. April 1989 – Mitteilungen der Archaeologischen Gesellschaft Steiermark 3/4 (1989/90) 153–161., ill.
- K. Palágyi S.: A kemenesszentpéteri római kori halomsír – Über das römische Hügelgrab aus Kemenesszentpéter. = *Veszprémi Történelmi Tár* 1989/1, 44–59., ill.
- Palágyi, S.: Neue Daten zum Grundriss des Eckturm-Gebäudes in Szentkirályszabadja-Romkút. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. *RÖ* 17/18 (1989–1990) 195–201., ill.
- Palágyi, S.: Neue Rekonstruktion von Pferdegeschirren aus Pannonien. = *Vetters, H.–Kandler, M.* (hrsg.) *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. RLÖ 36. Wien 1990. 575–581., ill.
- Palágyi, S.: Die neuen Wandgemälde von Baláca, Pannonien. = *KJb* 24 (1991) 199–202., ill.
- K. Palágyi, S.: Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. = *AREgia* 24 (1990) 17–45., ill.
- K. Palágyi, S.: Römische Hügelgräber nördlich vom Balaton. = *ComAH* 1988, 75–80., ill.
- Palágyi, S.: Zwei Grabmedaillons aus dem Balácaer Hügelgrab. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). *Veszprém* 1991. 287–294., ill.
- K. Palágyi, Sylvia: Rec. Jobst, Werner: Antike Mosaikkunst in Österreich. Wien 1985. = *ActaArchHung* 43 (1991) 477–479.; Jobst, Werner: Römische Mosaiken aus Ephesos. Die Hanghäuser des Embolos. Wien 1977. = *ActaArchHung* 43 (1991) 468–469.; Végas, Mercedes: Mulva II. Die Südnekropole von Munigua. Grabungskampagne 1977 bis 1983. Mainz 1988. = *AREgia* 24 (1990) 152.
- K. Palágyi Sylvia→Gabler Dénes
- Papp János: A Szőlőkert utcai freskó restaurálása – Restaurierung des Freskos in der Szőlőkert-Gasse. = *BpR* 28 (1991) 297–299., ill.
- Parragi Györgyi: A Folyamőr utcai római villa – Römische Villa in der Folyamőr-Gasse. = *BpR* 28 (1991) 199–215., ill.
- Párducz, Mihály: Frühe Reiternomaden im Karpaten-becken. = Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1. Stuttgart 1990. 753–769.
- Pattantyás-A. Miklós→Erdélyi Balázs
- Pető Mária: Római kori (szarmata) telep maradványai Rákoscsabán – Sarmatische Siedlungsüberreste aus der Römerzeit in Rákoscsaba. = *BpR* 28 (1991) 237–255., ill.
- Pető M.: Római kori (szarmata) település Soroksáron – Sarmatische Siedlung aus der Römerzeit in Soroksár. = *BpR* 28 (1991) 223–235., ill.
- Pető M.: Településtörténeti adatok a III. ker. Perc utcából származó egyiptomi kőemlékhez – Siedlungsgeschichtliche Angaben zu den ägyptischen Steindenkmälern der Perc-Gasse, im 3. Bezirk. = *BpR* 27 (1991) 139–142., ill.
- F. Petres, Éva: The Problem of the Celtic Survival in Pannonia. = *AREgia* 24 (1990) 7–15., ill.
- Pongrácz, Zsuzsa: Lampen aus Zalalövő (1973–1987). = *ActaArchHung* 42 (1990) 111–145., ill.
- Pozsárkó, Csaba: Beneficiary Altar from Sopiana. = *Specimina* 6 (1990:1) 109–118., ill.
- Póczy Klára: Aquincum polgárvárosa. Kiállítási vezető. Bp. 1989. 66. l., ill.
- Póczy, K.: Archäologie und Denkmalpflege in Aquincum-Budapest. = *Carnuntum Jahrbuch* 1990, 7–22., ill.
- Póczy, K.: Auf der Spur einer Münzstätte in Aquincum. = *ActaArchHung* 41 (1989) 495–508., ill.
- Póczy K.: Egy aquincumi pénzverde nyomában – Auf der Spur nach einer Münze (sic) in Aquincum. = *BpR* 28 (1991) 45–56., ill.
- Póczy, K.: Ein Isis-Relief aus Aquincum. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). *Veszprém* 1991. 245–258., ill.
- Póczy, K.: Wirtschaftsleben pannonischer Städte im Spiegel der Importkeramik. = *RCRF Acta* 25–26 (1987) 497–513., ill.
- Póczy, K.: Zur Baugeschichte des Legionslagers von Aquincum zwischen 260 und 320. = *Vetters, H.–Kandler, M.* (hrsg.) *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*. RLÖ 36. Wien 1990. 689–702., ill.
- Praznovszky, Mihály (Hrsg.): 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). *Veszprém* 1991 294 l., ill.
- Redő, Ferenc: Frequency analyses of Roman coins. = *Carradice, I. A.* (ed.) *Proceedings of the Xth International Congress of Numismatics*, London 1986. London 1989. 239–244., ill.
- Redő, F.: Römische Forschungen in Zalalövő 1982–1983. = *ActaArchHung* 41 (1989) 405–433., ill.
- Redő Ferenc→Gabler Dénes, Lőrincz Barnabás
- Sági Károly: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez – Über die Geschichte der Festung in Fenékpuszt. = *TVMK* 1 (1989) 261–317., ill.
- Sellye, Ibolya: Ringfibeln mit Ansatz aus Pannonien. = *Savaria* 19/1 (1990) 17–102., ill.
- Sellye I.: Római kori, áttört művű késtartó (théka-veret) a Bécsi úti hamvasztás temetőből – Thekenbeschlag (Messerbehälter) mit Durchbruchverzierung aus dem römerzeitlichen Brandgräberfeld in der Bécsi Strasse (Budapest). = *BpR* 27 (1991) 45–63., ill.
- Soproni, Sándor: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. München 1985. = *Rec. Gudea, Nicolae: AMN* 24–25 (1985–1988) 1178–1186.; Lőrincz Barnabás: *AT* 35 (1991) 134–135.
- Soproni, S.: Eine spätrömische Festung im Donaubett bei Bölske. = *Maxfield, V. A.–Dobson, M. J.* (eds) *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*. Exeter 1991, 257–258., ill.

- Soproni, S.: Einheimische Grabstele mit Hügelgrab- und Wagendarstellung. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991 279–286., ill.
- Soproni S.: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról – Vorläufiger Bericht über die Erforschung der spätrömischen Gegenfestung in Bölcske. = ComAH 1990, 133–142., ill.
- Soproni, S.: Militärschriften aus dem 4. Jh. in Donauknie. = ActaArchHung 41 (1989) 103–118., ill.
- Soproni, S.: Rettungsgrabungen am Donaulimes bei Esztergom (Solva) – Mentőásatások az Esztergom-környéki dunai limesen. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 43–49., ill.
- Soproni, S.: Satyr-Silen Bronzekopf mit Meistername aus Visegrád – Mesterneves Satyr-Silen bronzszobor Visegrádról. = FA 41 (1990) 43–52., ill.
- Soproni, S.: Tonlampe mit Decebalkopf – Decebal-fejes agyagmecs. = FA 39 (1988) 115–133., ill.
- Soproni, S.: Vexillationes classis Flaviae Pannonicae. = Vétters, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 731–738., ill.
- Sörös László: A Nemesvámos, Balácsa pusztán végzett régészeti célú geoelektromos mérésről – Über die geoelektrischen Messungen auf der Balácsa Puszta in Nemesvámos. = Balácai Közlemények 1 (1989) 35–45., ill.
- Szabó J. József: Késő római kori–kora népvándorlás kori sír és teleprészet Füzesabony határában – Grab und Siedlungsteil aus der späten Römerzeit – frühen Völkerwanderungszeit in der Gemarkung von Füzesabony (Nordungarn). = Agria 25–26 (1989–1990) 175–193., ill.
- Szabó Klára: Bronzedények Pannonia halomsíraiban – Die Bronzegefäße in den Hügelgräbern von Pannonien. = K. Palágyi Sylvia (szerk.) Noricum-pannoniai halomsírok. Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai – Norisch-pannonische Hügelgräber. Vorträge der Várpalotaer Tagung vom 21. Oktober 1988. Veszprém 1990. 163–166.
- Szabó, K.: Bronze objects. = Gabler, D. (ed.) The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 176–196., 427–441., ill.
- Szabó, K.: Gefäßdarstellungen auf den Nebenseiten der Altäre. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991. 171–182., ill.
- Szabó K.: Helyben készült bronz lemezorsó Aquincumból – Ein örtlicher Bronzeblechkrug aus Aquincum. = BpR 27 (1991) 85–94., ill.
- Szabó, K.: Lateinische Inschriften auf den Bronzegefäßen. = Hainzmann, M.–Visy, Zs. (hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 17–19.
- Szabó, K.: Ein neuer Typ der gegliederten Henkelkrüge. = Zum Gedenken an Edit B. Thomas. RÖ 17/18 (1989–1990) 237–250., ill.
- Szabó K.: Római kori bronzedények a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban – Römische Bronzegefäße im Museum „Laczkó Dezső” (Veszprém). = Veszprémi Történelmi Tár 1990:2, 19–67., ill.
- Szabó, K.: Vierzehn Bronzegefäße aus der Lagerwerkstatt von Intercisa. = Vétters, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 745–751., ill.
- Szabó, Klára: (rec.) Baratte, Francois–Bonnamour, Louis–Guillaume, Jean-Paul–Tassinari, Suzanne: Vases antiques de métal au Musée de Châlon-sur-Saône. Dijon 1984. = ActaArchHung 42 (1990) 379–380.; Gehrig, Ulrich: (hrsg.) Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit – Akten der 6. Tagung über antike Bronzen. Berlin 1984. = ActaArchHung 40 (1988) 346–347.
- Szabó Klára→Barkóczi László, Gabler Dénes, Lőrincz Barnabás
- Szabó, Miklós: La romanisation des pays danubiens. = Les Celtes. Milano 1991. 515–518., ill.
- Szabó Miklós→Barkóczi László
- Szathmáry, László. Anthropological investigations of the cremated remains of the kurgan 1 of Bratovo (The Carpathian Ukraine) – Embertani vizsgálatok a bátyai (bratovoi) 1. kurgán (Kárpátukrajna) hamvasztott csontvázeletein. = JAMÉ 21–23 (1978–1980) 19–24., ill.
- Szathmáry L.: A tiszavasvári emberi csontvázeletek vizsgálatának előzetes eredményei – Previous results of examination of human skeleton finds from Tiszavasvári. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 135–149., ill.
- Szenüteleky Tihamér: Iseum. Szombathely 1990. 181., ill.
- Szenüteleky T.: A Püspökkert – Járdányi Paulovics István Romkert a III–IV. században – Der Járdányi Paulovics István Ruinengarten im III–IV. Jahrhundert. = Savaria 20/1 (1991) 27–38., ill.
- Szirmai, Krisztina: Barrack-blocks in the praetentura of the legionary fortress in Aquincum (1987–1988). = Maxfield, V. A.–Dobson, M. J. (eds.) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 259–262., ill.
- Szirmai, K.: Funeral portraits in Aquincum. = 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Veszprém 1991. 273–278., ill.
- Szirmai, K.: Neue Wandgemälde auf dem Gebiet der Lagerstadt von Aquincum. = KJb 24 (1991) 203–206., ill.
- Szirmai K.: Régészeti adatok az aquincumi 1. századi legiotáborhoz, valamint a 2–3. századi legiotábor retenturájához – Archäologische Beiträge zum Legionslager in Aquincum aus dem 1. Jh. sowie zur Retentur des Legionslagers vom 2–3. Jh. = BpR 27 (1991) 105–137., ill.
- Szirmai K.: Római kö emlékek a budafoki Törley-kastély falán – Steindenkmäler an der Wand des Schlosses Törley. = BpR 27 (1991) 181–187., ill.
- Szirmai K.: Stratigáfiai megfigyelések az aquincumi késő római erőd északi körzetében – Stratigraphische Beobachtungen im Bereich der spätrömischen Festung von Aquincum. = ComAH 1988, 49–70., ill.
- Szirmai K.: Új női sírszobor Aquincumban – Neue weibliche Grabstatue in Aquincum. = BpR 27 (1991) 99–103., ill.
- Szirmai K.: Újabb adatok az aquincumi 2–3. századi legiotábor principiájának nyugati traktusához – Neuere Angaben zum westlichen Trakt der Principia in Aquincum aus dem 2–3. Jahrhundert. = BpR 28 (1991) 107–116., ill.
- Szirmai, K.: Zur Chronologie der Auxiliarkastelle und des Legionslagers des 2–3. Jh. in Aquincum. = Vétters, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 683–687., ill.
- Szonntag, Jenő: Újabb adatok az aquincumi orgona légnyomáshálóhoz – Neuere Angaben zum Druckluftregler der Orgel von Aquincum. = BpR 28 (1991) 283–293., ill.
- Szőnyi Eszter: Archäologische Daten zur frühesten Besatzungstruppe von Arrabona. = Vétters, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 667–674., ill.
- T. Szőnyi E.: Régészeti adatok Arrabona legkorábbi megszálló csapatához – Archäologische Daten zur frühesten Besatzungs-

- truppe von Arrabona. = Arrabona 24–25 (1988) 21–33., ill.
- Szőnyi, Eszter: Rec. Jobst, Werner: Provinzhauptstadt Carnuntum. Wien 1983. = ComAH 1989, 225–226.
- Szőnyi Eszter → Víz Zsolt
- Topál, Judit: Der Import der sogenannten Moselweinkeramik in Pannonien. = RCRF Acta 27–28 (1990) 177–184., ill.
- Topál, Judit: Rec. Végas, Mercedes: Mulva II. Die Südnepokropole von Munigua. Grabungskampagne 1977–1983. Mainz 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 225–226.
- Topál Judit → Németh Margit
- Tóth, Endre: Dazien als römische Provinz. = Köpeczi, Béla (hrsg.) Kurze Geschichte Siebenbürgens. Bp. 1990. 29–61., 693–694., ill.
- Tóth E.: Késő római ezüstkanál Bajnáról – Spätromischer Silberlöf-fel aus Bajna. = FA 42 (1991) 85–116., ill.
- Tóth, Endre: Neuere Sil-anusringe aus Pannonien (Zur Silvanus-verehrung in Pannonien) – Újabb Silvanus-gyűrűk Pannoniá-ból (A pannoniai Silvanus-kultuszhoz). = FA 40 (1989) 113–128., ill.
- Tóth E.: Pannonia Christiana. A kereszténység kezdete a Kárpát-medencében. = Életünk 29 (1991) 740–747.
- Tóth, E.: Provincia Valeria Media (németül). = ActaArchHung 41 (1989) 197–226., ill.
- Tóth, E.: Die spätromische Festung von Iovia und ihr Gräberfeld. = Antike Welt 20 (1990:1) 31–39., ill.
- Tóth, E.: Templum provinciae in Tăc? = Specimina 1989:1, 43–58., ill.
- Tóth Endre → Nagy Mihály
- Tóth, István: Addenda Pannonica Mithriaca (Additions to the work of M. J. Vermaseren: Corpus Inscriptionum Monumentorum Mithriacae). = Specimina 1988:1, 17–73., ill.
- Tóth, I.: The Cult of Cybele and Attis in Pannonia. = Specimina 6 (1990:1) 119–157., ill.
- Tóth, I.: Eine neuere Inschrift von L. Octavius Faustianus aus Sa-varia – L. Oct. Faustianus újabb felirata Savariából. = Sava-ria 17–18 (1983–1984) 139–153., ill.
- Tóth, I.: The remains of the cult of Magna Mater and Attis in Pan-ponia (Catalogue). = Specimina 1989:1, 59–121., ill.
- H. Vaday, Andrea: The Dacian question in the Sarmatian Barbari-cum. = Antaeus 19–20 (1990–1991) 75–83.
- H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. = Antaeus 17–18 (Budapest 1989) 349 l. + Taf. 159.
- H. Vaday, A.: Sarmatisches Männergrab mit Goldfund aus Dunaha-raszi – Szarmata aranyleletes férfisir Dunaharasziból. = FA 40 (1989) 129–136., ill.
- H. Vaday, Andrea–Istvánovits, Eszter–Kulcsár, Valéria: Sarmatian costume in the Carpathian basin. = Klio 71 (1989) 107–114.
- H. Vaday Andrea → Garam Éva
- Várady, László: Pannonica. Ergänzende Notizen zum letzten Jahr-hundert Pannoniens. = BJ 190 (1990) 175–200.
- K. Vég, Katalin: Császárkori telep Miskolc-Szirma – Kaiserzeitli-che Siedlung in Miskolc-Szirma. = HOMÉ 27 (1988) 463–499., ill.
- Vékony Gábor → Mócsy András
- Víz, Zsolt: Die Ergebnisse neuerer Luftbildforschungen am panno-nischen Limes. = Vetus, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 547–560., ill.
- Víz, Zs.: Graffiti auf Keramik. Inschriften und Zeichen als Eigentumsmarken. = Hainzmann, M.–Víz, Zs. (hrsg.) Instru-menta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991. 40–42.
- Víz, Zs.: Instrumenta-Inschriften mit Rechtscharakter. – Hainz-mann, M.–Víz, Zs. (hrsg.) Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstel-lungskatalog. Pécs 1991. 52–53.
- Víz, Zs.: Eine Statuenbasis des Kaisers Volusianus von Lussonium (Paks-Dunakömlöd). = ActaArchHung 41 (1989) 385–397., ill.
- Víz, Zs.: Eine wieder aufgetauchte Inschrift von Rom. = Specimina 1989:1, 21–23., ill.
- Víz, Zs.: Ein neues Militärdiplom aus Dunakömlöd. = ZPE 89 (1991) 160–166., ill.
- Víz Zs.: Légifelvételeken megfigyelt halomsírok a Dunántúlon – Auf der Luftaufnahme beobachtete Hügelgräber in Transda-nubien. = K. Palágyi, S. (hrsg.) Noricum-pannoniai halomsí-rok – Norisch-pannonische Hügelgräber. Veszprém 1990. 23–45., ill.
- Víz, Zs.: Lussonium: archaeological excavations 1988–89. = Max-field, V.A.–Dobson, M. J. (eds.) Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991. 263–267., ill.
- Víz, Zs.: Neue römische Inschriftsteine aus Pannonien. = Specimi-na 1989:1, 25–42., 13 ill.
- Víz, Zs.: Der pannonsische Limes in Ungarn. Bp.–Stuttgart 1988. = Rec. Scherrer, Peter: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 6 (1990) 145–146.
- Víz Zs.: A római limes Magyarországon. Bp. 1989. 143 l., 125 ábra + térkép. Rec.: Köhegyi Mihály: Dunatáj 13 (1990:4) 69–71.; ua.: Művéd 34 (1990) 65., 191.; T. Szőnyi Eszter: SSz 44 (1990) 90–92.
- Víz, Zs.: Zur Baugeschichte der großen Thermen von Weißenburg. = BVBI 53 (1988) 117–135., ill.
- Víz, Zsolt: Rec. Mackensen, M.: Frühkaiserzeitliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der oberen Donau. Mün-chen 1987. = ActaArchHung 43 (1991) 474–476.
- Víz Zsolt → Gabler Dénes, Hainzmann, Manfred
- Vörös Gabriella: Fegyveres sírok az Alföldön a IV. század második fele és az V. század közepe között – Begrabsnisstätten mit Waffen auf der ungarischen Tiefebene von der zweiten Hälfte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts. = MFMÉ 1988–1, 41–58., ill.
- Vörös G.: Késő szarmata edénylelet Kiskundorozsma-Kistemplom-tanya lelőhelyről – Gefäßfunde aus der späten Sarmatenzeit an dem Fundort Kiskundorozsma-Kistemplomtanya. = MFMÉ 1987–1, 11–23., ill.
- Vörös G.: Késő szarmata kori temetőrészlet Szeged-Tarján vá-rosrészből – Spätsarmatenzeitlicher Gräberfeldabschnitt aus dem Stadtteil Szeged-Tarján. = ComAH 1988, 113–124., ill.
- Vörös G.: Települések Csongrád megyében az 1–5. században (Lele-dhelykataszter) – Siedlungen aus dem 1–5. Jahrhundert im Ko-mitat Csongrád (Fundortkataster). = MFMÉ 1984/85–2, 83–96., ill.
- Vörös István: Campona-Nagy-tétény római tábor állatsont-marad-ványai – Animal remains from the Roman castellum at Cam-pona-Nagy-tétény. = FA 40 (1989) 75–101., ill.
- Vörös I.: A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz-i legio-táborban. A Mithraeum állatsont-leletei – Das Haus der tri-buni laticlavii aus dem Legionslager vom 2–3. Jh. in Aquincum. Das Tierknochenmaterial des Mithräums. = BpR 28 (1991) 127–132., 149., 155., 179–181., ill.
- Wellner, István: Die Militärlager Aquincums in spätromischer Zeit und im Mittelalter (Aquincum und das Nibelungenlied). = Vetus, H.–Kandler, M. (hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 715–721., ill.
- Wessetzky Vilmos: Isis és Oziris Pannoniában. Bp. 1989. 68 l., ill.
- Wessetzky V.: Megjegyzések az esztergomi bronznegatív minta Fortu-

nájához – Bemerkungen zu der Graner Bronzeprägform für Fortuna. = *ArchÉrt* 116 (1989) 84–85., ill.

Zsidi Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében – Stadtmauer und Verteidigungssystem der Zivilstadt von Aquincum im Spiegel der neuesten Forschungsergebnisse. = *ComAH* 1990, 143–169., ill.

Zsidi P.: Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán (Bp. III. ker. Kaszás dűlő-Csikós utca) – Neuere Villa am Territo-

rium des Municipiums von Aquincum. = *BpR* 27 (1991) 143–179., ill.

Zsidi, P.: Untersuchungen des Nordgräberfeldes der Militärstadt von Aquincum. = *Vetters, H.–Kandler, M.* (hrsg.) Aktes des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ 36. Wien 1990. 723–730., ill.

NÉPVÁNDORLÁS KOR ÉS KORAI KÖZÉPKOR, MAGYAR ÖSTÖRTÉNET – AETAS MIGRATIONUM, PROTOHUNGARICA

Balla, Márta: Provenance studies of Avar ceramics by neutron activation analysis. = *WMMÉ* 15 (1990) 131–133.

Bartosiewicz László: Avarkori lovak végtagarányai – Extremity proportions in Avar period horses. = *MFMÉ* 1984/85-2, 301–310.

Bartosiewicz, László: Die Beziehungen des Tierknochenmaterials einiger frühmittelalterlichen Siedlungen. = *Bálint, Csanád*: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). *Varia Archaeologica Hungarica* IV. Bp. 1991. 97–101.

Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. Wien Köln 1989. 304 l., 131 ill., VI. t. Rec.: *Cilinska, Zlata*: *SlA* 38 (1990) 463–467., *Dobesch, Gerhard*: *Tyche* 4 (1989) 252.

Bálint, Cs.: Gedanken über den Handel und „Handel“ im 7. Jh. in den osteuropäischen Steppen. = *WMMÉ* 15 (1990) 11–18.

Bálint, Cs. (hrsg.) Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. = *Varia Archaeologica Hungarica* III. Bp. 1990. 342 l., ill.

Bálint, Cs.: Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat. = *ActaOH* 42 (1988) 377–389.

Bálint Cs.: Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. = *SzMMÉ* 7 (1990) 87–121., ill.

Bálint, Cs.: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). = *Varia Archaeologica Hungarica* IV. Bp. 1991. 103 l., 34 t.

Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica* XI. Bp. 1991. 288 l., 60 ábra, 65 tábla. Rec. *Hanuliak, M.*: *AR* 43 (1991) 639–640.; *Kiss Attila*: *ComAH* 1990, 227–228.

Bálint, Cs.: Über einige Tonkessel aus der Umgebung von Šarkel. = *Bálint, Cs.* (hrsg.) Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Variationen. *Varia Archaeologica Hungarica* III. Bp. 1990. 9–21., ill.

Bálint, Cs.: Rec. Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 143 (1985); 144 (1985); 150 (1985); 156 (1987). = *ArchÉrt* 116 (1989) 140–142.

Bálint Csanád–Bartosiewicz László, Vörös István

Benkő Mihály: Halotti maszk és sírobulus. A honfoglaló magyarok halotti álcárcának eredetéről. = *AT* 33 (1988) 169–200., ill.

Blőr-Sey, Katalin: Einige Bemerkungen zu einem Fund aus dem 5. Jahrhundert in Szikáncs. = *Carradice, I. A.* (ed.) *Proceedings of the Xth International Congress of Numismatic*, London 1986. London 1989. 299–304., ill.

Bogvay Tamás: Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a panoniai kontinuitás-kutatás módszertanához. = *Századok* 123 (1989) 489–493.

Bóna, István: Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. = *WMMÉ* 15 (1990) 113–124., ill.

Bóna, I.: Das Hunnenreich. Budapest–Stuttgart 1991. 294 l., 75+ 117 ill.

Bóna I.: Egy hiábavaló vitáról. Megjegyzések Radu Harhoiu, Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens című dolgozatához (Dacia 31, 1987, 119–129.). = *ArchÉrt* 117 (1990) 264–270.

Bóna, I.: Über eine fruchtlose Polemik. Bemerkungen zur Abhandlung von Radu Harhoiu: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens (Dacia 31, 1987, 119–129.). = *ActaArchHung* 40 (1988) 301–314.

Bóna, I.: Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895.). = *Köpeczi, Béla* (hrsg.) *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Bp. 1990. 62–106., 694–697., ill.

Bóna, I.: Rec. *Friesinger, H.–Vacha, B.*: Die vielen Väter Österreichs: Römer, Germanen, Slawen. Eine Spurensuche. Wien 1987. = *ActaArchHung* 43 (1991) 235–236.; *Jelovina, J.*: Macevi i ostruge – Schwerter und Sporen. Karolingische Formgebung im Museum Kroatischer Archäologischer Denkmäler. Split 1986. = *ActaArchHung* 40 (1988) 348–349.; Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert. Sigmaringen 1987. = *AREgia* 24 (1990) 153–154.

Cseh János: Adatok az V–VII. századi gepida emléktárgy egységéhez. = *SzMMÉ* 7 (1990) 29–77., ill.

Cseh J.: A kora népvándorlás kori (gepida) telep. = *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 157–226., ill.

Cseh J.: Az avarok építkezése Szolnok-Zagyvaparton (Beszámoló az 1986. évi leletmentő ásatásról) – The building-technique of the Avars in Szolnok-Zagyvapart. = *Építészeti az Alföldön I.* Nagykőrös 1989. 33–40., ill.

Cseh J.: Egy gepida harcos fegyverzete a Közép-Tisza-vidékről (Helye Európa kora Meroving-kori emléktárában). = *Jászunság* 35 (1989:5) 71–78., ill.

Cseh J.: Gepida fazekaskemence Törökszentmiklóson – Gepidischer Töpferofen in Törökszentmiklós. = *ArchÉrt* 117 (1990) 223–240., ill.

Dénes József: A magyarok hét neme és hét országa (A magyar „törzsek” elhelyezkedése a Kárpát-medencében) – Die 7 Geschlechter und 7 Länder der Ungarn (Zur Ansiedlung der ungarischen „Stämme” im Karpatenbecken). = *MFMÉ* 1984/85-2, 571–580., ill.

Erdélyi István: Az ázsiai hunok régészeti emlékei. = *Magyar Tudomány* 35 (1990) 975–978.

Erdélyi, I.: Die Beziehungen des Fundes von Perešcepina zu den Denkmälern der Awarenzeit. = *ActaAntHung* 31 (1985–1988) 413–434.

Erdélyi I.: A fordító hozzászólása N. M. Bokij és Sz. A. Pletnyova cikkéhez. = *ArchÉrt* 116 (1989) 98.

Erdélyi I.: Gótok, alánok és hunok Dél-Oroszországban – Goten,

- Alanen und Hunnen im Südrussland. = TVMK 1 (1989) 257–260., ill.
- Erdélyi, I.: A section of the Csolnok Avar cemetery. = ActaArchHung 40 (1988) 191–206., ill.
- Erdélyi, István: Rec. Franz, H. G.: (hrsg.) Kunst und Kultur entlang der Seidenstraße. Graz 1986. = ActaArchHung 40 (1988) 349–350.; Lebedev, G. S.: Epoha vikingov v Severnoj Evrope. Leningrad 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 482–483.; Rasev, R.-Stanilov, St.: Die altbulgarische befestigte Siedlung beim Dorf Huma, Bezirk Razgrad. = ActaArchHung 42 (1990) 388–389.
- Erdélyi István→László Gyula
- Éry Kinga→Lipták Pál
- Fancsalszky Gábor: Egyedi darabok a késő avar nagyszíjvégek állatküzdélmű jelölőanyagában – Individuelle Stücke unter den spätawarischen Riemenzungen mit Tierkampszenen. = MFMÉ 1984/85-2, 337–361., ill.
- Fejér Gábor: Népvándorlás kori fakoporsók Euráziában – Völkerwanderungszeitliche Holzsärge aus Eurasien. = MFMÉ 1984/85-2, 401–429., ill.
- Fettich Nándor: A bánhalmi avar leletről – Über die Awarenfunde aus Bánhalm. = SzMMÉ 7 (1990) 123–137., ill.
- Fodor István→László Gyula→Róna-Tas András: Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének bírálata. = JAMÉ 21–23 (1978–1980) 110–144.
- Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence avar korának összehasonlító embertani vizsgálata – Eine komparative Untersuchung an awarenzeitlichem anthropologischem Material aus dem Karpatenbecken. = MFMÉ 1984/85-2, 483–501., ill.
- Fülöp, Gyula: Awarenzeitliche Fürstenfunde von Igar. = ActaArchHung 40 (1988) 151–190., ill.
- Garam Éva: Avar férfisir Tárnokról – Ein awarisches Männergrab von Tárnok. = Agria 25–26 (1989–1990) 221–234., ill.
- Garam É.: Bizánci típusú csüngő préselőmintája Tiszafüredről – Preßmodel eines Anhängers byzantinischen Typs aus Tiszafüred. = FA 41 (1990) 73–86., ill.
- Garam É.: A Mauthner gyűjtemény granulációdíszes kora avar kisszíjvége – Granulierte, goldene, kleine Riemenzunge aus der Mauthner-Sammlung. = FA 39 (1988) 159–172., ill.
- Garam, É.: Über das awarenzeitliche goldene Agraftenpaar von Dunapataj – A dunapataji avar kori arany mellboglár. = FA 40 (1989) 137–154., ill.
- Garam, É.: Über Halsketten, Hals schmucke mit Anhängern und Juwelenkränzen byzantinischen Ursprungs aus der Awarzeit. = ActaArchHung 43 (1991) 151–179., ill.
- Garam, É.: Über den Juwelenkränzen von byzantinischem Ursprung aus Ozora-Tópuszta. = WMMÉ 15 (1990) 147–153., ill.
- Gere László: Előzetes jelentés a Gerjen-váradpusztai avar temető feltárásáról – Vorbericht über die Freilegung des awarischen Gräberfeldes von Gerjen-Váradpuszta. = MFMÉ 1984/85-2, 221–239., ill.
- Götz László: Keleten kél a nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből. Bp. 1990. 2791.
- Götz László→László Gyula
- Gróf Péter: Egy avar kori sárkányábrázolásról – Über eine awarenzeitliche Drachendarstellung. = MFMÉ 1984/85-2, 321–335., ill.
- Harmatta János: Hephthalita feliratok avar leletanyagokon. = AT 33 (1988) 144–152., ill.
- Harmatta János→László Gyula
- Horváth M. Attila: Adalékok az avar tegezőv viseletéhez – Beiträge zur Tragweise des awarischen Köchergürtels. = MFMÉ 1984/85-2, 205–220., ill.
- International Conference on Early Middle Ages – Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. = WMMÉ 15 (1990).
- Juhász Irén: Oroszlános falera egy orosházi avar temetőből. = Békési Élet 24 (1989) 541–543., ill.
- Juhász I.: A szarvasi rovásírásos tórtartó és megfejtési kísérletei. = Békési Élet 24 (1989) 27–37., ill.
- Kiss, Attila: Dilemma bei der Interpretation der frühgeschichtlichen Grabfunde von Mezőberény (1884) – Kétségek a mezőberényi (1884) kora középkori sírleletek értelmezésénél. = FA 42 (1991) 117–143., ill.
- Kiss A.: Előzetes jelentés (II.) a Kölked-feketekapu avar kori település és temető ásatásáról – Vorbericht (II.) über die Ausgrabung der awarenzeitlichen Siedlung und Gräberfelder von Kölked-Feketekapu. = FA 39 (1988) 173–194., ill.
- Kiss, A.: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums – A kora és középső avar kori kagáni székhely földrajzi helyének kérdése. = JPMÉ 33 (1988) 77–89., ill.
- Kiss A.: V–VI. századi Kárpát-medencei uralkodók – régész szemmel – Die Herrscher des Karpatenbeckens im 5/6. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. = Agria 25–26 (1989–1990) 201–220.
- Kiss, A.: Die Schatzfunde I und II von Szilágysomlyó als Quellen der gepidischen Geschichte. = Archaeologia Austriaca 75 (1991) 249–260., ill.
- Kiss Attila→Bálint Csanád
- Kiss Gábor: Koporsóhasználat a vasasszonyfai avar temetőben – Sarggebrauch im Awarenfriedhof in Vasasszonyfa. = VSz 44 (1990) 409–428., ill.
- Kiss G.: A Szombathely-Kőszegi úti avar lovassír (A késő avar kori négy- és ötkaréjos lószerszámveretek) – Das awarische Reitergrab von Szombathely-Kőszegi út (Die spätawarenzeitlichen vier- und fünfblättrigen Pferdegeschirrbeschläge). = MFMÉ 1984/85-2, 431–462., ill.
- Klima László: A finnugor rokonság megítélése az őstörténeti tudományokban – Die Interpretation der finnougriischen Verwandtschaft bei der Forschung der ungarischen Ethnogenese. = MFMÉ 1984/85-2, 531–535.
- Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp. 1989. 1911. + XXIX t. = Rec. Hahn, Wolfgang: Archaeologia Austriaca 75 (1991) 316.; Nemeškalová-Jiroudková, Z.: AR 42 (1990) 596–597.
- Kovács L.: A Nagyhalász-Zomborhegyi 10. századi magyar temető-részlet – Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert. = ComAH 1989, 165–176., ill.
- Kovács L.: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temető-maradványok – Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár (Kom. Szabolcs-Szatmár). = ComAH 1988, 125–157., ill.
- Kovács László→László Gyula
- Kovrig, Ilona: Figürlich verzierter awarischer Bogengriff. = MAG 118/119 (1988/89) 91–99., 5 ill.
- Kósa, Ferenc→Marcsik, Anónia: Determination of Blood Typing on Skeletal Remains from Hungarian Conquest. = AnthrKöz 32 (1989–1990) 21–25.
- Kölked László: A Kéthely-Melegoldali Keszthely-kultúrák temető (előzetes jelentés) – Ein Gräberfeld der Keszthely-Kultur von Kéthely-Melegoldal (Vorbericht). = MFMÉ 1984/85-2, 171–186., ill.
- Kőhegyi, Mihály: Rec. Sejbal, J. (ed.): Denarová mena na Morave. Brno 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 390–391.
- Kralovszky Alán: A hajdúdorogi VII. századi avar temető (előzetes jelentés) – A 7th Century Avar Cemetery from Hajdúdorog (preliminary report). = DMÉ 1989–1990, 117–139., ill.
- Kürti Béla: Avar sírleletek Csanytelekről és Gerláról. = SzMMÉ 7 (1990) 79–86., ill.
- Kürti, Béla→Wicker, Erika: Bemerkungen zur Agraftenfrage der

- Awarenzeit. = Chronologische Fragen des 7–10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer, 15–16. 10. 1990. Zalai Múzeum 3 (1991) 19–34., 12 ill.
- László Gyula: Árpád népe. Bp. 1988. = Rec. Kovács László: ActaArchHung 43 (1991) 428–429.
- László Gy.: Előszó. = Götz L.: Keleten két a nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből. Bp. 1990. 7–17.
- László Gy.: „Keleten két a nap ...”. Götz László 4 kötetes magyar őstörténete. = Életünk 27 (1989) 631–637.
- László Gy.: A népvándorlás kor lovasnépeinek ősvallása. Kolozsvár 1946. = Rec. Harmatta János: Századok 123 (1989) 510–511.
- László Gy.: Óseinkről. Bp. 1990. 277 l., ill. Rec. Erdélyi István: MT 35 (1990) 1375.
- László Gyula → Fodor István
- Lipták, Pál: Avars and Ancient Hungarians. Bp. 1983. = Rec. Ardevan, Radu: AMN 24–25 (1985–1988) 1188–1192; Éry, Kinga: ActaArchHung 40 (1988) 323–324.
- Lovász Emese: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5–6. századi történetéhez (Az egerlővői temető) – Beiträge zur Geschichte des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén im 5–6. Jahrhundert. = MFMÉ 1984/85-2, 55–72., ill.
- Lőrinczy Gábor: A Szegvár-oromdőlő kora avar kori temető 1. sírja – Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdőlő. = MFMÉ 1984/85-2, 127–154., ill.
- Madaras László: Az avar falu. = Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 227–316., ill.
- Madaras L.: Az avar ház – The Avar house. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 23–32., ill.
- Madaras L.: Az avar hitvilág néhány eleme a Jászapáti-Nagyállás úti temető sírjaiból – Elemente der awarischen Glaubenswelt in den Gräbern von Jászapáti-Nagyszállás út. = JAMÉ 24–26 (1981–1983) 167–175., ill.
- Madaras L.: Előzetes jelentés a Jászapáti-Nagyállás úti avar temető feltárájáról (Az avar kori csontveretes tegezék társadalomtörténeti jelentősége) – Vorhergehender Bericht über die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Jászapáti-Nagyszállás út (Die gesellschaftshistorische Bedeutung der awarenzeitlichen Köcher mit Knochenbeschlagn). = SzMMÉ 7 (1990) 167–206., ill.
- Marcsik Antónia → Kósa Ferenc
- Medgyesi Pál: Késő avar temető Bélmegeyer-Csömöki-dombon (Előzetes jelentés) – Spätawarenzeitliches Gräberfeld auf dem Hügel Bélmegeyer-Csömök (Vorbericht). = MFMÉ 1984/85-2, 241–256., ill.
- I. Melis, Katalin: Die Zeit der ungarischen Landnahme. 895 bis Ende des 10. Jahrhunderts. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 102–112., ill.
- Mesterházy Károly: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje – Hronologija istorii juvenirnoj masterskoj na teritoriji Verhnej Tissy i nahodok iz vremeni priobretenija vengrami rodiny. = Agria 25–26 (1989–1990) 235–274., ill.
- Mesterházy, Károly: Rec. Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert. Sigmaringen 1987. = ComAH 1988, 172–173.
- Müller, Róbert: Chronologische Fragen des Gräberfeldes Gyenesdiás. = Chronologische Fragen des 7–10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer, 15–16. 10. 1990. Zalai Múzeum 3 (1991) 35–39.
- Müller, R.: Hunnen und Germanen. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 58–64., ill.
- Müller, R.: Die Keszthely-Kultur. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 64–71., ill.
- Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. = ComAH 1989, 141–164., ill.
- Müller, Róbert-Szöke, Béla Miklós: Spätkarolingerzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 84–97., ill.
- Nagy Erzsébet: A Pécs-Nagyárpád, Boros utcai avar kori temető 1985–1987. évi ásatása – Die Freilegung der in Pécs-Nagyárpád, in der Boross-strasse liegenden Friedhofes aus der Awarenzeit, in den Jahren 1985–1987. = JPMÉ 34 (1989) 93–128., ill.
- Nagy Imre: Őstörténetünk néhány kérdése. Szokatlan analógiák – Some questions of Ancient Hungarian history. Unconventional analogies. = MFMÉ 1984/85-2, 537–552., ill.
- Nagy, Margit: Die Zeit der Völkerwanderung. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 95–101., ill.
- Nemeskéri János-Szathmáry László: A Tiszadob-Ókenézi mesterségesen torzított koponya embertani vizsgálata – An artificially deformed skull from Tiszadob-Ókenéz. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 151–163., ill.
- M. Nepper Ibohya-Révész László: Etelközről a Kárpát-medencébe – Aus dem Etelköz ins Karpatenbecken. Die neuesten Funde aus der Landnahmezeit. A Déri Múzeum és a Herman Ottó Múzeum kiállítása. Debrecen 1990. 31 l., ill.
- Oláh Sándor: Egy 10. századi minta paleodemográfiai vizsgálata – Die paleodemographische Untersuchung einer Serie aus dem 10. Jahrhundert. = MFMÉ 1984/85-2, 641–650., ill.
- Pásztor Adrién: A bolyi avar kori temető értékelése – Die Auswertung des Bolyer awarenzeitlichen Gräberfeldes. = JPMÉ 34 (1989) 129–146., ill.
- Pásztor A.: Leletmúlt ásatás a Budakalász-dunaparti avar kori temetőben. = PMMH 15 (1988:3–4) 37–38.
- Pásztor A.: A nagyharsányi avar kori temető értékelése – An evaluation to the burial place of Avar age at Nagyharsány, Hungary. = JPMÉ 35 (1990) 77–97., ill.
- Pásztor A.: Néhány késő avar lovassír Budakalásztól – Einige spätawarenzeitliche Reitergräber aus Budakalász. = MFMÉ 1984/85-2, 277–299., ill.
- Pávai Éva: Az avar művészet indamotívumai – Die Rankenmotive der awarischen Kunst. = MFMÉ 1984/85-2, 360–384., ill.
- S. Perémi Ágota: Honfoglalás kori köznépi temető Veszprémben – Ein Friedhof aus der Zeit der ungarischen Landnahme in Veszprém. = Veszprémi Történelmi Tár 1989/2, 3–17., ill.
- S. Perémi Á.: A Lesencetomaj-piroskereszi Keszthely-kultúrák temető (Előzetes jelentés) – Ein Gräberfeld der Keszthely-Kultur von Lesencetomaj-Piroskereszt (Vorbericht). = MFMÉ 1984/85-2, 155–169., ill.
- Révész László: Előzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temető ásatásáról (1986–1987) – Preliminary report on the excavations of the Karos cemetery from the period of the Hungarian conquest (1986–1987). = ArchÉrt 116 (1989) 22–51., ill.
- Révész L.: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról – Landnahmezeitliche beschlagverzierte Taschen von Karos. = Agria 25–26 (1989–1990) 275–309., ill.
- Révész L.: Lira alakú csatok a Kárpát-medencében – Lyräformige Schnallen im Karpaten-Becken. = HOMÉ 27 (1988) 513–541., ill.
- Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? – Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn. = MFMÉ 1984/85-2, 615–639., ill.
- Révész László → M. Nepper Ibohya
- Rosner, Gyula: Keramikherstellung und Handel im Karpaten-Bekken in der frühen Awarenzeit. = WMMÉ 15 (1990) 125–130.
- Róna-Tas András → Fodor István
- Sándorfi György: Várak a X. században Magyarországon (Észrevételek Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon c. munkájához). = Művéd 33 (1989) 19–26., ill.
- Simon László-Székely Levente: Korai avar leletek Dabas (Gyón)

- Paphegyről – Fröhawarenzeitliche Funde von Dabas (Gyón)-Paphegy. = MFMÉ 1984/85-2, 187–204., ill.
- Somlósi, Éva: Restoration of the Csolnok Avar iron sword. = ActaArchHung 40 (1988) 207–210., ill.
- Somogyi Péter: Lábbeli veretek a délorosz sztyeppéről – Beschläge des Fußbekleidung aus der südrussischen Steppe. = MFMÉ 1984/85-2, 105–125., ill.
- Cs. Sós Ágnes: rec. Gabriel, Ingo: Starigrad/Oldenburg, Hauptburg der Slawen in Wagrien I. Stratigraphie und Chronologie (Archäologische Ausgrabungen 1973–1982). Neumünster 1984. = ComAH 1989, 226–228.; Werner, Joachim: Der Grabfund von Malaja Perešcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München 1984. = ArchÉrt 117 (1990) 278–279.
- Szalontai Csaba: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek) – Bemerkungen zur Geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert (Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschlüge). = MFMÉ 1984/85-2, 463–482., ill.
- Szathmáry László→Nemeskéri János
- Szentpéteri József: Az avarság fegyveres rétege. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1990. 131.
- Szentpéteri J.: Késő avar kori lovas temetkezések Vörsön (Somogy megye) – Die spätawarenzeitlichen Reitergräber von Vörs. = MFMÉ 1984/85-2, 265–276., ill.
- Szentpéteri J.: Kisköre avar kori népességének belső rétegződése – Die innere Gliederung der awarenzeitlichen Bevölkerung von Kisköre. = SzMMÉ 7 (1990) 139–166., ill.
- Székel Levente→Simon László
- Szőke, Béla Miklós: Awaren und Slawen. = Sieben Jahrtausend am Balaton. Mannheim 1989. 71–78., ill.
- Szőke, B. M.: Frühkarolingerzeit. = Sieben Jahrtausend am Balaton. Mannheim 1989. 78–84., ill.
- Szőke, B. M.: Zur Geschichte der Awaren und Slawen in Südwestungarn. = Chronologische Fragen des 7–10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer, 15–16. 10. 1990. Zalai Múzeum 3 (1991) 9–17.
- Szőke, Béla Miklós: Rec. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. Bd. 1–2. Weinheim 1984. = ActaArchHung 43 (1991) 227–235.; Herrmann, J.: Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur. Leipzig-Jena-Berlin 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 239–241.; Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 238–239.; Werner, J.: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. München 1986. = ActaArchHung 43 (1991) 236–238.
- Szőke Béla Miklós→Müller Róbert
- Takács István: Lószerszám okozta elváltozások népvándorlás kori és honfoglalás kori lócsontvázakon – Durch Laumzeug verursachte Deformationen an Pferdeknochen aus der Völkerwanderungszeit und aus der Zeit der ungarischen Landnahme. = MFMÉ 1984/85-2, 311–319., ill.
- Takács Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei – Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, dem südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7–9. Jahrhundert. Die jüngste Ergebnisse der jugoslawischen Forschung. = MFMÉ 1984/85-2, 503–529., ill.
- Tomka Péter: Avar kori település Győr, Bokányi Dezső utcában – Siedlung aus der Awarenzeit in der Bokányi Dezső Strasse von Győr. = Arrabona 24–25 (1988) 35–61., ill.
- Tomka, P.: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischer Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. = WMMÉ 15 (1990) 163–174.
- Tomka, Péter: Rec. Kenk, R.: Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrga im Altai. Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva. München 1982. – Kenk, R.: Das Gräberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokel', Tuva, Südsibirien. München 1984. – Kenk, R.: Grabfunde der Skythenzeit aus Tuva, Südsibirien. München 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 385–388.
- B. Tóth Ágnes: Gepida településnyomok a Körös-Tisza-Maros közén – Gepidische Siedlungsspuren aus dem Körös-Theiß-Maros Gebiet. = MFMÉ 1984/85-2, 97–104., ill.
- H. Tóth Elvira: Késő hun örökség a kunbáonyi kagáni sír leletei között. = MKBKM 1988, 5–15.
- Trugly Sándor: A Komárom-hajógyári avar temető feltárása (1979–1989) – Die Freilegung des awarischen Gräberfeldes von Komárom-Werft 1979–1989. = MFMÉ 1984/85-2, 257–264., ill.
- Vida Tivadar: Újabb adatok az avar kori „fekete kerámia” és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez – Weitere Angaben zur Frage der awarenzeitlichen „schwarzen Keramik” und der handgeformten Tonkessel. = MFMÉ 1984/85-2, 385–400., ill.
- Vörös István: Germán állatcsontmaradványok Füzesabony-Sziksópusztán – Germanische Tierknochenreste auf dem Fundort Füzesabony-Sziksópuszta. = Agria 25–26 (1989–1990) 195–200., ill.
- Vörös, I.: Die Tierknochenfunde der Siedlung. = Bálint, Csanád: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). Varia Archaeologica Hungarica IV. Bp. 1991. 89–96., ill.
- Wicker Erika: Koporsók a csölyospálosi avar kori temetőben – Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csölyospálos. = Cumania 12 (1990) 9–69 ill.
- Wicker Erika→Kürti Béla
- Wolf Mária: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepről – Vorbericht über die in der Gemarkung von Karos freigelegten Siedlungen aus dem 10. Jahrhundert. = MFMÉ 1984/85-2, 581–613., ill.

KÖZÉPKOR, MŰEMLÉKEK – MEDIUM AEVUM. MONUMENTA

- Altman, Júlia→Bertalan, Herta: Óbuda im Spätmittelalter. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 185–199., ill.
- Altman, J.→Bertalan, H.: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 113–131., ill.
- Asztalos István (szerk.): A hévízyörki középkori templom. Egy XIII. századi romtemplom régészeti feltárása és műemléki helyreállítása. Aszód 1989. 1601., ill.
- Bakay Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. Füg-
- gelék: Herényi István: Árpád-kori forrásadatok a Kőszeg-környéki várakról. = Savaria 19/2 (1990) 45–90., ill.
- Balanyi Béla: Nagykőrös középkori falvai és építményei – Medieval villages and buildings of Nagykőrös. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 57–78., ill.
- Balassa M. Iván: A Kárpát-medence északkeleti térsége lakóházfej-
lődéséről – Zur Entwicklung des Wohnhauses in der nordöstlichen Region des Karpatenbeckens. = Népi építészet a

- Kárpát-medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre 1989. 60–84., ill.
- Balassa M. Iván**→*Barabás Jenő*
- Balázsovits Zsuzsa**: A középkori falfestménytöredékek restaurálása – Restauration der mittelalterlichen Wandmalerei-Fragmenten. = A hévízyörki középkori templom. Aszód 1989. 77–82., ill.
- Barabás Jenő**–**Fodor István**–**Kovalovszki Júlia**–**Balassa M. Iván**: Vita a magyar lakóház középkori történetéről. = Ethnographia 99 (1988) 246–259.
- Bartosiewicz László**: Középkori állatmaradványok Vác belvárosából (Széchenyi u. 3–7.). – Animal remains from medieval Vác in Hungary. = Váci Könyvek 5. A Trágor Ignác Múzeum Közleményei. Vác 1991. 129–152., ill.
- Bencze Zoltán**: Beszámoló a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1988-ban folytatott feltárási munkáról – Bericht über die Ausgrabungsarbeiten im Jahre 1988 auf dem Hof des Instituts und Museums für Kriegsgeschichte. = HK 102 (1989) 131–143., ill.
- Bencze, Z.**: Die Handwerker und Kaufleute der Stadt Buda vom Anfang des 14. bis zum ersten Drittel des 16. Jahrhunderts. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 333–349., ill.
- Bencze Z.**: Jelentés a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1989-ben és 1990-ben folytatott feltárási munkáról – Bericht über die Ausgrabungsarbeiten im Jahre 1989 und 1990 auf dem Hof des Instituts und Museums für Kriegsgeschichte. = HK 103 (1990) 194–198., ill.
- Bencze Z.**: Leletmentő ásatás a Várban. = Budapest 26 (1988:1) 22–23., ill.
- Bencze, Z.**: Der Paulinerorden im mittelalterlichen Ungarn. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 415–425., ill.
- Benkő Elek**: Kelet-Erdély „korai” kővárai – Die „frühen” Steinburgen Ostsiebenbürgens. = Castrum Bene 1989, 68–85., ill.
- Benkő E.**: Szent László-kori kővárak Erdélyben? = Művéd 35 (1991) 227–236., ill.
- Bertalan, Herta**: Majolikafunde aus dem Königspalast von Buda. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 288–291., ill.
- Bertalan Herta**→*Altmann Júlia*
- Béres Mária**: Adatok az Árpád-kori gabonatárolás kérdéséhez – Beiträge zur Frage der Getreidespeicherung in der Arpadenzeit. = MFMÉ 1987-1, 25–35., ill.
- Béres M.**: Beszámoló a Nagymágocs-Szentendrei-major-Hűtőtő területén végzett leletmentésről – Bericht über die Ausgrabung auf dem Gebiet von Nagymágocs, Szentendrei-Meierhof-Hűtőtő. = MFMÉ 1988-1, 59–73., ill.
- Biczó, Piroska**: Arpadenzeitliches Wohnhaus und Siedlungsobjekte aus dem 14–15. Jahrhundert zu Nagymaros – Árpád-kori lakóház és XIV–XV. századi településobjektumok Nagymaroson. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 103–110., ill.
- Biczó Piroska**→*Fodor István*
- Bodnár Katalin**: Kályhacsempék Nógrád megyéből I. Szécsény mezőváros XV–XVI. századi kályhacsempéi. NMMÉ 14 (1988) 9–24. = Rec. *Hazlbauer, Z.*: AR 43 (1991) 652.
- Bodnár Katalin**–**Cabello, Juan**: A zagyfői vár. = Castrum Bene 1989, 180–183., ill.
- Boldizsár Péter**: Bizánci és dél-italiai kerámiák egyes magyarországi középkori lelőhelyekről – Byzantine and South Italian pottery in certain medieval sites of Hungary – Ceramiche bizantine e sud-italiane nei giacimenti medievali ungheresi. = MFMÉ 1987-1, 37–48., ill.
- Boldizsár P.**: Gótikus kályhacsempék az újabb budavári ásatás leletanyagából – Gotische Ofenkacheln aus dem Fundmaterial der neueren Ausgrabung auf dem Gebiet der Berg von Buda. = MFMÉ 1988-1, 95–110., ill.
- Bóna, István**: Zeit des ungarisch-slawischen Zusammenlebens (895–1172). = *Köpeczi, Béla* (hrsg.) Kurze Geschichte Siebenbürgens. Bp. 1990. 109–174., 697–701., ill.
- Buza János**: Báthori Gábor dukátja a délnémet pénzforgalomban – Die Dreigröschler (Düttchen) des siebenbürgischen Fürsten Gabriel Báthori (1608–1613) im süddeutschen Geldumlauf. = NK 88–89 (1989–1990) 89–97., ill.
- Buzás Gergely**: Lapidarium Hungaricum 2. Pest megye I: Visegrád, királyi palota 1. Bp. 1990. 342 l., ill.
- Buzás G.**: A visegrádi királyi palota Mátyás-kori építészeti kőfaragványai. Katalógus. = Altum Castrum. A visegrádi Mátyás király Múzeum füzetek 1. Visegrád 1991. 26 l., ill.
- Buzás Gergely**→*Szöke Mátyás*
- Cabello, Juan**: Néhány gondolat Dénes József cikkéhez. = Művéd 35 (1991) 244–248., ill.
- Cabello, J.**: Régészeti feltárások Sztrahora várában – Archäologische Forschungen in der Burg Sztrahora. = Castrum Bene 1989, 173–179., ill.
- Cabello, Juan**–**László Csaba**: Régészeti feltárás Budafelhévíz területén – Eine Ausgrabung im Gebiet von Budafelhévíz – Archaeological excavations in the medieval settlement of Budafelhévíz. = Műemlékvédelmi Szemle 1991/1, 28–34., ill.
- Cabello, Juan**→*Bodnár Katalin, Lukács Zsuzsa*
- Czeglédy Ilona**: A diósgyőri vár. Bp. 1988. = Rec. *Holl Imre*: ArchÉrt 117 (1990) 273–274.; *Kőhegyi Mihály*: ComAH 1990, 229–230.
- Csengel Péter**→*Lukács Zsuzsa*
- Cséfalvy Pál**: Lepold Antal és az esztergomi vár feltárása – Antal Lepold und die Ausgrabungen auf der Burg Esztergom. = Esztergom Évtapjai 1988, 34–51., 396., ill.
- K. Csilléry Klára**: Hozzászólás Balassa M. Iván: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázata c. könyvéhez. = Ethnographia 99 (1988) 412–415.
- Dercsényi Balázs**–**Marosi Ernő**–**Török József**: Katolikus templomok Magyarországon. Bp. 1991. 301 l., ill.
- Dercsényi Dezső**: Nagy Lajos kora. Bp. 1990. 319 l. ill.
- Deschmann Alajos**: Huszt vára – a máramarosi sóbányák őre. = Művéd 35 (1991) 156–167., ill.
- Dénes József**: Árpád-kori vár Gór-Káptalándombon – Arpadenzeitliche Burg in Gór-Káptalándomb. = Castrum Bene 1989, 203–207., ill.
- Dénes J.**: Hol épült fel valójában Sztrahora vára? Kételyek egy vár lokalizálásáról. = Művéd 35 (1991) 237–238.
- Dénes J.**: A Mátra-hegység Árpád-kori várai – Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra. = Castrum Bene 1989, 42–55., ill.
- Dénes J.**: A vasvári ispáni vár helye – Der Ort der Gespanburg in Vasvár (Eisenburg). = VSz 45 (1991) 362–371., ill.
- Détshy Mihály**: Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig. Sárospatak 1989. 96 l., ill.
- Dóka Klára**: Dunántúli várak tervei a karlsruhei levéltárban. = A Dunántúli településtörténete VII. Veszprém 1989. 127–135., ill.
- Entz Géza**: Möller István zsámbéki helyreállítás. = Művéd 34 (1990) 74–81., ill.
- Entz Géza**–**Györffy György**–**Nagy Emese**: Opponensi vélemények és válasz Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története c. kandidátusi értekezéséről. = ArchÉrt 117 (1990) 106–112.
- Entz Géza**→*Valter Ilona*
- Erdélyi, István**: Rec. *Babic, B.*: Materijalnata kultura na makedonskite sloveni wo swetlinata na archeološkite istrazuwanja wo Prilep. Prilep 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 389.; *Pleterski, A.*: Zupa Bled, nastanek, razvoj in prezitki. Ljubljana 1986. = ActaArchHung 42 (1990) 390.
- Farbaky, Péter**: Der Königspalast von Buda im Zeitalter der Renaissance. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 259–273., ill.
- Fehér Géza**: Két oszmán-török köfelirat a Magyar Nemzeti Múzeumban – Deux inscriptions turques sur pierres commémorati-

- ves au Musée National Hongrois. = FA 41 (1990) 193–198., ill.
- Fehérvári Géza*: Az iszlám művészet története. Bp. 1987. = *Rec. Gerehlyes Ibohya*: ArchÉrt 117 (1990) 275–276.
- Feld István*: A Dunántúl várépítészeti korszakai (X–XVII. század). = A Dunántúl településtörténete II. Veszprém 1989. 9–36.
- Feld I.*: Konferencia a 13. századi várépítészet kérdéseiről. = Művéd 34 (1990) 57–61., ill.
- Feld I.*: Középkori váraink kutatásáról. = Művéd 35 (1991) 197–219., ill.
- Feld I.*: Megjegyzések a tudományos várkutatás módszertanához (Hozzászólás Sándorfi György vitacikkéhez). = Művéd 34 (1990) 129–138., ill.
- Feld I.*: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban – Die ungarischen Burgen des 13. Jahrhunderts in den bisherigen Forschungen. = Castrum Bene 1989, 8–21.
- Feld István–Gerehlyes Ibohya–Gere László–H. Gyürky Katalin–Tamási Judit*: Újabb késő középkori leletgyűttes az ozorai várkastélyból – A newly found 15–16th century find-unit from the castle of Ozora. = ComAH 1989, 177–207., ill.
- Feld István–Siklósi Gyula*: Székesfehérvár, Kossuth u. 9–11. számú épületek kutatása. = Művéd 33 (1989) 207–214., ill.
- Feld István–Szekér György–Gerő László*: Újabb adalékok a budai királyi vár Zsigmond-palotájának és északi főbejáratának rekonstrukciójához. = Művéd 35 (1991) 248–257., ill.
- Ferencz Márta*: Izületi betegségek és gerincoszlopi anomáliák a szentkirályi középkori temetőben – Gelenkskrankungen und Anomalien der Wirbelsäule aus dem mittelalterlichen Gräberfeld von Szentkirály. = MFMÉ 1984/85-2, 675–689., ill.
- Ferenczi István*: Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdéséről taglalja. = Művéd 35 (1991) 220–226.
- Fodor István*: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez – Anmerkungen zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Wohnhauses im Mittelalter. = Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre 1989. 21–45., ill.
- Fodor István–Selmeczi László*: (szerk.) Középkori régészetünk újabb eredményei és feladatai. Bp. 1985. = *Rec. Biczó Piroška*: ArchÉrt 116 (1989) 135–137.
- Fodor István–Barabás Jenő*
- Fodor László*: Gótikus kelyhek Kompoltról – Gotische Kelche von Kompolt. = Agria 25–26 (1989–1990) 381–394., ill.
- Gabler, Dénes–Szónyi, Eszter–Tomka Péter*: The settlement history of Győr (Arrabona) in the Roman period and in the Middle Ages. = *Gerevich, L.* (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. 9–25., ill.
- Gádor Judit*: A két szandai vár – Die Burgen in Szanda. = Castrum Bene, 196–197.
- Gedai István*: Leletadatok II. Béla pénzveréséhez – Data on the coinage of Béla II. = Agria 25–26 (1989–1990) 377–380.
- Gedai I.*: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1986. = *Rec. Kazimir, Stefan*: Slovenské numizmatika 10 (1989) 276–277.; *Kovács, László*: ActaArchHung 40 (1988) 275–300.
- Gedai I.*: Magyar uralkodók pénzjeink. Bp. 1991. 201 l., ill.
- Gere László–Feld István*
- Gerehlyes, Ibohya*: Die Balkanverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg. = ActaArchHung 42 (1990) 269–285., ill.
- Gerehlyes I.*: A gyulai külső vár a visszafoglalás korában és a 17–18. század fordulóján – Die Vorburg von Gyula während der Zurrückeroberung von den Türken, an der Wende des 17. und des 18. Jahrhunderts. = Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). Eger 1989. 127–141., ill.
- Gerehlyes I.*: 17. századi török Korán-tartó – Silver box of a Koran. = FA 40 (1989) 195–207., ill.
- Gerehlyes I.*: A török díszfegyverek elterjedése és használata Magyarországon a 16–17. században – The spread and use of Turkish ornamental weapons in Hungary in the 16–17th centuries. = FA 42 (1991) 219–234., ill.
- Gerehlyes, I.*: Turkish Nephrite objects at the Hungarian National Museum = Acta Historiae Artium 34 (1989) 41–48., ill.
- Gerehlyes, Ibohya*: *Rec. Fenton, Alexander–Kisbán, Eszter* (ed.) Food in Change, Eating Habits from the Middle Ages to the Present Day. Glasgow 1986. = ComAH 1989, 229.
- Gerehlyes Ibohya–Fehérvári Géza, Feld István, Méri István*
- Gerevich, László*: The rise of Hungarian towns along the Danube. = *Gerevich, L.* (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. 26–50., ill.
- Gerevich, L.*: (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. 152 l., ill.
- Gerő, Győző*: Buda als Residenzstadt der ungarischen Provinz der Osmanen (1541 bis 1686). = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 426–438., ill.
- Gerő, László*: rec. Castellologica Bohemica 1. Praha 1989. = Művéd 35 (1991) 288.
- Gerő László–Feld István, Horváth László*
- Gróf, Péter*: Árpád-kori szabadban levő kemencék Visegrád-Lepencén – Im Freien stehende Backöfen aus der Árpádenzeit in Visegrád-Lepence. = DRK 1989, 57–65., ill.
- Gróf, P.*: Im freien stehende Backöfen aus der Arpadenzeit in Visegrád-Lepence – Árpád-kori szabadban levő kemencék Visegrád-Lepencén. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 79–84., ill.
- Gyöngyössi János*: A középkori Csík-Gyergyó-Kászonszék templomerősségei – The Fortified Medieval Churches of Csík-Gyergyó-Kászonszék region. = Pávilon 5 (1991) 6–12., ill.
- Györffy György–Entz Géza*
- H. Gyürky, Katalin*: Die Abtei von Kána. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 404–408., ill.
- H. Gyürky K.*: Előzetes jelentés a „kánai apátság” kolostorának feltárásáról (1981–1987) – Vorbericht über die Erschließung des Klosters der „Abtei von Kána”. = ArchÉrt 116 (1989) 111–118., ill.
- H. Gyürky, K.*: Fragment of a 'Hedvig beaker' from the Royal Palace of Buda. = ActaArchHung 42 (1990) 205–208., ill.
- H. Gyürky, K.*: Das Glas im mittelalterlichen Ungarn im Spiegel der Ausgrabungen: Handel, Erzeugung, Verbreitung. = Annales du 11e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Amsterdam 1990. 329–334.
- H. Gyürky K.*: A magyarországi üvegművesség fellendülése a XV. század közepén – Aufschwung der Glasindustrie in Ungarn zur Mitte des 15. Jahrhunderts. = ComAH 1989, 209–219.
- H. Gyürky K.*: Az üveg. A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteménye. Bp. 1989. 132 l., ill.
- H. Gyürky K.*: Üvegek a középkori Magyarországon – Gläser im mittelalterlichen Ungarn. BTM Műhely 3. Bp. 1991. 83 l., ill.
- H. Gyürky K.*: A váci Széchenyi utca középkori üvegleletei – Die mittelalterlichen Glasfunde der Széchenyi Straße von Vác. = Váci Könyvek 5. A Trágor Ignác Múzeum Közleményei. Vác 1991. 109–128., ill.
- H. Gyürky Katalin–Feld István*
- P. Hajmási Erika*: Szombathely középkori várának kutatástörténete és a külső várfal nyomvonalának meghatározása néhány ponton – Die Forschungsgeschichte der Burg von Szombathely. = Savaria 20/1 (1991) 39–51., ill.
- Hatházi Gábor*: Az Árpád-kori magyar hadseregvezet nomád elemek kérdéséhez. A besenyők – Zur Frage der nomadischen Elemente der ungarischen Kriegsorganisation in der Arpadenzeit. = HK 103 (1990/2) 22–60., ill.
- Hatházi G.*: A perkáti kun szállásmető (Előzetes beszámoló az

- 1986–88. évi feltárásokról) – Das Gräberfeld eines kumanischen Weilers von Perkáta (Vorbericht über die Grabungen 1986–88). = MFMÉ 1984/85-2, 651–674., ill.
- Herényi István*: Vas megye várai. = A Dunántúl településtörténete II. Veszprém 1989. 61–72.
- Herényi István* → *Bakay Kornél*
- Holl, Imre*: Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14–15. Jh.). = ActaArchHung 42 (1990) 209–267., ill.
- Holl, I.*: The development and topography of Sopron in the Middle Ages. = *Gerevich, L.* (ed.) Towns in Medieval Hungary. Bp. 1990. 96–102., ill.
- Holl, I.*: Gotische Tonmodel in Ungarn. = ActaArchHung 43 (1991) 315–336., ill.
- Holl I.*: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn: IV. = ArchÉrt 117 (1990) 58–95., ill.
- Holl I.*: A középkori régészet nemzetközi szimpóziuma, Thaya, Ausztria, 1987. = ArchÉrt 116 (1989) 131.
- Holl I.*: A középkori Szentmihály falu ásatása II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága – Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály II. Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes. = Zalai Múzeum 2 (1990) 189–207., ill.
- Holl I.*: Középkori városi élet – városi építészet – Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur. = ArchÉrt 116 (1989) 52–76., ill.
- Holl, I.*: Die materielle Kultur im Mittelalter – die ungarische Mittelalterarchäologie. = *Kubinyi, A.*–*Laszlovszky, J.* (hrsg.) Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Krems 1991. 68–73.
- Holl, I.*: Stadtarchäologie in Budapest und in Ungarn. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 71–94., ill.
- Holl Imre*: Rec. Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1986, 1987. Stuttgart 1987, 1988. = ArchÉrt 117 (1990) 148; *Dabrowska, M.*: Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku. Warszawa 1987. = ArchÉrt 117 (1990) 279–280.; = ActaArchHung 43 (1991) 243; *Fehring, G. P.*: Einführung in die Archäologie des Mittelalters. Darmstadt 1987. = ActaArchHung 42 (1990) 391–392.; = ArchÉrt 116 (1989) 142–143.; *Felgenhauer, F.* (hrsg.) Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4–5 (1988–89). = ArchÉrt 117 (1990) 279; *Habovstak, A.*: Sredoveká dedina na Slovensku. Bratislava 1985. = ActaArchHung 43 (1991) 483–484.; *Pickl, O.* (hrsg.) Österreichisches Städtebuch, 4. Band. Die Städte Niederösterreichs, 1. Teil. Wien 1988. = ActaArchHung 43 (1991) 242.; *Scholkmann, B.*: Burg Balenstein. Sigmaringen 1982. = ActaArchHung 40 (1988) 353.
- Holl Imre* → *Czeglédy Ilona*
- Holnapp Dénes*: A templom műemléki helyreállítása – Kunstdenkmälerische Herstellung der Kirche. = A hévízgyörki középkori templom. Aszód 1989. 83–163., ill.
- Horler Miklós*: A Johanniták és a korai magyar vártípus – Die Johanniten und der frühe ungarische Burgentyp. = Castrum Bene 1989, 135–152., ill.
- Horler, M.*: Die königliche Villa in Buda-Nyék. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 392–403., ill.
- Horváth Ernő*–*Szatmári Imre*: A gyula-fővényesi és a gyula-györkei középkori temetők és szerves maradványaik. = Békési Élet 24 (1989) 378–393., ill.
- Horváth István*: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról – Forschungsergebnisse über die Stelle der Münzanstalt von Esztergom. = Esztergom Éviapjai 1988, 297–319., 413–414., ill.
- Horváth I.*: Vitéz János palotájának régészeti feltárása – Der Palast von János Vitéz (Neuere Forschungen in der Burg Esztergom-Gran). = Esztergom Éviapjai 1990, 78–97., 176., ill.
- Horváth László*: (szerk.) Castrum Bene. Várak a 13. században. Konferencia, Mátrafüred 1989. Gyöngyös 1990. 316 l., ill. Rec.: *Gerő László*: Művéd 34 (1990) 253.
- Ilon Gábor*: Pápa város keleti palánkjának régészeti kutatásának eredményei a városábrázolások tükrében. = A Dunántúl településtörténete II. Veszprém 1989. 95–101., ill.
- Ilon G.*: Pápa város keleti palánkjának szondázása – Sondierung der östlichen Palisade der Stadt Pápa (Kom. Veszprém). = ComAH 1988, 159–167., ill.
- Ilon G.*: Régészeti adatok a kéttornyúlaki középkori templom építéstörténetéhez – Archäologische Angaben zur Baugeschichte der mittelalterlichen Kirche von Kéttornyúlak. = PMÉ 2 (1989) 183–193., ill.
- Ilon Gábor*–*Sabján Tibor*: XV. századi cserépkályhák Külsővatról – Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat. = PMÉ 2 (1989) 77–140., ill.
- Jankovich B. Dénes*: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976–1978 – Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976–1978. = Zalai Múzeum 3 (1991) 185–210., ill.
- Joó Tibor*: Árpád-kori emlékek Regensburgban és Passauban – Erinnerungen aus der Árpád-Zeit in Regensburg und Passau. = HOMÉ 27 (1988) 321–339., ill.
- Józsa László* → *Pap Ildikó*
- Káldos István*: Gondolatok III. Béla király rézpénzeiről – Thoughts on two copper coins of Béla III. = Az Érem 44 (1988:2) 5–11., ill.
- Kárpáti Gábor*: A pécs-jakabhegyi pálos kolostor középkori vízrendszere. = Örökség 1989–1990., 80–82., ill.
- Kerny Terézia*: (szerk.) Váradí kőtredekek: Szobortöredékek, építészeti faragványok az egykori Biharvármegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből. Bp. 1989. 348 l., ill.
- Kerny T.*–*Szenpéteri Tibor*: Az Oltól a Küküllőig. Erdélyi szász erődtemplomok. Bp. 1990.
- Kiss, Attila*: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10–11. Jhs. (Erwiderung auf die „Bemerkungen ...“ von I. Bóna). = ARegia 24 (1990) 197–209., ill.
- Kiss Gábor*–*Tóth Endre*: Sorkifalud-Zalak Árpád-kori vára – Die arpadenzeitliche Burg in Sorkifalud-Zalak. = Castrum Bene 1989, 198–202., ill.
- Kiss G.*–*Tóth E.*: A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatásának eredményei (1984–1991) – Die archäologische Forschung der Sankt Martonkirche in Szombathely (1984–1991). = VSz 45 (1991) 385–394., 478., ill.
- Klaniczay Péter*: Egy középkori pince helyreállítása és múzeumi bemutatása Vácott – Wiederherstellung und museale Schaustellung eines mittelalterlichen Kellers in Vác. = Műemlékvédelmi Szemle 1991:1, 24–27., 32., 34., ill.
- H. Kolba Judit*: A losonci ékszerlelet – The Jewel find from Losonc. = FA 40 (1989) 175–194., ill.
- H. Kolba J.*: A nagyenyedi és a segesvári lelet – Die Funde von Nagyenyed und Segesvár. = FA 41 (1990) 169–182., ill.
- Kollányi Béla*: Az újjáépült budavári palota. Bp. 1990. 252 l., ill.
- Koppány Tibor*: Adatok a vasszécsényi Ó-Ebergényi kastély építéstörténetéhez – Beiträge zur Baugeschichte des älteren Schlosses in Vasszécsény. = VSz 44 (1990) 69–85., ill.
- Kovalovszki Júlia*: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959 – Mittelalterliche Denkmäler auf der Helemba-Insel. Ausgrabung von István Méri, 1959. = DRK 1989, 77–115., ill.
- Kovalovszki, J.*: Mittelalterliche Denkmäler auf der Insel Helemba – Középkori emlékek a Helemba-szigeten. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros. Nitra 1990. 89–96., ill.
- Kovalovszki, Júlia* → *Barabás Jenő*, *Méri István*
- Kovács Gyöngyi*: Juh astragalos-játékkockák a szolnoki vár területé-

- ról – Astragali aus dem Gebiet der Burg von Szolnok. = *ArchÉrt* 116 (1989) 103–110., ill.
- Kovács Gy.: A Törökszentmiklós-Rózsa téri késő középkori vaseszközelet – Die spätmittelalterliche Eisengerätfunde von Törökszentmiklós-Rózsa-Platz. = *ArchÉrt* 117 (1990) 241–251., ill.
- Kovács, László: Bemerkungen zur Arbeit von I. Gedai: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1986. = *ActaArchHung* 40 (1988) 275–300., ill.
- Kovács, L.: Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev, Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989. = *ActaArchHung* 43 (1991) 399–424., ill.
- Kovács L.: A Dbg. 1706/a. típusú denár hátlapi éremképéről – On the reverse side of the Dbg. 1706/a-type denar. = *AzÉrem* 44 (1988:2) 1–5., ill.
- Kovács, L.: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: *Szöke Béla Miklós-Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. Bp. 1987. = *ActaArchHung* 42 (1990) 313–330., ill.
- Kovács L.: Régészeti jegyzetek I. László érmeinek sorrendjéhez. – Archäologische Anmerkungen zur Reihenfolge der Münzen König Ladislaus' I. = *NK* 88–89 (1989–1990) 63–76., ill.
- Kovács L.: Szablya-kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez. – Sabel-Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10–11. Jahrhundert. = *ArchÉrt* 117 (1990) 39–49., ill.
- Kovács L.: A Tiszafüredi Múzeum (Szolnok m.) négy régi, 10., illetve 12. századi leletegyütteséről – Über vier alte Fundkomplexe aus dem 10. bzw. 12. Jh. im Museum von Tiszafüred (Kom. Szolnok). = *ArchÉrt* 116 (1989) 99–102., ill.
- Kozák Károly: Az egri vár feltárása VII (1957–1988) – Die Erschließung der Burg Eger VII (1957–1988). = *Agria* 25–26 (1989–1990) 317–375., ill.
- Kozák K.: Sziglet. = *Művéd* 33 (1989) 278–282., ill.
- Kövecses-Varga Etelka: Két esztergomi leletmentés késő középkori lábbeli anyagának elemzése – Analyse des Schuhwerkmaterials zweier Esztergom-Rettungsgrabungen. = *KMK* 3 (1989) 15–40., ill.
- Kóhegyi Mihály → Czeglédi Ilona, Magyar Kálmán, Patay Pál
- Kralovánszky, Alán: The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. = *Gerevich, L. (ed.) Towns in Medieval Hungary*. Bp. 1990. 51–95., ill.
- Kralovánszky A.: Szent István király székesfehérvári sírja és kultushelye – Grab des Königs hl. Stephan und Ort seiner Verehrung in Székesfehérvár (Stuhlweissenburg). = *FA* 40 (1989) 155–173., ill.
- Kriszt György: Műemlékvédelem Mosonmagyaróvárott. = *Művéd* 34 (1990) 198–216., ill.
- Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése (Kísérlet egy közbülső mérleg felállítására) – Zur Frage der Árpádenzeitlichen Burgen (Versuch eines interimistischen Forschungsbilanz). = *Castrum Bene* 1989, 290–301.
- Kubinyi, A.: Buda – Die mittelalterliche Hauptstadt Ungarns. Eine deutsch-ungarische Stadt in Ostmitteleuropa. = *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig 1991. 15–41., ill.
- Kubinyi A.: Főúri rezidenciák a középkor végén. = *A Dunántúl településtörténete II. Veszprém* 1989. 87–93.
- Kubinyi A.: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Dél-nyugat-Magyarországon – Marktflecken in einer Region ohne Städte. Südwestungarn. = *TVMK* 1 (1989) 319–335., ill.
- Kubinyi, A.: Urbanisation in the east-central part of medieval Hungary. = *Gerevich, L. (ed.) Towns in Medieval Hungary*. Bp. 1990. 103–149., ill.
- Kubinyi, A.: Über das Alltagsleben im spätmittelalterlichen Ungarn. = *Kubinyi, A.–Laszlovsky, J. (hrsg.) Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Krems 1991. 7–31.
- Kubinyi, András–Laszlovsky, József: (hrsg.) *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Krems 1991. 1191., ill.
- Kukai Sándor: István király ezüstpénzei? – Die Silbermünzen König's Stefan I.? = *AzÉrem* 47 (1991:1) 7–10., ill.
- Laszlovsky József: Árpád-kori és késő középkori objektumok. = *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szolnok megyei Múzeumi Adattár 32. Szolnok 1991. 317–384., ill.
- Laszlovsky, J.: Social Stratification and Material Culture in 10–14th Century Hungary. = *Kubinyi, A.–Laszlovsky, J. (hrsg.) Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Krems 1991. 32–67., ill.
- Laszlovsky József → Kubinyi András
- G. Lászlai Judit: A szécsényi ferences kolostor ún. Rákóczi-szobája – Sogenanntes Rákóczi-Zimmer im Franziskanerkloster von Szécsény. = *Műemlékvédelmi Szemle* 1991/1, 20–23., 31–34., ill.
- László, Csaba: A hédervári vár – Die Burg Hédervár. = *Castrum Bene* 1989, 184–189., ill.
- László Csaba → Cabello Juan
- Lázár Sarolta: Az esztergom-szentgyörgymezei Árpád-kori település ásatásáról (1980–83) – Vorbericht über die Freilegung eines Siedlungsteiles aus der frühen Árpádenzeit in Esztergom-Szentgyörgymeze in den Jahren 1980–83. = *DRK* 1989, 43–49., ill.
- Lázár, S.: Freilegung eines Siedlungsteiles aus der frühen Arpadenzeit in Esztergom-Szentgyörgymeze – Kora Árpád-kori településrészlet feltárása Esztergom-Szentgyörgymezezn. = *Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros*. Nitra 1990. 73–78., ill.
- Lovag Zsuzsa: I. András király időzőbillogának második példánya – Zweites Exemplar des Zitationssiegels von König András I. – Le deuxième exemplaire de la bulle d'assignation en justice du roi András Ier. = *ArchÉrt* 117 (1990) 189–201., ill.
- Lovag, Zs.: Bericht über die Freilegung des Nonnenklosters auf der Esztergomer-Insel in den Jahren 1979–1988 – Beszámoló az Esztergom-szigeti apácakolostor 1979–1988 között végzett feltárásáról. = *Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros*. Nitra 1990. 97–101., ill.
- Lovag Zs.: Ezüst mellkereszt az Esztergom-szigeti kolostor temetőjéből – Brustkreuz aus Silber vom Friedhof des Klosters auf der Insel in Esztergom. = *DRK* 1989, 71–76., ill.
- Lővei Pál: Adatok Győr középkori topográfiájához – Angaben zu der mittelalterlichen Topographie von Győr. = *Arrabona* 26–30 (1991) 5–22., 231–232., ill.
- Lővei, P.: Erforschung von Wohnhäusern in der Innenstadt von Stuhlweissenburg. = *AREgia* 24 (1990) 73–81., ill.
- Lővei P.: Középkori síremlékeink megrendelői köre – The commissioners of medieval tombstones in Hungary. = *Pavilon* 4 (1990) 8–13., ill.
- Lővei P.: Lakóházak kutatása Székesfehérvár belvárosában. = *Művéd* 33 (1989) 165–171., ill.
- Lővei, P.: Mittelalterliche Grabdenkmäler in Buda. = *Budapest im Mittelalter*. Braunschweig 1991. 350–365., ill.
- Lővei P.: Műemléki kutatások hozzájárulása Győr várostörténetének ismeretéhez. = *Művéd* 34 (1990) 5–13., ill.
- Lukács Zsuzsa–Cabello, Juan–Csengel Péter: Az ócsai premontrai prépostság kutatása – Forschungen der Prämonstratenpropstei von Ócsa. = *Műemlékvédelmi Szemle* 1991/1, 16–19., 31., 33., ill.
- Magyar Kálmán: Árpád-kori és középkori lakóházak Somogy megyében – Wohnhäuser aus der Arpadenzeit und dem Mittelalter im Komitat Somogy. = *Dél-Dunántúl népi építészet. Szentendre–Pécs* 1991. 7–30., ill.
- Magyar K.: Ispánsági és nemzeti központok régészeti kutatásának településtörténeti eredményei Somogyban (1978–1986).

- = A Dunántúli településtörténete II. Veszprém 1989. 37–52., ill.
- Magyar K.*: A középkori Segesd város és megye története, régészeti kutatása. Kaposvár 1988. = *Rec. Kőhegyi Mihály*: Művéd 33 (1989) 62–63.
- Magyar, Károly*: Buda im 13. Jahrhundert. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 153–184., ill.
- Magyar, K.*: Der Königspalast in Buda. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 200–235., ill.
- Magyar, K.*: Ofenkacheln aus der Budaer Königspalast. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 274–287., ill.
- Major Ernő*: Várkesző vára és előzményei. = A Dunántúli településtörténete II. Veszprém 1989. 73–85., ill.
- Marosi, Endre*: Burgen im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Eisenstadt 1990. 191 l., ill.
- Marosi E.*: XVI. századi váraink (1521–1606). Bp.–Miskolc 1991. 79 l., ill.
- Marosi, Ernő*: Gotische Statuen aus dem Königspalast von Buda. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 253–258.
- Marosi, E.*: Mittelalterliche Kunst aus Buda und Pest. Die Entstehung einer Hauptstadt. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 43–70., ill.
- Marosi Ernő* → *Dercsényi Balázs, Zolnay László*
- I. Melis, Katalin*: Die Herausbildung und Entwicklung der Stadt Pest bis 1241. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 132–143., ill.
- I. Melis, K.*: Die Herausbildung und Entwicklung des mittelalterlichen Dorfsystems von den Anfängen bis 1241. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 144–152., ill.
- I. Melis, K.*: Die Margareteninsel und ihre Klöster im Mittelalter. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 409–414., ill.
- I. Melis, K.*: Spätmittelalterliche Dörfer (1241–1541). = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 381–391., ill.
- I. Melis, K.*: Der Wiederaufbau der Stadt Pest und ihre Blüte im Spätmittelalter. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 366–380., ill.
- Mesterházy Károly*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírletelekben I. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. = FA 41 (1990) 87–115., ill.
- Mesterházy K.*: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírletelekben II. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II. = FA 42 (1991) 145–177., ill.
- Mesterházy K.*: Késő Árpád-kori földházak és a többszortatú falusi ház kérdése. = A Dunántúli településtörténete II. Veszprém 1989. 291–298.
- Mesterházy K.*: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben – Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert. = ArchÉrt 117 (1990) 50–57., ill.
- Méri István–Kovalovszki Júlia*: A kanizsai várásatás. Bp. 1988. = *Rec. Gerehlyes Ibohya*: ArchÉrt 117 (1990) 274–275.
- Miklós Zsuzsa*: Ipolydamásd várjai – Die Burgen von Ipolydamásd. = Váci Könyvek 4 (1989) 7–28., ill.
- Miklós Zs.*: Ipolydamásd – Zuvár. = Castrum Bene 1989, 190–195., ill.
- Miklós Zs.*: Leletmentés a középkori Vác területén (Széchenyi u. 3–7.) – Rettungsgrabung im Gebiet der mittelalterlichen Vác (Széchenyi Strasse 3–7.). = Váci Könyvek 5 (1991) 7–108., ill.
- Molnár, Erzsébet*: Bericht über die Freilegung der arpadenzeitlichen Kirche und des Friedhofs in Esztergom-Zsidód im Jahr 1987 – Beszámoló az Esztergom-Zsidód Árpád-kori templom és temető 1987-es feltárásáról. = Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerkssystems Gabcikovo-Nagymaros. Nitra 1990. 85–88., ill.
- Módy György*: Árpád-kori falusi templomépítészeti Hajdú-Biharban – Village-church architecture of the Arpadian period in Hajdú-Bihar county. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 41–56., ill.
- Mucza Lajos*: II. Ulászló új verdejegyű denárja? – A denar of Ulászló II with a new mint-mark. = Az Érem 44 (1988:2) 16–17., ill.
- Nagy, Emese*: Die gotische Architektur im Königspalast. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 236–250., ill.
- Nagy Emese* → *Entz Géza*
- Nagy János*: Hol fekszik Bátorkő vára. = A Dunántúli településtörténete II. Veszprém 1989. 153–160.
- Nándori Klára*: Prépostsági altemplom helyreállítása. Dömös – Reconstruction of the crypt of the ruined, medieval Dömös provostal church. = Magyar Építőművészet 82 (1991:4) 30–34., ill.
- Nováki Gyula*: A középkori Szentkirály falu földvára és szántóföldjei – Der Burgwall und die Äcker des mittelalterlichen Dorfes Szentkirály. = Zalai Múzeum 2 (1990) 209–219., ill.
- Nováki Gyula–Sándorfi György*: Nógrád megye középkori várai I. A várkutatás jelenlegi állása Nógrád megyében. = Művéd 35 (1991) 258–267., ill.
- Pamer Nóra* → *G. Sándor Mária*
- Pap Ildikó–Józsa László*: ritka haj-fejlődési rendellenesség (pili multigemini) és fejtevésség késő középkori hajmaradványokon – Seltene Missbildungen des Haarwachstumes (pili multigemini) und Kopfhärläusesucht an Haarresten aus dem späten Mittelalter. = PMÉ 2 (1989) 195–200., ill.
- Papp Kinga*: Mohamedán szőszék és Korántartó restaurálása – Restaurierung eines mohammedanischen Rednerstuhles und eines Koranhalters. = KMK 4 (1991) 205–231., ill.
- Parádi Nándor*: A Jászberény-tetemenházi ásátás – Die Ausgrabung von Jászberény-Tetemenháza. = FA 42 (1991) 197–218., ill.
- Parádi N.*: Mátyás címeres kályhacsempe lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban – Beitrag zum Aufsatz Ofenkachelfund mit Matthias-Wappen im Ungarischen Nationalmuseum. = FA 41 (1990) 147–165., ill.
- Parádi N.*: Néhány szó a kiskunhalas-fehértói kincs leletről – Bemerkungen zum Schatzfund Kiskunhalas-Fehértó. = Cumania 12 (1990) 71–80., ill.
- Patay Pál*: Corpus campanarum antiquarum Hungariae – Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Bp. 1990. 144 l., 88 kép. *Rec.*: *Kőhegyi Mihály*: SSz 44 (1990) 381–382., *Ua.*: Művéd 34 (1990) 252–253.
- Patay P.*: A hevesi harang és középkori harangok Heves megyében – Die Glocke von Heves und mittelalterliche Glocken im Komitat Heves. = Agria 25–26 (1989–1990) 395–406., ill.
- Pálmány Béla*: A Kacsics-nemzetség várépítő és uralomszervező törekvései Nógrádban a 13–14. század fordulóján – Die Bestrebungen des Kacsics-Geschlechts zum Burgenbau und zur Herrschaftsbildung im Komitat Nógrád im die Wende der 13–14. Jahrhunderte. = Castrum Bene 1989, 22–36., ill.
- Pálmány B.*: Válasz Dénes József kételyeire Szrahora várának lokalizálását, illetve datálását illetően. = Művéd 35 (1991) 239–243.
- Pálóczi Horváth András*: Agrártörténeti emlékek a középkori Szentkirály faluban (Gazdasági épületek a 4–4/a. ház beltelkén) – Agrarian historical data to the Medieval village of Szentkirály (Farm buildings on the toft of houses 4–4/a.). = MMMK 1988–1989, 69–94., ill.
- Pálóczi Horváth A.*: Besenyők, kunok, jászok. = *Bóna István* (szerk.) Hereditas. Bp. 1989. 123 l., 20 t.
- Pálóczi Horváth A.*: Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon – Dwelling-houses with open-air ovens and tile-stores in the room in medieval Szentkirály. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 89–106., ill.
- Pálóczi Horváth, A.*: Pechenegs, Cumans. Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary. = *Bóna, I.* (ed.) Hereditas. Bp. 1989. 142 l., 20 t.
- Pálóczi Horváth, A.*: Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvöl-

- ker im mittelalterlichen Ungarn. = *Bóna, I.* (hrsg.) Hereditas. Bp. 1989. 142. l., 20. t.
- Pinér László*: Monostoralja monostor. = PMMH 14 (1987:4) 38–46.
- Rádóczy Gyula*: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban II. – The making of medieval Transylvanian minting. Part II. = Az Érem 44 (1988:1) 14–21., ill.
- Rádóczy Gy.*: A magyar aranyéremverés bevezetése – An introduction to Hungarian gold coin minting. = Az Érem 44 (1988:2) 12–16., ill.
- Sabján Tibor* → *Ilon Gábor*
- Seltzer Ernő*: Egy Árpád-házi pénzlellettel kapcsolatos tévedés helyesbítése – Berichtigung eines Irrtumes im Zusammenhang mit einem Münzfund des Árpáden-Hauses. = Az Érem 45 (1989:2) 6–7.
- Sarudi Sebestyén József*: Román kori kapuzat a háromszéki Zalánban – The Romanesque Portal of Zalán in Háromszék, Transylvania. = Pávilon 5 (1991) 2–6., ill.
- G. Sándor Mária*: Reneszánsz Baranyában. Bp. 1984. = *Rec. Pámer Nóra*: Magyar Építőművészet 80 (1989:3) 61.
- Sándorfi György*: Várak a történeti forrásokban, várak terepen (tekintettel a történeti Borsod vármegyére) – Burgen in den schriftlichen Quellen, Burgen auf dem Terrain – Beispiel: Komitat Borsod. = Castrum Bene 1989, 37–41.
- Sándorfi György* → *Nováki Gyula*
- Sedlmayer János*: Elpusztult középkori erkélyek visszaállítása és bemutatása. = Művéd 34 (1990) 139–153., ill.
- Sedlmayer J.*: A hédervári kastély helyreállítása. = Művéd 33 (1989) 256–265., ill.
- Selmecei László*: Építménytípusok a Nagykunság és Jászság középkori településein – Edifice-types of the medieval settlements of Great Cumania and Jazygia. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 107–116., ill.
- Selmecei L.*: A magyarországi „Jászkunok” és a tételes vallások. = SzMMÉ 7 (1990) 207–212.
- Selmecei L.*: Nagyszállási adatok a keresztelethen gyerekek eltemetéséhez – Über die Beerdigung von ungetauften Kindern in Nagyszállás. = JAMÉ 24–26 (1981–1983) 177–180.
- Siklósi Gyula*: Adattár Székesfehérvár középkori és török kori építészetről. Székesfehérvár 1990. 116 l., ill.
- Siklósi Gy.*: Angaben zur mittelalterlichen Topographie von Székesfehérvár aufgrund der Grundrissen und Karten über die Stadt. = ActaArchHung 40 (1988) 211–250., ill.
- Siklósi Gy.*: Sasos medallion a székesfehérvári Szent Péter utcából (Arany János u. 3.). = ARegia 24 (1990) 137–139., ill.
- Siklósi Gy.*: A székesfehérvári Güzelde Rüstem pasa fürdő. = Művéd 33 (1989) 154–159., ill.
- Siklósi Gy.*: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota – Die frühen königlichen Burgen bzw. Paläste in Székesfehérvár. = Castrum Bene 1989, 104–120., ill.
- Siklósi Gy.*: A székesfehérvári Szt. Bertalan-templom. = ARegia 24 (1990) 141–149., ill.
- Siklósi Gy.*: A székesfehérvári városfalak 1688-ban – Die Burgmauern von Székesfehérvár in 1688. = Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). Eger 1989. 143–157., ill.
- Siklósi Gy.*: A török hódoltság emlékei Székesfehérvárott. = Fejér megyei Történeti Évkönyv 19 (1989) 27–37., ill.
- Siklósi Gyula* → *Feld István, Veress D. Csaba*
- Simay Barna*: Ismeretlen verdejegy, II. Ulászló denáron – An unknown mint mark on a denarius of Ulászló II. = Az Érem 44 (1988:1) 22., ill.
- Simon Zoltán*: „Castrum Zeuleus”. = Művéd 33 (1989) 93–100., ill.
- Simon Z.*: A mátraszőlősi „Kisvár” – Die Burg „Kisvár” in Mátraszőlős. = Castrum Bene 1989, 208–219., ill.
- Somfai Balázs*: (szerk.) A Dunántúli településtörténete VII. Veszprém 1989. 568 l., ill.
- Soós Ferenc*: Újlaki Dénes denárjai – Die Denare des Miklós Újlaki. = Az Érem 45 (1989:2) 8–10., ill.
- Spekner, Enikő*: Das geistige Leben in Pest und Buda um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 315–332., ill.
- Szabó J. József*: Castrum Bene 1990. A 15. század várai. = Művéd 35 (1991) 282–286., ill.
- Szabó J. J.*: Mészégető kemence maradványai a mátrafüredi Benevár mellett – Überreste eines Kalkbrennofens bei der Mátrafüred Bene-Burg. = Agria 24 (1988) 81–88., ill.
- Szabó J. J.*: Régészeti ásatások a gyöngyös-mátrafüredi Benevárbán 1982–1989-ben – Archäologische Ausgrabungen in der Burg Bene in Gyöngyös-Mátrafüred, 1982–89. = Castrum Bene 1989, 163–172., ill.
- Szatmári Imre* → *Horváth Ernő*
- Szatmári Sarolta*: Kályhacsempék a tatár várból II. = KMK 3 (1989) 5–14., ill.
- Szekér György* → *Tamási Judit*: A nyírbátori Báthory-várkastély (Előzetes jelentés az 1987–1990. évi kutatásokról). = SzSzSz 26 (1991:1) 5–24., ill.
- Szekér György* → *Feld István*
- Szemán Attila*: X–XI. századi filigrános mellkeresztek – Brustkreuze von Filigranarbeit aus dem 10–11. Jahrhundert. = MFMÉ 1988–1, 75–94., ill.
- Szentpéteri Tibor* → *Kerny Terézia*
- K. Székely György*: Árpád-kori települészet feltárása Lajosmizse határában. = MKBKM 1988, 47–54.
- K. Székely Gy.*: Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban – Die Madonnen-Denare von Matthias Hunyadi in dem zeitgenössischen Münzumschlag. = MNTÉ 1981–82, 177–190.
- Szilágyi, Katalin*: Die Perlen des Gräberfeldes von Halimba-Cseres aus dem 10 bis 12. Jahrhundert. = ZfA 24 (1990) 79–100., ill.
- Szlivka József*: Mozaikkockák Munkács építészettörténetéből. = Művéd 35 (1991) 148–155., ill.
- Szöke Béla Miklós* → *Vándor László*: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung. Bp. 1987. = *Rec. Kovács, László*: ActaArchHung 42 (1990) 313–330.
- Szöke Mátyás* → *Buzás Gergely*: A visegrádi Alsóvár a 13. században – Die Untere Burg von Visegrád im 13. Jahrhundert. = Castrum Bene 1989, 121–134., ill.
- Szőnyi Eszter* → *Gabler Dénes*
- Takács István*: Árpád-kori települészet (Lajosmizse M5) leletmentő ásatásának állatsont-leletei. = MKBKM 1988, 55–57.
- Takács I.*: Szentkirály középkori falu zoológiai leletei (4–4/a. házgodorról) – Zoological finds from the medieval village of Szentkirály (Animal keeping pit by House 4–4/a). = MMMK 1988–1989, 95–110., ill.
- Takács, Miklós*: Medieval pottery. = *Gabler, D.* (ed.) The Roman Fort at Ács-Vaspusza (Hungary) on the Danubian limes. BAR Int. Ser. 531. Oxford 1989. 709–719., ill.
- Tamási Judit*: Népies kályhacsempék a nagyvásonyi Kinizsi-várból. Újabb adatok a dunántúli népies kályhás műhelyek működéséhez – Volkstümliche Ofenkacheln aus der Kinizsi-Burg von Nagyvásony. Neuere Angaben zu der Tätigkeit der transdanubischen volkstümlichen Kachelwerkstätten. = PMÉ 2 (1989) 149–181., ill.
- Tamási Judit* → *Feld István, Székér György*
- Tari Edit*: A templom régészeti feltárása – Archäologische Eröffnung. = A hévígyörki középkori templom. Aszód 1989. 13–66., ill.
- Tálas László*: Újabb XVI. századi éremkincsleletek Szolnok megyéből – Erneute Münzenschatzfunde aus dem 16. Jahrhundert im Bezirk Szolnok. = SzMMÉ 7 (1990) 213–229., ill.
- Tettamanli Sarolta*: Vác – vár. = PMMH 14 (1987:4) 36–37.
- Tettamanli S.*: Vác – vár. = PMMH 15 (1988:1–2) 9–12.
- Tomka Péter* → *Gabler Dénes*

- Tóth Endre*: Püspöksír Rábaszenttamásban – Bischofsgrabstein in Rábaszenttamás. = VSz 45 (1991) 372–384., 478., ill.
- Tóth Endre* → *Kiss Gábor*
- Tóth Ferenc*: A gyulafehérvári fejedelmi-püspöki palota és előkerült reneszánszrészletei. = Művéd 33 (1989) 85–92., ill.
- Tóth Sándor*: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára – Das mittelalterliche Lapidarium des Balaton-Museums zu Keszthely. = Zalai Múzeum 2 (1990) 147–187., ill.
- Török József* → *Dercsényi Balázs*
- Vadász György*: Az Árpád-házi aprópénz korszakról és II. Endre pénzveréséről. – About the small change of the Arpad dynasty and the minting of Endre II. = Az Érem 44 (1988:1) 10–13., ill.
- Váler, Ilona*: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Eisenstadt 1985. = Rec. Entz, Géza: ActaArchHung 40 (1988) 350–352.
- Varga István*: Középkori mázatlan cserépkályhák természettudományos vizsgálata I. Külsővet XV. századi kályhacsempéi – Naturwissenschaftliche Überprüfung der mittelalterlichen Ofenkacheln I. Ofenkacheln von Külsővet aus dem XV. Jahrhundert. = PMÉ 2 (1989) 141–148., ill.
- Vácz, Péter*: Rec. Fillitz, H.: Die Schatzkammer in Wien. Salzburg–Wien 1986. = ActaArchHung 40 (1988) 353–356.
- Vályi Katalin*: XIV–XV. századi falusi építmények Szer mezőváros területéről – Village-buildings in Szer country-town in the 14th–15th century. = Építészet az Alföldön I. Nagykőrös 1989. 79–87., ill.
- Vándor, László*: A Hahót-nemzettség korai központjai (Adatok a zalai várépítészet kezdeteihez). = A Dunántúli településtörténete II. Veszprém 1989. 53–60.
- Vándor László*: Landnahme- und Árpádenzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 97–104., ill.
- Vándor, L.*: Spätmittelalter. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 104–107., ill.
- Vándor, L.*: Türkenzeit. = Sieben Jahrtausende am Balaton. Mannheim 1989. 107–114., ill.
- Vándor L.*: A várépítészet kezdetei Zala megyében – Die Anfänge des Burgenbaues auf dem Gebiet des Komitates Zala. = Cast-rum Bene 1989. 56–67., ill.
- Véress D. Csaba–Siklósi Gyula*: Székesfehérvár, a királyok városa. Bp. 1990. 276 l., ill.
- Végh, András*: Formsteinfragmente aus dem Königspalast in Buda. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 251–252., ill.
- Végh, A.–Zádor, Judit*: Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter. = Budapest im Mittelalter. Braunschweig 1991. 292–314., ill.
- Vörös István*: Esztergom-Szentgyörgymező Árpád-kori település állatcsont-maradványai (Előzetes közlemény) – Tierknochenreste aus der árpádenzeitlichen Siedlung von Esztergom-Szentgyörgymező (Vorbericht). = DRK 1989. 51–56., ill.
- Vörös I.*: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. – Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I. = FA 41 (1990) 117–145., ill.
- Vörös I.*: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon – Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary II. = FA 42 (1991) 179–196., ill.
- Vörös I.*: Mátraszőlős „Kisvár” 13. századi állatcsontmaradványai – Tierknochenreste aus der Burg Mátraszőlős–„Kisvár” aus dem 13. Jahrhundert. = Castrum Bene 1989. 220–228.
- Vörös I.*: Szabolcs ispánsági székhely Árpád-kori állatcsont-leletei – Árpád Age animal bones from Szabolcs. = JAMÉ 27–29 (1984–1986) 165–188., ill.
- Vukov Konstantin*: Eglylépcső kőrtörténete – Case-history of a staircase. = Pavilon 6 (1991) 8–13., ill.
- Vukov K.*: Az esztergomi Vármúzeum Vitéz János korabeli rekonstrukciós programja – Rekonstruktion des erzbischöflichen Palastes vom 15. Jahrhundert in Esztergom. = Esztergom Évtapjai 1990. 98–160., 178., ill.
- Vukov K.*: Az esztergomi Vitéz-palota szerkezeti megoldásai (XV. századi nagytermek jellegzetes szerkezetei). = Művéd 33 (1989) 252–255., ill.
- Vukov K.*: Tíz lap Esztergom műemlékvédelmi munkáiról – Zehn Blätter aus den weiteren Planen der Stadtsanierung. = Esztergom Évtapjai 1988. 203–223., 407., ill.
- Wicker Erika*: Árpád-kori településrészt Lajosmizse határában (MSD 1 terület). = MKBKM 1988. 37–46.
- Wolf Mária*: Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. Miskolc 1989. 184 l., ill.
- Wolf M.*: Az Árpád-kori vaskohászat újabb emlékei Borsod megyében – Neuerliche Erinnerungen an das Eisenhüttenwesen der Arpaden-Zeit im Komitat Borsod. = HOMÉ 27 (1988) 543–556., ill.
- Wolf M.*: Régészeti adatok Észak-Magyarország középkori népi építészetéhez – Archäologische Angaben zur volkstümlichen Architektur im Nordungarn während des Mittelalters. = Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Miskolc–Szentendre 1989. 47–61., ill.
- Zádor Judit* → *Végh András*
- Zolnay László–Marosi Ernő*: A budavári szoborlelet. Bp. 1989. 176 l., ill.

Gyuricza Anna–Szabó Klára

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AASzeg	= Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Antiqua (Szeged)
AcAr	= Acta Archaeologica (Kobenhavn)
Acta AntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AH	= Archaeologia Hungarica (Budapest)
AK	= Archaeologiai Közlemények (Budapest)
AKorr	= Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ARegia	= Alba Regia (Székesfehérvár)
BAR	= British Archaeological Reports (Oxford)
BpR	= Budapest Régiségei (Budapest)
BRGK	= Bericht der Römisch–Germanischen Kommission (Mainz–Berlin)
ComAH	= Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Diss Pann	= Dissertationes Pannonicae (Budapest)
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből (Kolozsvár); Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségstudományi Intézetéből (Szeged)
EgriMÉ	= Agria. Az egri Múzeum Évkönyve (Eger)
EMS	= Early Medieval Studies (Stockholm)
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki)
FA	= Folia Archaeologica (Budapest)
GDV	= Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit (Frankfurt am Main)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
InvArch	= Inventaria Archaeologica
IPH	= Inventaria Praehistorica Hungariae (Budapest)
JGS	= Journal of Glass Studies (Corning, N. Y.)
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MhBV	= Materialhefte zur Bayerische Vorgeschichte (Kallmünz)
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MRT	= Magyarország Régészeti Topográfiája
MSVF	= Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte
MTAÉ	= A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Akadémiai Értesítő (Budapest)
OA	= Opuscula Archaeologica (Zagreb)
PBF	= Prähistorische Bronzefunde (München)
PPS	= Proceeding of the Prehistoric Society (Cambridge)
PZ	= Prähistorische Zeitschrift (Berlin)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
RVM	= Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
SomMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SSz	= Soproni Szemle (Sopron)
StudArch	= Studia Archaeologica (Budapest)
ŠtZ	= Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
SzekMÉ	= A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
UOS	= Universitetets Oldsakasamling Skrifter (Oslo)
VMMK	= Veszprém megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
ZAM	= Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
ZSAK	= Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte (Zürich)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Készült a Magyar Nemzeti Múzeum Nyomdájában
Felelős vezető: Stemler Gyula
Felelős szerkesztő: Fodor István
Műszaki szerkesztő: Omakel Béla
Megjelent: 21,8 (A/5) ív terjedelemben
HUISSN0003-8032

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Kalicz, N.</i> : The oldest metal finds in Southeastern Europe and the Carpathian Basin from the 6th to 5th millennia BC	3
<i>Nagy, M.</i> : Early Avar grave finds from Budapest. Notes on the Avar Period animal style	15
<i>Holl, I.</i> : Urban life – calibrated wine pitchers	43

COMMUNICATIONS

<i>Trogmayer, O.</i> : Neolithic idols with special attributes	57
<i>Végh, K. K.</i> : Finds from the Period of the Hungarian Conquest from Tiszaszederkény	62
<i>Gyürky, H. K.–Miklós, Zs.</i> : The excavation of a Medieval glass-smelter near Diósjenő, Nógrád county	69

REVIEWS

<i>Trogmayer, O.</i> : In memoriam József Korek 1920–1992	91
<i>Kádár, Z.–Szabó, E.</i> : Lajos Balla 1931–1992	93
<i>Kádár, Z.</i> : István Járdányi Paulovics – born 100 years ago	95
<i>Bónis, B. É.–Gabler, D.</i> : The 18th Congress of <i>Rei Cretariae Romanae Fautores</i> , Székesfehérvár 1992	97
Archäologische Forschungen im Jahre 1989. Edited by I. Czeglédy	98

LITERATURE

<i>Makkay, J.</i> : The history of Komárom county. Edited by E. Biró and S. Szatmári	119
<i>Lőrincz, B.</i> : Notes on the new volume of RIU. J. Fitz, Die Römischen Inschriften Ungarns (RIU) 5.	119
<i>Tóth, E.</i> : T. Bezeczky, Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. BAR Int. Ser 386	121
<i>Gáspár, D.</i> : A. Sz. Burger, Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum. CSIR VII	122
<i>Kádár, Z.</i> : L. Barkóczi, Pannonische Glasfunde in Ungarn	123
<i>Mesterházy, K.</i> : L. Kovács, Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit	125
<i>Jankovich, B. D.</i> : Towns in Medieval Hungary. Edited by L. Gerevich	126
<i>Dobosi, T. V.</i> : The Epigravettien Site of Grubgraben, Lower Austria	128
<i>Patay, P.</i> : M. Novotná, Die Bronzgefäße in der Slowakei. PBF II: 11	128
<i>Szabó, M.</i> : L. Aigner-Foresti, Zeugnisse etruskischer Kultur im Nordwesten Italiens und Südfrankreich	130
<i>Pető, M.</i> : Z. Wozniak, Osada grupy tynieckiej w Podlezu, woj. Kraków	131
<i>Bónis, B. É.</i> : La ceramica inventriata tardoromana e alto medievale. Como 1985	132
<i>Bóna, I.</i> : E. Ugrin, Le trésor de Zalesie	132
<i>Wehli, T.</i> : A. Pätzold, Der Akathystos-Hymnos	137
<i>Cabello, J.</i> : Fernando Valdés Fernández, La Alcazaba de Badajoz	138
<i>Holl, I.</i> : Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter	138
<i>Szabó, K.–Gyuricza, A.</i> : Hungarian Archeological Literature 1989–1991	141

Ára: 500 Ft áfával

